

ETHNO-LORE XXXI.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVEI

Főszerkesztő: ORTUTAY GYULA
(NÉPI KULTÚRA – NÉPI TÁRSADALOM címmel)

- I. kötet – 1968. Szerkesztő: Diószegi Vilmos
II–III. kötet – 1969. Szerkesztő: Diószegi Vilmos
IV. kötet – 1970. Szerkesztő: Diószegi Vilmos
V–VI. kötet – 1971. Szerkesztő: Diószegi Vilmos
Összeállította: Kósa László
VII. kötet – 1973. Szerkesztő: Diószegi Vilmos
Összeállították: Istvánovits Márton és Kósa László
VIII. kötet – 1975. Szerkesztő: Kósa László
IX. kötet – 1977. Szerkesztő: Kósa László
X. kötet – 1977. Szerkesztő: Kósa László
XI–XII. kötet – 1980. Szerkesztő: Kósa László

Főszerkesztő: BODROGI TIBOR
XIII. kötet – 1983. Szerkesztő: Kósa László
XIV. kötet – 1987. Szerkesztő: Kósa László
Technikai szerkesztő: Niedermüller Péter

Főszerkesztő: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA
XV. kötet – 1990. Szerkesztő: Niedermüller Péter
XVI. kötet – 1991. Szerkesztő: Niedermüller Péter és Sárkány Mihály
XVII. kötet – 1993. Szerkesztő: Szilágyi Miklós
XVIII. kötet – 1995. Szerkesztő: Szilágyi Miklós
XIX. kötet – 1998. Szerkesztő: Szilágyi Miklós
XX. kötet – 2001. Szerkesztő: Szilágyi Miklós
XXI. kötet – 2003. Szerkesztő: Vargyas Gábor

Főszerkesztő: HOPPÁL MIHÁLY
(ETHNO-LORE címmel)
XXII. kötet – 2005. Szerkesztő: Vargyas Gábor
A szerkesztő munkatársa: Berta Péter
XXIII. kötet – 2006. Szerkesztő: Vargyas Gábor
A szerkesztő munkatársa: Berta Péter
XXIV. kötet – 2007. Szerkesztő: Vargyas Gábor és Berta Péter
XXV. kötet – 2008. Szerkesztő: Vargyas Gábor és Berta Péter
XXVI. kötet – 2009. Szerkesztő: Berta Péter

Főszerkesztő: BALOGH BALÁZS
XXVII. – 2010. Szerkesztő: Berta Péter
XXVIII. – 2011. Szerkesztő: Ispán Ágota Lídia és Magyar Zoltán
XXIX. – 2012. Szerkesztő: Bati Anikó – Sárkány Mihály
A szerkesztő munkatársa: Vargha Katalin
(Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont)
XXX. – 2013. Szerkesztő: Berta Péter – Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán – Szemerkenyi Ágnes
XXXI. – 2014. Szerkesztő: Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán

ETHNO-LORE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
NÉPRAJZTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE
XXXI.

FŐSZERKESZTŐ
BALOGH BALÁZS

SZERKESZTETTE
ISPÁN ÁGOTA LÍDIA – MAGYAR ZOLTÁN

Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

BUDAPEST, 2014

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával

ISSN 1787-9396

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
1014 Budapest, Országház u. 30.
www.etnologia.mta.hu

Első magyar nyelvű kiadás: 2014

© MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest 2014

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

A kiadásért felelős: az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont főigazgatója.

Borítóterv: Kaszta Mónika

A címlapon Nagy Károly Zsolt fotója (A „Szeretethíd” református önkéntesei közterületet
takarítanak Budapesten, 2013), a hátsó borítón Bági Anikó felvétele (Iskolai menza
Budapesten: a reggeli maradéka, 2014) látható.

A fordítás Gulyás Judit munkája.
A tördelés Fancsek Krisztina munkája.

A nyomdai munkálatokat a
Prime Rate Kft. végezte.
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

Budapest 2014
Printed in Hungary

TARTALOM

TÁRSADALOMNÉPRAJZI KUTATÁSOK A 21. SZÁZAD ELEJÉN – KÉRDÉSFELVETÉSEK, MEGKÖZELÍTÉSEK ÉS A TÁRSADALMI HASZNOSULÁS PERSPEKTÍVÁI

NAGY KÁROLY ZSOLT	
„Református magyar vagyok...” Vallási kisebbség, felekezeti kultúra, nemzeti identitás összefüggései a magyar reformátusok között. Előzetes kérdések és feltevések egy kérdőíves kutatás kapcsán	7
LŐRINCZI TÜNDE	
Alulról építkező etnikai mobilizáció egy budapesti roma gyülekezetben	71
SZILÁGYI LEVENTE	
Párválasztási preferenciák a magyar-román határ által elválasztott két sváb településen, Csanáloson és Vállajon az 1825-től 1944-ig terjedő időszakban	123
ISPÁN ÁGOTA LÍDIA	
„Ha nem segítenek Kádárnak írunk!” A Népi Ellenőrzési Bizottsághoz írt közérdekű bejelentések és panaszlevelek	145
BÁTI ANIKÓ	
Paradicsomlevestől a fürjtojásig. A gyermekétkeztetés néprajzi vizsgálata budapesti példa nyomán	201
JUHÁSZ KATALIN	
Termál- és ökoturizmus-konceptiók Gyomaendrődön. A társadalomtudományi kutatás lehetőségei egy város versenyképességének javításában	261
TURAI TÜNDE	
Időseket gondozó kelet- és közép-európai nők diskurzusa transznacionális életükről	311
BABAI DÁNIEL	
„Azt nem lehet elmondani, mennyi szép színű virág van, egyik szebb a másiknál...” Gazdasági és társadalmi változások hatása a hagyományos gyimesi gyepgazdálkodásra	339
MÉSZÁROS CSABA	
Klímaváltozás antropológiai szempontból. Örökké fagyott talaj és nagyjóság-tartás Jakutiában	379
MÁTÉ ZSUZSANNA	
Utalások és kimondások a táncszókban. A szerelem és a szexualitás nyelvi kifejezésének példái	405
A KUTATÓINTÉZET MUNKATÁRSAI ÁLTAL ÍRT VAGY SZERKESZTETT, 2013-BAN MEGJELENT KÖNYVEK	423

TABLE OF CONTENTS

SOCIAL ETHNOGRAPHIC RESEARCHES AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY: PROBLEMS, APPROACHES AND THE PERSPECTIVES OF THE USE AND IMPACT OF SOCIAL SCIENCES

KÁROLY ZSOLT NAGY “I am a Calvinist Hungarian...” Religious minority, denominational culture and national identity among Calvinist Hungarians: Preliminary questions and assumptions of a questionnaire-based survey	7
TÜNDE LÓRINCZI Down-to-top ethnic mobilisation in a Roma congregation in Budapest	71
LEVENTE SZILÁGYI Marital preferences in Csanálos and Vállaj, two ethnic German villages separated by the Hungarian-Romanian state border, between 1825 and 1944	123
ÁGOTA LÍDIA ISPÁN “If you don’t help, we’ll write to János Kádár!” Public interest reports and letters of complaint addressed to the People’s Monitoring Committee in the Socialist era	145
ANIKÓ BÁTI From tomato soup to quail egg: An ethnographic study of children’s nutrition in Budapest	201
KATALIN JUHÁSZ Concepts of spa- and eco-tourism in Gyomaendrőd. The contribution of social sciences to the improvement of competitiveness of the town	261
TÜNDE TURAI The discourses of East-Central European women assisting elderly persons as personal care attenders about their transnational lives	311
DÁNIEL BABAI “It is impossible to tell what a lot of fine coloured flowers are here; all are beautiful...” The impact of economic and social changes on traditional grassland management in Ghimeş	339
CSABA MÉSZÁROS Climate change from an anthropological perspective. Permafrost soil and cattle economy in Yakutia	379
ZSUZSANNA MÁTÉ References and utterances in dance rhymes. Expression of love and sexuality	405
BOOKS PUBLISHED IN 2013 WRITTEN OR EDITED BY RESEARCHERS OF THE INSTITUTE OF ETHNOLOGY	423

„REFORMÁTUS MAGYAR VAGYOK...”

VALLÁSI KISEBBSÉG, FELEKEZETI KULTÚRA, NEMZETI IDENTITÁS
ÖSSZEFÜGGÉSEI A MAGYAR REFORMÁTUSOK KÖZÖTT. ELŐZETES
KÉRDÉSEK ÉS FELTEVÉSEK EGY KÉRDŐÍVES KUTATÁS KAPCSÁN

Az elmúlt év őszén egy hosszú távú kutatásba kezdtem, melynek témája a magyar református felekezeti identitás szerkezetének vizsgálata. A reprezentativitás igényével kezdett kutatás első szakaszában¹ kérdőíves² adatfelvételre került sor a Kárpát-medence magyar tanítási nyelvű, református középiskoláinak 16–17 éves tanulói közül választott, mintegy nyolcszáz fős mintában.³ A kérdőív két nagy tematikus egységben összesen mintegy 130 kérdésből áll. A nagyobb terjedelmű egység 95 állítást tartalmaz. Az állítások minden esetben a református nyilvánosság különböző szinterein megjelent szövegekből származnak. Olyan szövegekről van szó, melyek identitásprogramokként értelmezhetőek, vagyis adott helyzetre alkalmazva, sűrítve jelenítik meg a református identitás elemeit. Olyan elemeket, melyek a református felekezeti azonosság tudat történeti modelljeihez kapcsolódnak, s azok vallási-hitbeli, kulturális-életmódbeli, illetve a saját közösséggel, valamint a közösség idegenek felé történő képviselésével kapcsolatos jellemzőit teszik kitapinthatóvá. A kutatás célja elsősorban az, hogy a történeti identitásmodellek esetleges továbbélését a jelenkori identitás szerkezetében feltárja, illetve felvázolja a református felekezeti kultúra táji tagolódását, segítsen meghatározni a közösség identitásrégióit. E problémakörben pedig a kutató elkerülhetetlenül találkozik a trianoni határ kapcsán létrejött „magyarországi – határon túli” dichotómiával és a nemzeti kisebbség és vallásosság kapcsolatának ebből következő kérdéskörével. Jelen tanulmányban a középiskolákban felvett kérdőívekből célzottan válogatott, mintegy 380 fős minta elemzésével – annak működőképességét is tesztelve – arra keresem a választ, hogy a kérdőív segítségével mennyire árnyalható a társadalomtudományokban, elsősorban a vallásszociológiában a magyar nemzeti kisebbség és vallásosság összefüggéseiről kialakított kép.

¹ A kutatást a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatja.

² A kutatás több szakaszban folyik. A középiskolákban végzett adatfelvételt a Magyar Református Egyház szakértői mintavétellel választott egyházközsegekben végzett adatfelvétel követi, ezzel párhuzamosan kerül sor életútinterjúk felvételére és vizuális antropológiai kutatásokra.

³ A kutatásnak ezt a fázisát a Református Közéleti és Kulturális Központ alapítványa támogatta.

1. Probléma, hipotézis, módszerek

A református felekezeti és a magyar nemzeti identitás – hol többé, hol kevésbé árnyaltan, de – mind a köztudatban, mind a református közösségek önreflexióiban szoros kapcsolatban van. A református felekezeti identitás egyik központi programja szerint a református egyház és hit a magyarság számára nemzetmegtartó erőnek bizonyult. Ez a gondolat lényegében történelmi tapasztalatok 19. századi interpretációja mentén született meg (a témához lásd: BÍRÓ – SZILÁGYI, 1949; BRANDT, 1998, 2003; DIENES, 2002; HATOS, 2005a; KÓSA, 2009a, 2009b). A közösség önértelmezése azonban sajátos módon a vallási és nemzeti, illetve etnikai identitás összefüggéseit kutató társadalomtudományok – különösen a vallásszociológia, a kulturális antropológia és a néprajz – megállapításainak kontextusába kerülve további megerősítést nyer.

Lényegében közhelynek számít ma már ugyanis az a megállapítás, mely szerint a kisebbségi helyzetek intenzívebb vallásgyakorlással társulnak (A. GERGELY, 2007, 7.), s különösen a „határon túli”, kisebbségben élő magyarság a nemzethez való tartozását az egyházhoz és a valláshoz való kötődésén keresztül éli meg. Gereben Ferenc szerint „az ortodox (keresztény) többségű országokban a magyarok (akár katolikusok, akár protestánsok) vallási élete az átlagosnál nagyobb aktivitást mutat minden bizonnyal azért, mert ezeken a területeken a vallásosság és a vallásgyakorlás különösen alkalmas a nemzeti sajátosságok kinyilvánítására, és az identitástudat megerősítésére.” (GEREBEN – TOMKA, 2000, 76.)

Arról azonban, hogy ez a kötődés pontosabban mit is takar, a szociológiai kutatások viszonylag kevés, pontosabban szűk körű és egyoldalú információt tartalmaznak. Legtöbb adattal az imént idézett Gereben Ferenc és Tomka Miklós kutatásai szolgálnak. A két kutató 1998 és 2000 között mintegy 4000 fős mintán végzett kérdőíves felmérést Erdély, Kárpátalja, Felvidék, Vajdaság és Magyarország felnőtt lakossága körében a nemzeti, vallási és kulturális identitástudat összefüggései témakörében (GEREBEN – TOMKA, 2000; GEREBEN, 2005, 2009; TOMKA, 2005, 2006). E kutatások azonban nem, vagy csak kevésbé vannak tekintettel a vallásosság felekezeti tradícióira és azok hatásaira, ami esetünkben azt jelenti, hogy nem foglalkoznak a reformátusokkal, sőt sok esetben együtt kezelik a protestáns felekezeteket. Tomka ezt azzal magyarázza, hogy vallásszociológusként a felekezeti különbségek helyett „a vallási jelenségek kör kulcselemeit” próbálja megtalálni (TOMKA, 2005, 44.). Éppen ezért fontos, hogy református felkérésre Tomka 2000-ben az Európai Értékrend-kutatások eredményeire és saját kutatásaira támaszkodva elemezte a reformátusok társadalmi helyzetét.⁴ Abból indult ki, hogy a szocialista rendszer a vallásos em-

⁴ A református egyház szociológiai sajátosságaival átfogóan, általában a népszámlálások

bereket tudatosan igyekezett háttérbe szorítani az élet minden területén. Így bár napjainkban e hátrányok csökkennek, mégis érvényes az a megállapítás, hogy „az elkötelezetten vallásosak leggyakrabban az idősek, a vidékiek, a legalacsonyabb végzettségűek, az alacsony jövedelműek, a vagyontalanok, és a mindennapi technikai eszközökkel [...] is kevésbé ellátottak között találhatók. Emiatt a vallásukat rendszeresen gyakorló híveknek más az életmódjuk, napirendjük, tömegkommunikációs és egyéb fogyasztásuk, mint a nem vallásosaknak.” (TOMKA, 2000, 17.) Ez a társadalmi aránytalanság az egyházakban is megosztottságot eredményez. „Van olyan társadalmi miliő, például a falun élő idős emberek világa, amelyben a hívek legalább relative túlsúlyban érezhetik magukat. Azt gondolhatják, hogy a demokrácia többségi elve az államilag, politikailag érvényesített kereszténységnek kedvez. Ez a »keresztény Magyarország« jelszavának a melegágya. Ennek a helyzetnek a tökéletes ellentéte is létezik. A városban élő fiatal és középkorú felnőttek között a vallásukat gyakorló hívek pici kisebbségben vannak. Számukra a pluralizmus elfogadása és a nem hívőkkel való párbeszéd nem csak elvi állásfoglalás, hanem helyzeti szükségyszerűség. [...] A kétféle környezet az egyház(ak)on belül is ellentéteket szül. A kereszténység képviselőit két típusa ütközik egymással. Az egyik az abszolút igazságot képviseli jogvédő, másra tekintettel nem lévő, kardcsörtető, magabiztos és triumfalista módon. A másik óvatosabb az abszolútumok kimondásával, saját hitén kívül is feltételez és elfogad értékeket, ennek megfelelően párbeszédre törekszik más meggyőződésű emberekkel és a profán világgal. A két alapállás nehezen fér össze.” (TOMKA, 2000, 17–19.)

A 2001. és 2011. évi népszámlálás adatai azt mutatják, hogy egyre kevesebb az olyan település, melyen a reformátusok vagy abszolút többségben, vagy legalább nagyobb tömbben élnek, s ez a városi közegben élő hívekben egyfajta szórványtudat, vagy -lelkiség kialakulásához vezet (KÓSA, 2004; RISKÓ, 2012). Azt ugyan nem tudjuk, hogy ez, vagy a Tomka által feltételezett attitűdök konkrétan a többségben, illetve kisebbségben élő reformátusok között működnek-e, s ha igen, akkor hogyan, az azonban valószínű, hogy karakteres különbség van e két csoport attitűdjei között. Ezek a különbségek pedig nem újkeletűek, hiszen az egyházban viszonylag hosszú ideje megfogalmazódott az a felismerés, mely szerint az egy tömbben, többségben élő reformátusok hajlamosabbak a szekularizációra s a vallási/egyházi élet rutinszerű megélésére, a hittartalmak magától értetődőnek vételére, mint a kisebbségi helyzetben élő hitfeleik. (Például RAVASZ, 1925, 13–14.)

összefüggésében foglalkozik Kovács I. Gábor (KOVÁCS I., 2012), elsősorban a (református) fiatalokkal kapcsolatos kutatásaiban Hámori Ádám (HÁMORI, 2008, 2011; HÁMORI – ROSTA, 2014b), valamint a 2011. évi népszámlálással kapcsolatban Csanády Márton (CSANÁDY, 2013).

A református felekezeti közösségekkel foglalkozó viszonylag kisszámú kulturális antropológiai kutatásból kiemelkednek Papp Richárd vajdasági munkái (PAPP, 2001, 2003, 2004a, 2004b, 2010). 2001-es tanulmányában Papp egy olyan kutatási projekt kapcsán, ahol egyazon területen kulturális antropológusként többek mellett ő, míg szociológusként Tomka Miklós és Gereben Ferenc vettek részt, a szociológia módszereinek kritikája mentén a szociológia és a kulturális antropológia kapcsolatának lehetőségeit is elemzi. Mint írja, a szociológus szerző

...hipotézisét pedig, miszerint az erdélyi magyarság tudatosan határozhatja meg, »mit kezd, hitével és kultúrájával«, a kulturális antropológia kultúra felfogása helyezi más megvilágításba. Eszerint ismét a Tomkánál komplexebb problémával állunk szemben, ugyanis a kultúra tagja éli, s nem »meghatározza« kultúráját. Ha egy kulturális rendszert, jelesül a vallást próbáljuk kutatni az adott kultúra világában, akkor az antropológia az abban a világban »elfoglalt« helyét és e világ lakóinak »vele való élését« értelmezi a jelenvaló, a jelenben értelmezhető jelentéseivel egyetemben. A kulturális antropológia tehát az élő kultúrán keresztül a cselekvő emberre fókuszál, annak »belső kategóriáit« interpretálja úgy, ahogy azok vannak s nem irányelveket dolgoz ki számukra a jövőre nézve. (PAPP, 2001, 216.)

Papp számára a vallás meghatározó módon kulturális rendszer. Ebben alapvetően a Parsons elgondolására építő Geertzre támaszkodik, aki szerint a vallás azért érdekes, mert egy-egy közösségben meghatározó módon járul hozzá a társadalmi valóság felépítéséhez és az individuumot e valóság fenntartására motiválja, vagyis formálja a társadalmat, csakúgy mint a többi kulturális rendszer (esetleg azokat adott kultúrában maga alá gyűrve, akár jobban is), például a környezet, a politika, a jog vagy éppen „a szépségre való hajlam” (GEERTZ, 1994 alapján). Papp egyik tanulmányában azonban hozzá is teszi – tompítva egy kicsit a korábban Tomka kapcsán megfogalmazott kritikáját – hogy „a társadalom is »formálja« a vallást, »hat« a vallási rendszerekre, jelentésekre.” (PAPP 2004b, 245.) A vallás mint kulturális rendszer számára a társadalomról való beszéd egy sajátos regisztere. Mint ugyanitt írja, „a vallás kutatásával egy adott társadalom teljes kulturális rendszeregyüttesét, összefüggésrendszerét vehetjük szemügyre. Ugyanakkor a vallás az etnikus identitást is kifejezi és elmélyíti a saját kulturális környezet biztonságának megteremtésével, a saját kultúra jelentéseinek szimbólumainak, etnikai (a »nemzeti«, »saját történelmi«, »anyanyelvi« hovatarozás) tartalmainak vállalt kifejezésével és tudatosításával.”

Természetesen elfogadhatjuk a vallás ilyen értelmezését, és ennek nyomán azt, hogy a felekezet a vallásra hivatkozó kulturális kategória.⁵ Így beszélhetünk felekezeti etnikumról (TÓTH, 2002, 32–33.) vagy etnikus vallásról. Beszélhetünk azonban más megközelítésben arról is, hogy a vallás – amint Papp is nagyon érzékenyen kimutatja, sokszor a felekezeti meghatározottságok rafinált felfüggesztésével – a saját kultúra, a saját közösség, ha tetszik az otthonlét (STRATHERN, 1987, 17.) artikulálására a társadalmi kommunikáció különböző szinterein szolgáló sajátos szignifikációs aktus (HORÁNYI, 2009). Ebben az esetben azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy ahhoz a szignifikánshoz, melyhez ebben az aktusban az imént körvonalazott kulturális szignifikátumok kapcsolódnak, más kommunikációs szintereken más, elsősorban szakrális szignifikátumok kapcsolódnak. A vizsgált probléma sajátossága pedig éppen az, hogy ezek a szinterek sok esetben egymásba ágyazódnak, és/vagy ugyancsak sok esetben maguk a szignifikáció ágensei kötik azokat össze. Ebből következően az aktusok értelmezése során nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szakrális szignifikációkat sem, melyek esetében az adott közösség „teológiai” gondolkodása vagy tágabb értelemben a kegyessége az a „konstitutív alap”, meghatározó felkészültségkészlet, tudás, melyre nézve a szignifikációs aktus végbemegy. Jóllehet Papp antropológusként a kutatott közösség saját „belső kategóriáit” interpretálva a probléma komplexitására érzékenyen elemzi a vallási, illetve felekezeti és nemzeti identitások összefüggésének kérdését, ugyanakkor – a szociológusokhoz e tekintetben hasonlóan – a szakrális szignifikációkra nincsen tekintettel.

Lényegében hasonló problémát vet fel Kósa László is, amikor megállapítja, hogy a református felekezeti azonosságtudatnak két alapvető oldala van, s akármelyiket „olvassuk” is, azon átüt a másikra írt szöveg. „Az azonosságtudat – írja Kósa – két, együtt és külön-külön összetett hatalmas területből áll, a teológiai, hitbeli, spirituális, illetőleg a történelmi, társadalmi, kulturális összetevőből.⁶ [...] A két összetevő közül sokan az elsőt, nem kevesen má-

⁵ A reformátusság – s nem csupán a magyar – esetében ez különösen is érvényes. Nagyon sokszor a „kálvinista” és a „református” jelzőket szinonimaként használják, a két fogalom jelentése azonban nem egészen azonos. Ha Glock és Stark ötdimenziós vallásmodelljében gondolkodunk (GLOCK – STARK, 1965), akkor abban a kálvinizmus domináns összetevője a következmény dimenzió, míg a református a kognitív és rituális dimenziókra hivatkozik inkább. Ahogy Tavaszty Sándor fogalmazott 1927-ben: „A »református« név, egészen tiszta disztinkció szerint, jelenti a kálvinizmus egyházi formáját.” (TAVASZTY, 1997, 61.) Mindez tovább bonyolítja a felekezeti és vallásosság megkülönböztetésének egyébként sem egyszerű problémáját.

⁶ Kósa szövegében a „teológiai, hitbeli, spirituális” fogalmat lényegében alig különbözteti meg egymástól, a három szó ugyanarra utal, nevezetesen, hogy az identitásnak ez az oldala „a változóval szemben az állandót képviseli.” A három szó azonban jellegzetesen különböző tartalommal bír, s egyaránt fontos alkotója az identitás ezen oldalának – arról nem is szólva, hogy teológiatörténeti aspektusból nézve annyira nem is nevezhető állandónak.

sok a másodikat tartják fontosabbnak, és mindkét csoportban akadnak, akik az egyiket a másikkal a lehető legteljesebb mértékben helyettesítenék.” (KÓSA, 2009a, 175–176.)

A Tomka által felvázolt tipológiához azért is érdemes kritikusan viszonyulni, mert éppen a probléma történeti aspektusaira figyelve felvethető, hogy az általa feltételezett attitűdök és magatartások nem biztos, hogy alapvetően vallásosak, és az sem biztos, hogy elsősorban a kisebbségi-többségi helyzetből következnek. Az általa megfogalmazott kulturális mintákhoz a zárt, hagyományait őrző faluközösséget és a nyitott, „liberális”, a hagyományokat könnyen feladó városi társadalmat szembeállító toposzok mentén is könnyen el lehet jutni. Ugyanígy a különbségek mögött legalább annyira jelen lehetnek az eltérő élőhelyek (falu vs. város) és életmódok, illetve a generációs feszültségek is. E fenntartások mellett azonban érdemes hipotézisként felvetni, hogy a kisebbségi, illetve többségi élethelyzet a Tomka által feltételezett módon hatással lehet a vallásosságra és a felekezeti identitásra: vagyis

- a) az etnikai kisebbségi helyzet erősebb kötődést eredményez – amit kiegészíthetünk a Papp által megfogalmazott tanulsággal, mely szerint ez a kötődés sokszor dinamikusan viszonyul a felekezeti normákhoz;
- b) a felekezeti kisebbségi helyzet viszont inkább gyengíti ezt a kötődést – ebben az esetben azonban azt feltételezhetjük, hogy ez a gyengülés elsősorban a felekezetspecifikus normák terén lesz tapasztalható.
- c) Ennek fordítottja ugyanakkor nem feltétlenül igaz mindkét esetben, hiszen bár feltételezhető ugyan, hogy a felekezeti többségi helyzet intenzívebb vallásossággal és erősebb felekezeti kötődéssel járhat együtt, ugyanakkor az etnikai többségi helyzet nem szükségszerűen gyengíti ezeket. Egy ilyen, szinte mechanikusan működő összefüggés helyett inkább azt feltételezhetjük, hogy a kisebbségi-többségi helyzetek különböző jellegű vallásosságot, különböző jellegű felekezeti kötődéseket erősítenek meg, illetve gyöngítenek.

A teljes kutatás során célom a magyar reformátusság reprezentatív vizsgálata. Ahhoz azonban, hogy egy kutatás reprezentatív legyen, tudni kell néhány alapvető adatot a vizsgált alapsokaságról. Ahhoz például, hogy életkor szerint reprezentatív legyen a kutatás, ismerni kell az alapsokaság életkor szerinti megoszlását. A magyar reformátusságról azonban nagyon keveset lehet – legalábbis megbízhatóan – tudni. Rendelkezésre állnak ugyan az egyes részegyházakra vonatkozóan a népszámlálási adatok, ugyanakkor az egyházon belül folyamatos vita zajlik arról, hogy mennyiben tekinthetők ezek az adatok irányadónak, hiszen az egyháztagsággal kapcsolatos belső statisztikák alapján készített becslések ezektől

jelentősen eltérő adatokat tartalmaznak.⁷ Tudjuk például, hogy a reformátusság előregedőben van, ugyanakkor szórványos és személyes tapasztalatból azt is tudjuk, hogy az előregedés mértéke vidékenként és az egyházközségek jellege szerint – pl. városban vagy községben található – változó lehet. Az is tudható, hogy a református egyházszervezet több évszázados hagyománya, melyben az „egy település egy egyházközség” elv dominált felbomlóban van, és olyan új közösségek születnek, melyek megtartják az egyházközség szakrális funkcióját, vagyis gyülekezetek, ugyanakkor nem kötődnek szorosan egyetlen topográfiai-lag kijelölhető helyhez sem (erről bővebben lásd NAGY, 2013). Az egyház különböző jellegű közösségeiről viszonylag sokat lehet tudni és ezek az adatok megbízhatóak,⁸ így célszerűnek tűnik ezek mentén szervezni a kutatást.⁹ Ilyen, döntően formális közösségnek tekinthetjük az oktatási intézményeket is. A Református Egyházban mindig kiemelkedő szerepet szántak az iskoláknak, kivált a gimnáziumoknak a fiatalok felekezeti szocializációjában és a jövőben református értelmiség nevelésében, és egy-egy gyermek református középiskolába iratása – különösen a határon túli területeken – a szülők részéről is a felekezeti és a magyar nemzeti identitás határozott vállalásának aktusaként értelmezhető (pl. MARTON, 2013, 2014). A Református Egyház természetesen nem azonos a református középiskolákkal, és ezeknek az iskoláknak a diáksága sem tekinthető a 14–18 év közötti református fiatalokra nézve reprezentatív mintának. Ugyanakkor éppen az iskoláknak az identitás őrzésében, folyamatos aktualizálásában és a hagyományok továbbadásában játszott és tulajdonított kiemelkedő szerepe miatt nem érdektelen ezeknek a közösségeknek a vizsgálata.

⁷ A 2011-es magyarországi népszámlálás adatai szerint (melyeket a népszámlálás vallásra vonatkozó kérdésével kapcsolatos szakmai viták miatt az egyházon belül csak erős fenntartásokkal fogadnak el) Magyarországon 1.153.454 fő nyilatkozott úgy, hogy a református felekezethez tartozónak érzi magát (forrás: www.ksh.hu). Az egyházi adminisztráció az egyházközségektől származó adatok alapján 2012-ben 333.923 egyháztagot tartott számon. Ez az adat azonban csak hozzávetőleges, egyfelől azért, mert az egyházban nincsen szigorú adatszolgáltatási kötelezettség, és így vannak egyházközségek, melyekből nem érkeznek adatok. Másfelől azért, mert éppen az adatszolgáltatás bizonytalanságából adódóan sokszor azt sem lehet tudni, hogy a bejelentő lelkész individuumokat vagy családokat számolt. Így feltételezhető, hogy 400.000 és 600.000 között lehet az egyháztagok száma. (Forrás: a Magyarországi Református Egyház Zsinati Hivatala.)

⁸ Az egyháztagok számba vétele és különösen az ilyen adatok egységes nyilvántartása, továbbá kutathatósága problémás, ugyanakkor az egyházközségek és az egyházhoz kötődő szervezetek, valamint intézmények adatai – sokszor több, egymástól független forrásból is – hozzáférhetőek és többnyire pontosak.

⁹ A Károli Gáspár Református Egyetem Szociológia Tanszéke által 2014-ben egy egyházsociológiai kutatás keretében négyszáz magyarországi gyülekezetben végzett reprezentatív lelkipásztori kutatás mintavételezésekor is hasonló adatokból indultak ki a kutatók: az egyházmegyéik egyházközségeiből településtípusok szerint rétegzett véletlen mintavételt végeztek. (CSANÁDY Márton *A népszámlálási adatok megközelítése református szemszögből. A „Kálvinizmus ma”* címmel 2014. november 10-én a Református Zsinati Székházban tartott előadása alapján.)

A kutatás első ütemében tehát a Magyar Református Egyház Kárpát-medencei területén 39 református középiskolát kerestem meg azzal a kéréssel, hogy tegyék lehetővé a kérdőív lekérdezését a 16–17 éves diákok között. Jelen tanulmányhoz úgy válogattam¹⁰ a kérdőíveket, hogy legyenek magyarországi és határon túli iskolák – utóbbiak esetében minden olyan részegyházból, ahol vannak középiskolák –, s amennyire ezt az alapsokaság eloszlása megengedi, legyenek a reformátusság peremvidékein és centrális területein, illetve felekezeti és etnikai értelemben vett többségi és kisebbségi területen működő iskolák. A választás statisztikai¹¹ alapon történt, a feldolgozás során azonban kiderült, hogy a válaszadók szubjektív helyzetértékelése a fenti szempontoktól néhány ponton eltér. A szubjektív helyzetértékelést azért tartottam fontosnak, mert a kisebbségi lét nem csupán statisztikai adatok kérdése. Ahhoz, hogy valakik kisebbségként viselkedjenek, gondolkodjanak és érezzenek, tudatosítaniuk kell magukban saját kisebbségi státuszukat, reflektálniuk kell erre a helyzetre, s cselekvéseiket is elsősorban ez a reflexió motiválhatja. Ezt a helyzetértékelést az *1. táblázat* mutatja, melyből jól látható, hogy több esetben (pl. Sárospatak, Marosvásárhely, Szatmárnémeti) a többségben lévő vélemény mellett más helyzetértékelés is magas százalékos aránnyal szerepel, ami abból is következhet, hogy a református középiskolák zömében Kollégiumi rendszerben működnek, vagyis az iskola tanulóinak jelentős százaléka nem abban a városban él, ahol az iskola található, hanem a környező településeken. A problémával a kutatás tervezése során végzett próbafelmérésnél is találkoztam. Több visszajelzést is kaptam arra nézve, hogy a válaszadók nem érzik igazán magukat sem határozott többségben, sem határozott kisebbségben élőknek. Ezért vezettem be harmadikként a más felekezetekkel vagy etnikumokkal nagyjából egyenlő arányban élők csoportját. Ahogy az adatokból látható, a kategóriába különösen a felekezeti szituációt tekintve sorolták többen – gyakorlatilag a kisebbségben élőkkel szinte azonos számban – magukat. Az etnikai szituáció esetében találkozunk egy másik sajátossággal is: a magyarországi iskolák esetében – pl. Debrecen vagy Sárospatak – feltűnően magas azoknak az aránya, akik szerint lakóhelyükön a magyarság vagy kisebbségben, vagy más nemzetiségekkel nagyjából egyenlő arányban él. A kérdőív nem tartalmazott arra vonatkozó kérdést, hogy melyek ezek a csoportok, így csak feltételezni lehet, hogy a válaszadók a cigányságra utalnak. Ez a csoport azonban ennek ellenére – tulajdonképpen a várakozásnak megfelelően – nagyon alacsony létszámú, mindössze tizenhat fő tartozik bele, így bár az elemzés során feltüntettem, s mint látni fogjuk, sok esetben valóban „kisebbségként viselkednek”, eredményeiket csupán erős fenntartásokkal vettem figyelembe.

¹⁰ A reprezentativitás igénye nélkül.

¹¹ A besoroláshoz a vonatkozó népszámlálási adatokat, illetve a kérdőívben a válaszadó által adott önbesorolást használtam. Ukrajnában a legfrissebb népszámlálási adatok 2001-ből származnak, ezek feldolgozását MOLNÁR – MOLNÁR D., 2005 tartalmazza.

A korábban megfogalmazott alapproblémát és hipotézist a kérdőívek öt szempont alapján végzett elemzésével vizsgáltam. Az első három szempont a vallásszociológiában szokásos módon a vallásosság indikátorának tekintett bibliaolvasás, imádság és templomba járás kérdésköre. A negyedik szempont az egyház integratív szerepkörével kapcsolatos reflexió, míg az ötödik a felekezeti és a nemzeti identitás kapcsolata. Az első három esetben a vizsgálat két lépcsőben történt: egyfelől direkt kérdést tettem fel, másfelől azokat kiegészítettem olyan állításokkal, melyek a református kegyességi hagyományok vonatkozó aspektusára illenek. Ezt a kettős megközelítést azért tartottam fontosnak, mert a vallásosság és a felekezetiesség, a felekezeti hagyományokhoz, narratívákhoz való kötődés nem szükségszerűen fedi egymást. A kétfajta megközelítés feltételezésem szerint lehetővé teszi, hogy párhuzamosan vizsgáljam a vallásosságot, és azokat a motivációkat, melyek annak felekezeti arculatát meghatározzák.

2. Bibliaolvasás

A vallásszociológiai kutatásokban, mint azt Tomka vagy Gereben idézett munkáiban is láthatjuk, a Bibliával kapcsolatos alapvető kérdések általában arra vonatkoznak, hogy a megkérdezettnek van-e Bibliája, azt milyen gyakorisággal olvassa, és hogyan vélekedik a Biblia szó szerinti értelmezéséről. Jelen kutatásban református középiskolások vettek részt, akiknek iskolai felszereléséhez kötelezően hozzá tartozik a Biblia és a Református Énekeskönyv. Így a Biblia megléte vagy hiánya nem sokat árul el a vallásosságukról. Részben hasonló a helyzet a „milyen gyakran olvas ön Bibliát?” kérdéssel is. Egyházi középiskolában minden nap előkerül a Biblia, nem csupán vallásórán, hanem egyéb alkalmakkor is. Erre a helyzetre a válaszadóim több esetben reflektáltak, megjegyezve például, hogy „csak hittan órán” olvasnak Bibliát. Az egyéni és rendszeres bibliatanulmányozás ugyanakkor a református vallásgyakorlat szerves része. Az ezzel kapcsolatos gyakorlatok és attitűdök tehát alkalmasak lehetnek arra, hogy a válaszoló felekezeti kötődését, református identitását jellemezzék. A harmadik szokásos kérdéscsoporttal azonban több probléma is van. Az olyan válaszlehetőségek, mint „a Biblia Isten szava és szó szerint kell érteni” vagy „a Biblia Isten sugalmazott szava, de nem kell mindent szó szerint venni” és „a Biblia mesék, legendák, történelmi és erkölcsi tanok ember által lejegyzett ősi könyve” nem alkalmasak fenntartások nélkül az egyén vallásosságának vagy református felekezeti kötődésének vizsgálatára. Ezek a válaszlehetőségek ugyanis – bizonyos körülmények között még a harmadik is – egy-egy református ún. „kegyességi irányzat” vélekedésével is beazonosíthatóak.

A kegyességi irányzatok – a római katolikus terminológia „lelkiségi mozgalmak” fogalmához hasonlóan – a protestáns felekezeteken belül létrejött, általában egy-egy vallásos megújulási mozgalomhoz kapcsolódó szubkultúrának tekinthetők. Többnyire nem szakadnak ki az adott felekezet többségi közösségéből, de attól egyértelműen kijelölhető pontokon határozottan elkülönülnek. A protestáns felekezeteken belül éppen a Biblia szó szerinti értelmezése – tágabban és teológiai fogalommal élve: ihletettsége – az egyik olyan kérdés, melyben a különböző kegyességi körök véleménye és az egyházban uralkodó *sensus communis* között jelentős különbség állhat fenn. Ebből következően a protestánsok között az, hogy valaki egyetért azzal, hogy „a Biblia Isten szava és szó szerint kell érteni” vagy „a Biblia Isten sugalmazott szava, de nem kell mindent szó szerint venni” nem biztos, hogy az illető vallásosságának vagy felekezeti elkötelezettségének mértékét jelzi, hanem arra utal, hogy ehhez vagy ahhoz a kegyességi körhöz tartozik, vagy legalábbis inkább az egyikkel vagy a másikkal szimpatizál. Így azután a bibliaolvasással kapcsolatos kérdéseket árnyaltabban, és a felekezeti sajátosságokat figyelembe véve kell feltennünk, és ki kell térnünk a Biblia olvasásának rendszerességén túl az azzal kapcsolatos attitűdökre, illetve a Biblia ihletettségével kapcsolatos kérdéseken túl a „Szentírás” mindennapi életben betöltött normatív szerepére is.

2.1. A Biblia olvasásával kapcsolatos jellemzők

A reformáció egyik leglényegesebb programja a széles körű, anyanyelvű biblia-tanulmányozás fontosságának hangsúlyozása volt. A bibliaolvasás és az azzal szorosan összetartozó imádkozás, mint az Istennel való személyes kapcsolat médiuma azonban csupán a puritanizmus hatására került az egyéni vallásgyakorlat középpontjába. A puritanizmus ebben a kérdésben is a reformáció eredeti tanításának konzekvens és radikális érvényesítésére tett kísérletet, s bár ezt követően a protestáns egyházakban meghatározóvá váló racionalizmus, majd a liberális teológiai gondolkodás a Biblia egyéni vallásgyakorlatban betöltött szerepét leértékelté, az egymást követő megújulási mozgalmak napjainkig minden esetben visszatérnek a puritán értelmezéshez és gyakorlathoz (lásd DIENES, 2002). Trianon után a Református Egyház egymástól elszakított részei nagyon különböző körülmények között éltek. Míg az „elcsatolt területeken” a magyar anyanyelvű bibliaolvasást úgy is, mint a magyar nemzeti kultúra fenntartásának intézményét és úgy is, mint a vallásgyakorlat kiemelkedő fontosságú összetevőjét a mindenkori hatalmak igyekeztek korlátozni vagy ellehetetleníteni, addig Magyarországon ilyen törekvésekre példát legfeljebb a második esetben és az 1950–1960-as években találhatunk. A magyar nyelvű bibliaolvasás tehát eltérő kontextusban eltérő, nem primer módon vallási tartalmakkal telítődött.

A bibliaolvasással kapcsolatos kérdésre a válaszadók két válaszkategóriában összesen 11 lehetőségből választhattak (az eredményeket lásd a 2. táblázatban). Az egyik kategória a szokásos módon, a bibliaolvasás gyakoriságát időben helyezte el. A bibliaolvasás napi, heti vagy havi rendszeressége mellett a kitöltők az „egyéb” lehetőségen túl még két opcióból választhattak: az egyik a „nem szoktam rendszeresen olvasni”, a másik pedig az „elég az, amit a templomban hallok”. Ez utóbbi mondat tulajdonképpen az „egyáltalán nem olvasok Bibliát” válasz¹² alternatívája. Miután a rendszeresség – mint fentebb írtam – a Biblia olvasásának bár meghatározó, de nem az egyetlen módja, az ettől eltérő módok láthatóvá tételére szolgált az első opció az „egyéb” lehetőséggel, illetve a második kategóriában felsorolt válaszok.

A második kérdéskategória a bibliaolvasással kapcsolatos sajátos attitűdökre hivatkozott. A válaszként felkínált mondatok az egyház belső nyilvánosságának ismert fordulatai. A Biblia a hívők legfontosabb „lelki tápláléka”, Isten szava, melyre – a reformátusok között különösen népszerű 42. zsoltár metaforáját idézve – a vallásos ember szomjazik. Jóllehet a metaforából kibontott vallásos érvelés szerint lelki táplálékra ugyanúgy naponta szükség van, mint a testre, ez a metafora mégis inkább az egyén vallási szükségleteit hangsúlyozza, az Isten utáni vágyakozást, semmint a vallásos életfolytatás rigorózus módszerességét. Ehhez hasonló a „csendesség” fogalma is, csak más kegyességi formákra jellemző. A csendesség az Isten előtti elcsendesedés alkalma, olyan magánáhitat, amelynek során a hívő az imádság és bibliaolvasás médiumain keresztül keresi a személyes kapcsolatot Istennel, s amelyet a csendben megmutatkozó transzcendens iránti nyitottság jellemez. A magányos vagy egyéni csendesség mellett a Biblia olvasásának kedvelt formája a kis közösségben végzett tanulmányozás is. Ennek középpontjában általában a bibliaolvasás során kapott személyes „üzenetek”, felismerések közössé tétele, és a kis közösség által végzett diszkurzív kontrollja áll. Ezek az alkalmak sokszor a prédikációk normatív bibliaértelmezését alkalmazzák az adott helyzetekre, és azért is nagyon fontosak, mert a hívők – elköteleződésük és vallásosságuk mértékétől függetlenül – a szöveg nehézsége és az értelmezés esetleges buktatói miatt nem ritkán inkább ilyen közösségben olvassák és értelmezik a Bibliát, mint egymagukban. Az „amikor időm engedi” és a „naponta többször is előveszem” válaszok két, egymással alapvetően ellentétes attitűdöt jelölnek meg: míg az első a bibliaolvasást tulajdonképpen szabadidős tevékenységként kezeli, addig a második egy feltehetőleg intenzív vallásosságra utal.

¹² Ez az elutasító válasz a felkínált lehetőségek közt nem szerepelt. Ennek oka az, hogy a próbakutatások alatt szerzett tapasztalataim szerint a válaszadók általában a „kisebb ellenállás” felé hajlanak, s így ha találnak egy „nem olvasok Bibliát” válaszlehetőséget, inkább egyből bejelölik ezt, és csekély hajlandóságot mutatnak arra, hogy a válaszukat a felsorolt lehetőségek segítségével árnyalják. Azok számára, akik elutasító álláspontjukat határozottan kiarták nyilvánítani, rendelkezésre állt az „egyéb” válaszlehetőség, mellyel éltek is.

A válaszadók több válaszlehetőséget is megjelölhettek, amiből egyfelől az következik, hogy a többszörös válaszok miatt nem lehet egyszerű statisztikát készíteni, másfelől azonban jóval árnyaltabb kép bontakozhat ki az eredményekből annál, mint amit egy egyszerű statisztika alapján meg tudhatnánk. Ahogy a 3. táblázatban látható, sajátos ugyanis a többszörös válaszok megoszlása:

- a) a többszörös válaszok aránya mindig a többségi (T)¹³ csoportokban a legmagasabb, és
- b) a többszörös válaszok aránya jóval magasabb a „határon túli” (ht), mint a magyarországi (hu) részeken.
- c) Miután a minta elemszáma az egyes kategóriákban túlságosan alacsony, nem érdemes messzemenő következtetéseket levonni abból, hogy a többszörös választások esetei hogyan oszlanak meg a két nagy – rendszeresre, illetve attitűdökre vagy szükségletekre hivatkozó – kategória közt, illetve milyen a mindkét kategóriából származó lehetőségeket vegyesen választók aránya. Úgy tűnik azonban, hogy a vegyes válaszok aránya ismét a többségi (T) csoportokban magasabb, kivéve a felekezeti (f) szituációt, ahol a kisebbségi (K) és a más felekezetekkel egyenlő arányban élők (E) csoportjánál találunk magasabb értékeket.
- d) Az alacsony elemszám miatt hasonló problémával szembesülve kell megjegyeznünk azt is, hogy a nem vegyes többszörös választások esetében szinte mindig azok vannak többségben, akik a „nem szoktam rendszeresen olvasni” lehetőség mellé valamelyik attitűdre hivatkozó válaszlehetőséget jelölték meg.

Úgy tűnik tehát, hogy a bibliaolvasási szokások tekintetében két, egymástól viszonylag jól elkülöníthető csoporttal találkozunk.

A válaszok arányát vizsgálva az első sajátosság, ami rögtön feltűnik az, hogy ha az egyes lehetőségekre adott válaszokat külön-külön értékeljük, minden csoportban egyaránt a „nem szoktam rendszeresen olvasni” lehetőséget választották a legtöbben. Tekintettel arra, hogy a Református Egyház magát elsősorban „Az Ige egyháza”-ként határozza meg, vagyis olyan egyházként, melynek középpontjában minden tekintetben a Biblia áll, ez az eredmény mindenképpen figyelemre méltó.

A válaszokat a 2. táblázat alapján részletesen vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a K csoportban majd mindegyik szituációban magasabb a nem rendszeres bibliaolvasók aránya, mint a T csoportban élőkénél. Ez a felekezeti szituációban nagyon csekély különbséget jelent,¹⁴ míg az etnikai szituációban nagyobb a kü-

¹³ Az egyes csoportok jelölésére használt rövidítéseket lásd a tanulmány végén!

¹⁴ A „határon túli” (ht) részegyházak esetében a felekezeti kisebbségnél ez az arány megfordul, de a különbség 1%-on belül van.

lönbség. A válasz előfordulása azonban minden esetben legmagasabb az *E* csoportokban. Meglepő, hogy ugyanakkor szintén a kisebbségeknél legmagasabb a napi rendszerességgel Bibliát olvasók aránya is. Ha ezekhez hozzávesszük a „naponta többször is előveszem” válasz eredményeit, talán még zavarba ejtőbbé válik a kép. Itt ugyanis azt tapasztaljuk, hogy maximuma felekezeti szituációban a *hufK* és a *htfE* csoportban van, etnikai szituációban pedig mindkét esetben a *T* csoportokban. Ha a másik „végletet” vizsgáljuk, az „elég az, amit a templomban hallok” válasz esetében valamelyest hasonló helyzettel találkozunk: az etnikai szituációkat figyelve arányuk a kisebbségek között nagyobb. Ugyanakkor a felekezeti szituációt vizsgálva a magyarországi részekben a válasz előfordulása éppen a kisebbség esetében a legritkább, s az *E* csoportban a leggyakoribb, míg a határon túli részekben a kisebbségi csoportban a leggyakoribb s a többségiben a legritkább. A szintén ehhez a pólushoz sorolható „amikor időm engedi” lehetőség választása ezzel szemben a felekezeti szituációt tekintve a *K* csoportban a leggyakoribb, s az *E*-ben a legritkább, míg az etnikai szituációban a *T* csoportban gyakoribb.

Végül, ha két kategóriába¹⁵ – valahogyan olvas,¹⁶ illetve nem nagyon olvas¹⁷ – sűrítve összesítjük az adatokat, azt látjuk, hogy azok az esetek, ahol a valahogyan, de Bibliát olvasók vannak többségben egybeesik azokkal az esetekkel, melyekben a felekezeti vagy etnikai többségi szituációról van szó. Ez alól egyetlen kivételt a *htfE* csoport képez. Esetükben a két kategória értékei meglehetősen közel esnek egymáshoz, s mint azt a 3. táblázat mutatja, a többszörös, illetve azon belül a vegyes válaszok aránya magas, és ezek a vegyes többszörös válaszok is a pozitív értékek felé mutatnak, így az enyhe pozitív többség elfogadható.

Összefoglalva az eddigieket néhány következtetés talán máris levonható:

- a) az a hipotetikus képlet, melyet Tomka Miklós nyomán megfogalmaztam, az általam vizsgált csoportok esetében az adatok részletes vizsgálata

¹⁵ A többszörös vegyes válaszok miatt a kategorizálás nem problémamentes. Ezeket a válaszokat azonban végignézve kiderül, hogy az azonos felekezeti vagy etnikai szituációba tartozó válaszoknál néhány eset kivételével a válaszok mindig vagy pozitív vagy negatív tartalmúak, azaz vagy intenzívebb bibliaolvasási szokásokra utalnak vagy éppen ezek hiányára. Egyetlen kivételt a *hteK* csoport jelent, ahol a pozitív és negatív válaszok egyenlőben vannak.

¹⁶ Ebbe a kategóriába sorolom a „naponta többször is előveszem”, „általában naponta”, „hetente többször”, „amikor szomjazom az Igére”, „amikor csendességet tudok tartani”, „hetente legalább egyszer” és az „amikor társaságot találok hozzá” válaszlehetőségeket.

¹⁷ Ide sorolom a „havonta azért néhányszor előveszem”, „amikor időm engedi”, „nem szoktam rendszeresen olvasni”, valamint az „egyéb” válaszokat. A válaszok besorolása kétségtelenül valamelyest szubjektív, azonban ahhoz képest, aki naponta többször is olvas Bibliát az, aki akkor olvas, amikor épp ideje van rá, a vallási vagy felekezeti elkötelezettségét tekintve kétségtelenül más kategóriát képvisel. Az „egyéb” válaszokat azért ide soroltam, mert minden egyes válasz, mely ebbe a csoportba tartozik, valamilyen nemleges tartalmat fogalmaz meg.

alapján nem áll meg. Amennyiben a gyakoribb vagy a felekezeti közösség normáival, illetve ideáljaival összhangban álló bibliaolvasási szokások a vallási vagy felekezeti kötődés erősségét jellemzik, megállapítható, hogy sem a felekezeti, sem az etnikai kisebbségi helyzet nem eredményez egyértelműen erősebb kötődéseket.

- b) Ha összehasonlítjuk a magyarországi és a határon túli területek adatait, és utóbbiakra egyöntetűen mint kisebbségre tekintünk, akkor érvényes a hipotézis, hiszen mind a felekezeti, mind az etnikai szituációt tekintve a határon túli részegyházakban találunk olyanokat többségben, akik valamilyen módon olvasnak Bibliát. Azonban ebben az esetben is azt tapasztaljuk, hogy bibliaolvasók a fT és az eT , illetve a fE csoportokban vannak többségben, a fK és eK csoportokban ugyanakkor kisebbségben vannak. Úgy tűnik tehát, hogy ebben az összefüggésben a kisebbség, a „határontúliség” problémaköre további árnyalásra szorul.
- c) Erre azért is szükség lehet, mert a $K - T$ csoportok dichotómiájába beékelt E csoport úgy tűnik, hogy elég karakteres képet mutat ahhoz, hogy több összefüggésben is megvizsgáljuk.

2.2. A bibliaolvasással kapcsolatos állítások

A bibliaolvasási szokásokra vonatkozó direkt kérdés eredményei után most azokat az állításokat vesszük sorra, melyek árnyalhatják az eddig felvázolt képet.

2.2.1. 55. és 83. állítás

A bibliaolvasás rendszerességével és gyakoriságával hozható kapcsolatba az 55. és a 83. állítás.¹⁸ Az 55. állítás azért is különösen érdekes, mert a puritán gyökerű családi áhítat a református vallásgyakorlatnak olyan eleme, mely kulcsszerepet játszott abban, hogy a református közösségek egyáltalán fennmaradtak olyan időkben – mint az „ellenreformáció” vagy pl. Kárpátalján az 1950–1960-as évek –, illetve olyan szituációkban – pl. szórványokban –, melyekben sok esetben nem voltak vagy nincsenek a református közösségeknek lelkipásztorai. (A kérdéskörhöz lásd SZIGETI, 2004, 2013.) Ehhez képest azt tapasztaljuk, hogy a felekezeti szituáció az egyet nem értők véleménytöbbségét¹⁹ jelzi, kivéve a $htfT$ és $htfK$ csoportokat, ahol a bizonytalanságra utaló 3-as

¹⁸ Minden esetben az adott állítással kapcsolatos adatok az állítás száma szerint visszakereshetőek a tanulmány végén közölt táblázatokban.

¹⁹ A válaszadók ötfokozatú skálán jelezheték az állítások tartalmával kapcsolatos egyet nem értésüket vagy egyetértésüket. Az 1. lehetőséget az „egyáltalán nem ért egyet”, míg az 5. lehetőséget a „teljesen egyetért” válasz jelzésére használhatták. A 3. lehetőséggel a bizonytalanságot fejezheték ki.

válaszból van a legtöbb, s lényegében hasonló a helyzet az *e* szituációban is. Amennyiben azonban összevonjuk a 1–2. és a 4–5. válaszokat, vagyis együtt kezeljük az inkább egyet nem értő és az inkább egyetértő válaszadókat, karakteresebb képet kapunk. Ennek oka valószínűleg az, hogy a válaszértékek általában nem csúcsosak, vagyis a válaszok inkább egyenletesen oszlanak el az egyes lehetőségek között, ami – a 3-as válaszok jelentős arányával együtt – arra utal, hogy a válaszadók alapvetően bizonytalanok az állítással kapcsolatban. Az összevonás után újraolvasva az adatokat azt tapasztaljuk, hogy a *htfT* és a *hteT* csoportok esetében a 3-as helyett a 4–5-ös válaszok összevont értékei kerülnek túlsúlyba. A *htfE* csoport eredményei itt ugyan nem változtak meg, azonban a válaszok eloszlása esetükben is az egyenleteshez áll jóval közelebb, mint a csúcsoshoz. Így pedig az állításra adott válaszok értékelésének eredménye hasonlít a bibliaolvasási szokásoknál tapasztaltakhoz.

A 83. állítás a különböző részegyházak teológiai álláspontját, és az ún. ébredési, vagy belmissziós mozgalmak programját fogalmazza meg: „A református ember életének elmaradhatatlan része a mindennapi bibliaolvasás és imádság”. A válaszokat elemezve azt tapasztaljuk, hogy a *hufT*, *K*, *E* szituációk ismét azonos eredményeket (nem ért egyet) mutatnak, szemben a *htf* szituációkkal, ahol minden esetben az egyetértők vannak többségben – bár a *K* csoport válaszai viszonylag kiegyenlítették. Az etnikai szituációkban a *hueT* csoport kivételével, mely változatlanul az egyet nem értők többségét mutatja, a többi csoportban az egyetértők véleménye alkot többséget.

2.2.2. 1. és 10. állítás

A Bibliával kapcsolatos gyakran feltett kérdések közé tartoznak általában a Biblia tévedhetetlenségével, illetve tágabban a Biblia ihletettségével kapcsolatos kérdések. A protestáns teológiai gondolkodás középpontjában a hagyományok és az – eredendő bűn által megrontott természetű – ember transzcendenssel kapcsolatos tapasztalatai helyett a Biblia áll, mint az Isten önmagáról adott kinyilatkoztatása, mely így a transzcendensről szerezhető tudás egyetlen megbízható és hiteles forrása. Ez a kinyilatkoztatás azonban isteni ihletettségű embereken keresztül történt, és ezt az emberi oldalt – az emberin túl a Kijelentés magvának jobb megértése, a forrásig való lehatolás céljával – éppen a humanizmus által erősen befolyásolt protestáns teológia tette módszeres kritika tárgyává. Ennek a bibliakritikának – a vallásosságot befolyásoló társadalmi folyamatokkal, a laicizálódással vagy a nemzetvallás kialakulásával párhuzamosan – az lett az eredménye, hogy a 19. század második felére a Biblia tekintélye a protestánsok közt megrendült, normatív szerepe jelentősen csökkent. A század végén megjelenő megújulási mozgalom, az ún. belmisszió ezt a folyamatot is megpróbálta visszafordítani. A belmisszió jelentős hatással volt a Református Egyház életére, úgy a teológiai gondolkodás, mint a kegyesség, azaz a vallásos

életfolytatás területén, így – bár pontos adatok nem állnak rendelkezésre, ám a korabeli sajtó, a prédikációirodalom és az egyházi élet vizsgálata nyomán sejthető, hogy – jelentősen megnövekedett azoknak a száma, akiknek a Biblia ismét az életfolytatás legfőbb tekintélyének számított (BÍRÓ – SZILÁGYI, 1949, 351–407.). A belmissziós mozgalom hatása Magyarországon és a határon túli egyházrészekben – különböző mértékben és sajátosságokkal bár, de – a kommunista diktatúrák ideje alatt is megmaradt, és részben ennek köszönhető a diktatúrák végnapjaiban, illetve a politikai változások után a belmisszió által létrehozott vallásos egyesületek újraéledése (lásd MIKOLICZ, 2009). A diktatúrák idején a Biblia folyamatos ideológiai kritika tárgya volt, így e mozgalom szellemiségének újraéledését e kritika ellenhatásaként a Biblia teljes isteni ihletettségének, megkérdőjelezhetetlen tekintélyének, és ebből következően szó szerinti értelmezésének hangsúlyozása kísérte. A hivatalos teológia nem tartott lépést ezekkel a változásokkal, és nem tudott reagálni a hirtelen megjelenő új vallási vagy teológiai mozgalmakra sem. Így az egyház élete viszonylag gyorsan polarizálódott, s ma az egymással – a Biblia értelmezésének és tekintélyének összefüggésében is – radikálisan szembenálló vélemények úgy vannak jelen egymás mellett, hogy egyik sem tekinthető igazán meghatározónak, „főáramlatnak”. Ezek a véleményáramlatok pedig nem korlátozódtak és ma sem korlátozódnak a társadalom egy-egy rétegére, hanem különböző formában bár, de egyaránt hatottak falun és városon, egyetemi hallgatók közt csakúgy, mint gazdakörökben. (A témához lásd KISS, 2006a, 2006b, 2010.)

Ebből az elnagyolt történeti áttekintésből is kivehető, hogy a Biblia szó szerinti értelmezése, vagy az ezt elutasító kritikus hozzáállás elvileg egymást kizáró álláspontok, melyek nem köthetőek egyértelműen valamilyen társadalmi réteg vallásosságához. Kérdés azonban, hogy az eredmények mennyire támasztják ezt alá. Az 1. állítás a Biblia tekintélyének elismerését az Egyház jövőjének feltételeként fogalmazza meg. A 10. állítás az ún. tudományos bibliakritika álláspontjának összefoglalása, mely azonban nem említi az ihletettség kérdését,²⁰ így a két vélemény elméletileg nem tekinthető teljesen egymás ellentétének. Ha az 1. állítás esetében az előzőekben alkalmazott módszert követve az összevont válaszokat vizsgáljuk meg, akkor nagyon „egyhangú” eredményt látunk: minden szituációban, minden csoportban a 4–5-ös válaszok vannak többségben. Ha azonban a válaszokat egyenként is szemügyre vesszük és megfigyeljük az eloszlásukat is, differenciáltabb képet kapunk. A *hufT* és *K* csoportban

²⁰ A kérdés teológiai aspektusait itt nem tudjuk részletesen tárgyalni. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy az ihletettség, vagyis a bibliai szöveg isteni sugalmazottsága nem merül ki az 1. állításban is megjelenő verbális inspiráció tanában, vagyis abban az elgondolásban, hogy a Biblia minden szavát Isten mintegy diktálta az azt leíró szerzőknek. Számos teológus gondolja úgy, hogy az inspiráció árnyaltabb jelenség, s nem biztos, hogy konkrétan a szövegre vonatkozik, hanem vonatkozhat arra az eseményre is, melyről egy szöveg beszél. A kérdéshez lásd pl. NAGY, 2014, 31–79.

egyaránt a 3-as, vagyis a bizonytalanságot jelző válaszokból van legtöbb, s az utóbbiban magasabb a százalékos aránya is. A válaszok inkább kiegyenlítettek: legkevésbé kiegyenlített a *T* csoportban, leginkább kiegyenlített az *E*-ben. Utóbbi csoportban ugyan a 4-es válaszból van a legtöbb, a különbség azonban a 3-as és 4-es válasz között csekély. A határon túli csoportokban egyöntetűen az 5. válasz van túlsúlyban, azonban azt tapasztaljuk, hogy ez csupán a *T* csoportban társul meglehetősen nagy csúcsossággal, míg a másik két csoport jóval kiegyenlítettebb eredményeket produkált. E kiegyenlítettség mértéke a *T-K-E* csoportok sorrendjében növekszik, s ugyanebben a sorrendben csökken az 5. válaszok aránya. Az etnikai szituációkat vizsgálva azt látjuk, hogy a magyarországi csoportokban mindkét esetben ismét a 3. válaszból van legtöbb, s a válaszok inkább kiegyenlítettek. Ezzel szemben a határon túli csoportokban újból és ismét az 5. válaszok túlsúlyát tapasztaljuk, ám ismét úgy, hogy a válaszok csúcsossága a *T* csoportban erősebb, mint a *K* csoportban. Sajátos végül, hogy minden szituációban a *T* csoportban találunk – igaz, csekély számban – olyanokat, akik nem válaszoltak. Ezek a finom különbségek jobban érzékelhetőek, ha az eredményeket grafikonon ábrázoljuk (1–4. grafikonok).

A 10. állítás több ponton is meglepő eredményeket mutat. A felekezeti szituációt nézve a *hufT* csoportban itt is a 3-as válaszok vezetnek, azonban az összevont eredmény is ugyanezt mutatja, és a válaszok csúcsosak. Hasonló a helyzet a *hufE* csoportban, ugyanakkor a kisebbségnél egy sajátos mintázatot találunk, mely megismétlődik a *htfK* és a *hteK* csoportoknál is, azzal a különbséggel, hogy míg a *hufK* csoportban az összevont eredmények az 5. válasz, addig a másik két csoportban az 1. válasz túlsúlyát mutatják. A sajátosságot pedig a pólusok – vagyis az 1. és 5. válasz –, valamint a bizonytalanságot jelző 3. válasz kiemelkedése és közel azonos aránya jelenti. A *htfT* és a *hteT* csoportok esetében látjuk azt, hogy a válaszok gyakorlatilag hasonlóan csúcsos eredménnyel az 1. állítás tükörképét mutatják, vagyis míg ott határozottan egyetértettek, itt határozottan nem értenek egyet az állítás tartalmával (5. grafikon). A *hufE* és a *htfE* csoportokra másképpen bár, de itt is egyaránt a bizonytalanság és a polarizáció jellemző. Megfigyelhető, hogy az 1. és a 10. állításnál a *htfE* csoportban egyaránt polarizáltak a válaszok és mindkét esetben magas a bizonytalanok aránya is.

2.2.3. 20., 95. és 26. állítás

A bibliaolvasással kapcsolatban nézzük meg végül a Biblia normatív szerepével kapcsolatos állításokat. A 20. állítás tulajdonképpen az előzőekhez szorosan kapcsolódva egyfelől a Biblia ihletettségét és kijelentés-jellegét hangsúlyozza, másfelől utal a normatív bibliamagyarázat – a prédikáció – jelentőségére és az istentiszteleti alkalmak fontosságára is. A válaszok nagyon hasonlítanak a 1. állításnál tapasztaltakhoz. Az összevont értékeknél itt is mindenhol a 4–5.

válaszok dominanciáját tapasztaljuk, annyi különbséggel, hogy az arányok magasabbak, amiből az következik, hogy a válaszok eloszlása csúcsosabb, vagyis határozottabb, egyértelműbb állásfoglalást tükröznek, mint az 1. állítás esetében. A 20. állítást önmagában nézve azonban világosan kitűnik, hogy a magyarországi csoportok válaszai minden esetben jóval laposabb eloszlásúak, mint a határon túli csoportok válaszai, és főképp a *hufK* és *hueT* csoportokban ismét megfigyelhetjük a vélemények polarizálódását. A bizonytalanság a *htf* csoportok közül itt is az *E*-re jellemző leginkább, míg a *huf* csoportok esetében itt épp azt látjuk, hogy az *E* csoportban a legmagasabb a 4–5. és legalacsonyabb az 1–2. válaszok aránya. Végül ki kell még emelnünk azt is, hogy a 4–5. válaszok aránya a *htfT* és *hteT* csoportokban a legmagasabb, s ugyancsak ezekben a leginkább csúcsos a válaszok eloszlása is.

Nem közvetlenül, de a Biblia normatív szerepével kapcsolatos a 95. állítás is, mely annak a racionalista vallásosságnak – és teológiának – az egyik jellegzetes gondolatát fogalmazza meg, mellyel szemben a korábban említett belmissziós mozgalom fellépett. Az állítás azért kapcsolódik a Biblia normatív szerepéhez, mert a transzcendensre vonatkozó tudások körét tekintve a lényeges és lényegtelen megkülönböztetését az ember hatáskörébe utalja, s ezzel mintegy felfüggeszti a Biblia normatív szerepét. A válaszokat egyértelműen a bizonytalanság határozza meg. Részletesebben nézve azonban az adatokat, itt is lassan ismerős mintázatokra figyelhetünk fel. Jóllehet a *T* csoportok válaszait minden esetben a bizonytalanság jellemzi, annyira, hogy egy kivétellel (*hueT*) az összevont értékeknél is megmarad ez a dominancia, azonban ismét azt tapasztaljuk, hogy a válaszok eloszlása itt is a *T* csoportokban a legcsúcsosabb. A *K* csoportokban a bizonytalanságot a válaszok viszonylag lapos eloszlása és polarizációja kíséri. A *hufK* csoportban az 1–2. válaszok együtt magasabb arányban vannak, mint a 3. válasz (ahogy a 4–5. válaszok aránya is magasabb), s ezt kiegészíti a nem válaszolók legmagasabb aránya. Utóbbi válaszlehetőség második legmagasabb arányban a *hufE* csoportban fordul elő, melyben – a *hueT* csoporttal együtt – a 4–5. válaszok összevonva magasabb arányban szerepelnek a 3. válasznál.

Ebben a problémakörben utolsóként a 26. állítást elemezzük, mely ismét áttételesen kapcsolódik a Biblia normatív szerepéhez: az Isten uralma alatt élt életben ugyanis a református tradíció szerint az Isten törvényének rendeli alá magát a hívő ember, ami pedig nem más, mint a Szentírás, a Biblia. A válaszok megoszlása talán már nem is okoz meglepetést: a *fT* csoportokban és a *hteT* csoportban a legmagasabb az egyetértők aránya, melyhez a *hufT* csoportban laposabb, a *htfT* és *hteT* csoportokban csúcsosabb eloszlás társul. A *f* csoportokban az összevont értékeket vizsgálva a 4–5., míg az egyedi értékeket vizsgálva a 3. válaszok vannak többségben, ugyanakkor e csoportokat itt is viszonylag laposabb eloszlás és a *hufK* esetében erős, a *htfK* esetében gyengébb

polarizáció jellemzi. A *fE* csoportokban szintén a 3. válasz van többségben, ám a *hufE* csoportban ezt az 1., míg a *htfE* csoportban az 5. válaszok jelentősebb aránya egészíti ki. Az etnikai szituációk szintén ismerősek: a *hueT* csoportban egyedi válaszokat nézve a 3., összevonva a 4–5. válaszok vannak túlsúlyban, a válaszok eloszlása viszonylag lapos és polarizált. A *hteT* csoportban összesítve a 4–5., önállóan az 5. válasz van többségben, ahogy a *hteK* csoportban is, csak utóbbiban kisebb arányban és laposabb eloszlással.

2.3. Összefoglalás (1.)

Az egyes állítások elemzése során egyértelműen kitűnt, hogy önmagában a többségben lévő válaszok – akár összevont, akár egyedi válaszokról van szó – nem adnak megfelelően árnyalt képet az adott állítással kapcsolatos véleményekről. Mindenképpen szükség van arra, hogy figyeljük a válaszok eloszlásának csúcosságát, illetve azt, hogy a válaszok mennyire mutatnak polarizált képet. Az egyes állításokkal való egyetértést egyszerű statisztikával vizsgálva úgy tűnik, hogy azok megerősítik a Tomka nyomán megfogalmazott hipotézist, vagyis amennyiben a határon túli egyházrészeket egyöntetűen kisebbségként kezeljük, vallási, illetve felekezeti kötődést megerősítő válaszokkal döntően e kisebbségi csoportokban találkozunk. Ezzel szemben a magyarországi csoportokra inkább a bizonytalanság jellemző. Amennyiben azonban a válaszok eloszlását is vizsgáljuk, azt látjuk, hogy többségében a magukra felekezeti vagy etnikai többségben élőként gondolók közt találunk határozott állásfoglalásokat, míg a *K* és *E* csoportokra ez kevésbé jellemző, sőt több esetben e csoportokban a határozott állásfoglalás éppen azokat a véleményeket erősíti meg, melyek a felekezeti kötődés kevésbé erős voltára utalnak. Ezt a képet még tovább árnyalhatjuk a polarizáció szempontjának bevonásával, hiszen ezzel a jelenséggel főképp a *K* és *E* csoportokban találkozunk, s ezekben is jelentős mértékben ott, ahol egyébként a válaszok egyszerű statisztikai elemzésével a felekezeti kötődés erősségére utaló értékeket mértünk.

3. Imádság

A vallásosság és a református felekezeti kötődésnek szintén fontos eleme az imádság. Míg a bibliaolvasás a vallásgyakorlat kognitív oldalához tartozik, hiszen alapvetően egy szöveg megértéséről, és a protestáns gyakorlatban a szövegből megértett tanulságnak a bibliaolvasó saját gondolkodásában, életvitelében való alkalmazásáról, illetve a személyes elgondolások és a bibliai normák

esetleges ütköztetéséről szól, addig az imádság éppen a vallásosság nem-kognitív – Otto (OTTO, 1997) szavaival élve: irracionális – oldalának essenciája. E két oldal szorosan összetartozik. A református vallásgyakorlatban az imádság az ember Istenhez intézett szava, míg a bibliaolvasás során Isten szól az emberhez. Ezt az alapszituációt a különböző kegyességi irányok eltérő módon árnyalhatják. Vannak olyan közösségek, melyek ragaszkodnak a szakrális kommunikáció ilyen racionális felfogásához, míg más közösségek számára az imádság a szavakon túl egy a transzcendensre nyitott, módosult tudatállapotot jelent. Ezek az eltérések azonban nem írják fölül az alapszituációt.

Jelen tanulmány keretei között nem lehet feladatomban az imádság néprajzi, antropológiai vagy teológiai dimenzióinak részletes kifejtése (utóbbihoz lásd RÉVÉSZ, 1924; INCZE, 1931), így csupán utalok azokra, melyek a felekezeti kötődés kialakításában és fenntartásában véleményem szerint fontosak lehetnek, s amelyekre az elemzett állítások vonatkoznak. Az imádkozással kapcsolatos szokásokat vizsgálva itt is fontos megjegyeznünk, hogy bár – amint arra a 83. állítás is utal – a református ember életének elmaradhatatlan része az imádság, a rendszeresség itt sem egyedüli indikátora a felekezeti kötődésnek vagy a vallásosságnak. Az imádság rendszerességén túl, így két szempontot fogok még a következőkben megvizsgálni: az egyik az imádság kötött és szabad formáinak jelenléte, a másik pedig az imádsággal kapcsolatos attitűdök, érzelmek kérdése.

3.1. Az imádkozás rendszeressége

A 4. táblázatban látjuk a kérdőív vonatkozó adatait. A bibliaolvasástól eltérően itt arra kértem a válaszadókat, hogy csupán egyetlen lehetőséget válasszanak. Ennek ellenére itt is születtek többszörös válaszok, ám ezek minden esetben azonos előjelűek – vagy a rendszeres imádkozást vagy ennek hiányát erősítik meg – és a pozitív, illetve negatív válaszok aránya többségében azonos, vagyis nem változnak az arányokon. E többszörös válaszokból következik a *htfE* és a *hteK* csoportok 100% fölötti eredménye. E kérdés esetében a válaszadási hajlandóság jelentősen elmaradt a többi kérdésnél tapasztalhatótól. Sok esetben nem csupán azt jelezték a válaszadók, hogy nem akarnak válaszolni, hanem egyáltalán semmilyen választ nem adtak. Ezek aránya – a „nem akarok válaszolni” opcióhoz hasonlóan – jellemzően a magyarországi csoportokban magas, és itt is a *K* csoportokban a legmagasabb.

Az értékeket figyelve azt látjuk, hogy a rendszeresen imádkozók a *hufE* kivételével minden csoportban többségben vannak. Ez a többség – mely egyben a „Naponta egyszer” vagy a „Naponta többször is” válaszlehetőség maximumait is jelenti – a *htfT* és a *hteT* csoportokban a legnagyobb, s a magyarországi csoportokban a legkisebb arányú. A *hu* és *ht* csoportokat egymáshoz viszonyítva

azt látjuk, hogy a rendszeresen imádkozók aránya mindkét esetben a *T-K-E* csoportok sorrendjében csökken, ugyanakkor az ellenkező pólus jellemző válaszai nem mutatnak minden esetben ugyanebben a sorrendben növekedést. A „csak az istentiszteleten” imádkozók aránya a *huf* szituációban a *T* csoportban a legmagasabb, majd a *K* és *E* csoportokban folyamatosan csökken. Ugyanez a válasz a *htf* szituációkban a *T* csoportban alacsonyabb, míg a *K* és *E* csoportokban közel egyenlő aránnyal magasabb. A „nem szoktam imádkozni” válaszlehetőség a *huf* szituációkban ezzel szemben a *T-K-E* csoportok sorrendjében ismét nő, míg a *htf* szituációkban legmagasabb értéket a *K*, legalacsonyabbat a *T* csoportban vesz fel. Az etnikai szituációkat vizsgálva azt látjuk, hogy mindkét válaszlehetőség a *K* csoportokban magasabb, kivéve a *hueK* csoportot, ahol az utóbbi 0,1%-kal alacsonyabb, azonban ez a minta alacsony elemszáma miatt nem tekinthető megbízható értéknek.

A válaszok eloszlása sajátos mintázatokat mutat:

- a) legcsúcsosabb meglepő módon a *hufK* csoport eredménye, ugyanakkor ebben a csoportban a legnagyobb azok aránya, akik semmilyen választ nem adtak.
- b) A válaszolni nem akarók aránya a *hufE* csoportban a legmagasabb, ahogy itt a legegyszerűsebb a válaszok eloszlása is. Utóbbi nem meglepő, hiszen az *E* csoportok, kivált a magyarországiak legtöbbször bizonytalanságot tükröznek. Ezt ebben az esetben a „ritkábban mint hetente” és a „nem szoktam imádkozni” válaszok abszolút csúcserkéi egészítik ki. Különösen érdekes, hogy ebben a csoportban a legalacsonyabb a rendszeresen imádkozók aránya, s ezzel teljesen megegyezik a ritkán vagy sohasem imádkozók aránya, és szintén teljesen megegyezik körükben a kötött és szabad szövegű imádságot választók aránya is.
- c) Szintén meglepő módon a simább eloszlású válaszokat produkáló csoportok közé tartozik a *htfK* is.

A táblázatnak az imádság gyakoriságára vonatkozó adatait összegezve ismét azt tapasztaljuk, hogy egyértelmű, és az erősebb felekezeti kötődésre utaló válaszokat a *htfT* és a *hteT* csoportok adtak.

Az imádság gyakoriságára is vonatkozó 83. és 55. állításokat korábban már elemeztem, így azokra most nem térek ki.

3.2. Az imádság kötött és szabad formái (64., 24. és 2. állítás)

A református kegyességben hosszú időn keresztül meghatározó volt a kötött – vagyis írásban rögzített –, illetve tanult imádságok dominanciája. A változás a 17. században Németországból induló, majd a 18. században Európa-

szerte, főképp a lutheri reformációt követő egyházakban jelentős mozgalommá váló pietizmus hatására következett be. A pietizmus a protestáns ortodoxia világában fogant, abban az időszakban, amikor a protestáns egyházakat a barokk katolicizmus látványos restaurációs stratégiáival szemben saját vallási gondolkodásuk, tanításuk egyértelmű és ésszerű megfogalmazása foglalkoztatta leginkább, aminek következtében az egyház életére is a száraz, racionális dogmatizmus volt jellemző. A pietizmusra ellenben individuális és bensőséges vallásgyakorlat, illetve a hivatalos egyházzal szembeni kritikus magatartás jellemző. Középpontjában nem annyira Krisztus váltságahalálának teológiailag tiszta értelmezése, és az üdvösség megszerzésében játszott kizárólagosságának hangsúlyozása, hanem Krisztus szenvedésének átélése, és a kegyesség – vagyis a Krisztus tanítása szerinti, de még inkább őt utánzó életfolytatás – gyakorlása, a „paxis pietatis” állt. A személyes és mélyen átélt vallásosság egyik jele számukra a szabadon, mintegy rögtönözve mondott imádság volt, s kritikusan viszonyultak a transzcendenssel folytatott kommunikáció kötött formáihoz, illetve általában a liturgizmusba hajló egyházi gyakorlatokhoz és a dogmatizmus-hoz vezető teológiához. Ebből a kritikus magatartásból is következett, hogy általában külön közösségeket is létrehoztak, melyek olykor az egyházon belüli egyházként működtek. A pietizmus Magyarországon – főképp a reformátusok között – többnyire a puritanizmussal együtt fejtette ki hatását, melyre a kritikus attitűd és a hivatalos egyháztól távolságot tartó közösségek létrehozása nem volt jellemző (WALLMANN, 2000).

A pietizmus által képviselt bensőséges, érzelmmel telített vallásosság koncepciója később nagy hatással volt a már említett belmissziós mozgalomra, és az annak nyomán kibontakozó vallásos egyesületi életre. Számunkra most ez a hatása tűnik fontosabbnak, hiszen a belmissziós mozgalom kiteljesedése a két világháború közötti időszakra tehető, ami egyben a Trianon utáni kiűtkeresés, és ennek nyomán az ún. második konfeszionalizáció (HATOS, 2005b) időszaka volt a reformátusok számára. Ez meghatározó módon egy sajátos „kettős fronton” vívott küzdelmet jelentett. Egyfelől a „neobarokk társadalomban” magát uralkodó vallásként meghatározó római katolicizmussal szemben, a protestantizmus kulturális teljesítményeire és „nemzetmegtartó szerepére” hivatkozva, Kuyper holland kálvinizmusának hatása alatt (KUYPER, 1922) próbálták megfogalmazni a magyar kálvinizmust, mint világnézetet (MAKKAI, 1926). Másfelől a dogmatikus és hitvallási kötöttségeket elvető, ökumenikus szemléletű belmissziós „egyesületi keresztyénséggel” szemben próbálták megszilárdítani és korszerűen kifejteni a református teológia és hitvallás tanításait. Az öszszecsapás elkerülhetetlen volt, s bár Ravasz László püspöki működése során többnyire sikeresen próbálta közös mederbe terelni a belmisszió és az öntudatosodó kálvinizmus alkotó energiáit, a mindennapi vallásgyakorlat színterein a „pietista” jelző közel állt ahhoz, hogy negatív tartalommal telítődjön (KISS,

2006c). Ilyen kontextusban talán nem meglepő, hogy a belmissziós mozgalom által preferált szabad szövegű imádkozás gyakorlata a vallásgyakorlat szintjén identitásmarkerré vált. A kommunista hatalom és az azt kiszolgáló egyházi vezetés mindenhol próbálta visszaszorítani a pietista karakterű vallásos mozgalmakat és hitéletet, ennek ellenére az egyházi életből máig nem tűnt el ez a vallásgyakorlati forma.

A tanult vagy kötött imádság gyakorlata azonban nem egyszerűen a kötetlen formákat előnyben részesítő belmissziós-pietista kegyesség ellentéte, hanem egy másfajta, szintén intenzív vallásgyakorlatra utalhat. Azon túl, hogy a kötött imádságnak helye van a református istentiszteleti liturgiában,²¹ egy talán a belmissziós mozgalom hatásánál mélyebb rétegben helye lehet az egyéni kegyességben is. Jóllehet az utóbbi évtizedekben nem sok imádságos könyv jelent meg magyar nyelvterületen, s arra nézve semmilyen adattal nem rendelkezünk, hogy ezeket hol és hogyan használják,²² az azonban mindenképpen figyelemre méltó, hogy a magyar pietizmus számára is kiemelkedően fontos „Öreg Szikszai”²³ 1958-tól napjainkig átlagosan 2–4 évente ismétlődő utánnomásokkal mintegy 103.600 példányban jelent meg.²⁴ A kötött imádság formájának elterjedtsége utalhat egy archaikusabb, az „Öreg Szikszai” által is megjelenített vallásosságra, melynek része a napszakokhoz és különböző tevékenységekhez kötődő imádságok elmondása is. A kérdés tisztázása további kutatásokat igényel, hiszen egyetlen szórványos adatra nem lehet építeni ilyen jellegű következtetéseket, azonban az adatok alapján annyit mindenképpen elmondhatunk, hogy semmiképp sem egymást kizáró formákról van szó. Ahogy az 5. táblázatban is látható, azoknak valamivel több mint a fele, akik mindkét formát gyakorolják, mind Magyarországon mind a határokon túl a naponta többször imádkozók csoportjából kerül ki. Ez logikus. Sajátos ugyanakkor, hogy míg a *ht* csoportban a naponta egyszer, addig a *hu* csoportban a ritkábban mint hetente imádkozóké a második legnagyobb létszámú csoport ebben a ka-

²¹ A Miatyánkon túl az úrvacsorai liturgiában szereplő bűnbánó imádság jellegzetesen ilyen.

²² A kérdőívben volt erre vonatkozó kérdés is, de nagyon kevesen válaszoltak rá, így az eredmény ekkora minta esetében nem megbízható.

²³ Szikszai György *Keresztyéni tanítások és imádságok* címmel először 1786-ban Pozsonyban megjelent könyve. Ahogy sokszor nevezik, az „Öreg Szikszai” a magyar református vallásos irodalom talán legnépszerűbb, máig használatban lévő műve. Szikszai munkásságában egyesítette kora számos teológiai és kegyességi irányzatát: az „ésszerű ortodoxia” híveként fontosnak tartotta a hitvallási és teológiai igazságokat, ugyanakkor a vallásgyakorlatban nem ezeket állította a középpontba, hanem a puritán életvitelt és az érzelmileg mélyen átélt és elkötelezett vallásosságot. A vallás három nagyon fontos területe – a tudás, az életmód és a transzcendenssel való kapcsolat érzelmi oldala – között teremtett tehát olyan szélsőségektől mentes harmóniát, melyet a korszak különböző teológiai és kegyességi irányjai egyaránt el tudtak fogadni.

²⁴ A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója szíves közlése alapján.

tegóriában. A csak tanult imádsággal élők domináns csoportjai ismét ugyanazok: mindkét csoportban a naponta egyszer imádkozóké. Határon túl ugyanakkor a második csoport itt a naponta többször imádkozóké, s velük egyforma tömeget alkot a heti alkalmaknál ritkábban imádkozóké, míg Magyarországon a válaszok megoszlanak a viszonylag ritkán imádkozók csoportjai között. Az előző esetekkel ellentétben a csak saját szavaikkal imádkozók közt a válaszok sokkal erőteljesebb megoszlást mutatnak.

A 4. táblázathoz visszatérve, ha a többségi-kisebbségi szituációk mentén olvassuk az adatokat, azt tapasztaljuk, hogy azok, akik az imádság mindkét formáját gyakorolják, a többségi közösségekből kerülnek ki, s különösen a *ht* szituációkban feltűnő, hogy a *fE* csoportban vannak a legkevesebben. Érdekes ugyanakkor, hogy a *hufE* csoportban jelentősen nagyobb azok száma, akik csak tanult imádsággal élnek, s a *htf* csoportokat nézve is magasabb ezeknek az aránya az *E*, mint a *K* csoportban.

Ezek után némileg meglepő a 64. állítás eredménye, mellyel közvetlenül a tanult imádság és a vallásosság összefüggéseire kérdeztem rá. A válaszok ugyanis igen nagy – különösen a kisebbségi szituációkra (*htfK*, *hueK*, *hteK*) jellemző – bizonytalanságról, és szinte mindenhol tetten érhető polarizációról tanúskodnak. A *hufT* csoport az egyetlen, melyben az összesített eredmények az állítással egyet nem értők többségét mutatják, ha azonban egyenként nézzük a válaszokat, meglepő módon a 3., vagyis a bizonytalanságra utaló lehetőséget választották itt is a legtöbben. A *hu* és *hteT* csoportokban ellenkező pólusra mutató összesített eredménnyel bár, de hasonló bizonytalanságot látunk.

A pietista vallásosságra jellemző, érzelmileg intenzíven átélt imádsággal kapcsolatos a 24. állítás, mellyel úgy az összesített, mint az egyedi válaszokat tekintve többségében egyetértettek a válaszadók. Kivételt csupán a *hufE* csoport jelent, melyben az 5. válasszal azonos súllyal szerepel a 3. válasz is. A *hufT* és *hufK*, valamint a *htfT* és *htfK* csoportok gyakorlatilag nagyon hasonló eredményt produkáltak, azonban a válaszok eloszlása tekintetében itt is azt tapasztaljuk, hogy míg Magyarországon a kisebbségi válaszok, addig a határokon túl a többségi válaszok eloszlása csúcsosabb. Szintén hasonló a két *fE* csoport is, legalábbis abban a tekintetben, hogy ezek válaszaival többi csoportéhoz képest a legsimább eloszlásúak. A helyzet gyakorlatilag a *f* csoportokhoz nagyon hasonló az *e* csoportokban is.

Utoljára vessünk egy pillantást még a 2. állítás eredményeire, mely a felekezeti tradíció egyik kitért pontjával, az ún. genfi zsoltárok éneklésével kapcsolatos. A genfi zsoltárok Szenczi Molnár Albert által fordított szövegei a református kulturális öntudatban Károli Gáspár bibliafordításával egyenértékűek, s míg ezt – a szöveg közérthetőségével kapcsolatos – teológiai megfontolások miatt az egyház egyre kevesebbet használja, a zsoltárokat ma is ének-

lik a református gyülekezetek.²⁵ A zsoltárok éneklése ugyanakkor nem csupán a felekezet kulturális tradíciójának gerince. A zsoltárok a vallásgyakorlat és a kegyesség mintáit közvetítik, tanítanak a transzcendens mutatkozásának felismerésére, a transzcendenssel való kapcsolat adekvát formáira – hogyan lehet megszólítani Istent, hogyan lehet kérni tőle, hogyan lehet dicsőíteni őt –, illetve mintákat adnak arra, hogy a hívő ember hogyan hozza összefüggésbe életének jó vagy éppen rossz történéseit Istennel. A zsoltárok – és tágabban a közösség aktuálisan használt énekgyűjteményében található énekek²⁶ – a közösségi hittapasztalatot és világképet fogalmazzák meg, rögzítik és segítenek annak továbbadásában. Végül az énekek nem csupán kognitív jellegű felkészültségeket tartalmaznak. Az éneklés a keresztyénségben az imádkozás egyik formája, s ezek az énekelt imádságok is igen erős érzelmi hatással bírnak.

Ez az erős, és általában mindegyik kegyességi irányra jellemző „beágyazottság” mutatkozik meg tulajdonképpen a válaszokban is. Mindenhol az 5. válasz van abszolút többségben – kivéve a *hufK* és a *hueK* csoportokat. Utóbbit a válaszok legkevésbé csúcsos eloszlása is jellemzi. Hasonlóan kevésbé csúcsos a *hufE* csoport válaszainak eloszlása, és ugyancsak kilóg kicsit a sorból a *htfE* csoport, ahol a legmagasabb az egyet nem értők aránya.

3.4. Összefoglalás (2.)

Az imádsággal kapcsolatos tapasztalatok megerősítik a bibliaolvasás vizsgálatán kialakult képet. Itt is a *hufT* és a *hueT* csoportok válaszainak eloszlása a legegyszerűsebb. A válaszok ebben a témában általában több esetben polarizáltak, ám most is a *ht* szituációk mutatnak erősebb polaritást. Végül ismét azt tapasztaltuk, hogy az olyan egyhangú válaszokat mutató kérdések esetén is, mint amilyen a 2. állítás, az egyes csoportok karakteresen eltérnek a válaszok eloszlását és polaritását tekintve. A témához kapcsolódó állítások közül a 2. mellett a 24. állítás is nagyon fontos. Mindkettő a vallásosság érzelmi aspektusával kapcsolatos. Mindkettőnél egyértelmű és egyöntetű válaszok születtek minimális polaritással, ugyanakkor főképp a 24. állítás esetében – mely a 2. állítással ellentétben alkalmas a különböző kegyességi irányok differenciálására – jelentős eltéréseket tapasztalunk a válaszok eloszlásának csúcsosságát illetően.

²⁵ Az igazsághoz azért hozzátartozik, hogy bár a magyar református egyház a helvét irányt követő felekezetek közt azon kisebbséghez tartozik, mely a mai napig hivatalosan liturgiai használatban tartja mind a százötven genfi zsoltárt, a gyakorlatban a gyülekezetek legfeljebb ennek harmadát tartják repertoáron.

²⁶ Sok vidéken nem csupán a 150 genfi zsoltárt, hanem általában az énekeskönyvet nevezik „zsoltárnak”.

4. Istentisztelet

Az istentiszteletre járás a keresztyén vallásgyakorlat egyik legfontosabb eleme. A református gyakorlatban nem kötelező az istentiszteletek látogatása, ugyanakkor az ideális református hívő minden vasárnap délelőtt ott ül a templomban. Az istentiszteletnek több funkciója is van. Egyfelől a felekezetre jellemző vallási tudás közvetítésének elsődleges helye. Másfelől a helyi közösség vallási, illetve vallásba ágyazott normáinak elsajátításában és alkalmazásában játszik kiemelkedő szerepet (SZACSVAY, 2007). Végül – sok egyéb funkciójából – a közösségteremtő, közösségszervező funkcióját emeljük ki, melynek révén különösen a határon túli magyar gyülekezetekben az istentisztelet a magyar nyelvi és kulturális közösség fenntartásának egyik legfontosabb színtere.²⁷

4.1. A templomba járás

Ebből következően azt várnánk, hogy a templomba járás intenzitása a kisebbségi helyzetekben nagyobb. Ezzel szemben a 6. táblázatból az derül ki, hogy azoknak az aránya, akik egyáltalán nem járnak templomba, éppen a kisebbségi helyzetekben növekszik, s ami valóban meglepő: a *hteK* csoport esetében jóval magasabb ez az arány, mint a *hteT* esetében. A táblázatból az is kiderül, hogy a templomba nem járók aránya a felekezeti szituációkat tekintve mindig az *E* csoportokban a legmagasabb. Ha a válaszokat két csoportra osztjuk, s az egyik csoportba az inkább gyakran járók,²⁸ míg a másik csoportba az inkább ritkán járók²⁹ kerülnek, azt látjuk, hogy a *hufT* csoportban enyhe többségben vannak az inkább templomba járók, ám úgy, hogy a válaszok jelentősen kicsúcsosodnak a tradicionális vallásgyakorlatra, azaz a vasárnapi, illetve a nagy ünnepekre korlátozódó templomlátogatásra utaló válaszoknál. A *htfT* csoport esetében ezzel szemben egyértelműen és csúcsosan az inten-

²⁷ A vasárnap délelőtti istentiszteletek mellett egy egyházközségben általában más közösségi alkalmak is vannak. Ezek egy része – például a hétköznapiokon tartott kötetlenebb, a Biblia értelmezésébe sokszor a híveket is bevonó ún. bibliaóra – hitbuzgalmi jellegű, s megtartásuk az ébredési hagyományokra vezethető vissza. Másik részük inkább kulturális jellegű, s a közösség életének nem vallási természetű eseményeit ágyazza egyházi kontextusba. A kérdőívben ezeknek az alkalmaknak a látogatásával is foglalkoztam, ám jelen tanulmány keretei között erre nem tudok kitérni.

²⁸ „Hacsak lehet, minden alkalmon részt veszek” attitűd-jellegű válasz, és a rendszerességre utaló „A vasárnap délelőtti istentiszteletre járok”, illetve „Havonta többször elmegyek” válaszok együttes értéke.

²⁹ „Ha van időm, vasárnap általában elmegyek” attitűd-jellegű válasz és a rendszerességre utaló „Általában havonta egyszer járok templomba”, „Az ünnepekkor többnyire elmegyek”, illetve „Évente egyszer-kétszer elmegyek” válaszok együttes értéke.

zivebb vallásgyakorlatra utaló válaszokkal találkozunk. Jóllehet itt is dominál a tradicionális minta, ugyanakkor magas – az előző csoportban mértnek majd ötszöröse – azoknak az aránya is, akik ha csak lehet, minden alkalmon részt vesznek. Nagyon erősen különbözik egymástól a *hufK* és a *htfK* csoport. Előbbiben az ún. „ünnepi keresztyének” dominálnak, s a ritkán járók kerülnek túlsúlyba, míg az utóbbiban jelentős mértékben dominálnak az inkább gyakran templomba járók, s közöttük is azok, akik lehetőség szerint minden alkalmon részt vesznek. Sajátos, és a korábban e csoportnál tapasztaltakkal teljesen egybevág az, hogy a válaszok enyhe polarizációt mutatnak, s ebben a csoportban is kiemelkedik az „ünnepi keresztyének” csoportja. A *T-K-E* csoportokat mind Magyarországon, mind a határon túl egymás mellett nézve az inkább gyakran és az inkább ritkán templomba járók arányának változása egyforma: előbbi legmagasabb a *T*, utóbbi pedig az *E* csoportokban.

Az etnikai szituációkat vizsgálva azt látjuk, hogy a *hueT* csoportban többségben vannak az inkább ritkán templomba járók, míg a *hueK* csoportban majdnem pontosan fordított az arány, s valamivel többen vannak azok, akik egyáltalán nem járnak templomba. Mindkét *ht* szituációban többségben vannak azok, akik inkább járnak templomba, azonban itt is azt tapasztaljuk, hogy a *K* csoportban nagyobb azoknak az aránya, akik egyáltalán nem járnak templomba. Ha az egyedi válaszokat nézzük, a *hueT* csoportban legnagyobb arányban az „ünnepi keresztyének” vannak, s őket követi a havonta több alkalommal járók csoportja. A *hteT* csoportban ezzel szemben a vasárnapi templomlátogatók vannak többségben, s tőlük csak kevéssel maradnak le azok, akik lehetőség szerint minden alkalomra elmennek. A *hteK* csoportban – a *htfK* csoportéhoz hasonlóan – egyfelől a válaszok polarizációját tapasztaljuk, másfelől pedig azt, hogy az inkább gyakran és inkább ritkán templomba járók aránya közötti különbség a *hteT* csoportban tapasztaltnál képest jelentősen kisebb.

A következőkben a templomba járás gyakoriságára vonatkozó kérdés eredményeit a témához kapcsolódó állítások vizsgálatával egészítjük ki. Az istentisztelet kognitív funkciójára vonatkozó kérdést (20. állítás) már érintettük, így az alábbiakban a számos lehetséges aspektusból kettőt emelek ki: egyrészt az istentisztelet és a hagyományok kapcsolatát, másfelől az istentisztelet érzelmi dimenzióját.

4.2. Hagyományok

Az istentisztelet és a hagyományok viszonyával kapcsolatban három állítást vizsgálunk meg.

4.2.1. 68. állítás

A református teológia egyház-fogalmában – amint általában a keresztyén egyház-fogalomban – nagyon hangsúlyos az a motívum, hogy az egyház az Isten által kiválasztott emberek térben és időben kiterjedő közössége. A közösség megélésének különleges alkalma, az úrvacsora liturgiája külön is hangsúlyozza ezt a különleges közösséget: „Keresztyén Testvéreim! Így szerezte a mi Urunk Jézus Krisztus az utolsó vacsorát. Így éltek vele az apostolok, az egyházatyák, a reformátorok, hitvalló őseink és így éltünk vele Isten kegyelméből mi is.” (BARTHA, 1985, 53–64.)

Erre a gondolatra hivatkozik a 68. állítás: „Az istentisztelet megvetése, hanyagolása nem csak az Isten megvetését jelenti, hanem az atyák hitének megvetését is.” A válaszok eloszlását vizsgálva azt látjuk, hogy csúcsos eredményt a *hufT*, valamint a *htfK*, *hueK* és a *hteK* csoportok produkáltak, míg a többi csoportban a válaszok inkább egyenletes eloszlásúak, s bár polarizációval nem találkozunk, a válaszok alapvetően bizonytalanságot tükröznek. Ezt a bizonytalanságot a *hufT* és *hueK* csoportokban a 3. válaszlehetőség többsége, a többi magyarországi csoportban pedig az állítással egyet nem értők többsége egészíti ki, akár összevonva, akár egyenként olvassuk az adatokat. A *ht* csoportokban ezzel szemben összesítésben mindenhol az egyetértők vannak többségben. Külön-külön nézve azonban az egyes válaszok eredményeit azt tapasztaljuk, hogy a *hteK* csoportban relatíve csúcsos eredménnyel a 3. választ adók vannak többségben.

4.2.2. 56. és 59. állítás

A két állítás két, egymásnak teljesen ellentmondó véleményt fogalmaz meg, melyek folyamatosan jelen vannak a református nyilvánosságban.

Az 56. állítás szerint „az egyházhoz csatlakozni akaró embereknek meg kell tanulniuk az egyház hagyományos énekeit, szokásait és nyelvezetét”. Amennyiben a válaszokat összevonva vizsgáljuk, minden magyarországi csoportban az egyet nem értőket találjuk többségben, míg a határon túli válaszadók közt a *htfT* és a *hteT* csoportokban – csekély mértékben bár, de – túlsúlyba kerülnek az egyetértők. A kisebbségi csoportok ugyanakkor vagy bizonytalanok (*htfK*), vagy nem értenek egyet az állítással (*hteK*). Önállóan vizsgálva az egyes válaszokat a „legjobb” eredmény a 3. válaszlehetőségnél tapasztalható. Meglepő, hogy a *hteT* és *hteK* csoportokban egyaránt a bizonytalanságra utaló 3. válaszlehetőséggel éltek a legtöbben, s mindkét csoportnál viszonylag kiegyenlített a válaszok eloszlása.

Az 59. állítás szerint „egy gyülekezetnek nyitottnak és befogadónak, családias légkörűnek kell lennie, ahova szívesen jönnek az emberek. A misszió fontosabb, mint a – ma sokak számára érthetetlen, idegen – hagyományok ápolása.” Az előző állítás eredményei után tulajdonképpen nem okoz meglepetést, hogy itt minden csoportban az egyetértők jelentős többségével találkozunk.

Differenciálni itt is leginkább a válaszok eloszlása alapján tudunk, hiszen azt tapasztaljuk, hogy a *ht* csoportok esetében a *T-K-E* sorrendben haladva ismét csökken a válaszok eloszlásának csúcossága, vagyis a kisebbségi, és a felekezeti szituációt tekintve az *E* csoport eredményei nagyobb bizonytalanságról tanúskodnak. A *hu* csoportoknál a helyzet más. Itt – ahogy ezt már többször tapasztalhattuk – a *K* csoport tűnik bizonytalanabbnak.

4.3. Érzelmi dimenzió (44. és 31. állítás)

Az istentisztelet érzelmi dimenziójával hoztam korábban összefüggésbe a zsol-tárénekléssel kapcsolatos 2. állítást. A zsol-tárok természetesen legalább annyira a tradíció felől is megközelíthetőek, mint amennyire a tradíció fontosságát megkérdőjelező 59. állítás az istentisztelet érzelmi dimenziója felől. A két állítással kapcsolatos vélemények nagyon hasonlóak – bár a 2. állítás esetében határozottabb állásfoglalással találkozunk –, ami talán arra utalhat, hogy a válaszadók a tradíciók problémáját is az érzelmek felől közelítik meg. Eppen ezért lehet fontos a 44. állítás, hiszen az az istentiszteletet a református vallásosság érzelmi középpontjaként fogalmazza meg. Az állítás szerint „a református keresztyén életében központi helyen áll az istentiszteletre járás, mert ez az egyházi életünk középpontja. Innen árad ki a melegség annak egész területére, minden részletére.” Úgy tűnik, hogy a válaszadók erősen megosztottak a kérdés tekintetében, s a megosztottság ismét a *hu* és a *ht* csoportok között jelentkezik. A *huf* csoportokban többnyire a bizonytalanok vagy az egyet nem értők vannak többségben, míg a *htf* csoportokban az egyetértők, s ugyanez a különbség mutatkozik meg az etnikai szituációkban is. Ezt az eredményt részben magyarázhatják az istentiszteletekkel kapcsolatos eltérő tapasztalatok. Mint a 31. állítás eredményei mutatják, a magyarországi csoportok alapvetően bizonytalanok abban, hogy a református istentisztelet jelenlegi formája passzív, száraz, túlságosan beszédcentrikus és nem ad lehetőséget arra, hogy a gyülekezet tagjai ne csak értelmükkel, de szívükkel és lelkükkel is részt vegyenek benne. A *hufK* csoportban az eredmények itt kiegyenlítettebbek, mint a 44. állítás esetében, ugyanakkor szinte annak fordítottját mutatják. A *htfT* és *hteT* csoportokban ez a fordított állás egyértelműen jelentkezik, azaz míg a 44. állítással viszonylag lapos eloszlás mellett egyértelműen egyetértettek, addig a 31. állítással – a *fT* csoport esetében ismét viszonylag lapos eloszlás mellett – nem értenek egyet. A *htfK* csoport a 44. állítással viszonylag csúcsos eredménnyel inkább egyetért, a 31. állítással csúcsos eredmény mellett inkább nem ért egyet, bár megfigyelhetjük, hogy az eredményeket egyenként nézve a 3. lehetőséget választották legtöbben, s a 44. állítás esetében is jelentősnek mondható a 3. válasszal élők aránya. Sajátosnak mondható a *htfE* csoport álláspontja. A 44. állítással a vála-

szok viszonylag lapos eloszlása mellett inkább egyetértettek, ugyanúgy, ahogy a 31. állítással – bár ennek esetében a bizonytalanok jelentős aránya mellett némi polarizáció is észlelhető. A *hteK* csoport véleményét mindkét kérdésben a bizonytalanok magas – és a két kérdést tekintve közel azonos – aránya határozza meg, összesítésben azonban a 44. kérdésben az egyetértők enyhe többsége a 31. kérdésnél az egyet nem értők enyhe többségébe fordul át. Összességében tehát úgy tűnik, hogy amíg Magyarországon a többségi helyzetben élők alapvetően bizonytalanok, addig a határon túl többségben élők általában elégedettek az istentisztelet hagyományos formáival. Ezzel szemben a kisebbségben élők már elbizonytalanodnak, míg a más felekezetekkel nagyjából azonos arányban élők kimondottan elégedetlenek.

4.3. Összefoglalás (3.)

Véleményem szerint ez utóbbi összehasonlító elemzés különösen jól mutatja a *ht* és a *hu* közösségek, illetve ezeken belül az egyes szituációs csoportok jellegzetes különbségeit a felekezeti hagyományokhoz való viszonyuk, illetve ennek a viszohnak az érzelmi beágyazottsága terén. Megkockáztatható talán az a megállapítás, hogy a *htfE* csoportra jellemző leginkább az érzelmi viszonyulás, míg a *htfK* és különösen a *htfT* csoportokról ez kevésbé mondható el. A *htfK* és a *hteK* csoportokat összehasonlítva azt látjuk, hogy ez az érzelmi kötődés inkább a felekezeti dimenzióban jelentkezik. Ebben a kérdéskörben különösen szembeötlő a magyarországi és a határon túli közösségek közti különbség, mely elsősorban nem a vallásosság vagy a felekezeti kötődés intenzitásában mutatkozik meg – ez a téma egyébként sem ennek mérésére szolgál főként – hanem az azonos szituációk közötti jelentős különbségekben. Míg az etnikai értelemben vett többségi csoportok – sőt, a *hueK* csekély elemszáma ellenére sokszor a kisebbségi csoportok is – zömmel hasonló eredményeket mutatnak, addig a felekezeti szituációt tekintve azonos csoportok nagyon eltérőek. Ez a megállapítás különösen a *K* csoportok esetében érvényes.

5. Közösség

Miután eredeti hipotézisünk fontos állításokat tartalmaz a közösségek megmaradása, illetve a magyar nemzeti identitás megtartása és a vallás összefüggéséről, a vallásosság három fontos indikátora után utolsóként a kérdőívvel megszólított fiataloknak ezzel a témával kapcsolatos vélekedését elemzem. A kérdést két részre bontom. Először általában a felekezeti közösségről, majd pedig a felekezeti és nemzeti identitás összekapcsolódásáról lesz szó.

5.1. Állandóság és felelősség (53., 6., 57. és 35. állítás)

A társadalomtudományok gyakorlatilag egybehangzó állítása szerint a vallás, különösen annak olyan formái, melyekkel a nagy keresztyén történelmi egyházakban találkozunk, a társadalmi stabilitást, illetve az ennek fenntartásához szükséges kulturális minták, felkészültségek legitimációját, rögzítését és továbbadását szolgáló intézmények. (Lásd GEERTZ, 1994, vagy ASSMANN, 1999, 68–70.) Ez a vallás émikus szintjén sokszor, különösen a társadalmi viszonyok átalakulásának idején a gyorsan változó világban az állandóságot, a biztonságot képviselő egyházzal kapcsolatos narratívákban jelenik meg. A református vallásosságban ez az állandóságra való igény ambivalens módon van jelen. Egyfelől az egyház maga is egy radikális társadalmi változás összefüggésében jött létre, s a változásra, változtatásra való hajlandóság – a narratívák szintjén mindenképp – állandóan jelen van a közösségben. Azt a gondolatot, hogy a reformáció nem lezárt történet, melyre évről-évre emlékezniük kell a reformátusoknak, hanem az egyház természetéhez tartozó állandó önvizsgálatra és megújulásra való készség, először a huszadik század egyik legnagyobb teológusa, Karl Barth fogalmazta meg³⁰ – aki a magyar teológiai gondolkodásra is nagyon jelentős hatással volt (KOZMA, 2011). A megújulás, az állandó reformáció azonban a református értelmezésben nem független a vallás alapját jelentő isteni Igétől, mely így a folyamatos változás közepette a gondolkodás állandó sarokkövét jelenti.

Az 53. állítás is ezt a gondolatot fogalmazza meg. A válaszok úgy összesítve, mint külön-külön elemezve a teljesen egyetértők többségét mutatják, ugyanakkor különösen az összesített olvasat mutatja egyértelműen, hogy az egyetértők aránya a *T-K-E* csoportok sorrendjében ismét csökken. Jelentős polarizációval nem találkozunk, azonban ebben az esetben is számottevő eltérés mutatkozik a válaszok eloszlásában: különösen a *htf* csoportokban látható, hogy a *T-K-E* csoportok sorrendjében az eloszlás csúcsossága csökken. Hasonló csökkenést tapasztalunk az etnikai szituációkban is, míg a *huf* szituációban a *T* és az *E* csoportban laposabb, a *K* csoportban viszont csúcsosabb eredményt találunk.

Az 53. ellenpróbájaként is értelmezhető 6. állítás szerint „az intézményes, szervezett egyház ma egyre inkább veszít jelentőségéből, a jövő a kis, akár házanként szerveződő közösségeké.” Bár a válaszok nem tükröznék radikális állásfoglalást, alapvetően megerősítik az előző állítás esetében tapasztaltakat. Azok a véleménykülönbségek, melyekre ott a válaszok eloszlásának eltérései engedtek következtetni, itt a válaszokban egyértelműen meg is jelennek. Itt azt látjuk, hogy a *htfT* csoportban – a *htfK*-val azonos eloszlás mellett – az egyet

³⁰ „Ecclesia semper reformanda est” vagy „Ecclesia reformata semper reformanda” formában latinul elterjedt gondolatot Barth a reformáció teológiai örökségként egészen a kezdeteig vezeti vissza (MAHLMANN, 2010, 384–388.).

nem értők vannak túlsúlyban, a válaszok mind összesített, mind egyedi olvasata alapján. A *htfK* csoportban a bizonytalanok és az egyet nem értők azonos eredménnyel szerepelnek, míg a leglaposabbnak nevezhető eloszlás – és némi polarizáció – mellett a *htfE* csoportban a bizonytalanok mellé szinte azonos aránnyal az egyetértők kerülnek. A magyarországi felekezeti csoportokban a *T-K-E* szituációk sorrendjében itt is az eloszlás csúcosságának csökkenését látjuk, s a válaszok az egyetértés felé tolódnak el, ami az 53. állításnál tapasztaltak inverzét, vagyis azonos tendenciát mutat. Az etnikai szituációkban a *T* csoportokban egyaránt a bizonytalanság a meghatározó, s tulajdonképpen egyedül a *hteK* csoportban találjuk meg azt a véleményt – jóllehet itt is nagyon-nagyon csekély, gyakorlatilag a hibahatáron belüli eltolódással – melyet „elvárnánk”, vagyis az állítással való szembenállást.

Szintén összetartozik, és egymásnak ellentmondó véleményeket fogalmaz meg az 57. és 35. állítás. Az 57. állítás a református azonosságtudat történeti rétegének egyik kiemelkedő elemére, a református ember közösség iránti elkötelezett felelősségvállalására utal. Ennek teológiai alapja a kálvini gyökerű hivatás-etika, mely szerint az ember életének célja Isten dicsőségének önfeláldozó szolgálata, s ezt abban a hivatásban, abban a társadalmi helyzetben kell véghezvinnie, melybe Isten állította. Isten dicsőségének munkálása azonban nem csupán az egyéni elhívás teljesítésén keresztül történik, hanem ezáltal annak a közösségnek a szolgálatán keresztül is, melybe az ember tartozik. A közösség javának szolgálata természetesen alapvetően azt jelenti, hogy a református ember tevékenyen járul hozzá ahhoz, hogy a közösség a Biblia elvárásainak megfelelően formálódjon. Az állítással kapcsolatos állásfoglalások eredményeinek összevont olvasata minden esetben az egyetértők abszolút többségét mutatja, ami alól egyedül a *hufK* csoport jelent kivételt, ahogyan ez az egyetlen csoport, melyben az eredmények külön-külön olvasatában a bizonytalanok vannak többségben. A *hu* csoport itt is érezhetően különbözik a *ht* csoporttól: nem radikálisan, de érezhetően csekélyebb az egyetértés az előbbiben, a válaszok eloszlása laposabb, és a *hufT* csoport kivételével mindenhol találkozunk némi polaritással. A *htf* szituációban a *T* csoportnál találjuk ismét a legcsúcsosabb eredményt és ezzel együtt az egyetértők legmagasabb arányát, míg a válaszok legsimább eloszlásával és az egyetértők legalacsonyabb arányával a *K* csoport szolgál. Ugyanez a kontraszt tapasztalható az etnikai szituációban is.

Ez az ábra a 35. állítás eredményeinél megfordul. Az előbb tapasztalt elköteleződés után meglepő, hogy a válaszadók, akár összevont, akár külön-külön olvassuk az adatokat, többségüket tekintve egyetértenek azzal, hogy „ha valaki nem érzi jól magát egy gyülekezetben vagy egyházban, akkor nyugodtan kereshet magának egy másikat.” Kivételt gyakorlatilag csak a *htfT* csoport képez, jóllehet a *hte* csoportok meglehetősen polarizált véleményében, kivált – ismét – a többségi csoportban a két ellentétes álláspont között nagyon csekély a különbség.

5.2. „Nemzetmegtartó erő” (4., 13., 25. és 49. állítás)

A magyar református felekezeti azonosságtudat talán legfontosabb narratívája szerint a reformáció és a református egyház a történelem során többször is nemzetmegtartó erőként mutatkozott meg. Ahol a református azonosságtudat kérdései az egyházi közbeszédben felvetődnek, ott valamilyen módon előjön ez a gondolat.

A kérdőívben ezt a narratívát három különböző megfogalmazásban is vizsgálat tárgyává tettem, részint az egyes megfogalmazások közötti hangsúlybeli különbségek miatt, részint azért, hogy ezzel a nagyon fontos narratívával kapcsolatos vélekedéseket nagyobb biztonsággal tapinthatssam ki.

A 4. állítás a narratíva direkt megfogalmazását adja, s azt állítja a református azonosságtudat középpontjába. Az összevont eredmények a *hufK* és *hufE* csoportok kivételével minden esetben az egyetértők többségét mutatják, ám külön-külön vizsgálva az eredményeket azt látjuk, hogy a *hufT* csoport kivételével – ahol az egyetértők vannak többségben – mindenhol relatíve többségben vannak azok, akik bizonytalanok az állítással kapcsolatban.

A 13. állítás szintén ezt a narratívát adja elő, itt Makkai Sándor (MAKKAI, 1913, 1.) egykori erdélyi püspök megfogalmazásában. A megfogalmazás nem a nemzetmegtartó szerepet, hanem a magyarság „lelki alkatának” és a kálvinizmusnak a szoros kapcsolatát hangsúlyozza. A válaszok egyértelműek: viszonylag jelentősen csúcsos eloszlással, polarizációra utaló jelek nélkül, mind összevonva, mind külön-külön olvasva, minden szituáció minden csoportjában a bizonytalanságra utaló 3. lehetőséget választók vannak jelentős többségben.

A narratíva harmadik formája Magda Sándor, egykori felvidéki püspök megfogalmazásában a református hitbéli és a magyar nemzeti azonosságtudat összekapcsolódásának sorsszerűségét hangsúlyozza. A 25. állítás szerint „mi magyar reformátusok két örökséget kaptunk: evangélium szerint megtisztított hitünket s magyar mivoltunkat. E kettő egymástól elválaszthatatlan. A kettős felelősség súlya alól nem lehet szabadulni. Megváltozhatatlan magyar református sors: e kettős örökséggel élnünk vagy halnunk kell.” (Idézi: BÍRÓ – SZILÁGYI, 1949, 431.) Az eredmények az előző két megfogalmazással kapcsolatban mértékhez képest jelentős eltéréseket mutatnak. Az összevont eredmények a *hufE* csoport kivételével az egyetértők többségét mutatják. E többség mögött a részletes elemzés a magyarországi csoportok és a *htfE* csoport esetében a 3. válasz, míg a határon túli csoportokban, különösen a felekezeti szituációkban az egyetértők túlsúlyát mutatja. A *ht* csoportok ugyanakkor mind a felekezeti, mind az etnikai szituációban jelentősen megosztottak a 3. és az 5. válaszlehetőségek között. A válaszok eloszlása mindenhol alapvetően lapos, kivéve a *hueT* csoportot, ahol viszonylag csúcsos eredménnyel a bizonytalanok vannak többség-

ben, ugyanakkor az összevont válaszok alapján az inkább egyetértők a bizonytalanokkal egyforma arányban vannak.

Végül a 49. állítás a narratíva „gyakorlati” megközelítését fogalmazza meg, vagyis az egyház kiemelt feladataként említi a magyar nyelv és nemzeti kultúra ápolását, és a hagyományok közvetítését. A válaszok összevonásával ebben az esetben is az egyetértők vannak többségben, amit megerősít a válaszok külön-külön történő vizsgálata is. Három eset azonban kivételt képez: az alacsony elemszám miatt problémás *hueK*, valamint a *hufE* és a *htfE* csoportok. A válaszok eloszlását érdemes grafikon segítségével vizsgálni (6–9. grafikon), melyeken azt látjuk, hogy a magyarországi csoportok véleménye egyértelműen az egyetértés felé mutat, jóllehet a válaszok eloszlása csúcsosnak inkább csak a többségi csoportokban mondható. Ezzel szemben a határon túli válaszadók véleménye jelentős megosztottságot mutat. Annak ellenére, hogy itt mindkét szituációban a kisebbségek véleményének eloszlása csúcsos, különösen a *hteK* csoport esetében ehhez jól érzékelhető polarizáció és a bizonytalanok jelentős aránya társul.

5.3. Összefoglalás (4.)

Az elemzett kérdéskörök között a közösséggel kapcsolatos állítások eredményei tűnnek a leginkább zavarba ejtőnek. Egyfelől azért, mert egyáltalán nem – vagy legalábbis jóval kisebb mértékben és csak korlátozottan – erősítik meg az egyház közösségszervező, közösségmegtartó erejére vonatkozó feltételezéseket. Úgy tűnik, hogy a válaszadók – bár sajátos, hogy inkább azok, akik felekezeti vagy etnikai értelemben többségi szituációban élnek – ezt várják az egyháztól, hajlandók is tenni a közösségért, ugyanakkor a 35. állítás eredményei arra utalnak, hogy érzelmileg nem köteleződnek el a közösség mellett. A sokszor felbukkanó bizonytalanság és az álláspontok polarizáltsága mellett ez az ambivalencia a másik zavarba ejtő sajátosság, ami a vallási, illetve felekezeti és nemzeti identitás kapcsolatának kérdéseire talán még határozottabban jellemző. Itt már az alapvető narratívával kapcsolatosan is erős a bizonytalanság, ami csak fokozódik a kapcsolat történeti meghatározottságával kapcsolatban. Jóllehet amikor a sorsszerűség összefüggésében ismét az érzelmi dimenziók kerülnek előtérbe, első ránézésre úgy tűnik, hogy az elköteleződésük megvan, ám a „nagyobb felbontású kép” itt is sok bizonytalanságot fed fel. Ha a kérdéscsoport két részét együtt vizsgáljuk, úgy tűnik, hogy az elvárások az egyház identitás-megtartó társadalmi intézményi funkcióival kapcsolatosan megvannak, ugyanakkor az egyház mint sorközösség már nehezen vállalható fel számukra.

6. Összegzés, kutatási perspektívák, társadalmi hasznosság

Tanulmányomban két kérdést próbáltam hozzávetőlegesen körüljárni. Egyfelől a református felekezeti identitás néhány alapvető, történetileg meghatározónak tekintett programjával kapcsolatosan arra kerestem a választ, hogy ezek megjelenése, illetve feltételezett aktualizálása milyen összefüggéseket mutathat a reformátusok felekezeti és etnikai többségi vagy kisebbségi helyzetével, s hogy ezek a szituációk milyen hatással vannak általában a felekezeti elköteleződésre és az azon belül értelmezett vallásosságra. Másfelől e probléma vizsgálata kapcsán arra próbáltam rámutatni, hogy a vallásosság és a felekezeti identitás vizsgálata során milyen hozadéka lehet annak, ha a vizsgálatba az adott közösségre jellemző szakrális felkészültségeket is bevonjuk, s azokat nem csupán mint értelmezésre szoruló társadalmi tényeket, hanem ezen túl mint az adott közösség szempontjából az identitásukat alapjaiban meghatározó totális társadalmi tények reprezentációit vesszük figyelembe³¹ (A. GERGELY, 2002).

A vizsgálat során Tomka Miklós nyomán megfogalmaztam azt a hipotézist, mely szerint az etnikai kisebbségi helyzet erősebb felekezeti kötődést eredményez, melyre jellemző lehet a hivatalos vallási normákkal szembeni dinamikus viszony. Azt is feltételeztem, hogy a felekezeti kisebbségi helyzet ezzel szemben inkább gyengíti a kötődést, hozzáátve, hogy ez a gyengülés feltételezhetően elsősorban a felekezetspecifikus normák terén lesz tapasztalható. Ennek fordítottja ugyanakkor nem feltétlenül igaz mindkét esetben, hiszen bár feltételezhető ugyan, hogy a felekezeti többségi helyzet intenzívebb vallásossággal és erősebb felekezeti kötődéssel járhat együtt, ugyanakkor az etnikai többségi helyzet nem szükségszerűen gyengíti ezeket.

Az adatok alapján azonban ezek a hipotézisek nem igazolhatóak maradéktalanul. Különösen akkor nem, ha egyfelől a trianoni határokon túli magyar közösségeket nem tekintjük homogénnek, hanem közöttük is megkülönböztetünk felekezeti és etnikai értelemben vett többségi és kisebbségi csoportokat, másfelől pedig akkor, ha az elemzés során a vélemények eloszlására is tekintettel vagyunk. Az kétségtelen, hogy „távolról nézve” az adatokat elmondható, hogy a magyarországi válaszadókra – úgy a felekezeti, mint az etnikai szituációkban – inkább jellemző a bizonytalanság és a válaszok kiegyenlítettége,

³¹ Ez természetesen nem egyfajta teologizmust jelent, melynek keretében a felekezetiiség összefüggésében értelmezett társadalmi jelenségeket egyoldalúan az egyház vagy a teológusok szempontrendszeré mentén próbálnánk értelmezni. Inkább annak elkerüléséről van szó, hogy „átessünk a ló túlsó oldalára”, s a felekezetiiség vallási dimenzióját teljesen figyelmen kívül hagyva azt mondjuk, hogy a felekezetiiség vállalása közel sem a változó dogmatikai argumentáció reflektáltságából, elterjedéséből és interiorizációjából fakad, „sokkal inkább közösségi és egyéni érdekekkel, életmóddal, túlélési stratégiákkal vagy a választás hiányával függ össze” (TÓTH, 2005, 177–178.).

mint a határon túliakra. Amennyiben azonban közelebbről nézzük az adatokat, az is látható, hogy úgy a felekezeti, mint az etnikai szituációkban a határon túliak között is azokra jellemzőbb a határozottabb állásfoglalás, a kevesebb bizonytalanság, és erősebb vallási vagy felekezeti kötődés, akik többségben élőként gondoltak magukra. Egy igazi felekezetspecifikus norma, a mindennapi bibliaolvasás kérdését feszegető 83. állítás esetében például jól látható, hogy a magyarországiak nem értenek egyet az állítással, míg a határon túliak igen. Ugyanakkor a határon túliak között mind a felekezeti, mind az etnikai szituációkban a többségi csoportban vannak többen az egyetértők, s a kisebbségi csoportok ezen felül még polarizálódnak is. A felekezeti identitás szempontjából nagyon fontos a 26. állítás, mely a puritán hagyományon túl a hitnek az élet egészét átfogó, integratív igényét fogalmazza meg. Itt is azt látjuk, hogy a *hteT* és a *hteK* csoportok egyetértenek az állítással, ám míg a *hteT* csoportnál ez egy csúcsos vélemény, addig a *hteK* csoportban a vélemények eloszlása laposabb, és polarizált. Szinte ugyanezzel a helyzettel találkozunk a *htf* csoportokban is, annyi különbséggel, hogy itt a *htfK* csoportban eleve a 3. vélemény van túlsúlyban. Hasonló összehasonlításokat lehet tenni a 6., 35. és 56. állításoknál is.

Úgy tűnik, hogy a felekezeti kisebbségi helyzet valóban hátrányosan befolyásolja a felekezeti és vallási kötődést, ez a hatás ugyanakkor sokszor nem tűnik erősebbnek, mint az etnikai kisebbségi helyzet hatása, és jelentősen módosítja súlyát és értelmezését a más felekezetekkel egyenlő arányban élők csoportjának megjelenése. Ez a csoport Magyarországon több esetben jelentősen gyengébben kötődik a felekezeti tradíciókhoz vagy a vallásossághoz, mint a kisebbségben élők. A határon túli területeken azonban sokszor éppen fordított a helyzet. Az ugyanolyan szituációban élő csoportok eltérő eredményei mindenképpen a vizsgálat további finomítását igénylik.

Szintén további kutatásokra van szükség a kötődés különböző dimenzióival kapcsolatosan. Úgy tűnik, hogy a legnagyobb bizonytalanság és a leggyengébb kötődés a vallásosság és a felekezeti tradíciók kognitív összetevőivel kapcsolatosan, ennek ellenkezője pedig az érzelmi összetevőknél tapasztalható. Ennek oka a válaszadók életkori sajátosságaiban is kereshető, de felvethető a tanokat le-, a vallás érzelmi oldalát pedig felértékelő posztmodern vallásosság hatása is (HORVÁTH-SZABÓ, 2002; DIÓSI, 2011). Hasonlóan gyengének tűnik az egyház integratív intézményi szerepével kapcsolatos bizalom, ám ebben az esetben talán az intézményes vallásosság csökkenésének és ezzel párhuzamosan a vallási individualizáció – anyagunkban is tetten érhető – növekedésének európai trendje állhat a háttérben (HÁMORI – ROSTA, 2014a, 322–323.).³²

³² Ebben a témakörben több ponton jelentenek összehasonlítási lehetőséget Pusztai Gabriella felekezeti középiskolások között végzett kutatásai, jóllehet ezek csak a jelenlegi Magyarországra vonatkoznak. Lásd PUSZTAI, 2004.

Az életkori sajátosságokkal mindazáltal nem magyarázható az egész jelenség. Tanulságos ebből a szempontból a 73. állítás, mely provokatív módon azt veti fel, hogy „Református egyházunkban minden ugyanúgy van, mint ahogyan 100 évvel ezelőtt volt. Ugyanolyan ruhát visel a lelkész, gyakran az igehirdetés és a liturgia »kánaáni« nyelve is megegyezik a 100 évvel ezelőttivel. A templomokban ugyanazok a hímzett terítők és sokszor ugyanazok az énekek hangzanak – ugyanúgy. Egy, a 20. század elején élt református minden bizonnyal otthon érezné magát egy mai református istentiszteleten – de egy mai fiatal számára ugyanez teljesen idegen.” Azt várnánk, hogy a felekezeti tradíciókkal szemben általában kritikus, elutasító³³ fiatalok alapvetően egyet fognak érteni az állítással. Ezzel szemben az eredmények azt mutatják, hogy a magyarországi válaszadókra – felekezeti és etnikai szituációkban egyaránt – a 3., vagyis a bizonytalanságra utaló válasz dominál, míg a határon túli válaszadók esetében a 3. válasz dominanciája mellett jelentős arányban találkozunk az egyet nem értésre utaló 1. válasszal is.

Jóllehet ismét hangsúlyoznom kell az itt közölt eredmények előzetes jellegét és a reprezentativitás hiányát, mégis úgy vélem, hogy az egyik legfontosabb kutatási irány, amit kijelölnek az az egyház közösségteremtő szerepében, illetve ezzel szoros összefüggésben a magyar nemzeti identitás és a református felekezeti azonosságtudat kapcsolatában észlelhető változások értelmezése. Gyakorlatilag ez az a kérdéskör, melyben a kutatás társadalmi hasznossága is megjelölhető. A nemzet fogalmának, illetve magának a közösségnek a formálásában az egyházak hosszú időn át jelentős szerepet játszottak, sőt úgy tekintenek magukra, és általában a nyilvánosságban úgy jelennek meg – vagy jelenítik meg magukat ők és a társadalmi nyilvánosság bizonyos színtereinek véleményformálói – ma is, mint e szerep változatlan megformálói. Az a kontextus azonban, melyben ez a megvalósítási folyamat zajlik, jelentősen megváltozott. Az ún. történelmi egyházaknak mint intézményeknek társadalmi szinten csökken a valóságformáló ereje, így a nemzet fogalmának napjainkban folyó újragondolása – úgy a nyilvánosság, mint a társadalomtudományok azt értelmező diskurzusaiban – nehezen képzelhető el az egyházak ebben játszott szerepének újraértelmezése nélkül. Szorosan véve a probléma természetesen elsősorban a magyar reformátusságé. Ennek a felekezeti közösségnek kell megküzdenie alapvető identitásprogramjai esetleges kimerülésével, s tekintettel arra, hogy ezek a programok napjainkban is reflektálatlanul, mintegy axiómaként vannak jelen a felekezeti nyilvánosságban, ez a szembesülés vélhetően megrázkódtatásokkal fog járni. Ebben a helyzetben elodázhatatlan a közösség számára a belső „egyház-társadalmi” folyamatok értelmezése, a közösség belső világának a lokális és

³³ Az ifjúság 2000 és a Magyar Ifjúság 2012 kutatások adatainak összehasonlító elemzése alapján, lásd HÁMORI – ROSTA, 2014b, 6–7.

tágabb horizontok alatt belátható társadalom kontextusában történő újraértelmezése. Az egyházi közösségen belül szerveződő kutatások erre tesznek kísérletet. Ez azonban csak akkor vezet sikerre, ha a tapasztalatok leírására használt belső, émikus fogalmak és a tágabb társadalmi kontextusban történő értelmezés társadalomtudományi fogalomrendszere között kísérletet teszünk a fordításra. A felekezeti kultúra ugyanis éppen attól sajátos, hogy azok a felkészültségek, tudások, melyek mentén a belső világuk felépül, a transzcendens tapasztalatra hivatkozó kulturális kategóriák. Két „világ” határán állnak, s azt írják le – kölcsönösen értelmezve egymást –, hogyan jelenik meg az egyik világ a másikban. Ebből következően az értelmezésből egyik sem hagyható ki, s ezt az egymásra vonatkoztatott értelmezést próbálom megvalósítani a kutatás során.

A SZÖVEGBEN HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK

- hufT* – azon magyarországi válaszadók csoportja, akik szerint a reformátusság élőlhelyükön többségben van más felekezetekhez képest.
- hufK* – azon magyarországi válaszadók csoportja, akik szerint a reformátusság élőlhelyükön kisebbségben van más felekezetekhez képest.
- hufE* – azon magyarországi válaszadók csoportja, akik szerint a reformátusság élőlhelyükön más felekezetekkel nagyjából azonos arányban van.
- htfT* – azon határon túli válaszadók csoportja, akik szerint a reformátusság élőlhelyükön többségben van más felekezetekhez képest.
- htfK* – azon határon túli válaszadók csoportja, akik szerint a reformátusság élőlhelyükön kisebbségben van más felekezetekhez képest.
- htfE* – azon határon túli válaszadók csoportja, akik szerint a reformátusság élőlhelyükön más felekezetekkel nagyjából azonos arányban van.
- hueT* – azon magyarországi válaszadók csoportja, akik szerint a magyarság élőlhelyükön többségben van más etnikumokhoz képest.
- hueK* – azon magyarországi válaszadók csoportja, akik szerint a magyarság élőlhelyükön kisebbségben van más etnikumokhoz képest.
- hteT* – azon határon túli válaszadók csoportja, akik szerint a magyarság élőlhelyükön többségben van más etnikumokhoz képest.
- hteK* – azon határon túli válaszadók csoportja, akik szerint a magyarság élőlhelyükön kisebbségben van más etnikumokhoz képest.

FORRÁSOK

- Magyarországi népszámlálás adatai 2011: URL: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_05 – utolsó letöltés: 2014. november 15.
- Romániai népszámlálás eredményei 2011: URL: <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/> – utolsó letöltés: 2014. november 15.
- A (cseh)szlovákiai magyarok lexikona 1918-tól.* URL: http://adatbank.sk/lexikonok/telepulesek/page/7/?site_section=lexicon&searchtext=l%C3%A9va&searchcategory=telepulesek – utolsó letöltés: 2014. november 15.

IRODALOM

- ASSMANN, Jan
1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.
- A. GERGELY András
2002 A totális társadalmi tények mint térhasználati és identitásmódok. (Rövid áttekintés a helyi tudás tartalmáról). *Kisebbségkutatás*, 4, 2, [online] URL http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatasa/kk_2002_02/cikk.php?id=1103 – utolsó letöltés: 2014. november 13.
- 2007 Vallás, etnicitás, kisebbség kulturális antropológiai nézőpontból. In: A. GERGELY András – PAPP Richárd (szerk.): *A szakralitás arcai. Vallási kisebbségek, kisebbségi vallások.* 7–15. Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- BARTHA Tibor (főszerk.)
1985 *Istentiszteleti rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára.* Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.
- BÍRÓ Sándor – SZILÁGYI István (szerk.)
1949 *A Magyar Református Egyház története.* Budapest, k. n.
- BRANDT, Juliane
1998 A protestánsok és a millennium. Felekezeti és nemzeti identitás a késő 19. század nemzeti ünnepeinek tükrében. *Századvég*, 3, 11, 167–193.
- 2003 Felekezeti és nemzeti identitás a 19. századi Magyarországon: a protestáns egyházak. *Századvég*, 8, 29, 2–38.
- CSANÁDY Márton Tamás
2013 A vallásosság helyzete Magyarországon a 2011. évi népszámlálási

adatok és a 2008-as Európai Értékrend Vizsgálat adatainak fényében. *Confessio*, 37, 4, 12–21.

DIENES Dénes

2002 *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században*. Sárospatak. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei.

DIÓSI Dávid

2011 Posztmodern vallásosság? – Milyen módon vallásos korunk embere? *Vigília*, 76, 10, 722–730.

GEERTZ, Clifford

1994 A vallás mint kulturális rendszer. In: GEERTZ, Clifford: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. 63–103. Budapest, Századvég Kiadó.

GEREBEN Ferenc

2005 *Olvasáskultúra és identitás. A Kárpát-medence magyarságának kulturális és nemzeti azonosságtudata*. Budapest, Lucidus Kiadó.

2009 *Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben*. [online] URL: http://terd.unideb.hu/doc/konyv/4/v_gereben.pdf – utolsó letöltés: 2014. november 2.

GEREBEN Ferenc – TOMKA Miklós

2000 *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben*. Budapest, JTMR Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet.

GLOCK, Charles Y. – STARK, Rodney

1965 *Religion and Society in Tension*. Chicago, Rand McNally & Co.

HATOS Pál

2005a Választott népek. A nemzetvallásról és a nemzeti identitás „szent alapjai”-ról Anthony D. Smith könyve kapcsán. *Valóság*, 48, 9, 13–21.

2005b A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. *Múltunk*, 16, 1, 89–117.

HÁMORI Ádám

2008 Református fiatalok értékvilága és közéleti attitűdjei. *Kommentár*, 1, 31–42.

2011 Református esélyek és kilátások. *Confessio*, 35, 4, 6–25.

HÁMORI Ádám – ROSTA Gergely

2014a Declining Religiosity among Hungarian Youth after the Turn of the Millennium: Main Trends and Possible Explanations. In: SEPSI Enikő – BALLA Péter – CSANÁDY Márton (szerk.): *Confessionality and University in the Modern World: 20th Anniversary Conference of „Károli” University, 2013 Yearbook of Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary*. 322–338. Budapest, L’Harmattan Kiadó.

2014b Youth, Religion, Socialization: Changes in youth religiosity and its relationship to denominational education in Hungary. *Hungarian Educational Research Journal*, 4, 4, [online] URL: <http://herj.lib.unideb>.

hu/index.php?oldal=cikkadatok&folyoirat_szam=4/2013&cikk_id=740 – utolsó letöltés: 2014. november 12.

HORÁNYI Özséb

2009 Arról, ami problematikus; arról, ami szignifikatív valamint arról, ami kommunikatív. In: BAGDY Emőke – DEMETROVICS Zsolt – PILLING János (szerk.): *Polihistoria. Köszöntők és tanulmányok Buda Béla 70. születésnapjára*. 199–233. Budapest, Akadémiai Kiadó.

HORVÁTH-SZABÓ Katalin

2002 Az én és a vallás a posztmodern korban. *Távlatok*, 12, 56, 238–248.

INCZE, Gábor

1931 A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. Debrecen, *Theologiai Szemle*.

KISS Réka

2006a Református ébredés Budapesten. In: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten 2*. 1343–1367. Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék.

2006b Társadalmi kérdések – egyházi válaszok: Muraközy Gyula lelkipásztori tevékenysége. In: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten 1*. 591–600. Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék.

2006c Ravasz László püspöki működése. In: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten 1*. 537–577. Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék.

KÓSA István

2004 *Népszámlálás és szórványok*. [online] URL <http://www.parokia.hu/publikacio/cikk/170/> – utolsó letöltés: 2012. március 8.

KÓSA László

2009a A református azonosságtudat mai kérdései. In: KÓSA László: *Tartozni valahová. Cikk, előadások a protestantizmusról és a református azonosságtudatról*. 172–194. Kolozsvár, Koinónia Könyvkiadó.

2009b Történelemmagyarázatok, történelmi helyzetértelmezések. In: KÓSA László: *Tartozni valahová. Cikk, előadások a protestantizmusról és a református azonosságtudatról*. 9–37. Kolozsvár, Koinónia Könyvkiadó.

KOVÁCS I. Gábor

2012 „Népegyház” – „hitvalló egyház”, misszió és hitvallásos iskola. *Előadások, cikkek, 1986–2011*. Budapest, Magyar Protestáns Közművelődési Egyesület.

KOZMA Zsolt

2011 Karl Barth hatása az erdélyi magyar református gyakorlati teológiára. In: FAZAKAS Sándor – FERENCZ Árpád (szerk.): *Barth és a magyar re-*

formátus teológia (Rekonstrukciós kísérlet). 75–84. Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem.

KUYPER, Ábrahám

1922 *A kálvinizmus lényege*. Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság.

MAHLMANN, Theodor

2010 „Ecclesia semper reformanda.” Eine historische Aufarbeitung. Neue Bearbeitung. In: JOHANSSON, Torbjörn – KOLB, Robert – STEIGER, Johann Anselm (szerk.): *Hermeneutica Sacra. Studien zur Auslegung der Heiligen Schrift im 16. und 17. Jahrhundert*. 382–441. Berlin, De Gruyter.

MAKKAI Sándor

1913 Magyarország és kálvinizmus Erdélyben. *Egyházi újság*, 4, 8, 1.

1926 *Öntudatos kálvinizmus. A református magyar intelligencia számára*. Kolozsvár, „Az Út” Kiadása.

MARTON Erzsébet

2013 *Kárpát-medencei református tanévnyitó Beregszászon*. [online] URL <http://refua.tirek.hu/hir/mutat/50217/> – utolsó letöltés: 2014. november 12.

2014 *Tanévzáró a nagybereg-i líceumban*. [online] URL <http://refua.tirek.hu/hir/mutat/50431/> – utolsó letöltés: 2014. november 12.

MIKOLICZ Gyula

2009 *Történetünk – A Biblia Szövetség megalakulásáról*. [online] URL: <http://www.bibliaszov.hu/bemutakozas/tortenet> – utolsó letöltés: 2014. november 13.

MOLNÁR József – MOLNÁR D. István

2005 *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Matematika és Természettudományi Tanszék.

NAGY Antal Mihály

2014 *Az Ó- és Újszövetség bibliai teológiája*. Pápa, Dunántúli Református Egyházkerület Püspöki Hivatala.

NAGY Károly Zsolt

2013 A „gyülekezeteiben élő egyház” modelljétől a hálózatos egyház-modellig. A lokalitás fogalmának változása a református egyházban az egyházi nyilvánosság diskurzusainak alapján. In: LUKÁCS Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség: Rendi társadalom – polgári társadalom 25*. 50–63. Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület.

OTTO, Rudolph

1997 *A szent*. Budapest, Osiris Kiadó.

PAPP Richárd

- 2001 Vallásosság és nemzettudat empirikus kutatási lehetőségei a határon túli magyar társadalmakban. *Regio*, 12, 1, 213–232.
- 2003 *Etnikus vallások a Vajdaságban? Kisebbségi léhelyzetek kulturális antropológiai értelmezései*. Budapest, Gondolat Kiadói Kör – MTA Kisebbségkutató Intézet.
- 2004a Történelmi egyházak és kiségyházak a Vajdaságban: eltérő etnikus stratégiák? In: A. GERGELY András – PAPP Richárd (szerk.): *Kisebbség és kultúra*. 163–193. Budapest, MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont – MTA Nemzeti-etnikai Kisebbségkutató Intézet.
- 2004b Kisebbség és reformátusság a Délvidéken. *Protestáns Szemle*, 12, 1, 18–40.
- 2010 „Mi már kettős állampolgárok vagyunk...” *Kisebbségkutatás*, 19, 1, 31–52.

PUSZTAI Gabriella

- 2004 *Iskola és közösség. Felekezeti középiskolások az ezredfordulón*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

RAVASZ László

- 1925 *IV. püspöki jelentése*. Budapest, Bethlen Gábor Nyomda.

RÉVÉSZ Imre

- 1924 Régi magyar imádkozók és imádságaik. *Protestáns Szemle*, 33, 2, 73–81; 3, 137–149; 4, 193–198.

RISKÓ János

- 2012 A 2011-es népszámlálás adatai elé. *Teológiai Szemle*, 54, 2, 19–45.

STRATHERN, Marylin

- 1987 The Limits of Auto-Anthropology. In: JACKSON, Anthony (szerk.): *Anthropology at Home*. 16–37. London, Tavistock.

SZACSVAY Éva

- 2007 Kegyes adományok: tipológia és topográfia. (A bánffyhungyadi templom térszimbolikájához). In: LISZKA József (szerk.): *Acta Ethnologica Danubiana*, 8–9. *Az Etnológiai Központ Évkönyve*. 59–78. Komárom – Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.

SZIGETI Jenő

- 2004 A protestáns népi vallásosság XIX. századi válsága. In: S. LACKOVITS Emőke – MÉSZÁROS Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 6. 1. 175–182. Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság.
- 2013 A házi istentisztelet puritán gyökerei. In: PILIPKÓ Erzsébet (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 8. 286–297. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum.

TAVASZY Sándor

- 1997 A kálvinista világnézet alapkérdései. In: NÉMETH Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv*. 60–68. Budapest, Kálvin Kiadó.

TOMKA Miklós

- 2000 Vallás és egyház Magyarországon a rendszerváltás kezdetei óta. *Téma*, 2, 4, 4–26.
- 2001 *A vallás szerepe az interkulturális kommunikációban. Vallásföldrajz és a vallási kultúrák regionalitása*. [Online] A UNIWORLD Közhasznú Egyesület Kultúrák Közötti Kommunikáció Szabadegyeteme. Összehasonlító vallástudomány és kultúrák közötti kommunikáció. URL: <http://www.fil.hu/uniworld/kkk/rel/geogr/geogr.htm> – utolsó letöltés: 2014. november 2.
- 2005 *A legvallásosabb ország? Vallásosság Szatmárban, Erdélyben, Romániában*. Budapest – Piliscsaba, PPKE BTK Szociológiai Intézete – TIMP Kft.
- 2006 *Vallás és társadalom Magyarországon*. Budapest – Piliscsaba, Loisir.

TÓTH Zoltán

- 2002 Határok és normák – A Kárpát-medence etnikus mozaikjáról. In: A. GERGELY András (szerk.): *A nemzet antropológiája. Hofer Tamás köszöntése*. 29–40. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

TÓTH Zsombor

- 2005 Hitvita és marginália. Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához”. (Esettanulmány). In: HELTAI János – TASI Réka (szerk.): *„Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*. 175–197. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék.

WALLMANN Johannes

- 2000 *A pietizmus*. Budapest, Kálvin Kiadó.

KÁROLY ZSOLT NAGY

“I AM A CALVINIST HUNGARIAN...”

RELIGIOUS MINORITY, DENOMINATIONAL CULTURE AND NATIONAL
IDENTITY AMONG CALVINIST HUNGARIANS: PRELIMINARY QUESTIONS
AND ASSUMPTIONS OF A QUESTIONNAIRE-BASED SURVEY

The Hungarian national and the Calvinist religious identity in a more or less reflexive manner are in a tight relationship according to public opinion, social sciences and Calvinist communities. Calvinists consider their own religion as a nation-preserving power especially in periods of hardships such as the one during the Turkish conquest of the country (16–17th centuries) or in the decades after the Trianon treaty (1920). Now it seems to be a commonplace statement that Hungarians in a minority position abroad and especially Calvinist Hungarians experience their attachment to nation via their relationship to church and religion. Yet, relatively little information is at our disposal about the exact form and content of this attachment. The author in his article gives answer to this question by processing the partial results of a comprehensive research project on Hungarian Calvinists in the Carpathian basin. He has examined questionnaires filled in by Hungarian Calvinist students of secondary schools (one of the schools concerned is in ethnic and denominational minority position, the other school is in majority position) to reveal to what extent certain elements of knowledge, referred to as narratives determining denominational knowledge, are present in youth's thinking and how the received data deepen our understanding that was previously based on traditionally applied questions to measure religious attachment.

MELLÉKLET

01 Az Egyház jövője attól függ, hogy tagjai hiszik-e a Bibliáról, hogy az Isten teljes egészében ihletett, tévedhetetlen Igéje.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok							
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	2	4,76%	0	0,0%	0	0,00%	1	0,82%	0	0,00%	0	0,00%	2	2,13%	0	0,00%	1	0,68%	0	0,00%
1	5	11,90%	2	4,7%	2	5,13%	7	5,74%	6	13,33%	7	14,58%	8	8,51%	1	6,25%	10	6,78%	9	16,07%
2	3	7,14%	2	4,7%	6	15,38%	3	2,46%	1	2,22%	3	6,25%	9	9,57%	1	6,25%	6	4,05%	2	3,57%
3	14	33,33%	18	41,9%	12	30,77%	15	12,30%	9	20,00%	11	22,92%	31	32,98%	5	31,25%	22	14,86%	11	19,64%
4	9	21,43%	13	30,2%	13	33,33%	23	18,85%	10	22,22%	9	18,75%	29	30,85%	4	25,00%	28	18,92%	9	16,07%
5	9	21,43%	8	18,6%	6	15,38%	73	59,84%	19	42,22%	18	37,50%	15	15,96%	5	31,25%	81	54,73%	25	44,64%
Válaszok eloszlása	-0,6488		-1,2106		-1,584		4,1365		0,4978		0,2267		-1,7502		-2,7476		3,6665		1,9159	
Összevont válaszok:																				
1+2	8	19,0%	4	9,3%	8	20,5%	10	8,2%	7	15,6%	10	20,8%	17	18,1%	2	12,5%	16	10,8%	11	19,6%
3	14	33,3%	18	41,9%	12	30,8%	15	12,3%	9	20,0%	11	22,9%	31	33,0%	5	31,3%	22	14,9%	11	19,6%
4+5	18	42,9%	21	48,8%	19	48,7%	96	78,7%	29	64,4%	27	56,3%	44	46,8%	9	56,3%	109	73,6%	34	60,7%

02 A református istentiszteletből nem maradhat el a zsolotáréneklés.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok							
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	0	0,00%	0	0,0%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%
1	0	0,00%	4	9,3%	3	7,69%	6	4,92%	1	2,22%	6	12,50%	3	3,19%	2	12,50%	8	5,41%	4	7,14%
2	6	14,29%	5	11,6%	0	0,00%	4	3,28%	1	2,22%	2	4,17%	6	6,38%	4	25,00%	4	2,70%	3	5,36%
3	7	16,67%	7	16,3%	9	23,08%	14	11,48%	6	13,33%	4	8,33%	21	22,34%	1	6,25%	17	11,49%	6	10,71%
4	4	9,52%	6	14,0%	7	17,95%	20	16,39%	8	17,78%	5	10,42%	15	15,96%	2	12,50%	24	16,22%	8	14,29%
5	25	59,53%	21	48,8%	20	51,28%	78	63,93%	29	64,44%	31	64,58%	49	52,13%	7	43,75%	95	64,19%	35	62,50%
Válaszok megoszlása	4,05173		4,03702		1,68828		4,73432		4,27082		5,29312		2,41136		1,13739		4,7511		5,10477	
Összevont válaszok:																				
1+2	6	14,3%	9	20,9%	3	7,7%	10	8,2%	2	4,4%	8	16,7%	9	9,6%	6	37,5%	12	8,1%	7	12,5%
3	7	16,7%	7	16,3%	9	23,1%	14	11,5%	6	13,3%	4	8,3%	21	22,3%	1	6,3%	17	11,5%	6	10,7%
4+5	29	69,0%	27	62,8%	27	69,2%	98	80,3%	37	82,2%	36	75,0%	64	68,1%	9	56,3%	119	80,4%	43	76,8%

04 A református egyház történelmi jelentősége az, hogy nemzetmegtartó erőként működött.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok							
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	0	0,00%	2	4,7%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	1	6,25%	0	0,00%	0	0,00%
1	3	7,14%	7	16,3%	3	7,69%	13	10,66%	4	8,89%	4	8,33%	11	11,70%	1	6,25%	15	10,14%	5	8,93%
2	5	11,90%	5	11,6%	0	0,00%	14	11,48%	4	8,89%	4	8,33%	8	8,51%	1	6,25%	13	8,78%	8	14,29%
3	11	26,19%	15	34,9%	21	53,85%	42	34,43%	17	37,78%	18	37,50%	36	38,30%	6	37,50%	55	37,16%	20	35,71%
4	6	14,29%	6	14,0%	11	28,21%	25	20,49%	9	20,00%	8	16,67%	17	18,09%	5	31,25%	31	20,95%	8	14,29%
5	17	40,48%	8	18,6%	4	10,26%	28	22,95%	11	24,44%	14	29,17%	22	23,40%	2	12,50%	34	22,97%	15	26,79%
Válaszok eloszlása	0,2905		2,51065		1,36135		0,00744		-0,267		-1,0791		0,5358		-1,4387		-0,0797		-0,3651	
Összevont válaszok:																				
1+2	8	19,0%	12	27,9%	3	7,7%	27	22,1%	8	17,8%	8	16,7%	19	20,2%	2	12,5%	28	18,9%	13	23,2%
3	11	26,2%	15	34,9%	21	53,8%	42	34,4%	17	37,8%	18	37,5%	36	38,3%	6	37,5%	55	37,2%	20	35,7%
4+5	23	54,8%	14	32,6%	15	38,5%	53	43,4%	20	44,4%	22	45,8%	39	41,5%	7	43,8%	65	43,9%	23	41,1%

06 Az intézményes, szervezett egyház ma egyre inkább veszít jelentőségéből, a jövő a kis, akár házanként szerveződő közösségeké.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok							
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	2	4,76%	0	0,00%	1	2,56%	0	0,00%	1	2,22%	1	2,08%	3	3,19%	0	0,00%	0	0,00%	2	3,57%
1	6	14,29%	6	14,00%	5	12,82%	35	28,69%	12	26,67%	10	20,83%	13	13,83%	3	18,75%	40	27,03%	12	21,43%
2	4	9,52%	8	18,6%	4	10,26%	14	11,48%	4	8,89%	4	8,33%	12	12,77%	1	6,25%	12	8,11%	8	14,29%
3	20	47,62%	10	23,3%	10	25,64%	32	26,23%	16	35,56%	16	33,33%	34	36,17%	3	18,75%	43	29,05%	19	33,93%
4	7	16,67%	7	16,3%	6	15,38%	25	20,49%	6	13,33%	11	22,92%	12	12,77%	3	18,75%	33	22,30%	8	14,29%
5	3	7,14%	12	27,9%	13	33,33%	16	13,11%	6	13,33%	6	12,50%	20	21,28%	6	37,50%	20	13,51%	7	12,50%
Válaszok eloszlása		4,425		1,65412		-0,4561		-0,4173		-0,4741		-0,6132		1,83856		0,73975		-1,3854		1,43178
Összevont válaszok:																				
1+2	10	23,8%	14	32,6%	9	23,1%	49	40,2%	16	35,6%	14	29,2%	25	26,6%	4	25,0%	52	35,1%	20	35,7%
3	20	47,6%	10	23,3%	10	25,6%	32	26,2%	16	35,6%	16	33,3%	34	36,2%	3	18,8%	43	29,1%	19	33,9%
4+5	10	23,8%	19	44,2%	19	48,7%	41	33,6%	12	26,7%	17	35,4%	32	34,0%	9	56,3%	53	35,8%	15	26,8%

10 A Bibliában, főleg a történeti könyvekben vannak pontatlanságok, tévedések, így nem állíthatjuk, hogy teljes egészében tévedhetetlen volna.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok							
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	1	2,38%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	1	2,08%	1	1,06%	0	0,00%	1	0,68%	0	0,00%
1	3	7,14%	8	18,6%	3	7,69%	54	44,26%	13	28,89%	17	35,42%	13	13,83%	0	0,00%	65	43,92%	17	30,36%
2	4	9,52%	4	9,3%	3	7,69%	20	16,39%	7	15,56%	5	10,42%	10	10,64%	0	0,00%	24	16,22%	6	10,71%
3	18	42,86%	9	20,9%	20	51,28%	26	21,31%	13	28,89%	11	22,92%	33	35,11%	8	50,00%	28	18,92%	17	30,36%
4	6	14,29%	4	9,3%	4	10,26%	13	10,66%	4	8,89%	4	8,33%	11	11,70%	2	12,50%	17	11,49%	4	7,14%
5	10	23,81%	18	41,9%	9	23,08%	9	7,38%	8	17,78%	10	20,83%	26	27,66%	6	37,50%	13	8,78%	12	21,43%
Válaszok eloszlása		1,51449		1,57388		2,80383		2,0764		-0,8818		-0,4241		-0,6472		-1,2051		2,86116		-1,9612
Összevont válaszok:																				
1+2	7	16,7%	12	27,9%	6	15,4%	74	60,7%	20	44,4%	22	45,8%	23	24,5%	0	0,0%	89	60,1%	23	41,1%
3	18	42,9%	9	20,9%	20	51,3%	26	21,3%	13	28,9%	11	22,9%	33	35,1%	8	50,0%	28	18,9%	17	30,4%
4+5	16	38,1%	22	51,2%	13	33,3%	22	18,0%	12	26,7%	14	29,2%	37	39,4%	8	50,0%	30	20,3%	16	28,6%

13 A magyar lélek ősi alapvonásai a kereszténységgel a kálvinizmus kemény, harcós, szigorú alakjában találak össze leginkább. Éppen ezért lett a kálvinizmus nálunk is nemzeti vallás, magyar világnézet.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok							
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	1	2,38%	1	2,3%	1	2,56%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	3	3,19%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%
1	1	2,38%	3	7,0%	3	7,69%	12	9,84%	3	6,67%	7	14,58%	5	5,32%	2	12,50%	15	10,14%	7	12,50%
2	4	9,52%	6	14,0%	8	20,51%	14	11,48%	3	6,67%	5	10,42%	15	15,96%	1	6,25%	13	8,78%	8	14,29%
3	26	61,90%	20	46,5%	20	51,28%	62	50,82%	26	57,78%	23	47,92%	46	48,94%	11	68,75%	75	50,68%	29	51,79%
4	7	16,67%	9	20,9%	4	10,26%	14	11,48%	4	8,89%	9	18,75%	17	18,09%	0	0,00%	23	15,54%	2	3,57%
5	3	7,14%	4	9,3%	3	7,69%	20	16,39%	9	20,00%	4	8,33%	8	8,51%	2	12,50%	22	14,86%	10	17,86%
Válaszok eloszlása		4,86666		2,94812		3,75994		4,31917		4,06935		3,3994		3,6196		5,0657		4,18237		3,52708
Összevont válaszok:																				
1+2	5	11,9%	9	20,9%	11	28,2%	26	21,3%	6	13,3%	12	25,0%	20	21,3%	3	18,8%	28	18,9%	15	26,8%
3	26	61,9%	20	46,5%	20	51,3%	62	50,8%	26	57,8%	23	47,9%	46	48,9%	11	68,8%	75	50,7%	29	51,8%
4+5	10	23,8%	13	30,2%	7	17,9%	34	27,9%	13	28,9%	13	27,1%	25	26,6%	2	12,5%	45	30,4%	12	21,4%

20 Istent megismerni a Szentírásból lehet, ezért fontos a Biblia ismerete, és az azt magyarázó prédikáció.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok							
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	0	0,00%	1	2,3%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	1	1,06%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%
1	1	2,38%	9	20,9%	4	10,26%	2	1,64%	1	2,22%	3	6,25%	11	11,70%	2	12,50%	2	1,35%	3	5,36%
2	5	11,90%	1	2,3%	0	0,00%	0	0,00%	2	4,44%	4	8,33%	5	5,32%	1	6,25%	2	1,35%	4	7,14%
3	14	33,33%	8	18,6%	11	28,21%	9	7,38%	3	6,67%	7	14,58%	24	25,53%	5	31,25%	14	9,46%	4	7,14%
4	4	9,52%	9	20,9%	12	30,77%	14	11,48%	8	17,78%	5	10,42%	18	19,15%	4	25,00%	14	9,46%	12	21,43%
5	18	42,86%	15	34,9%	12	30,77%	97	79,51%	31	68,89%	29	60,42%	35	37,23%	4	25,00%	116	78,38%	33	58,93%
Válaszok megoszlása		-1,1733		-0,6767		-2,7697		5,54177		4,81874		5,04584		-0,6556		-1,8282		5,59759		3,81256
Összevont válaszok:																				
1+2	6	14,3%	10	23,3%	4	10,3%	2	1,6%	3	6,7%	7	14,6%	16	17,0%	3	18,8%	4	2,7%	7	12,5%
3	14	33,3%	8	18,6%	11	28,2%	9	7,4%	3	6,7%	7	14,6%	24	25,5%	5	31,3%	14	9,5%	4	7,1%
4+5	22	52,4%	24	55,8%	24	61,5%	111	91,0%	39	86,7%	34	70,8%	53	56,4%	8	50,0%	130	87,8%	45	80,4%

24 Mély és odaadó imádság közben könnyen megtörténik, hogy az ember elérzékenyül, megrendül, könnyekre fakad.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok							
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	0	0,00%	0	0,0%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%
1	3	7,14%	2	4,7%	4	10,26%	5	4,10%	1	2,22%	3	6,25%	8	8,51%	1	6,25%	5	3,38%	4	7,14%
2	3	7,14%	4	9,3%	2	5,13%	6	4,92%	2	4,44%	5	10,42%	7	7,45%	1	6,25%	8	5,41%	4	7,14%
3	7	16,67%	7	16,3%	14	35,90%	19	15,57%	7	15,56%	9	18,75%	20	21,28%	3	18,75%	27	18,24%	6	10,71%
4	10	23,81%	8	18,6%	5	12,82%	7	5,74%	11	24,44%	11	22,92%	16	17,02%	4	25,00%	16	10,81%	11	19,64%
5	19	45,24%	22	51,2%	14	35,90%	85	69,67%	24	53,33%	20	41,67%	43	45,74%	7	43,75%	92	62,16%	31	55,36%
Válaszok eloszlása		1,3341		3,266		-1,7974		5,19416		1,95174		0,81019		2,1261		0,393		4,43245		3,96485
Összevont válaszok:																				
1+2	6	14,3%	6	14,0%	6	15,4%	11	9,0%	3	6,7%	8	16,7%	15	16,0%	2	12,5%	13	8,8%	8	14,3%
3	7	16,7%	7	16,3%	14	35,9%	19	15,6%	7	15,6%	9	18,8%	20	21,3%	3	18,8%	27	18,2%	6	10,7%
3+4	29	69,0%	30	69,8%	19	48,7%	92	75,4%	35	77,8%	31	64,6%	59	62,8%	11	68,8%	108	73,0%	42	75,0%

25 Mi magyar reformátusok két örökséget kaptunk: evangélium szerint megtisztított hitünket s magyar mivoltunkat. E kettő egymástól elválaszthatatlan. A kettős felelősség súlya alól nem lehet szabadulni. Megváltozhatatlan magyar református sors: e kettős örökséggel élünk vagy halunk kell.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok							
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	0	0,00%	1	2,3%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	1	1,06%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%
1	3	7,14%	5	11,6%	5	12,82%	8	6,56%	1	2,22%	7	14,58%	11	11,70%	2	12,50%	12	8,11%	5	8,93%
2	3	7,14%	6	14,0%	5	12,82%	5	4,10%	1	2,22%	2	4,17%	12	12,77%	0	0,00%	6	4,05%	2	3,57%
3	15	35,71%	15	34,9%	16	41,03%	35	28,69%	14	31,11%	19	39,58%	35	37,23%	6	37,50%	46	31,08%	19	33,93%
4	9	21,43%	6	14,0%	10	25,64%	20	16,39%	8	17,78%	7	14,58%	17	18,09%	4	25,00%	21	14,19%	10	17,86%
5	12	28,57%	10	23,3%	3	7,69%	54	44,26%	21	46,67%	13	27,08%	18	19,15%	4	25,00%	63	42,57%	20	35,71%
Válaszok eloszlása		-1,8282		0,78558		0,62082		-0,2635		-0,7829		-0,3715		1,94589		-1,5496		-0,8436		-2,0336
Összevont válaszok:																				
1+2	6	14,3%	11	25,6%	10	25,6%	13	10,7%	2	4,4%	9	18,8%	23	24,5%	2	12,5%	18	12,2%	7	12,5%
3	15	35,7%	15	34,9%	16	41,0%	35	28,7%	14	31,1%	19	39,6%	35	37,2%	6	37,5%	46	31,1%	19	33,9%
4+5	21	50,0%	16	37,2%	13	33,3%	74	60,7%	29	64,4%	20	41,7%	35	37,2%	8	50,0%	84	56,8%	30	53,6%

26 Az, hogy református vagyok, végső soron azt is jelenti, hogy az életem egészét Isten uralma alatt tudom. A hitem, vallásos meggyőződésem nem lehet független az életem egyéb részterületeitől, mint például a pénzügyeim.

	Felekezeti viszonyok									Etnikai viszonyok										
	Magyarországon			Határon túl			Magyarországon			Határon túl										
	hufT	hufK	hufE	htfT	htfK	htfE	hueT	hueK	hteT	hteK										
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%								
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	0	0,00%	0	0,0%	1	2,56%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	1	1,06%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%
1	5	11,90%	11	25,6%	11	28,21%	11	9,02%	8	17,78%	9	18,75%	20	21,28%	4	25,00%	17	11,49%	10	17,86%
2	5	11,90%	2	4,7%	4	10,26%	6	4,92%	1	2,22%	6	12,50%	8	8,51%	2	12,50%	9	6,08%	3	5,36%
3	10	23,81%	14	32,6%	13	33,33%	25	20,49%	14	31,11%	12	25,00%	30	31,91%	2	12,50%	30	20,27%	15	26,79%
4	11	26,19%	10	23,3%	6	15,38%	22	18,03%	9	20,00%	9	18,75%	20	21,28%	3	18,75%	27	18,24%	12	21,43%
5	11	26,19%	6	14,0%	4	10,26%	58	47,54%	13	28,89%	12	25,00%	15	15,96%	5	31,25%	65	43,92%	16	28,57%
Válaszok eloszlása		-0,7362		-1,6575		-1,2369		2,21334		-1,8001		1,53114		-0,1924		-0,0142		1,89251		-1,4483
Összevont válaszok:																				
1+2	10	23,8%	13	30,2%	15	38,5%	17	13,9%	9	20,0%	15	31,3%	28	29,8%	6	37,5%	26	17,6%	13	23,2%
3	10	23,8%	14	32,6%	13	33,3%	25	20,5%	14	31,1%	12	25,0%	30	31,9%	2	12,5%	30	20,3%	15	26,8%
4+5	22	52,4%	16	37,2%	10	25,6%	80	65,6%	22	48,9%	21	43,8%	35	37,2%	8	50,0%	92	62,2%	28	50,0%

31 A református istentisztelet jelenlegi formája passzív, száraz, túlságosan beszédcentrikus és nem ad lehetőséget arra, hogy a gyülekezet tagjai ne csak értelmükkel, de szívükkel és lelkükkel is részt vegyenek benne.

	Felekezeti viszonyok									Etnikai viszonyok										
	Magyarországon			Határon túl			Magyarországon			Határon túl										
	hufT	hufK	hufE	htfT	htfK	htfE	hueT	hueK	hteT	hteK										
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%						
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	1	2,38%	0	0,0%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	1	1,06%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%
1	6	14,29%	10	23,3%	9	23,08%	36	29,51%	10	22,22%	10	20,83%	20	21,28%	4	25,00%	43	29,05%	13	23,21%
2	7	16,67%	4	9,3%	5	12,82%	13	10,66%	10	22,22%	6	12,50%	12	12,77%	1	6,25%	18	12,16%	10	17,86%
3	14	33,33%	14	32,6%	13	33,33%	25	20,49%	11	24,44%	11	22,92%	30	31,91%	6	37,50%	31	20,95%	15	26,79%
4	9	21,43%	7	16,3%	8	20,51%	22	18,03%	8	17,78%	6	12,50%	19	20,21%	2	12,50%	27	18,24%	6	10,71%
5	5	11,90%	8	18,6%	4	10,26%	26	21,31%	6	13,33%	15	31,25%	12	12,77%	3	18,75%	29	19,59%	12	21,43%
Válaszok eloszlása		1,137392		0,139499		-0,03567		0,715552		2,277242		0,20773		0,610131		-0,3		1,433547		0,607668
Összevont válaszok:																				
1+2	13	31,0%	14	32,6%	14	35,9%	49	40,2%	20	44,4%	16	33,3%	32	34,0%	5	31,3%	61	41,2%	23	41,1%
3	14	33,3%	14	32,6%	13	33,3%	25	20,5%	11	24,4%	11	22,9%	30	31,9%	6	37,5%	31	20,9%	15	26,8%
4+5	14	33,3%	15	34,9%	12	30,8%	48	39,3%	14	31,1%	21	43,8%	31	33,0%	5	31,3%	56	37,8%	18	32,1%

35 Szerintem ha valaki nem érzi jól magát egy gyülekezetben vagy egyházban, akkor nyugodtan kereshet magának egy másikat.

	Felekezeti viszonyok									Etnikai viszonyok										
	Magyarországon			Határon túl			Magyarországon			Határon túl										
	hufT	hufK	hufE	htfT	htfK	htfE	hueT	hueK	hteT	hteK										
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%						
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	0	0,00%	0	0,0%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%
1	3	7,14%	9	20,9%	2	5,13%	31	25,41%	8	17,78%	7	14,58%	9	9,57%	4	25,00%	32	21,62%	12	21,43%
2	6	14,29%	3	7,0%	4	10,26%	14	11,48%	5	11,11%	3	6,25%	9	9,57%	2	12,50%	16	10,81%	5	8,93%
3	8	19,05%	7	16,3%	8	20,51%	35	28,69%	13	28,89%	11	22,92%	20	21,28%	1	6,25%	41	27,70%	14	25,00%
4	3	7,14%	8	18,6%	5	12,82%	11	9,02%	2	4,44%	5	10,42%	13	13,83%	1	6,25%	15	10,14%	3	5,36%
5	22	52,38%	16	37,2%	20	51,28%	31	25,41%	17	37,78%	22	45,83%	43	45,74%	8	50,00%	44	29,73%	22	39,29%
Válaszok eloszlása		3,62677		0,70324		3,25577		-1,6839		-1,1905		1,94934		2,63813		1,93669		-1,4131		-0,6759
Összevont válaszok:																				
1+2	9	21,4%	12	27,9%	6	15,4%	45	36,9%	13	28,9%	10	20,8%	18	19,1%	6	37,5%	48	32,4%	17	30,4%
3	8	19,0%	7	16,3%	8	20,5%	35	28,7%	11	22,9%	11	22,9%	20	21,3%	1	6,3%	41	27,7%	14	25,0%
4+5	25	59,5%	24	55,8%	25	64,1%	42	34,4%	19	42,2%	27	56,3%	56	59,6%	9	56,3%	59	39,9%	25	44,8%

44 A református keresztyén életében központi helyen áll az istentiszteletre járás, mert ez az egyházi életünk középpontja. Innen árad ki a melegség annak egész területére, minden részletére.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok							
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	0	0,00%	0	0,0%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%
1	10	23,81%	13	30,2%	4	10,26%	2	1,64%	6	13,33%	11	22,92%	23	24,47%	1	6,25%	5	3,38%	12	21,43%
2	4	9,52%	6	14,0%	6	15,38%	15	12,30%	7	15,56%	2	4,17%	10	10,64%	4	25,00%	16	10,81%	5	8,93%
3	16	38,10%	10	23,3%	23	58,97%	28	22,95%	9	20,00%	10	20,83%	39	41,49%	5	31,25%	30	20,27%	14	25,00%
4	9	21,43%	6	14,0%	5	12,82%	29	23,77%	12	26,67%	13	27,08%	14	14,89%	3	18,75%	40	27,03%	13	23,21%
5	3	7,14%	8	18,6%	1	2,56%	48	39,34%	11	24,44%	12	25,00%	8	8,51%	3	18,75%	57	38,51%	12	21,43%
Válaszok eloszlása		-0,4241		0,9624		4,5143		-0,778		1,2254		-1,5496		1,0012		-0,943		-1,0738		0,0579
Összevont válaszok:																				
1+2	14	33,3%	19	44,2%	10	25,6%	17	13,9%	13	28,9%	13	27,1%	33	35,1%	5	31,3%	21	14,2%	17	30,4%
3	16	38,1%	10	23,3%	23	59,0%	28	23,0%	9	20,0%	10	20,8%	39	41,5%	5	31,3%	30	20,3%	14	25,0%
4+5	12	28,6%	14	32,6%	6	15,4%	77	63,1%	23	51,1%	25	52,1%	22	23,4%	6	37,5%	97	65,5%	25	44,6%

49 Az egyház kiemelt feladata a magyar nyelv és nemzeti kultúra ápolása, a hagyományok átadása az új nemzedékeknek.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok							
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	2	4,76%	2	4,7%	1	2,56%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	4	4,26%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%
1	5	11,90%	6	14,0%	5	12,82%	22	18,03%	6	13,33%	9	18,75%	13	13,83%	1	6,25%	27	18,24%	11	19,64%
2	5	11,90%	6	14,0%	4	10,26%	15	12,30%	6	13,33%	5	10,42%	12	12,77%	2	12,50%	14	9,46%	10	17,86%
3	7	16,67%	10	23,3%	8	20,51%	30	24,59%	8	17,78%	14	29,17%	18	19,15%	3	18,75%	36	24,32%	13	23,21%
4	8	19,05%	7	16,3%	11	28,21%	18	14,75%	7	15,56%	10	20,83%	17	18,09%	6	37,50%	25	16,89%	8	14,29%
5	15	35,71%	12	27,9%	10	25,64%	37	30,33%	18	40,00%	10	20,83%	30	31,91%	4	25,00%	46	31,08%	14	25,00%
Válaszok eloszlása		2,4125		0,0227		-1,312		0,4345		2,8708		0,6701		1,5756		-0,3		-0,0747		2,6593
Összevont válaszok:																				
1+2	10	23,8%	12	27,9%	9	23,1%	37	30,3%	12	26,7%	14	29,2%	25	26,6%	3	18,8%	41	27,7%	21	37,5%
3	7	16,7%	10	23,3%	8	20,5%	30	24,6%	8	17,8%	14	29,2%	18	19,1%	3	18,8%	36	24,3%	13	23,2%
4+5	23	54,8%	19	44,2%	21	53,8%	55	45,1%	25	55,6%	20	41,7%	47	50,0%	10	62,5%	71	48,0%	22	39,3%

53 A gyorsan változó világban fontos, hogy az egyház állandóságot és biztonságot nyújtson.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok							
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	0	0,00%	1	2,3%	1	2,56%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	2	2,13%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%
1	1	2,38%	1	2,3%	3	7,69%	0	0,00%	2	4,44%	4	8,33%	2	2,13%	2	12,50%	1	0,68%	5	8,93%
2	1	2,38%	0	0,0%	3	7,69%	4	3,28%	0	0,00%	1	2,08%	4	4,26%	0	0,00%	3	2,03%	1	1,79%
3	7	16,67%	9	20,9%	7	17,95%	14	11,48%	7	15,56%	10	20,83%	16	17,02%	3	18,75%	17	11,49%	11	19,64%
4	14	33,33%	10	23,3%	11	28,21%	20	16,39%	10	22,22%	10	20,83%	24	25,53%	5	31,25%	26	17,57%	12	21,43%
5	19	45,24%	22	51,2%	14	35,90%	84	68,85%	26	57,78%	23	47,92%	46	48,94%	6	37,50%	101	68,24%	27	48,21%
Válaszok eloszlása		-1,2572		1,09163		-1,4031		4,70525		2,76306		1,4167		1,06547		-1,7146		4,52216		1,54943
Összevont válaszok:																				
1+2	2	4,8%	1	2,3%	6	15,4%	4	3,3%	2	4,4%	5	10,4%	6	6,4%	2	12,5%	4	2,7%	6	10,7%
3	7	16,7%	9	20,9%	7	17,9%	14	11,5%	7	15,6%	10	20,8%	16	17,0%	3	18,8%	17	11,5%	11	19,6%
4+5	33	78,6%	32	74,4%	25	64,1%	104	85,2%	36	80,0%	33	68,8%	70	74,5%	11	68,8%	127	85,8%	39	69,6%

55 A református család fontos ismertető jele a lehetőleg naponként megtartott közös áhitat, bibliaolvasással, énekléssel és imádsággal.

	Felekezeti szituációk												Etnikai szituációk							
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	0	0,00%	0	0,0%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%
1	14	33,33%	19	44,2%	18	46,15%	17	13,93%	9	20,00%	14	29,17%	40	42,55%	4	25,00%	27	18,24%	11	19,64%
2	10	23,81%	5	11,6%	6	15,38%	18	14,75%	8	17,78%	6	12,50%	18	19,15%	1	6,25%	19	12,84%	11	19,64%
3	9	21,43%	9	20,9%	11	28,21%	36	29,51%	13	28,89%	11	22,92%	23	24,47%	4	25,00%	44	29,73%	13	23,21%
4	6	14,29%	5	11,6%	4	10,26%	21	17,21%	8	17,78%	10	20,83%	9	9,57%	3	18,75%	24	16,22%	12	21,43%
5	3	7,14%	5	11,6%	0	0,00%	30	24,59%	7	15,56%	7	14,58%	4	4,26%	4	25,00%	34	22,97%	9	16,07%
Válaszok eloszlása	-0,7428		2,7076		0,0985		0,848		2,6731		0,6701		0,2977		-1,2051		1,1509		4,425	
Összevont válaszok:																				
1+2	24	57,1%	24	55,8%	24	61,5%	35	28,7%	17	37,8%	20	41,7%	58	61,7%	5	31,3%	46	31,1%	22	39,3%
3	9	21,4%	9	20,9%	11	28,2%	36	29,5%	13	28,9%	11	22,9%	23	24,5%	4	25,0%	44	29,7%	13	23,2%
4+5	9	21,4%	10	23,3%	4	10,3%	51	41,8%	15	33,3%	17	35,4%	13	13,8%	7	43,8%	58	39,2%	21	37,5%

56 Az egyházhoz csatlakozni akaró embereknek meg kell tanulniuk az egyház hagyományos énekeit, szokásait és nyelvvezetét.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok							
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	0	0,00%	0	0,0%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%
1	9	21,43%	16	37,2%	12	30,77%	27	22,13%	10	22,22%	13	27,08%	27	28,72%	6	37,50%	33	22,30%	14	25,00%
2	9	21,43%	8	18,6%	7	17,95%	11	9,02%	6	13,33%	8	16,67%	20	21,28%	2	12,50%	15	10,14%	8	14,29%
3	11	26,19%	10	23,3%	12	30,77%	37	30,33%	17	37,78%	9	18,75%	25	26,60%	5	31,25%	40	27,03%	20	35,71%
4	5	11,90%	4	9,3%	5	12,82%	27	22,13%	5	11,11%	8	16,67%	10	10,64%	1	6,25%	31	20,95%	8	14,29%
5	8	19,05%	5	11,6%	3	7,69%	20	16,39%	7	15,56%	10	20,83%	12	12,77%	2	12,50%	29	19,59%	6	10,71%
Válaszok eloszlása	1,5335		0,4283		-1,4709		-0,2101		1,3938		3,1338		-0,8033		-1,2894		0,5499		0	
Összevont válaszok:																				
1+2	18	42,9%	24	55,8%	19	48,7%	38	31,1%	16	35,6%	21	43,8%	47	50,0%	8	50,0%	48	32,4%	22	39,3%
3	11	26,2%	10	23,3%	12	30,8%	37	30,3%	17	37,8%	9	18,8%	25	26,6%	5	31,3%	40	27,0%	20	35,7%
4+5	13	31,0%	9	20,9%	8	20,5%	47	38,5%	12	26,7%	18	37,5%	22	23,4%	3	18,8%	60	40,5%	14	25,0%

57 A református ember felelősséggel tartozik azért a közösségért, melybe született, mert Isten helyezte oda. Nem véletlenül van ott, hanem Istentől küldetést kapott, amit hűséggel teljesítenie kell.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok							
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	0	0,00%	0	0,0%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%
1	5	11,90%	7	16,3%	6	15,38%	1	0,82%	3	6,67%	2	4,17%	14	14,89%	3	18,75%	2	1,35%	3	5,36%
2	7	16,67%	1	2,3%	1	2,56%	1	0,82%	3	6,67%	4	8,33%	7	7,45%	0	0,00%	1	0,68%	7	12,50%
3	5	11,90%	16	37,2%	12	30,77%	13	10,66%	13	28,89%	12	25,00%	25	26,60%	5	31,25%	24	16,22%	12	21,43%
4	14	33,33%	6	14,0%	13	33,33%	28	22,95%	8	17,78%	7	14,58%	23	24,47%	5	31,25%	35	23,65%	7	12,50%
5	11	26,19%	13	30,2%	7	17,95%	79	64,75%	18	40,00%	23	47,92%	25	26,60%	3	18,75%	86	58,11%	27	48,21%
Válaszok eloszlása	-0,2654		-1,4297		-1,7859		3,43296		-0,9589		1,46882		-1,4162		-1,875		2,33056		2,67935	
Összevont válaszok:																				
1+2	12	28,6%	8	18,6%	7	17,9%	2	1,6%	6	13,3%	6	12,5%	21	22,3%	3	18,8%	3	2,0%	10	17,9%
3	5	11,9%	16	37,2%	12	30,8%	13	10,7%	13	28,9%	12	25,0%	25	26,6%	5	31,3%	24	16,2%	12	21,4%
4+5	25	59,5%	19	44,2%	20	51,3%	107	87,7%	26	57,8%	30	62,5%	48	51,1%	8	50,0%	121	81,8%	34	60,7%

59 Szerintem egy gyülekezetnek nyitottnak és befogadónak, családias légkörűnek kell lennie, ahova szívesen jönnek az emberek. A misszió fontosabb, mint a - ma sokak számára érthetetlen, idegen - hagyományok ápolása.

	Felekezeti viszonyok									Etnikai viszonyok										
	Magyarországon			Határon túl			Magyarországon			Határon túl										
	hufT		hufK	hufE		htfT	htfK	htfE	hueT		hueK	hteT		hteK						
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%						
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	0	0,00%	1	2,3%	1	2,56%	0	0,00%	1	2,22%	0	0,00%	1	1,06%	1	6,25%	1	0,68%	0	0,00%
1	1	2,38%	3	7,0%	0	0,00%	1	0,82%	1	2,22%	3	6,25%	3	3,19%	0	0,00%	2	1,35%	2	3,57%
2	1	2,38%	0	0,0%	1	2,56%	4	3,28%	1	2,22%	0	0,00%	1	1,06%	1	6,25%	3	2,03%	2	3,57%
3	7	16,67%	9	20,9%	8	20,51%	17	13,93%	6	13,33%	13	27,08%	20	21,28%	2	12,50%	23	15,54%	9	16,07%
4	9	21,43%	14	32,6%	9	23,08%	20	16,39%	9	20,00%	7	14,58%	26	27,66%	3	18,75%	20	13,51%	14	25,00%
5	24	57,14%	16	37,2%	20	51,28%	80	65,57%	27	60,00%	25	52,08%	43	45,74%	9	56,25%	99	66,89%	29	51,79%
Válaszok eloszlása	2,78915		-2,2308		1,24112		4,43005		3,78018		1,17782		-0,6256		4,05586		4,64645		1,60763	
Összevont válaszok:																				
1+2	2	4,8%	3	7,0%	1	2,6%	5	4,1%	2	4,4%	3	6,3%	4	4,3%	1	6,3%	5	3,4%	4	7,1%
3	7	16,7%	9	20,9%	8	20,5%	17	13,9%	6	13,3%	13	27,1%	20	21,3%	2	12,5%	23	15,5%	9	16,1%
4+5	33	78,6%	30	69,8%	29	74,4%	100	82,0%	36	80,0%	32	66,7%	69	73,4%	12	75,0%	119	80,4%	43	76,8%

64 A köztött szövegű, betanult imádságok az üres vallásosság jelei.

	Felekezeti viszonyok									Etnikai viszonyok										
	Magyarországon			Határon túl			Magyarországon			Határon túl										
	hufT		hufK	hufE		htfT	htfK	htfE	hueT		hueK	hteT		hteK						
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%						
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	1	2,38%	0	0,0%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	14	29,17%	1	1,06%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%
1	11	26,19%	10	23,3%	4	10,26%	27	22,13%	10	22,22%	22	23,40%	1	6,25%	34	22,97%	14	25,00%		
2	8	19,05%	4	9,3%	1	2,56%	11	9,02%	5	11,11%	2	4,17%	12	12,77%	1	6,25%	11	7,43%	6	10,71%
3	12	28,57%	9	20,9%	16	41,03%	44	36,07%	15	33,33%	12	25,00%	23	24,47%	8	50,00%	49	33,11%	22	39,29%
4	3	7,14%	8	18,6%	6	15,38%	15	12,30%	3	6,67%	7	14,58%	13	13,83%	3	18,75%	18	12,16%	3	5,36%
5	7	16,67%	12	27,9%	12	30,77%	25	20,49%	12	26,67%	13	27,08%	23	24,47%	3	18,75%	36	24,32%	11	19,64%
Válaszok eloszlása	-1,4294		0,0218		-1,0619		0,2464		-1,633		-2,0689		0,1687		2,714		-1,2087		-0,3	
Összevont válaszok:																				
1+2	19	45,2%	14	32,6%	5	12,8%	38	31,1%	15	33,3%	16	33,3%	34	36,2%	2	12,5%	45	30%	20	35,7%
3	12	28,6%	9	20,9%	16	41,0%	44	36,1%	15	33,3%	12	25,0%	23	24,5%	8	50,0%	49	33%	22	39,3%
4+5	10	23,8%	20	46,5%	18	46,2%	40	32,8%	15	33,3%	20	41,7%	36	38,3%	6	37,5%	54	36%	14	25,0%

68 Az istentisztelet megvetése, hanyagolása nem csak az Isten megvetését jelenti, hanem az atyák hitének megvetését is.

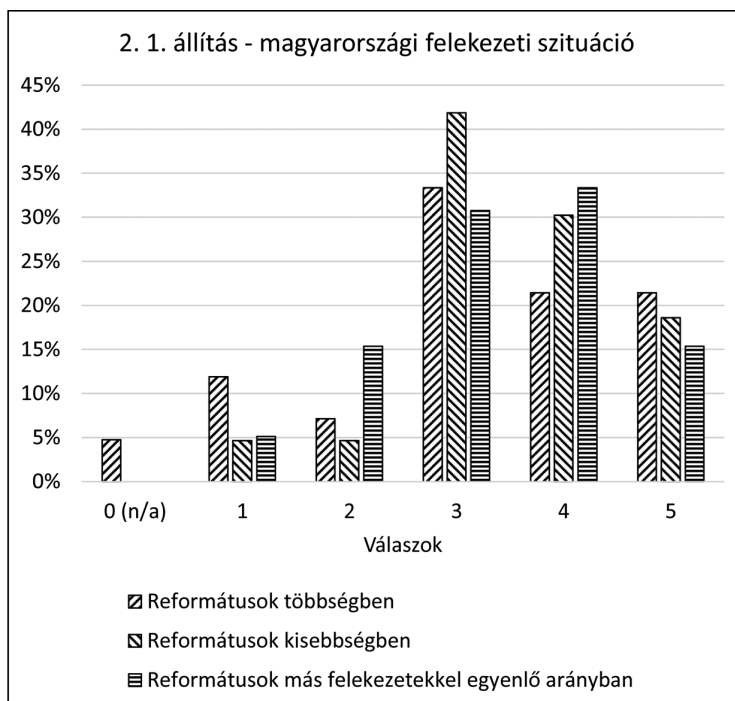
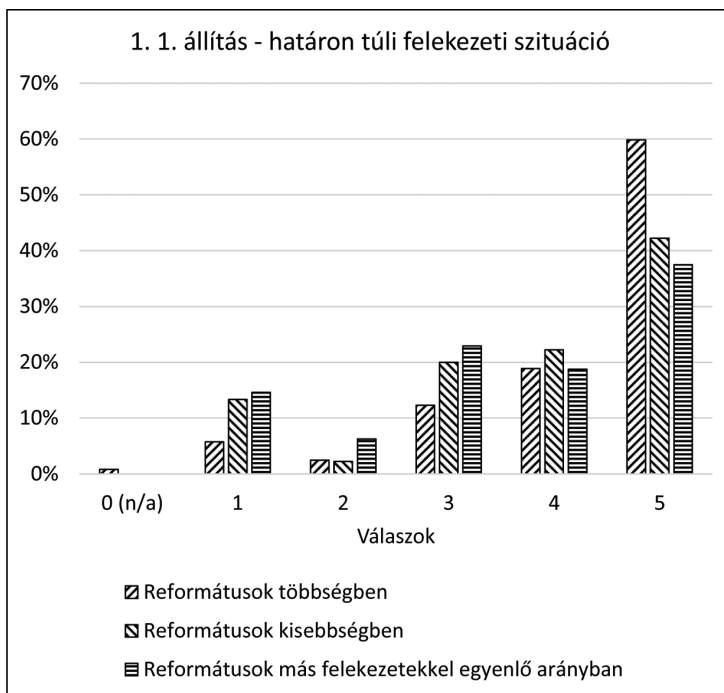
	Felekezeti viszonyok									Etnikai viszonyok										
	Magyarországon			Határon túl			Magyarországon			Határon túl										
	hufT		hufK	hufE		htfT	htfK	htfE	hueT		hueK	hteT		hteK						
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%						
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	1	2,38%	3	7,0%	2	5,13%	0	0,00%	1	2,22%	0	0,00%	6	6,38%	0	0,00%	0	0,00%	1	1,79%
1	9	21,43%	13	30,2%	13	33,33%	16	13,11%	6	13,33%	13	27,08%	29	30,85%	4	25,00%	22	14,86%	12	21,43%
2	6	14,29%	6	14,0%	4	10,26%	10	8,20%	10	22,22%	5	10,42%	13	13,83%	1	6,25%	15	10,14%	7	12,50%
3	17	40,48%	11	25,6%	12	30,77%	28	22,95%	10	22,22%	11	22,92%	25	26,60%	7	43,75%	29	19,59%	15	26,79%
4	7	16,67%	5	11,6%	4	10,26%	25	20,49%	10	22,22%	7	14,58%	13	13,83%	2	12,50%	31	20,95%	11	19,64%
5	2	4,76%	5	11,6%	4	10,26%	43	35,25%	8	17,78%	12	25,00%	8	8,51%	2	12,50%	51	34,46%	10	17,86%
Válaszok eloszlása	1,33147		-1,1478		-1,7071		-0,1109		2,02802		-0,4		-1,4076		1,13739		0,81241		1,30286	
Összevont válaszok:																				
1+2	15	35,7%	19	44,2%	17	43,6%	26	21,3%	16	35,6%	18	37,5%	42	44,7%	5	31,3%	37	25,0%	19	33,9%
3	17	40,5%	11	25,6%	12	30,8%	28	23,0%	10	22,2%	11	22,9%	25	26,6%	7	43,8%	29	19,6%	15	26,8%
4+5	9	21,4%	10	23,3%	8	20,5%	68	55,7%	18	40,0%	19	39,6%	21	22,3%	4	25,0%	82	55,4%	21	37,5%

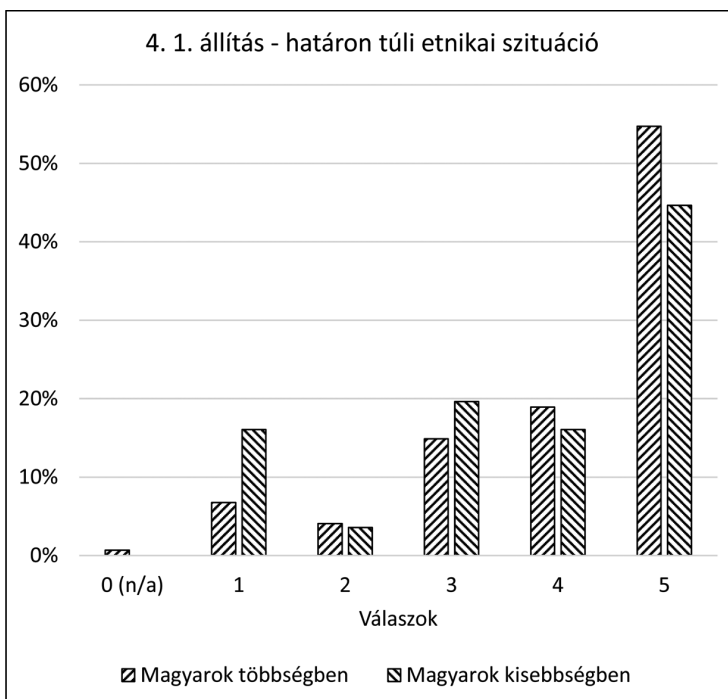
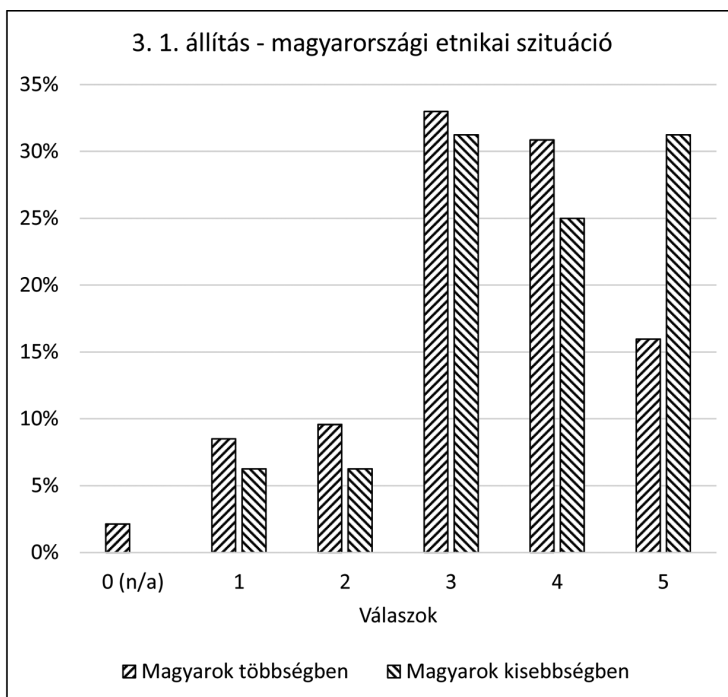
83 A református ember életének elmaradhatatlan része a mindennapi bibliaolvasás és imádság.

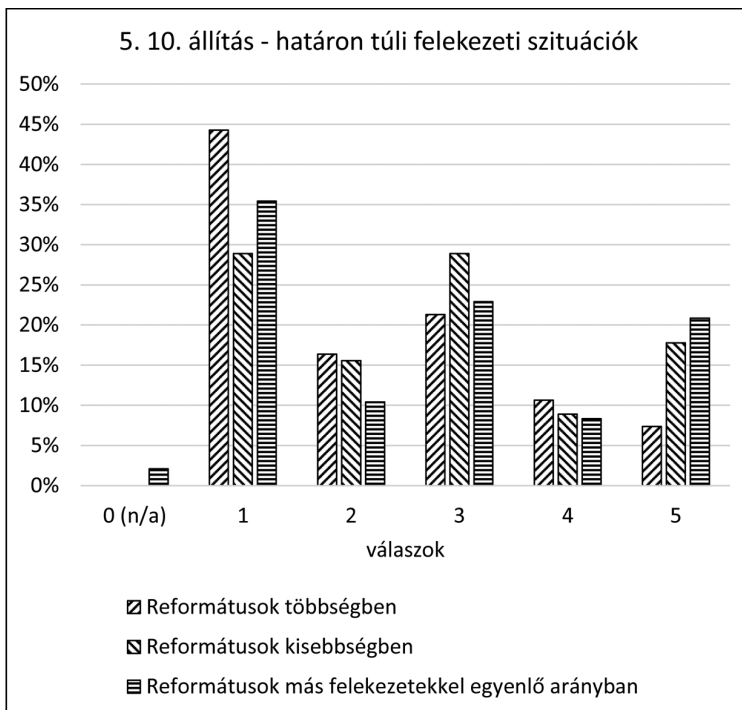
	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok							
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK	
Összes:	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	2	4,76%	3	7,0%	1	2,56%	0	0,00%	0	0,00%	1	2,08%	6	6,38%	0	0,00%	1	0,68%	0	0,00%
1	10	23,81%	14	32,6%	19	48,72%	9	7,38%	9	20,00%	9	18,75%	33	35,11%	4	25,00%	12	8,11%	14	25,00%
2	14	33,33%	8	18,6%	6	15,38%	13	10,66%	7	15,56%	3	6,25%	23	24,47%	3	18,75%	17	11,49%	4	7,14%
3	9	21,43%	8	18,6%	7	17,95%	27	22,13%	10	22,22%	11	22,92%	16	17,02%	4	25,00%	33	22,30%	10	17,86%
4	6	14,29%	8	18,6%	4	10,26%	24	19,67%	4	8,89%	12	25,00%	13	13,83%	4	25,00%	26	17,57%	12	21,43%
5	1	2,38%	2	4,7%	2	5,13%	49	40,16%	15	33,33%	12	25,00%	3	3,19%	1	6,25%	59	39,86%	16	28,57%
Válaszok eloszlása		-1,2194		0,2395		3,6469		0,7271		0,1544		-1,5421		-0,3486		-1,2051		1,13239		-0,9299
Összevont válaszok:																				
1+2	12	28,57%	17	39,53%	20	51,28%	9	7,38%	9	20,00%	10	20,83%	39	41,49%	4	25,00%	13	8,78%	14	25,00%
3	9	21,43%	8	18,60%	7	17,95%	27	22,13%	10	22,22%	11	22,92%	16	17,02%	4	25,00%	33	22,30%	10	17,86%
4+5	7	16,67%	10	23,26%	6	15,38%	73	59,84%	19	42,22%	24	50,00%	16	17,02%	5	31,25%	85	57,43%	28	50,00%

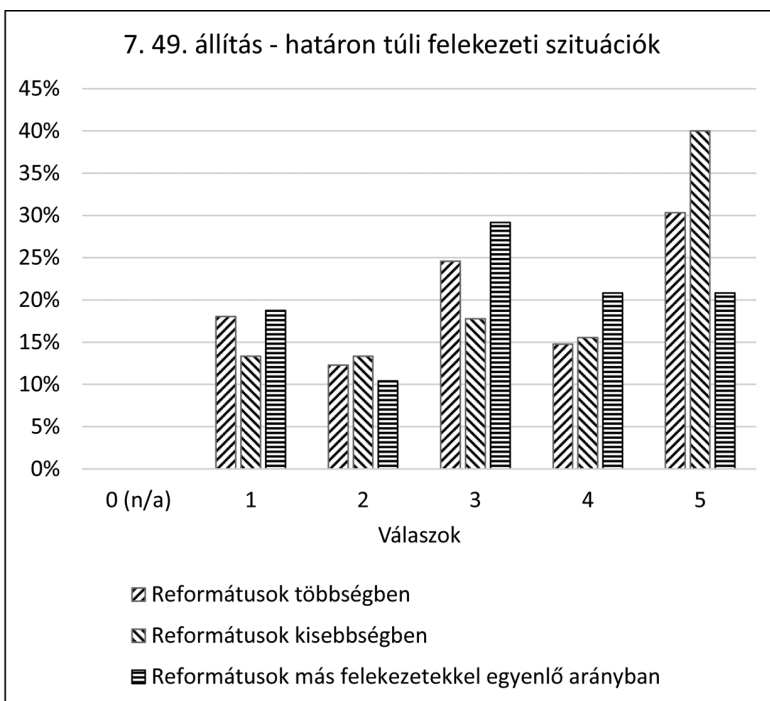
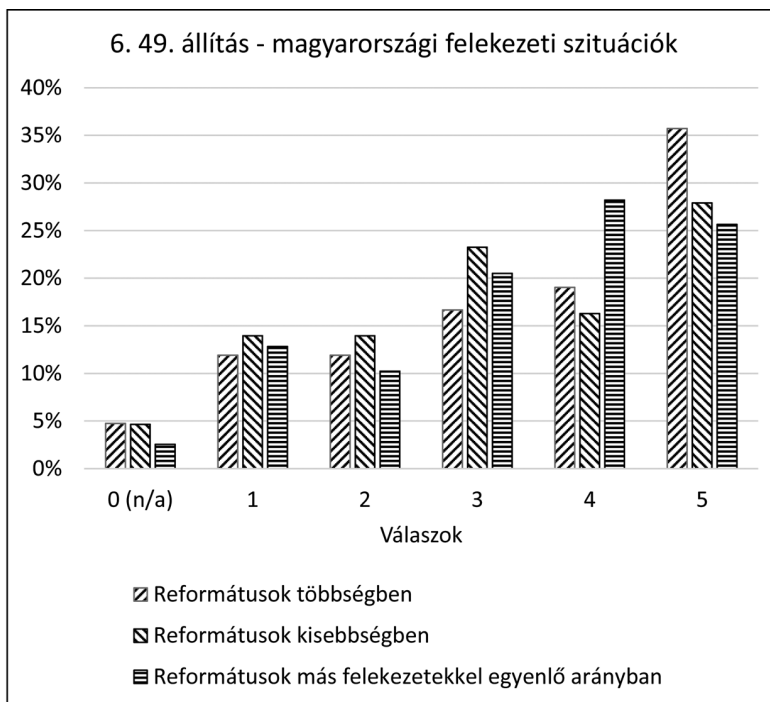
95 A vallásos és tudományos világnézetet úgy kell összegegyeztetni, hogy ami a vallásban lényeges, azt megtartjuk, ami pedig lényegtelen, azt elhagyjuk.

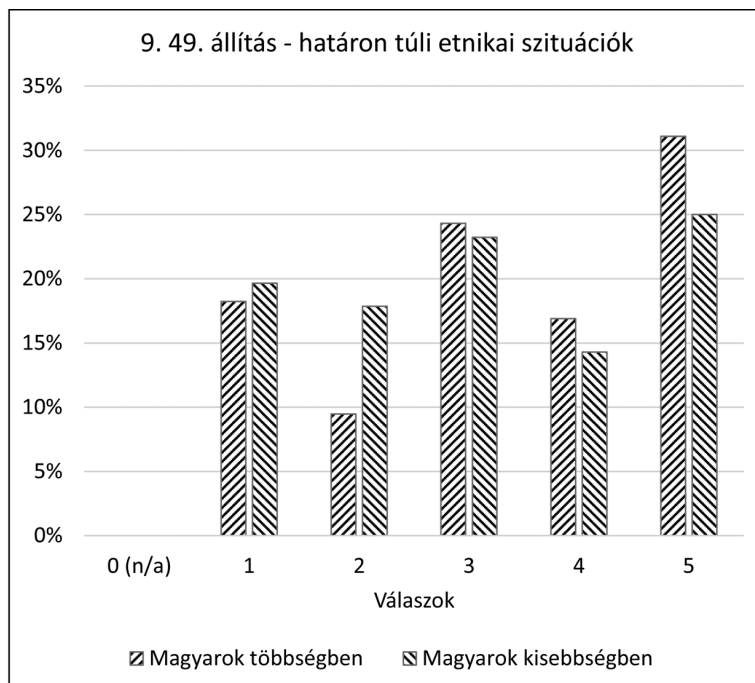
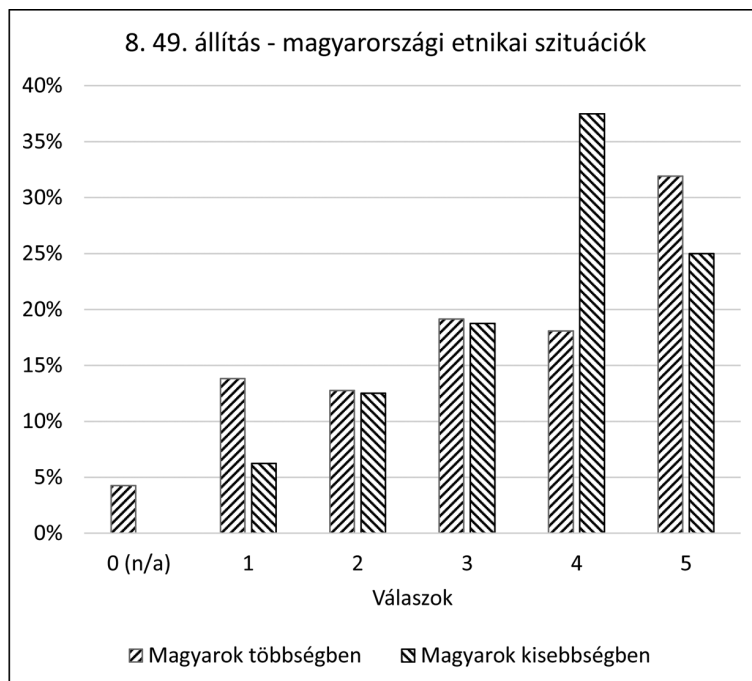
	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok							
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK	
Összes:	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	1	2,38%	6	14,0%	5	12,82%	0	0,00%	2	4,44%	1	2,08%	10	10,64%	1	6,25%	1	0,68%	2	3,57%
1	5	11,90%	10	23,3%	2	5,13%	13	10,66%	9	20,00%	9	18,75%	14	14,89%	2	12,50%	18	12,16%	9	16,07%
2	6	14,29%	4	9,3%	5	12,82%	9	7,38%	2	4,44%	5	10,42%	7	7,45%	4	25,00%	12	8,11%	4	7,14%
3	17	40,48%	10	23,3%	12	30,77%	56	45,90%	19	42,22%	19	39,58%	30	31,91%	5	31,25%	67	45,27%	21	37,50%
4	9	21,43%	9	20,9%	6	15,38%	19	15,57%	3	6,67%	7	14,58%	19	20,21%	1	6,25%	21	14,19%	7	12,50%
5	4	9,52%	4	9,3%	9	23,08%	25	20,49%	10	22,22%	7	14,58%	14	14,89%	3	18,75%	29	19,59%	13	23,21%
Válaszok eloszlása		2,16942		-2,6484		0,10906		2,60029		0,80332		2,79797		1,65919		-1,4813		3,02546		0,72109
Összevont válaszok:																				
1+2	11	26,2%	14	32,6%	7	17,9%	22	18,0%	11	24,4%	14	29,2%	21	22,3%	6	37,5%	30	20,3%	13	23,2%
3	17	40,5%	10	23,3%	12	30,8%	56	45,9%	19	42,2%	19	39,6%	30	31,9%	5	31,3%	67	45,3%	21	37,5%
4+5	13	31,0%	13	30,2%	15	38,5%	44	36,1%	13	28,9%	14	29,2%	33	35,1%	4	25,0%	50	33,8%	20	35,7%

1. A minta megoszlása önbesorolás és statisztikai besorolás alapján az egyes felekezeti és etnikai szituációk között

valamint a reformátusok aránya a lekérdezett osztályokban

	Történelmileg		Felekezeti			Etnikai			
	perem	centrum	T	K	E	T	K	E	
Magyarország									
Csurgó, Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium, Általános Iskola és Kollégium	x		5,9%	70,6%	23,5%	64,7%	17,6%	17,6%	89,5%
Debreceni Református Kollégium Dóczy Gimnáziuma		x	74,1%	3,7%	22,2%	74,1%	18,5%	7,4%	93,1%
Hódmezővásárhely, Bethlen Gábor Református Gimnázium és Szathmáry Kollégium		x	44,4%	<u>11,1%</u>	44,4%	77,8%	11,1%	11,1%	69,2%
Pápai Református Kollégium Gimnáziuma és Művészeti Szakközépiskolája	x		10,3%	55,2%	34,5%	82,8%	10,3%	6,9%	96,7%
Sárospataki Református Kollégium Gimnáziuma, Általános Iskolája és Diákotthona		x	30,3%	36,4%	<u>33,3%</u>	75,8%	9,1%	15,2%	97,1%
Románia									
Marosvásárhelyi Református Kollégium		x	82,1%	<u>10,7%</u>	7,1%	78,6%	17,9%	<u>3,6%</u>	96,6%
Szatmárnémeti Református Gimnázium		x	39,3%	32,1%	<u>28,6%</u>	46,4%	46,4%	7,1%	100,0%
Székelyudvarhely, Baczkamadarai Kis Gergely Református Kollégium		x	42,3%	<u>11,5%</u>	46,2%	88,5%	11,5%	0,0%	96,3%
Szlovákia									
Léva, Czeglédi Péter Református Gimnázium		x	22,2%	61,1%	16,7%	33,3%	55,6%	11,1%	94,7%
Rimaszombat, Tompa Mihály Református Gimnázium		x	46,7%	<u>20,0%</u>	33,3%	46,7%	46,7%	6,7%	68,2%
Ukrajna									
Nagydobronyi Református Líceum		x	64,3%	28,6%	7,1%	67,9%	28,6%	3,6%	96,6%
Nagyberegai Református Líceum		x	70,3%	5,4%	24,3%	78,4%	10,8%	10,8%	97,4%
Péterfalvi Református Líceum		x	61,5%	15,4%	23,1%	88,5%	7,7%	3,8%	83,9%
Técsői Református Líceum		x	66,7%	22,2%	11,1%	45,5%	<u>36,4%</u>	18,2%	42,9%

88,50% = statisztikai adatok alapján esik az adott csoportba.

2. Milyen gyakran olvas Ön Bibliát?

	Magyarország				Felekezeti				Etnikai			
	Magyarország		Határon túl		Magyarország		Határon túl		Magyarország		Határon túl	
	huT	huK	huE	huT	huE	huT	huK	huE	huT	huK	huE	huK
Naponta többször is előveszem.	0,00%	2,33%	0,00%	4,10%	4,44%	1,06%	0,00%	6,25%	4,05%	0,00%	3,57%	
Általában naponta.	2,38%	4,65%	0,00%	13,93%	15,56%	2,13%	6,25%	6,25%	12,84%	6,25%	14,29%	
Hetente többször.	0,00%	6,98%	2,56%	10,66%	2,22%	4,26%	12,50%	10,14%	3,57%	0,00%	3,57%	
Amikor szomjazom az Igére.	16,67%	4,65%	7,69%	16,39%	8,89%	9,57%	18,75%	16,89%	7,14%	6,25%	7,14%	
Amikor csendességet tudok tartani.	4,76%	4,65%	5,13%	12,30%	11,11%	5,32%	14,58%	13,51%	7,14%	6,25%	7,14%	
Hetente legalább egyszer.	2,38%	11,63%	5,13%	14,75%	4,44%	7,45%	4,17%	12,16%	5,36%	6,25%	5,36%	
Amikor társaságot talállok hozzá.	0,00%	6,98%	0,00%	4,10%	6,67%	3,19%	0,00%	4,73%	1,79%	0,00%	1,79%	
Havonta azért néhányszor előveszem.	16,67%	6,98%	0,00%	9,84%	8,89%	8,51%	6,25%	10,81%	5,36%	6,25%	5,36%	
Amikor időm engedi.	7,14%	9,30%	5,13%	8,20%	11,11%	7,45%	6,25%	9,46%	7,14%	0,00%	7,14%	
Nem szoktam rendszeresen olvasni.	28,57%	30,23%	41,03%	27,05%	26,67%	30,85%	33,33%	23,65%	39,29%	37,50%	39,29%	
Elég az, amit a templomban hallok.	28,57%	13,95%	30,77%	4,10%	20,00%	23,40%	10,42%	6,76%	14,29%	31,25%	14,29%	
Egyéb	0%	6,98%	7,69%	0%	2,22%	5,32%	4,16%	1,35%	1,79%	0%	1,79%	
Nincs válasz	2,38%	0%	2,56%	0%	2,22%	2,13%	2,08%	0	0	0%	0	
Válaszok eloszlása*	-0,65486	6	2,497349	1,806435	0,808443	2,177341	3,23904	1,888939	1,258687	1,888939	7,022806	
Valahogy olvas:	26,19%	41,86%	20,51%	76,23%	53,33%	32,98%	62,50%	25,00%	74,32%	25,00%	42,86%	
Nem nagyon olvas:	80,95%	67,44%	84,62%	49,18%	68,89%	75,53%	60,41%	75,00%	52,03%	75,00%	67,86%	

* A pozitív értékek csúcsos, a negatív értékek lapos eloszlásra utalnak

** + Valahogy olvas - Nem nagyon olvas

3. Bibliaolvasási szokások

		A	B	C	D	E	F	G	H		
		Rendsze- resség	Attitűd	Nem olvas rendsze- ren	Elég az, amit a templomban hall	Többször ös választ adott	Ebből vegyes	vegyes +/-	Többszörös nem vegyesek közt a rendszeres/attitűd aránya		
Határtól független	Felekezeti	Reformátusok többségben	47,06%	32,35%	23,53%	11,76%	14,71%	50,00%	+	1/4	
		Reformátusok kisebbségben	27,78%	30,56%	30,56%	25,00%	8,33%	33,33%	-	0/2	
		Reformátusok más felekezetekkel egyenlő arányban	8,57%	20,00%	51,43%	22,86%	5,71%	50,00%	+	0/1	
	Etnikai	Magyarok többségben	38,24%	39,71%	27,94%	14,71%	16,18%	63,64%	+	0/4	
		Magyarok kisebbségben	26,00%	28,00%	40,00%	14,00%	8,00%	25,00%	-	0/3	
	Határtól függően	Magyarország	Reformátusok többségben	21,43%	28,57%	28,57%	28,57%	7,14%	33,33%	-	1/1
Reformátusok kisebbségben			30,23%	27,91%	30,23%	13,95%	6,98%	0		0/3	
Reformátusok más felekezetekkel egyenlő arányban			7,69%	17,95%	41,03%	30,77%	5,13%	0		0/2	
Határon túl		Magyarország	Reformátusok többségben	49,18%	45,08%	27,05%	4,10%	19,67%	45,83%	+	1/12
			Reformátusok kisebbségben	31,11%	42,22%	26,67%	20,00%	15,56%	57,14%	-	0/3
			Reformátusok más felekezetekkel egyenlő arányban	29,17%	45,83%	33,33%	10,42%	14,58%	57,14%	+	0/3
		Magyarország	Magyarok többségben	22,34%	26,60%	30,85%	23,40%	7,45%	14,29%	-	0/6
			Magyarok kisebbségben	18,75%	12,50%	37,50%	31,25%	0	0		0
		Határon túl	Magyarok többségben	45,95%	48,65%	23,65%	6,76%	19,6%	51,72%	+	1/13
Magyarok kisebbségben			28,57%	26,79%	39,29%	14,29%	8,93%	40,00%	v	0/3	

4. Nem a templomban, hanem egyéni vallásgyakorlata során hogyan és milyen rendszerességgel szokott Ön imádkozni?

	Felekezeti						Etnikai					
	Magyarország			Határon túl			Magyarország			Határon túl		
	hufT	hufK	hufE	hifT	hifK	hifE	hueT	hueK	hueE	hieT	hieK	hieE
Térdelve imádkozik	0,00%	6,98%	0,00%	9,02%	11,1%	4,17%	3,2%	0,00%	10,81%	10,81%	3,57%	
Tanult+Sejárt szavakkal	35,29%	35,29%	29,41%	57,75%	22,54%	18,31%	82,35%	5,88%	67,6%	67,6%	26,8%	
Csak tanult imádsággal	27,27%	27,27%	45,45%	58,82%	17,65%	23,53%	72,73%	22,73%	76,5%	76,5%	23,5%	
Csak saját szavaimmal	41,86%	32,56%	23,26%	55,36%	20,54%	24,11%	69,77%	11,63%	70,5%	70,5%	23,2%	
Naponta többször is	14,3%	7,0%	15,4%	48,4%	33,3%	37,5%	13,8%	6,3%	43,2%	43,2%	39,3%	
Naponta egyszer	16,7%	34,9%	20,5%	24,6%	24,4%	18,8%	22,3%	37,5%	23,6%	23,6%	23,2%	
Hetente többször	9,5%	11,6%	2,6%	9,8%	17,8%	14,6%	8,5%	6,3%	12,8%	10,7%	10,7%	
Hetente egyszer	14,3%	0,0%	5,1%	4,1%	6,7%	4,2%	8,5%	0,0%	4,7%	3,6%	3,6%	
Hetente mint hetente	7,1%	4,7%	17,9%	4,1%	11,1%	12,5%	9,6%	0,0%	6,8%	10,7%	10,7%	
Ritkábban mint hetente	11,9%	4,7%	2,6%	3,3%	6,7%	6,3%	5,3%	18,8%	3,4%	8,9%	8,9%	
Csak az istentiszteleteken	2,4%	7,0%	10,3%	0,8%	4,4%	2,1%	6,4%	6,3%	0,0%	7,1%	7,1%	
Nem szoktam imádkozni	9,5%	9,3%	12,8%	1,6%	0,0%	2,1%	10,6%	6,3%	0,7%	1,8%	1,8%	
Nem akarok válaszolni	14,3%	20,9%	12,8%	3,3%	0,0%	2,1%	14,9%	18,8%	4,7%	0,0%	0,0%	
Nincsen válasz												
Összesen	85,7%	79,1%	87,2%	96,7%	104,4%	97,9%	85,1%	81,3%	95,3%	105,4%		
Inkább sűrűbben imádkozik	54,8%	53,5%	43,6%	86,9%	82,2%	75,0%	53,2%	50,0%	84,5%	76,8%		
Inkább ritkán vagy sehogysem imádkozik	31,0%	25,6%	43,6%	9,8%	22,2%	22,9%	31,9%	31,3%	10,8%	28,6%		
Többszörös válasz az összes százelekében			5,1%	2,5%	8,9%	2,8%	2,1%		2,7%	7,1%		
Sűrűbben / ritkábban imádkozók aránya a többszörös válaszok között			1/1	1/2	2/2	1/0	1/1		2/2	2/2		
Válaszok eloszlása	0,1822485	5,707914	-1,64796	3,303875	-0,17698	2,519294	3,207556	3,41322	2,385933	2,457463		
Polarizáció	x		x				x	x				
Naponta egyszer vagy többször imádkozik	31,0%	41,9%	35,9%	73,0%	57,8%	56,3%	36,2%	43,8%	66,9%	62,5%		

5. Tanult imádsággal és saját szavakkal való imádkozás gyakorlata és az imádság rendszeressége magyarországi és határon túli válaszadókánál

	Naponta többször is	Naponta egyszer	Hetente többször	Hetente egyszer	Ritkábban mint hetente	Csak az istentiszteleteken
Tanult imádsággal és saját szavakkal is	magyarországi	0,00%	0,00%	0,00%	17,65%	5,88%
	határon túli	54,93%	25,35%	12,68%	1,41%	1,41%
Csak tanult imádsággal	magyarországi	4,55%	50,00%	0,00%	13,64%	13,64%
	határon túli	23,53%	35,29%	5,88%	0,00%	5,88%
Csak saját szavaival	magyarországi	11,63%	23,26%	25,58%	11,63%	4,65%
	határon túli	42,86%	21,43%	15,18%	8,04%	4,46%

n=282

6. Milyen rendszeresen jár Ön templomba?

	Felekezeti						Etnikai			
	Magyarország			Határon túl			Magyarország		Határon túl	
	huTT	huFK	huFE	htTT	htFK	htFE	hueT	hueK	hteT	hteK
Hacsak lehet, minden alkalmon részt veszek.	7,14%	13,95%	0,00%	34,43%	35,56%	14,58%	8,51%	6,25%	30,41%	30,36%
Ha van időm, vasárnap általában elmegyek.	14,29%	11,63%	17,95%	20,49%	17,78%	16,67%	13,83%	0,00%	19,59%	16,07%
A vasárnap délelőtti istentiszteletre járok.	26,19%	11,63%	7,69%	40,16%	35,56%	25,00%	11,70%	37,50%	37,16%	28,57%
Havonta többször elmegyek.	16,67%	13,95%	10,26%	11,48%	11,11%	4,17%	17,02%	6,25%	10,81%	5,36%
Általában havonta egyszer járok templomba.	2,38%	2,33%	5,13%	4,10%	6,67%	4,17%	3,19%	6,25%	4,73%	5,36%
Az ünnepekkor többnyire elmegyek.	21,43%	27,91%	25,64%	8,20%	17,78%	35,42%	25,53%	12,50%	9,46%	28,57%
Évente egyszer-kétszer elmegyek.	7,14%	6,98%	10,26%	0,82%	2,22%	8,33%	7,45%	12,50%	1,35%	7,14%
Nem járok templomba.	0,00%	6,98%	12,82%	0,82%	0,00%	8,33%	5,32%	6,25%	1,35%	5,36%
Nem akarok válaszolni.	4,76%	2,33%	2,56%	0,82%	0,00%	4,17%	4,26%	0,00%	2,03%	0,00%
Többszörös választ adott	11,90%	6,98%	5,13%	18,85%	15,56%	14,58%	8,51%	6,25%	15,54%	17,86%
Többszörös választokon belül attitűdre és rendszerességre vegyesen hivatkozó válaszok aránya	80,00%	33,33%	100,00%	69,57%	100,00%	42,86%	75,00%	100,00%	69,57%	80,00%
Inkább gyakran jár templomba	50,00%	39,53%	17,95%	86,07%	82,22%	43,75%	37,23%	50,00%	78,38%	64,29%
Inkább ritkán jár templomba	45,24%	48,84%	58,97%	33,61%	44,44%	64,58%	50,00%	31,25%	35,14%	57,14%

ALULRÓL ÉPÍTKEZŐ ETNIKAI MOBILIZÁCIÓ EGY BUDAPESTI ROMA GYÜLEKEZETBEN¹

1. Társadalmi performansz² és reprezentációs stratégiák

1.1. Első roma fesztivál

2014 májusában a Kispesti Cigány Nemzetiségi Önkormányzat megszervezte az első Kispesti Cigány Fesztivált hagyományteremtő szándékkal. A rendezvényre nem csak Kispestről, hanem Budapest más részeiről is jöttek romák,³ körülbelül 150 személy. Az önkormányzat képviselői és roma értelmiségiek is részt vettek az eseményen, ahol főzőversenyt szerveztek, továbbá roma hagyományörző csoportok mutatkoztak be. A Khangeri⁴ roma gyülekezet⁵ több tagja is részt vett a fesztiválon, a gyülekezet nevét használva a főzőversenyre is benevező csapat nevéként. Ez volt az első alkalom, hogy részt vettek valamilyen roma rendezvényen. Előtte sem a gyülekezet, sem pedig az egyes tagok nem voltak hasonló eseményeken, mert vagy nem tudtak a létezésükről, vagy nem tartották fontos-

¹ A kutatás létrejöttét a Magyar Tudományos Akadémia Posztdoktori Kutatói Programja tette lehetővé, amely az MTA BTK Néprajztudományi Intézet keretei között és Berta Péter irányításával valósult meg. Mindezt köszönettel tartozom.

² Erving Goffman performance koncepciója nyomán (GOFFMAN, 2000) olyan társadalmi cselekvéseket, rituális és hétköznapi kommunikatív akciókat értek társadalmi performansz alatt, amelyeket egy csoport vagy közösség hoz létre abból a célból, hogy kinyilvánítsa és elismertesse saját közösség-koncepcióját. Azokat a kulturális normatívákat, amelyek mentén önmagát meghatározni és más közösségektől megkülönböztetni kívánja. A társadalmi performanszok létrejötté eseti jelenség és különböző szituációk által meghatározott, amelyekben folyamatos egyeztetés tárgyát képezi ezeknek a normáknak az elismertetése, hiszen azok folyamatosan kikezdzhetőek és alakíthatóak. A társadalmi cselekvéseknek mint performatív gesztusoknak az értelmezése elsősorban Richard Schechner nevéhez kapcsolódóan honosodott meg és terjedt el a társadalomtudományokban (SCHECHNER, 2002) A fogalom használatáról és a hozzá kapcsolódó performansz elemzési módszerről bővebben lásd még: ALEXANDER – GIESEN – MAST, 2006.

³ A roma és cigány szót egymás szinonimáiként fogom használni. Romákról beszélek abban az esetben, ha a saját nézeteimet, értelmezéseimet kívánom megfogalmazni, míg az adott közösség hangját hallatva jóval gyakoribb lesz a cigány megnevezés.

⁴ A *khangeri* szó romani nyelven templomot jelent. Tanulmányomban ezt a terminust használom a bemutatott gyülekezet megnevezésére. A Khangeri gyülekezet és a továbbiakban használt személynevek sem feleltethetőek meg a valóságban használt neveknek.

⁵ Gyülekezetnek nevezik magát a vallásos közösséget és az istentiszteleti alkalmat is. Varsánaponként a tagok „*mennek a gyülekezetbe*”, vagy „*mennek a gyűlibe*”.

nak azokat. A gyülekezet vasárnap délutáni istentiszteleteinek is helyet adó roma kulturális egyesülettől hallottak a fesztiválról, ahol az egyik gyülekezetbe járó házaspár fia, Roli gitározik és énekel. Úgy gondolták, hogy egy ilyen eseményen jó megjelenni, hisz romák között lesznek, akik láthatják, megismerhetik őket. Remélték, hogy ennek eredményeként több roma emberhez eljut „*Isten igéje*”, és többen *megtérnek* majd, úgy az *oláh cigányok* mint a *romungrók* közül.⁶

Akkor már több mint 3 hónapja jártam a közösségbe, és hívtak, hogy menjek velük én is. Kispesten egy sportpályán volt a rendezvény. Az emberek kisebb csoportokba verődve beszélgettek, iszogattak, a színpad előtt néhány ember figyelte az éneklő gyerekkórust. A Khangeri tagjai többnyire egymással beszélgettek a sørsátor alatt, ahol azelőtt főztek is. Mivel a közösségben csak nálam volt fényképezőgép, az esemény és a Khangeri fotósává léptettek elő. Kértek, hogy készítsék minél több fényképet, hogy fel tudják tenni a Facebookra, hisz Roli, Jóra és Cili fia is zenélni készült a roma kulturális egyesület táncscapata fellépése alatt, valamint Cinka, Jimmy és Lola lánya is modellkedett a Romani Design divatbemutatóján.⁷

⁶ Az etnográfiai és antropológiai irodalom a Magyarországon található roma közösségeket négy nagyobb csoportba sorolja, társadalmi és kulturális jellemzőket társítva az egyes közösségekhez. Eszerint megkülönböztet *oláh cigány*, *romungró*, *beás és kárpáti cigányokat*. A klasszifikáció elsősorban a nyelvi különbségek és az egyes csoportok hagyományos foglalkozásai mentén alakult ki, mely szerint az oláh cigányok anyanyelve a romani és többnyire kereskedelemmel foglalkoznak, a romungrók vagy *magyarcigányok* a környező magyar társadalomhoz hasonlult, magyar anyanyelvű közösségek, míg a beások egy archaikus román dialektust, a kárpáti cigányok pedig a romani nyelv kárpáti dialektusát beszélik. Budapesten nagyobb számban oláh cigány és romungró közösségek élnek. A romungrók külön csoportját alkotják a *zenész cigányok* vagy *muzsikus cigányok*, az oláh cigány közösség legnagyobb csoportja pedig a *lovári*, és a magyarországi romani nyelvi közösségek legelterjedtebb dialektusa is a lovári. Fontos megjegyezni, hogy noha a fenti klasszifikációval többnyire a roma közösségek is azonosultak, tehát oláh cigánynak, romungrónak, zenész cigánynak és beás cigánynak nevezik magukat, ez elsősorban a csoportok egymás közti viszonyában és az identitásépítésben fontos, a hozzá rendelt jelentések pedig folyamatosan változnak. A nyelv és a foglalkozás nem minden esetben meghatározó. A hagyományos mesterségek többsége mára már nem képezi a megélhetés forrását, illetve több oláh cigány közösség tagja sem beszéli már a romani nyelvet, önmeghatározásának azonban fontos részét képezheti, hogy ő oláh cigány. Az egyes roma közösségek önképe és a másik csoportról alkotott véleménye, a hozzá való viszonyulása a meghatározó. Eszerint például az oláh cigány közösségek többsége hagyományörző, a roma nyelvhez és kultúrához ragaszkodó, *igazi cigányokként* tekintenek önmagukra, míg a romungrókat a *gádzsókat* utánzó, hagyományok nélkül élő közösségnek tartja. Ezzel szemben a romungrók önmagukat modernként, a változásokhoz alkalmazkodóként, az oláh cigányokat pedig elmaradott, a felzárkózásra képtelen közösségként jelenítik meg.

⁷ A Romani Design csapata a roma viseletet gondolja újra, és annak elemeit, motívumait a legújabb divat-trendekhez alakítva kelti új életre. Önmeghatározásuk szerint ezzel kívánják hozzájárulni a kultúrák találkozásához, a romák meg- és elismertetéséhez, illetve az előítéletek csökkentéséhez. A Romani Design ruhái mostanra az elfogadás és sokszínűség szimbólumaivá váltak Magyarországon. <http://www.romanidesign.hu/> – utolsó letöltés: 2014. szeptember 22.

A díjakat Choli Daróczi József, roma értelmiségi és több roma kulturális, valamint érdekérvényesítő szervezet alapítója adta át egy kisebb köszöntő beszéd keretében. Felhívta a versenyző csapatok figyelmét, hogy bár az ételek mind nagyon ízletesek voltak, kevés volt köztük az „*igazán cigányos*”, és biztatott mindenkit, hogy bátran használják és mutassák meg a „*roma gasztronómiát*”. Az első díjat az egyedüli olyan csapat vitte el, aki „*igazi cigány ételt*” készített: karalábé levélbe töltött rizses örölt húst. A Khangeri vörösboros marhapörköltet főzött, amellyel harmadik helyezést értek el.⁸

Mindenki örült a helyezésnek, és több fotót is kellett készítenem a gyülekezeti tagokról az ajándékkosárral, valamint az oklevéllel, azonban sokáig nem volt beszédtema a díjazás, mert megérkezett Kökény Attila, a megasztáros roma énekes, aki az esti koncertet adta, és mindenki őt akarta látni, vele akart fotót készíteni. Kiderült, hogy Jimmy és Jóka személyesen is ismerik őt, régebben egy baráti társaságba jártak. Jóka szökölt, hogy menjek, készítsek fotókat a közösség tagjairól és Kökény Attiláról. A hangulat felfokozott volt a Khangeri tagjai között. A közös fotózás Jóka és Jimmy közbenjárásával meg is valósult. Utána mindenki csak erről beszélt.

1.2. Második roma fesztivál

Körülbelül egy hónappal a kispesti fesztivál után a Khangeri tagjai szóltak, hogy ismét lesz egy roma fesztivál, amit a Ferencvárosi Művelődési Központ szervez immár a tizenegyedik alkalommal, és jelentkezett a gyülekezet is, hogy fel szeretnének lépni egy kis műsorral. Hívtak, hogy menjek el erre is, mert ez valószínűleg sokkal jobb lesz, mint a kispesti, hisz azt először szervezték meg, és sok cigány ember nem is tudott róla, ezért kevesen voltak. Ezzel szemben ezt a rendezvényt sokan ismerik, már hagyománya van, biztosan jóval többen lesznek, a program is színesebb lesz, ők is fel fognak lépni egy rövid *dicsőítéssel*,⁹ és főzni is fognak megint. Ha nem kóstoltam még az „*igazi cigány kenyeret*”, a *vakarót*,¹⁰ akkor mindenképp menjek el, mert Zozó azt fog sütni, és ő ebben

⁸ A Khangeri beszédmódjában jelenlévő „*cigányos ételek*” alatt elsősorban zsírosan, sok zöldséggel, fűszeresen (csípős) és ha lehetséges, akkor szabadtéren (bogrács, nyárs, rostély) elkészített ételeket értenek, illetve a magyar konyhában is fellelhető fogások átalakított változatát, mint például az első helyezést is nyert töltött káposztához hasonló, karalábé- vagy szőlőlevélbe csavart rizses, örölt húst. Kimondottan cigány ételnek számít viszont a *vakarónak* vagy *bakolyinak* nevezett lepénykenyér, amelyet ünnepek alkalmával szívesen fogyasztanak, és egyfajta nemzeti ételnek tekintik, holott a gazdagabb romák és a középréteg is hosszú ideig elhatárolódott tőle, mert a szegénység szimbólumának tartották.

⁹ Dicsőítés alatt a Khangeri gyülekezet Isten magasztalását, dicsőítését érti, közösségi énekléssel és hangszeres kísérettel, általában romani nyelven, és ahogy ők mondják „*cigányos ritmusra, dallamokra*” előadva.

¹⁰ A *vakarón* kívül még *bodagnak* és *bakolyinak* is nevezett lepénykenyér lisztből, vízből

nagyon jó. Természetesen ott voltam. A fesztivál a Ferencvárosi Művelődési Központ udvarán volt megszervezve, s igazuk volt a Khangeri tagjainak, valóban jóval többen voltak, mint az első fesztiválon, és a hangulat is intenzívebb volt. A Khangeri tagjai most már nem csak egymással beszélgettek, hanem próbáltak ismerkedni, kóstolgatták a többi csapat főztjét, szóba elegyedtek idegen emberekkel, és részt vettek a különböző programokban.

Délután a Khangeri gyülekezetet konferálták fel a színpadra. Cili, Jóka felesége és Lujza, Zozó 16 éves lánya dicsőítéseket énekeltek romani nyelven, amelyeket Roli és kicsi Zozó kísért gitáron és dobozon.¹¹ A dicsőítések ritmusosak és pergőek voltak, amelyre többen is táncoltak a közönségből. Három-négy dal után Jóka röviden bemutatta magyar nyelven a gyülekezetet, egy pár mondatban *bizonyosságot tett*,¹² és hívott „*minden cigány embert, hogy térjen meg Jézushoz. Vasárnaponként jöjjön el a gyülekezetbe, ahol többet megtudhat Jézuskrisztusról, aki meghalt az emberiség bűneiért, hogy mindenkinek legyen megbocsátás, és szabadulás*”. A fellépés alatt a gyülekezet fiatal, tizenéves tagjai szórólapokat osztogattak, amely romani és magyar nyelven tartalmazott egy rövid bibliai idézetet, meghívást a Khangeri istentiszteleteire és az elérhetőséget. Az előadás után többen is odamentek érdeklődni a gyülekezeti tagokhoz, jelezve, hogy szívesen elmennének egy-egy istentiszteleti alkalomra. A délután többnyire új ismeretségek megkötéséről szólt, illetve meghallgatták a híres roma zenészek koncertjeit. Dicsérték Lilit, Cili testvérét, hogy milyen szépen járja a cigány táncokat, és több nő, lány is kérte, hogy tanítsa őket. A rendezvény résztvevői – így én is – este későn, az utolsó koncert után mentek haza.

1.3. Házi csoport¹³ és virtuális jelenlét

Kevéssel a második roma fesztivál után, az egyik csütörtöki házi csoport alkalmával – amelyre többnyire ugyanaz a három-négy ember jár el, akik magukra vállalták a közösség szervezésével járó feladatokat és véleményük meghatá-

és szódobikarbónából készül, amit a kályha tetején, vagy a szabadban egy forró platnin sütnek meg.

¹¹ A doboz vagy más néven *cajón* egy 46x30x30 cm, fából készült, dobozhoz hasonló ütős hangszer. Elterjedésében a dzsessz és a spanyol romákhoz (*gitánók*) kötődő flamenco voltak meghatározóak.

¹² Bizonyágtevésakor a megtért emberek elmondják megtérésük történetét, azt, hogy hogyan kerültek kapcsolatba Istennel, milyen életet éltek azelőtt, és milyen változásokon mentek keresztül a megtérésük után.

¹³ A gyülekezet tagjai hétfő és csütörtök délutánonként kisebb, három-négy, ritkábban öthatfős csoportokban találkoznak valamelyikük lakásán, hogy megbeszéljék az istentiszteleten hallottakat, azoknak a saját életükben való alkalmazási lehetőségeit, és minden olyan személyes problémát, kérdést, ami a gyülekezetet vagy a gyülekezeti tagok életét érinti, ezáltal segítve egymást a „*hit útján járásban*”.

rozó az egész gyülekezetben – Jimmy, Jóka, Zsiga és Zozó arról beszélgettek, hogyan tudnának több roma személyt megszólítani, mit kellene tenni ahhoz, hogy többen „*megismerjék az igazságot*” és *megtérjenek*.¹⁴ Felvetődött, hogy jó lenne létrehozni egy Facebook-oldalt a gyülekezetnek, hisz majdnem mindenki Facebookozik, így közzé tudnák tenni az eseményeiket, *tanításokat*,¹⁵ a közösség életével kapcsolatos fotókat és videókat, amelyek segítenék, hogy jobban megismerjék őket. Az egyes tagok a személyes oldalaikon eddig is osztottak meg tartalmakat a gyülekezetről, most azonban mint egységes intézmény és közösség kívánták megjeleníteni magukat. Kértek, hogy ha tudok, segítsék ebben. A délután során több ötlet is felmerült, hogy mit lehetne még tenni, ki fogja adminisztrálni az oldalt, mit lehet az oldalon megjeleníteni és mit nem, milyen fotók kerüljenek fel, illetve hogy jó lenne egy bemutatkozó videót is készíteni, amelyben elmondják, hogy kik ők, mit képviselnek és mik a céljaik. Végül arra jutottak, hogy a Facebook-oldal nem elégséges, emellett szükséges még egy weblap vagy legalább egy blog is, hisz az már komolyabb, és a Facebookon az ott közzétett tartalmakat mutatnák meg, mintegy az oldalt reklámozva. Késő este úgy váltunk el, hogy Jimmy és én a hétfvégén elkészítjük a blogot és annak a Facebook-oldalát, addig a többiek összeválogatják azokat a fotókat, interneten található tanításokat, videókat, amelyeket majd naponta posztolni fognak, hogy minden nap tudjanak valamit nyújtani a romáknak. Az elkészített online felületeket Jimmy és Zsiga koordinálja, azaz ők teszik fel az új bejegyzéseket, illetve hagyják jóvá mások javaslatait. Mindkét oldal aktív, naponta kerülnek fel új tartalmak, azok alatt pedig beszélgetések, néha viták alakulnak ki. Az istentiszteletekről, gyülekezeti alkalmakról többnyire videofelvételt készítenek, amelyet szintén megosztanak. Egy-egy evangelizációs alkalom, hangszeres, zenés dicsőítés gyakran a YouTube-ra is felkerül.

2. Az elismerés politikája¹⁶ és Isten országa

A világ különböző részein élő romákról szóló antropológiai, szociológiai munkák többsége felhívja a figyelmet a roma közösségek összetettségére, a közöttük lévő kulturális, társadalmi, gazdasági és politikai különbségekre, illetve

¹⁴ A megtért kifejezést a köznyelv és a vallástudomány egyaránt az Istenhez fordulás jelölésére használja. A Khangeri gyülekezet tagjai emellett még valamely kiségyházhoz való csatlakozást és egy gyülekezethez való tartozást is értik alatta.

¹⁵ Tanítások alatt rövid bibliai idézeteket, azok értelmezéseit és elismert prédikátorok beszédeit értik.

¹⁶ Az elismerés politikája fogalmat Charles Taylor nyomán használom olyan politikai gyakorlatok leírására, amelyeket kisebbségi vagy alávetett (*subaltern*) csoportok alkalmaznak társadalmi elismerésük érdekében (TAYLOR, 1997).

ennek a sokféleségnek a nemzetközi roma nemzetépítő és érdekérvényesítő mozgalmakban játszott meghatározó szerepére. A diaszpóraszerűen, elszórtan élő roma közösségek a különbözőségük védelme érdekében folyamatosan kezdik azokat a nemzetközi roma szervezetek által¹⁷ működtetett és felügyelt törekvéseket, melyeknek célja egy olyan *elképzelt közösség* (ANDERSON, 2006) létrehozása, amely egységesen tudja képviselni a romákat a világ bármely részén. A roma közösségek többsége érdektelenül vagy egyenesen visszautasítóan fogadja a roma aktivisták munkáját, és nagyon kevés közösség mutat hajlandóságot más roma csoportokkal vagy a világ romáival való közösségvállalásra (STEWART, 1994; GAY BLASCO, 2008; LIÉGEOIS, 2002).¹⁸

Paloma Gay Blasco a Madrid környéki roma csoportok egymáshoz és külföldi romákhoz való viszonyát vizsgálva egy hármias diaszpóra-modellt állított fel, aszerint, hogy a különböző csoportok milyen kapcsolatban vannak a roma politikai aktivizmussal és a nemzetközi szinten erőteljesen terjedő roma pünkösd mozgalommal. E szerint az egyes közösségek besorolhatóak a következő diaszpóra-modellek valamelyikébe: 1. *nem megtért, nem aktivista, rokonsági kapcsolatokon nyugvó*, 2. *aktivista-univerzális*, 3. *megtért, közösségi típus* (GAY BLASCO, 2008, 27.). Az 1-es modellbe tartozó romák elhatárolódnak minden típusú közösségvállalástól, politikai aktivizmustól és a különbségek fenntartását támogatják. A közösségiség és az egyén identitása a rokonság szintjén szerveződik. Ezzel szemben a 2-es és a 3-as modell képviselői egyaránt a roma csoportok társadalmi-politikai újrapozicionálását kísérik meg, azonban míg az

¹⁷ Két nagyobb, meghatározó szervezet létezik: a Nemzetközi Roma Szövetség, melynek angol rövidítése az IRU (International Romani Union) és a Roma Nemzeti Kongresszus, melynek rövidítése az RNC (Roma National Congress). Az IRU *elképzelt közösség*-képe egy szimbolikus-kulturális nemzetmodellre alapoz, amely a kulturális egységesülés megvalósítását tűzte ki célul (egységes nyelv, őshaza, hagyományok, mítoszok, életforma és nemzeti szimbólumok, mint a zászló vagy himnusz létrehozása). Ezzel szemben az RNC egy emberjogi transznacionális közösségre alapozza munkáját, és a romák polgárjogi elismertetéséért, a diszkrimináció ellen küzd. Az IRU és az RNC tehát két különböző politikai stratégiát követ: a nemzetépítés és a transznacionális kisebbség védelmének stratégiáját. Jelenleg a két szervezet és a hozzájuk kapcsolódó NGO-k (non-governmental organization) párhuzamosan, ritkább esetben együttműködve tevékenykednek. A nemzetközi roma mozgalmakról bővebben: FOSZTÓ, 2002, 2003; BINDER, 2008; ACTON, 2010.

¹⁸ A témához kapcsolódó érdekesség, hogy Jan Hancock roma értelmiségi és aktivista a *Nationalities Papers* hasábjain *A roma nacionalizmus kelet-európai gyökerei* című írásában a *gádzsó* (nem roma) antropológusok munkáit teszi felelőssé a nemzetépítés sikertelenségéért, amelyekben folyamatosan a különbségeket hangsúlyozzák, ezzel akadályozva az egységesülést. Megfogalmazása szerint „Ha az antropológiai tanulmányoktól függ történelmünk, kultúránk és jövőnk meghatározása, akkor elvesztünk”. (Fosztó László fordítása. FOSZTÓ, 2002, 210.) Hancock a visszabeszélés (*talking back*) fontosságát hangsúlyozza, melynek célja, hogy a romák utasítsák el a nem romák reprezentációit, és vegyék kezükbe identitásuk ellenőrzését. Az írásban több antropológus is nevesítve van, melynek eredményeként hosszabb vita alakult ki a *Nationalities Papers* hasábjain. A vita elemzését Fosztó László végezte el (FOSZTÓ, 2002).

aktivista-univerzális diaszpórába tartozók a romák nemzetközi kisebbségként való elismertetéséért küzdenek, ahol az etnikai-kulturális különbségek háttérbe szorulnak az egyetemes emberi jogokhoz képest, addig a roma pümkösi mozgalomhoz csatlakozók pontosan ezeket a kulturális különbségeket emelik ki, és annak fenntartását, megerősítését szorgalmazzák.¹⁹ A roma aktivizmusnak a pümkösi mozgalomhoz viszonyított sikertelenségét a szerző pontosan a különbözőség háttérbe szorításával magyarázza, amelyet a roma csoportok többsége nem támogat, noha mindkét diaszpóra-modell központi magját a romák emancipációja képezi (GAY BLASCO, 2008, 38.).

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy Gay Blasco diaszpóra-modelljében nem tér ki az aktivista-univerzális modell mellett párhuzamosan létező kulturális-politikai önszerveződésekre, amelyek a *kulturális nemzet* eszméjére támaszkodnak.²⁰ Úgy gondolom, hogy ez a momentum közelebb visz a roma pümkösi mozgalom működésének és sikerességének a megértéséhez is. Mindkét irányzat (aktivista-univerzális és kulturális-nemzetépítő) a romák elismertetéséért küzd, és az egyenlő megbecsülés fogalmán alapszik, az *elismerés politikájának* azonban két ellentétes irányú útját járják: míg az aktivista-univerzális diaszpórának nevezett aktivizmus az *univerzális méltóság politikáját* képviseli, azaz az egyetemes emberi jogokat előtérbe helyező polgárjogi mozgalomként van jelen, addig a nemzetépítést támogató közösségek a *különbözőség politikáját* helyezik előtérbe (TAYLOR, 1997), hasonlóan a kelet-közép-európai országok többségét meghatározó nemzetépítő stratégiákhoz. Ez egy *kulturális politika*. Az elképzelt közösség kulturális-szimbolikus megjelenítésére helyeződik a nagyobb hangsúly, ahol a szimbolikus reprezentációk meghatározója az egyediség, a más népekhez/népcsoportokhoz viszonyított eltérő kultúra bemutatása és elismertetése.

Binder Mátyás az európai roma nemzetépítés egy évszázados történetét áttekintő tanulmánya végén felteszi azt a kérdést, hogy egy szűk roma elit által létrehozott nemzeti diskurzus képes lesz-e, és ha igen, akkor milyen formában a roma társadalom széles rétegeihez, a hétköznapi emberekhez is eljutni, és a többnyire a társadalom periferiáin, diaszpóraszerűen élő, eltérő roma közössé-

¹⁹ Paloma Gay Blasco megfogalmazása szerint: „A roma aktivizmushoz hasonlóan a gitano pümkösi mozgalom a cigányok kísérlete a cigányság jelentésének és megtapasztalásának az átalakítására, a cigányok és mások számára egyaránt. Mindazonáltal amíg a roma aktivizmus a személyiség nem cigány modelljein alapul – miáltal a cigányokat mindenki más-hoz hasonló emberi jogok illetnek meg, és az emberiség egyformán értékes és a többiekkel egyforma egységeinek tekintendők –, a pümkösi mozgalom teljes mértékben fenntartja a kétféle ember fogalmába vetett gitánói hitet. E szerint vannak a gitánók és a többiek, akik összemérhetetlen morális különbségekkel vannak felruházva és emiatt különbözőképpen pozícionálódnak a világban. [...] A gitánói pümkösi mozgalom ideológiai hangsúlyaiiban továbbra is megfelel a gitánói azon igényének, hogy fenntartsák a morális különbségtételt maguk és a domináns nem cigány társadalom között.” (GAY BLASCO, 2008, 38.)

²⁰ Vö. a nemzetközi roma mozgalmak két típusáról szóló 17-es lábjegyzettel.

geknek sikerül-e azt az önmeghatározásuk részévé tenni (BINDER, 2008). A kérdésvetés már magában hordozza a pozitív válaszban való kételkedést, ami a romákról szóló társadalomtudományi irodalom és a különböző roma politikai mozgalmak, önszerveződések gyakori sikertelenségének ismeretében érthető is. Ugyanakkor a nemzetközi roma pünkösdi mozgalomnak a széleskörű sikeréről szóló irodalom többsége, még ha nem is minden esetben hangsúlyosan, de felhívja a figyelmet erre az *alternatív politikai stratégiára*, amely egy új roma identitás termelődésében és a romák etnikai mobilizációjában hangsúlyos szerepet játszik²¹ (GAY BLASCO, 2000, 2008; WILLIAMS, 2000; FOSZTÓ, 2005, 2007a, 2007b; RIES, 2007; SLAVKOVA, 2007; GOG, 2008; H. BEISINGER, 2011; THURFJELL, 2013; MARSH – THURFJELL, 2013).

Egyetértek Gay Blasco azon megállapításával, hogy a megtértek közössége azért tud igazán sikeres lenni a romák körében, hogy továbbra is fenntartja a romák és nem romák közötti morális-kulturális különbségek képzetét, vagyis a különbözőség politikáját képviselik. Hozzátennem, hogy ez az elismerés-politika sok esetben a roma nemzetépítési mozgalom szellemiségéből táplálkozik, illetve tesz hozzá újabb és újabb tartalmakat, mindezt egy transzcendentális, vallásos kultúra keretei között, amely egy felsőbb, isteni hatalom hangján hitelesíti azt. Egyúttal, egyfajta válaszként Binder Mátyás kérdésére, úgy gondolom, hogy az általa felvetett nemzeti eszme tartalma többek között a roma vallási (pünkösdi) mozgalmakon keresztül tud eljutni a mindennapok emberéhez, akik egy vallásos közösség tagjaiként nem csak el-és befogadják azt, hanem egy alulról építkező etnikai mobilizáció aktív szereplőiként hozzá is járulnak annak alakításához.

Tanulmányomban ennek az alulról szerveződő, ugyanakkor a transznacionális etnopolitikai diskurzusok rendszerébe ágyazódó etnikai mobilizációnak a működését kívánom bemutatni a budapesti Khangeri gyülekezet példáján keresztül. Arra vagyok kíváncsi, hogy egy kis gyülekezet milyen közösségmodelleket (vallási, kulturális, részben familiáris) alkalmaz az etnikai csoport létrehozásához,²² ezeknek melyek a mozgatórugói, azok hogyan kapcsolódnak az adott közösség tagjainak társadalmi és kulturális háttéréhez, hogyan járulnak hozzá az etnikai identitás újradefiniálásához, egy *új etnicitás* (HALL, 1996, 79.) kialakulásához – a fent vázolt elképzelt közösség megvalósításához, és milyen reprezentációs stratégiák (társadalmi performanszok és közösségi narratívák) segítségével jelenítik azt meg. A tanulmány elején bemutatott társadalmi gya-

²¹ Itt jegyezném meg, hogy a roma politikai önszerveződéseket ismertető és elemző tanulmányok szinte egyáltalán nem térnek ki erre az alternatív politikai diskurzusra.

²² Tanulmányomban Rogers Brubaker nézetéhez hasonlóan az etnikai csoportokat nem eleve adottnak gondolom, hanem a társadalmi gyakorlatok által létrehozottak (BRUBAKER, 2001), ezért a csoportképződés folyamatait, strukturális és kulturális dinamikáját tekintem meghatározónak.

korlatok szerepe, hogy bevezesse az olvasót a történésekbe, képet mutasson a Khangeri működéséről, a nemzeti kultúra létrehozásában játszott szerepéről, illetve annak hétköznapi voltáról, amelyet reményeim szerint a következőkben sikerül részleteiben is kibontani. Ehhez a közösség mindennapi és rituális cselekvéseit (*performance*) és diskurzusait fogom vizsgálni. A társadalmi gyakorlatokat és a róluk szóló beszédmódokat egységként kezelem, egyazon kérdéskör két oldalról való megvilágításaként.

3. A kutatás helyszíne: *kiterjesztett terep*

Az Arjun Appadurai kulturális antropológus nevéhez kötődő *transznacionalizmus* és *kulturális globalizmus* fogalmaknak a társadalomtudományi gondolkodásban való meghonosodása magával hozta a helyi, lokális jelenségek vizsgálatának egy tágabb, makroperspektívából való megközelítésének a szükségességét, amely hozzájárult az addig térben rögzített és körülhatárolt *terep* fogalomnak, illetve a terepkutatás módszertanának az újragondolásához is. Appadurai arra hívja fel a figyelmet, hogy egy globális kontextusban az emberek, tárgyak, információk és kulturális jelentések áramlása különböző dimenziókat, *tájképeket* (*scape*) hoz létre, amelyek folyamatosan kölcsönhatásban vannak egymással, és hálózatokba rendeződve válnak láthatóvá, kutathatóvá. Egy lokális történet megértéséhez ugyanúgy szükség van ezeknek a hálózatoknak a felfejtésére, mint a határokon túlnyúló vagy határok nélkül létező jelenségek esetében, hisz a lokalitás sem tekinthető egy zárt térnek, így a különböző globális hatások, *áramlások* (*flow*) hasonlóképpen érintik (APPADURAI, 1996). Ez különösen igaz, ha olyan helyi történéseket kívánunk megérteni, mint egy vallásos kontextusban megjelenő etnikai mobilizáció, amely egyaránt kapcsolódik a határokon túlnyúló roma politikai önszerveződésekhez, illetve a nemzetközi roma pünkösdi mozgalomhoz. Noha Appadurai fontosnak véli az *alulról szerveződő kulturális globalizmusnak* a vizsgálatát, mint a helyi jelenségek megértésének módját, azt elsősorban egyfajta ellenállásként értelmezi, ami a globális politikai, gazdasági és kulturális hegemonia ellenében szerveződik, mintegy a *lokalitás teremtése* érdekében (APPADURAI, 2001). Úgy gondolom, hogy egy vallási-politikai önszerveződésnek a megértéséhez szükséges az alulról szerveződő globalizmus jelentéskörét szélesíteni, hisz azok az emberek, akik ebben részt vesznek, nemcsak helyi szinten hoznak létre egy közösséget és kollektív identitást, hanem hozzájárulnak annak nemzetközi szinten való alakításához is. Tehát nemcsak hatással vannak rájuk az egyes kulturális áramlások, hanem a különböző transznacionális hálózatokhoz kapcsolódva ők is szervesen közreműködnek annak létrejöttében.

Mindennek a vizsgálatához a *terep* fogalmát is ki kell terjeszteni, hisz ebben az esetben nem beszélhetünk egy klasszikus értelemben vett terepről (tér), ugyanis a közösség nem egy adott tér határai között létezik. Létrejöttének és működésének feltételei csak egy jóval tágabb perspektívából érthetők meg. Egyrészt egy etnikai diaszpóra-hálózatba illeszkedik, másrészt egy vallási eszme, idea tartja össze annak tagjait. Ennek az összetett jelenlétnek a vizsgálatához a *többterepű* vagy *több színterű etnográfia* (*multi-sited ethnography*) nyújthat fogódzókat (MARCUS, 1995), amely alatt nem csak a különböző valós terek értendők, azaz az adott közösséget nem csak a világ különböző helyszínein vizsgálhatjuk, hanem olyan virtuális tereken is, ahol az adott közösség létrejön és megmutatkozik.²³ Így például az internet is a kutatás terepeként jelenik meg, hisz a különböző közösségi oldalakon szerveződő etnikai és vallási csoportok esetében láthatóvá válnak azok a szocio-kulturális összefüggések, kulturális áramlások, amelyek a közösség közösségként való létezését mutatják meg. A különböző közösségi oldalak tehát nem mint források értelmezendők, ahonnan információkat szerezhetünk a kutatott közösségről, hanem olyan térként, ahol ezek a közösségek létrejönnek és működnek. Ehhez kapcsolódik James Clifford terepfogalma is, aki az *utazás* metaforáját használja minden olyan kutatói gyakorlat megjelölésére, amely segít a különböző folyamatok, összefüggések megértésében. Terep az, ami be van lakva, használva van, és utazás minden olyan kimozdulás, amely közel hozza egymáshoz ezeket a helyeket. A hagyományosan értelmezett helyszínek helyett inkább a különböző folyamatok vizsgálatára helyeződik a hangsúly (CLIFFORD, 1997, 2003). Én is ebben a kiterjesztett értelemben használom a terep fogalmat, hisz minden olyan helyszín vagy felület – legyen az egy roma fesztivál, valamilyen valós tér, ahol evangelizáltak, egy család otthona, játszótér vagy a Facebookon, YouTube-on való kószálás – a kutatás terepét képezte, amely segített abban, hogy megértem a Khangeri gyülekezet elismerés politikájának működését, nemzetközi mozgalmakhoz való kapcsolódását és a hétköznapokban létrejövő jelentések logikáját. Ezt az elismerés politikát alulról szerveződő etnikai mobilizációként vizsgálom, hisz egy vallásos kisközösség a mindennapok gyakorlataiban, valós és virtuális kapcsolataiban hozza létre azokat az etnopolitikai jelentéseket, amelyekkel hozzájárulnak a roma kulturális-politikai szerveződésekhez.²⁴

²³ A többterepű etnográfia elsősorban a diaszpóra- és migrációkutatásokban honosodott meg, ahol pontosan a fent említett, több helyszínen való kutatást jelentette, így az adott közösség vizsgálhatóvá vált különböző kontextusokban, és láthatóvá váltak azok a meghatározók, amelyek mentén szerveződött. Lajos Veronika a társadalomtudományi gyakorlatok kritikai vizsgálatáról írott tanulmányában felhívja a figyelmet a *multi-sited* fogalomnak a magyar fordításban jelenlévő két változata (több terepű és több színterű) közti jelentésbeli különbségekre, és a *több színterű etnográfia*t ajánlja a társadalmi folyamatok lokalitáson túli összetevőinek vizsgálatára (LAJOS, 2013, 47.). A multi-sited ethnography elméleti és módszertani kérdéseiről és problematikusságáról bővebben lásd még: HIRVI – SNELLMAN, 2012.

²⁴ Az alulról építkező kulturális szerveződések vizsgálata elsősorban a populáris kultúra kutatásában terjedt el. Pulay Gergő a budapesti roma zenei szcénát vizsgálta, mint az elis-

4. A kutatás módszere: *kollaboráló módszertan*

2014 kora tavaszán találkoztam először a Khangerivel. Előtte hosszabb terepszemlélt folytattam a Budapesten található roma vallásos gyülekezetek körében,²⁵ hogy átlássam, melyek a jelentős vallásos közösségek, és milyen roma csoportok milyen típusú vallásos kultúrára nyitnak.²⁶ Ennek elsősorban az volt a célja, hogy a budapesti megtért romák életét meghatározó vallási rendszerben eligazodjam, illetve kiválasszam azt a közösséget, amelyben majd egy érzékenyebb etnográfiai kutatást végezhetek.²⁷ Ezt természetesen nem csak az én választásom (döntésem) határozta meg, hanem maga a közösség is. És itt nem arra gondolok, hogy melyik gyülekezet volt nyitott arra, hogy egy hosszabb kutatás részese legyen, hanem arra, hogy mely közösség tagjaival alakult ki olyan viszony, hogy egy ilyen jellegű kutatás egyáltalán megvalósulhasson. A Khangeri volt az. A közösség prédikátorával, Rolanddal való első találkozásom már egy erőteljesen meghatározó élmény volt, amely nagy lendülettel gördítette tovább a kutatást. A két-háromórás beszélgetés alatt kiderült, hogy Roland nem egyszerűen egy prédikátor, hanem körülbelül ugyanazok a kérdések foglalkoztatják, mint engem: milyen folyamatok mennek végbe egy megtért roma emberben, hogyan lehet a különböző típusú roma közösségek körében missziós munkát végezni, és ennek milyen társadalmi és kulturális meghatározottságai vannak. Roland roma értelmiségi és hívő emberként egyszerre tudott ezekre a kér-

merésért folytatott küzdelem kulturális politikáját (PULAY, 2010), a roma vallási megújuláshoz kapcsolódó új zenei kultúráról pedig Barbara Rose Lang írt (LANG, 2003).

²⁵ Itt elsősorban az új vallásos mozgalmakra, kiségyházakra és vallásos kisközösségekre gondolok, nem pedig a történelmi egyházak roma misszióira, amelyek az utóbbi években szintén meghatározóak. Kiemelném többek között a Keresztény Roma Szakkollégiumi Hálózatot, amely a roma fiatalok továbbtanulásán és etnikai identitásában való megerősítésén keresztül a romák felzárkóztatását tűzte ki célul. Az állami támogatással létrejött kezdeményezésbe négy egyház kapcsolódott be: a református, a katolikus, a görög katolikus és az evangélikus. Erről bővebben itt olvashatunk: <http://reformatus.hu/nezet/hirek24/?t=kereszt%C3%A9ny%20roma%20szakkoll%C3%A9giumi%20h%C3%A1ll%C3%B3zat> – utolsó letöltés: 2014. szeptember 22.

²⁶ 2007 és 2012 között az erdélyi Körispatakon és a környező falvakban vizsgáltam a különböző kiségyházakhoz csatlakozó roma személyek értékrend- és életmódváltását, a környező magyar társadalommal való kapcsolatuk alakulását (LŐRINCZI, 2007, 2013). Jelen kutatást az motiválta, hogy kíváncsi voltam hogyan valósul meg mindez egy egészen más kontextusban, egy nagyvárosi környezetben.

²⁷ A gyülekezetek megtalálásában és a kapcsolatok kialakításában nagy segítséget nyújtottak a Magyar Pünkösdi Egyház Országos Cigánymisszió Cigány Módszertani és Kutatóközpont munkatársai, akik egy átfogó szociológiai kutatást végeznek a Magyarországon található roma vallásos közösségekről, s nagymértékben megkönnyítették és lerövidítették számomra az általuk már megismert budapesti gyülekezetek feltérképezését. Mindezekért nagy köszönettel tartozom nekik.

désekre kívülről és belülről reflektálni, olyan megközelítéseket alkalmazni, amelyek több addigi nézőpontomat egészen új megvilágításba helyezték.

Roland 39 éves, romungró családból származó 4 gyerekes családapa, aki jelenleg a Pünkösdi Teológiai Főiskolán tanul, és szakdolgozatában a fenti kérdésekre kíván választ adni. Nagyon örült a megkeresésemnek, mert bízott abban, hogy így majd együtt gondolkodhatunk ezeken a kérdéseken. Az ezt követő beszélgetések mindig többórásak voltak, hisz Roland nem egy *adatközlő*, egy *interjúalany*, hanem olyan beszélgető partner, aki témákat, problémaköröket vet fel, elmondja azokról a rendszerbe szedett, teológiai vagy pszichológiai elméletekkel alátámasztott véleményét, majd megkérdezi, hogy én mit gondolok az adott kérdéskörrel, szerintem mit kellene tenni az adott helyzet megoldása érdekében. Folyamatosan *kollaboráltunk*, és ez nem volt másként a gyülekezet többi tagjával sem. Roland a gyülekezet köztisztelőben álló tagja, aki nem csak létrehozta a közösséget és vezette azt, hanem egy olyan barát, akivel a közösség minden tagja személyesen is szoros kapcsolatot ápol, és aki élettörténetével, bizonyúságtéveseivel személyesen is hozzájárult a tagok többségének megtéréséhez és „*hitben maradásához*”, így miután bemutattam a gyülekezeti tagoknak, és megkértem őket, hogy működjenek együtt velem, a legnagyobb nyitottság fogadott. Ez a nyitottság idővel egyre több személyes kapcsolat kialakulását hozta magával, ami többnyire azt jelentette, hogy együtt csináltunk dolgokat.

Az istentiszteleti alkalmak kezdetben szombaton, majd vasárnap délutánonként voltak, hétfőn és csütörtökön pedig házi csoportot tartanak, amikor 5–6 ember találkozik valamelyikük otthonában, és kötetlen beszélgetések formájában segítik egymást a „*hit útján járni*”, ami egyaránt jelentheti egy bibliai igének a közös értelmezését, annak a saját életükben való hasznosíthatóságáról való elmélkedést, vagy egy személyes problémának az átbeszélését, megoldáskeresést, illetve a romák körében végzett missziós munka nehézségeiről való gondolkodást. Ezenkívül néha, előre egyeztetett időpontokban tartanak „*női alkalmakat*” és „*férfi alkalmakat*”, illetve „*ifjúsági napot*” is, amikor a jelzett célcsoport tagjai beszélhetik át az őket foglalkoztató kérdéseket, a „*hívők napján*” pedig az újonnan megtért tagok „*tehetnek bizonyúságot*” Istennel való kapcsolatukról, és annak az életükre gyakorolt hatásáról, a mindennapi kihívásokról. Ezeken az eseményeken igyekeztem én is ott lenni, majd lassan kialakult a találkozások rutinja: a hétvégi istentiszteleti alkalmakon és a csütörtöki házi csoportok többségén ott voltam, amelyek sosem értek véget egy adott időpontban, hisz kötetlen beszélgetések alakultak a konyhában, miután hazaért a munkahelyéről Zozó felesége, Amanda,²⁸ vagy a közeli játszótéren, ahol a gyerekek „jól el voltak”, míg mi, felnőttek beszélgettünk, illetve ilyen-

²⁸ A csütörtöki házi csoportok Zozó és Amanda otthonában voltak megtartva.

kor egyeztettük a következő személyes találkozás időpontját vagy egy közös bográcsozást, strandolást, kirándulást. Így lettek egyre sűrűbbek a találkozások (heti három-négy alkalom), hol csak egy-egy személlyel, családdal vagy éppen az egész gyülekezettel, hol szervezettebb, hol kötetlenebb formában. Ezek a találkozások mindig szóltak valamiről. Rozival például többnyire a továbbtanulásról.

Rozi 35 éves oláh cigány, lovári nő, akinek három osztálya volt, amikor 17 évesen „*férjhez adták*” a szülei, és 25 éves volt, amikor 10 évvel ezelőtt megtért. Azóta elvált, befejezte a nyolc osztályt egy délutáni felzárkóztató program keretei között, majd leérettségizett, most pedig egy tanítóképző főiskolára szeretne felvételizni. Célja, hogy roma gyerekekkel foglalkozzon, illetve, hogy „*visszatanítsa a cigányokat a saját nyelvükre*”. Jelenleg takarítónői fizetésből egy kis garzonlakásban él egyedül. Ha sikerül a felvételi, minden idejét a tanulásra szeretné fordítani, így azonban nem lenne miből fenntartania magát, ezért amikor Rozival találkoztunk egy-egy közös főzés vagy kávézás alkalmából, közben az internetet böngészünk ösztöndíjak után kutatva, leveleket írtunk roma érdekérvényesítő szervezeteknek, kollégiumoknak, vagy épp a felvételeihez kapcsolódó információk között próbáltunk eligazodni. Rozinak, miután elhagyta a férjét, a szüleivel is megromlott a kapcsolata. Azt mondják „*ő már gádzsó*”, hisz mivel ilyen sokat tanult, kezd úgy gondolkodni, viselkedni, beszélni és öltözködni, mint a magyarok. Ez nagyon rosszul esik Rozinak, hisz ő nagyon is romának tartja magát, ahogy ő mondja, „*nagy cigány vagyok*”, és elsődleges célja, hogy a „*romák felemelkedését*” szolgálja. Ennek viszont a számára járható útja a szüleitől való eltávolodást és egyúttal honvagyat eredményezett, ezért ha épp nem a felvételeihez kapcsolódó adminisztrációs kérdéseket próbáljuk megoldani, akkor régi családi fotókat digitalizálunk az általam vitt szkenneren. Ilyenkor sokat beszélgetünk a „*régi életéről*” és az „*újról*”, hogy mi hiányzik és mi nem, hogy éli meg ezeket a változásokat, közben pedig tanít engem a lovári nyelvre. Vagy épp az interneten talált román nyelvű pünkösti dicsőítés szövegét próbálom meg neki lefordítani magyarra.

Jimmy elkezdte írni az élettörténetét, és kérte, hogy segítsek annak összefüggő, értelmes szöveggé formálásában. A megírt részeket átküldi nekem a Facebookon, majd miután elolvasom, elmondom neki, hogy szerintem miről kellene még írnia, mit fejthetne ki még jobban, hogy érthetőbb legyen. Így alakítgatjuk közösen a szöveget.

A házi csoportok vagy más találkozási alkalmak többségén is adódik valamilyen feladat, amit meg kell oldani: kábítószerfüggő fiatalokat meggyőzni, hogy bevonuljanak egy rehabilitációs központba, munkahelyét veszített, egyedülálló anyának segíteni állást találni, a gyerekeknek megfelelő óvodát, iskolát választani, vagy épp egy blogot, Facebook-oldalt létrehozni a gyülekezetnek, fotókat és videókat készíteni, a már meglévő háromórás evangelizációs vide-

ofelvételel megválni. Ezeknek a feladatoknak a megoldásába az esetek többségében én is bevonódtam, így közelről láthattam, sőt benne lehettem azokban a helyzetekben, amelyek érintették a közösség tagjait, és ezáltal részletgazdag benyomásokat szerezhettem olyan szituációkban, amelyekben nemcsak *megfigyelő* voltam, hanem aktív *résztevő*, aki együttműködik, *kollaborál* a közösség tagjaival. Ezt nevezem *kollaboráló módszertannak*. Noha a kutatás során alkalmaztam az etnográfiai kutatás főbb módszereit, mint az interjúkészítést (irányított, mély és életútinterjú), terepnapló-írást és fotózást, úgy gondolom, hogy ezek a típusú együttműködések voltak azok a szituációk, amikor igazán sikerült átlátnom folyamatokat, megértenem viszonyokat és rájuk adott válaszokat, hisz én is részese voltam a történéseknek. Jimmy humorosan így reflektált erre a viszonyra: „*Tünde, komolyan mondom, téged az Isten küldött hozzánk. Te segítesz nekünk ezekben a technikai dolgokban, s aztán azt írsz rólunk, amit akarsz.*”

A *résztevő megfigyelés* az etnográfiai, antropológiai kutatások alapmódszere, azonban a módszerről születő reflexiók az esetek többségében nagyobb hangsúlyt fektetnek a *megfigyelésre*, mint a *részvételre*. Úgy gondolom, hogy egy közösség életében való részvétel nem korlátozódhat egy megfigyelői pozíció kényelmességére, hisz a kutató is belekerül a történésekbe, melynek során nem csak ő kap (például információkat a közösségről), hanem neki is adnia kell. James Clifford a terepmunkát *interszjektívnek* nevezi, ami a kutató és a kutatott közösség közötti kapcsolatra utal (CLIFFORD, 1999, 164.). Úgy vélem, hogy egy ilyen szituációban a kutató nem tekinthet magára úgy, mint egy idegen kultúra *szócsövére* vagy *fordítójára*, hanem számot kell vetnie ennek a kultúrának az alakításában játszott szerepével is.²⁹

5. Khangeri a budapesti roma gyülekezetek rendszerében

A kutatás kezdetén úgy gondoltam, hogy a budapesti roma és magyar-roma gyülekezetek többsége a Magyar Pünkösdi Egyházhoz tartozik, hisz a szakirodalom és az eddigi kutatásaim alapján is az látszott körvonalazódni, hogy a pünkösdi-karizmatikus mozgalmak a romák új vallásos kultúrájának kialakulásában fontos szerepet játszanak egész Európában.³⁰ A Magyar Pünkösdi Egy-

²⁹ A kollaboráló módszertannak a társadalomtudományokban való hasznáról és hasznosíthatóságáról a tanulmány utolsó részében írok bővebben.

³⁰ A különböző országokban élő roma közösségek életében megjelenő pünkösdi mozgalmakról több antropológiai tanulmány is született: Franciaország (WILLIAMS, 2000), Svédország, Finnország (THURFJELL, 2013), Anglia (LAURENT, 2013), Spanyolország (GAY BLASCO, 1999, 2000, 2008), Bulgária (SLAVKOVA, 2007, 2013), Románia (FOSZTÓ, 2007b; GOG, 2008; RIES, 2007, 2013).

ház Magyarországon is meghatározó a romák vallásos életének alakulásában, és a többi egyházhoz viszonyítva egy jól kidolgozott roma missziós stratégiával, valamint ahhoz kapcsolódó szociális (házi segítségnyújtás, szociális étkeztetés, egészségügyi és pszichiátriai ellátás, idősgondozás, családi napközi és munkahelyteremtés), továbbá oktatási intézményhálózattal (óvoda, általános iskola és kollégiumi ellátást is biztosító szakiskola) rendelkezik,³¹ jelenlétük azonban a vidéki kistelepüléseken, azon belül is hangsúlyosabban a keleti régióban domináns.³² Budapesten mindössze egy roma gyülekezetről tudok, amely szervezetileg a Magyar Pünkösdi Egyházhoz tartozik.³³

5.1. Hit Gyülekezete

Meghatározó azonban a pünkösdi-karizmatikus mozgalomnak egy magyarországi alapítású egyháza, a Hit Gyülekezete, amely az egész magyar nyelvte-

³¹ A Magyar Pünkösdi Egyház honlapja: <http://www.remenyhir.hu/> – utolsó letöltés: 2014. szeptember 22.

³² A Magyar Pünkösdi Egyház Országos Cigánymisszióhoz tartozó Cigány Módszertani Kutatóközpont egyik munkatársa, Szentesi Zoltán szerint ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a vidéki roma csoportok többsége jóval kilátástalanabb gazdasági és szociális helyzetben van, mint a városi romák, ugyanakkor könnyebben szerveződnek közösségekbe is, ami az önszerveződésekre támaszkodó roma misszióban meghatározó, hisz a megtérések elsősorban a kapcsolathálózatokra épülnek. A harmadik összetevő szerinte, hogy egy falusi közegben, ahol a roma-magyar kapcsolatok mindennaposak és személyközeliek, a környező társadalom felől érkező pozitív visszaigazolások is hamarabb érkeznek, amely nagyon erős motivációs erő tud lenni.

³³ A Cigány Módszertani Kutatóközpont egy éve kezdte el azt a szociológiai kutatást, melynek során a Magyarországon található kisegyházakhoz tartozó roma és roma-magyar gyülekezeteket kívánják feltérképezni. Ennek a kutatásnak a folyamatairól, az eddigi eredményekről a kutatóközpont honlapján tájékozódhatunk, ahol Gyetvai Gellért *Keresztény roma gyülekezetek Magyarországon – általános jellemzők* című tanulmányában felvázolja, hogy az országban körülbelül hány felekezet rendelkezik roma gyülekezettel, és ez mekkora populációt jelent. Az általuk elért adatok és saját kutatásuk alapján Magyarországon 51 felekezetnek van 158 roma, vagy roma többségű gyülekezete, amely körülbelül 6500 főt jelent. Budapesten 18 gyülekezet található, amely országos viszonylatban 4,8%. A szerző felhívja a figyelmet ezeknek a számoknak a reflexív olvasatára, hisz saját kutatási koncepciójuk szerint is szelektív a vizsgálat, és csak a valamilyen hivatalos státusszal rendelkező, megkeresztelkedett, rendszeresen (minimum kéthetente) gyülekezetbe járó tagokkal számoltak. Tudatában vannak annak, hogy több közösség is létezik, amely alulról szerveződve jött létre, és nem rendelkeznek hivatalos státusszal, ahogyan nagyon magas a roma érdeklődők, tehát meg nem keresztelkedett tagok száma is. A kutatás nem tér ki a történelmi egyházak keretében létrejött roma gyülekezetekre sem, illetve a saját kutatásuk során több olyan közösséggel is találkoztak, amelyek „rejtőzködők” és nem voltak nyitottak a kutatásban való részvétellel, így azokkal az adatokkal nem tudtak dolgozni (GYETVAI, é. n.). A tanulmány sajnos nem bontja le az adatokat abból a szempontból, hogy melyik felekezethez hány roma gyülekezet, személy tartozik, illetve, hogy ez hogyan oszlik el az ország különböző területein, és mivel más hasonló, nagy mintájú kutatás eddig még nem született, ilyen adatokkal nem rendelkezem.

rületen, magyar és roma hívek között egyaránt elterjedt. Ezek a gyülekezetek kezdetben etnikailag vegyes, roma-magyar közösségek voltak, azonban a romák egy nagyobb létszámot elérve gyakran leváltak az anyagyülekezetéről, és önálló intézményként létező közösségeket hoztak létre, melyek teológiai rendszere a Hit Gyülekezete által kidolgozott hitrendszeren alapult, azt azonban újraértelmezték, más vallásos tanításokkal kiegészítették, saját szükségleteiknek megfelelően önmagukra szabták. Ez a típusú elszakadás és önálló roma gyülekezetek létrejötte több esetben is megfigyelhető. Budapesten 6 ilyen egészében roma közösségről van tudomásom, amelyek hittételeinek alapjai hasonlóak ugyan, mint a Hit Gyülekezetében, evangelizációs módszerekben, a vallásos kultúra mindennapi életben játszott szerepének az értelmezésében, a roma kultúrához, etnikai identitáshoz való viszonyulásokban azonban fontos különbségek, sok esetben pedig erőteljes elhatárolódások figyelhetők meg. Ezek a közösségek tovább tagolódhatnak azáltal, hogy a hívek többségét romungró, oláh cigány vagy zenész cigány csoportok alkotják-e, illetve egy-egy belső konfliktus eredményeképpen, vagy egy karizmatikus vezető köré szerveződve is kialakulhatnak új gyülekezetek, amelyek önmeghatározásának fontos részét képezi a más roma gyülekezetektől való megkülönböztetés. A megtért romák körében gyakran elhangzik az a kérdés, hogy „*kinek a gyülekezetébe jársz*”, hisz a közösség pásztorának tekintélye meghatározó szempont az egész gyülekezet megítélésében. Egymás között ezeket a közösségeket egyszerűen csak „*cigány gyűlinek*” nevezik, viszont ha konkrétan utalni szeretnének valamelyikre, akkor vagy a területet jelölik meg, ahol az illető közösség található (például: „*kispesti gyűli*”) vagy az adott közösség vezetőjét (például: „*Roland gyülekezete*”). Ezek a belső tagolások a romák körében nagyon fontosak, és konkrét jelentéseket hordoznak (kik járnak oda, ki a közösség vezetője, milyen a hangulat stb.), amelyek viszont csak a felszín alatt léteznek, a személyes kapcsolatokban. A kifelé (a magyar társadalom vagy más roma csoportok irányában) megfogalmazott önmeghatározásnak továbbra is fontos részét képezi, hogy az adott közösség a Hit Gyülekezetének a tagja. Ez egyfajta presztízst és a más típusú roma gyülekezetektől való megkülönböztetés szándékát jelzi.³⁴ A Khangeri egyik tagját kérdeztem, hogy szerinte a romák miért csatlakoznak a Hit Gyülekezetéhez, ha a többségük kis csoportokba szerveződve, önállóan gyakorolja a hitét. A következőt válaszolta:

³⁴ Az anyaegyház diskurzusában ezek a roma gyülekezetek, mint „*házi csoportok*” léteznek, amelyek területi alapon szerveződnek. Tehát egy adott területen lakó hívek a lakóhelyükhöz közel, kisebb csoportokban találkoznak a hitüket gyakorolni. Ezekhez a közösségekhez közelebb lépve jól látszik, hogy valójában nem a terület a meghatározó, ugyanis Budapest különböző helyszíneiről jönnek ide a romák, és a kezdetben tíz-, húszfős kiscsoport létszáma egy idő után akár a száz, százötven főt is eléri, a közösségnek pedig olyan tagjai vannak, akik a Hit Gyülekezetének központi épületében tartott vasárnapi istentiszteleteken még sosem vettek részt. Valójában alulról szerveződve, rokonsági vagy más típusú kapcsolatok hálózatára épülve jön létre egy egészében roma gyülekezet.

Magyarországon most ez a sztár egyház. Mindenki hozzuk akar tartozni, mert nekik jól megy a szekerük. Növekednek, gazdagok, s ha nekik megy jól, biztos ők vannak Istentől.

Ugyanakkor ennek a képnek a teljességéhez hozzátartozik az is, hogy a romák egy része pontosan az etnikai bélyegtől kíván eltávolodni (*passing*) a transznacionális vallásos kultúra által, amelyhez egy etnikailag vegyes vallásos közösség megfelelő keretet biztosít. Ezek a személyek nem szívesen vesznek részt a csak romák által működtetett gyülekezetekben, hisz önképüknek csak másodlagos vagy teljesen jelentéktelen eleme az, hogy ők romák.³⁵

5.2. Nemzetközi roma pünkösdi mozgalom

A harmadik szervezeti típus a külföldi, többnyire francia vagy németországi roma misszió hatására létrejött önálló roma gyülekezetek. Ezek a két roma pünkösdi világszervezet (*Vie et Lumière* és CMERI)³⁶ valamelyikéhez tartoznak,

³⁵ Barbara Rose Lange egy magyarországi, etnikailag vegyes pünkösdi gyülekezet zenei kultúráját vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a roma hívek a zenés dicsőítések során a roma kulturális jegyeket (hagyományos népzenei elemek, pergetés, szájbölgözés) háttérbe szorítják (*etnikai mimikri*), amely egyrészt a magyar vezetőség elvárása is, nem tartva azt eléggé kereszténynek, másrészt viszont a roma hívek ezzel a nem romák elismerését kívánják elérni, ezáltal kommunikálva azt, hogy ők már elszakadtak a „világi élettől” (LANGE, 1993).

³⁶ A *Vie et Lumière*-t (Élet és fény) 1952-ben alapította egy nem roma, breton lelkipásztor, Clément Le Cosses, akit ma a „*cigányok apostolának*” is neveznek. Az első nemzetközi roma pünkösdi gyülekezetek a Cigányok Evangéliumi Egyházához tartoztak, majd az egyes közösségek különböző neveket vettek fel. Az általa létrehozott roma pünkösdi szervezet széleskörű missziót végzett európai, amerikai és indiai roma közösségekben. Központjuk Franciaországban van. Egy belső szakadás következtében a francia kelderás közösség egy része kivált a *Vie et Lumière*-ből és létrehozta a CMERI-t (Centre Missionary Evangelical Roma International), amelynek székhelye szintén Franciaországban található. A két szervezet teológiája hasonló, mindkettő kizárólag roma közösségekben végez missziós munkát és kapcsolatban vannak egymással, azonban a CMERI hangsúlyosabban a kelderás közösségekben tevékenykedik. Sir Angus Fraser így ír a mozgalomról: „Talán nem elhamarkodott következtetés, ha a bevett egyházak háború utáni térítő és jótékonyági tevékenységének megerősödését részben azzal magyarázzuk, hogy versenyre kívánnak kelni azzal az új keletű és nagy erejű vallási mozgalommal, mely 1952-ben indult útjára Bretagne-ból Clément Le Cossec gázdzó származású breton lelkipásztor vezetésével. A mozgalom születési helyéről eljutott Párizsba, Bordeaux-ba és Franciaország más területeire, és nyomában érőre kapott a pünkösdisták hitélet az európai és amerikai cigányok körében. [...] A Cigányok Evangéliumi Egyháza működésének első három évtizedében állítólag 70000 cigányt térített és keresztelt meg, de a találkozó még ennél is több embert vonzott; 1600 cigány férfi lett igehirdető, 400 pedig lelkipásztor. Franciaországban a mozgalom ma már a cigány lakosság mintegy egyharmadára kiterjed, tulajdonában van több folyóirat, egy rádióállomás, körülbelül 50 templom, egy Biblia-intézet, a táborhelyeken pedig mozgóiskolát és külön osztályokat működtetnek.” (FRASER, 2000, 289–291.) A Clément

és teljesen elkülönülnek a többi pünkösdi egyháztól, így a Magyar Pünkösdi Egyháztól is. Romani nyelven misszionálnak a világ különböző országaiban. Elsősorban tehát romani nyelvi közösségekben meghatározóak, ugyanakkor az egy-egy misszió után létrejött és önállósult roma gyülekezetek már nem kizárólag romani nyelvűek, hisz céljuk az adott területen élő valamennyi roma közösség összefogása. E közösségek hangsúlyos eleme egy egységes roma identitás újjáépítése és megerősítése, miáltal az egyház etnicizálódik, hisz a gyülekezethez csatlakozó romák egységesen, az etnikai identitást reprezentáló kulturális jegyeket megtartva és felmutatva teremtik meg saját vallásukat, és ezáltal intézményes keretek között biztosítják és fejezik ki saját etnikai identitásukat. A Budapesten így létrejött gyülekezetek szertartásainak többsége kétnyelvű: magyar és romani, ahol a romani egyfajta rituális nyelvként van jelen. Az énekek és dicséretetek romani nyelvűek, a prédikációk pedig magyarul zajlanak. Ez a kétnyelvűség olyan romungró gyülekezetekben is megfigyelhető, ahol a tagok egyébként nem beszélik a romani nyelvet.

Magyarországon először a rendszerváltás után, 1990-ben a CMERI-hez tartozó Franz Warde (Fardi) németországi kelderás roma evangélista végzett térítő munkát oláh cigány, romani nyelvi közösségekben. Ennek hatására több budapesti és vidéki roma gyülekezet is alakult, amelyek azonban már nem kizárólag oláh cigány közösségek, bár találhatóak csak olyanok is közöttük.³⁷ A külföldi misszió hatására létrejött gyülekezetek a misszionárius távozása után önállósultak, és itt is kialakulhattak a Hit Gyülekezetéhez tartozó roma közösségek-nél leírt belső klasszifikációk. A hitrendszer is változhat, hiszen a különböző egyházakhoz tartozó tagok otthagynak egy-egy gyülekezetet és átmehetnek egy másikba, a hitélet megélésének módjai pedig folyamatos reflexiók tárgya az egyes közösségekben, amelyek közös konszenzus alapján alakíthatóak. A gyülekezetek figyelnek egymásra, tudásuk van arról, hogy melyik közösség hogyan szervezi meg önmagát, milyen hittételeket vall, „*milyen cigányok járnak oda*”, hisz ezek fontos információkat hordoznak a *cigány kereszténységről*, amely a kortárs roma újrászerveződések és identitáskonstrukciók meghatározó pillérének számít. A Khangeri egyik tagja így fogalmazta ezt meg: „*Ma a kereszténység nagy divat a cigányoknál. Minél inkább cigány akarsz lenni, annál vallásosabb kell, hogy legyél.*”

Le Cossec munkásságát bemutató honlapon található interjú szerint azonban csak Európában 500.000 megtért és 6000 prédikátor köthető a szervezet munkájához az amerikai és indiai misszió kívül. Az sajnos nem derül ki, hogy az interjú mikor készült. (http://www.clement-le-cossec.org/index.php?p=1_8_Missionnary-stories – utolsó letöltés: 2014. szeptember 9.). Mindkét szervezet a vallási közösségépítés mellett oktatási és szociális tevékenységet is folytat. A roma pünkösdi mozgalom történetéről bővebben lásd: LE COSSEC, 1992; SLAVKOVA, 2007, 213–222; ACTON, 2013.

³⁷ A Vie et Lumière csak pár éve kezdett el misszionálni Magyarországon, többnyire romungró és *szintó* romák körében.

A külföldi roma misszió hatására létrejött budapesti gyülekezetek többsége szervezetileg továbbra is a CMERI-hez tartozik, hitrendszerükre és hitgyakorlásukra azonban hatással volt a Hit Gyülekezete is. Roland így beszél erről:

Van egy kifejezetten oláh cigány közösség, bár ott is nyilván előfordul egy-egy nem oláh cigány ember, de azok beházasodó esetben. Még van két kifejezetten muzsikós cigány közösség. Ezek a Hit Gyülekezetének a nézeteit vallják mind. Szervezetileg nem oda tartoznak, de a vezetők gyakran a Hit Gyülekezetébe is járnak. Tehát, mindegyik itt, akiket mondtam, mind Hit Gyülekezete. Olyan értelemben, hogy szervezetileg egyik sem, de hitnézetileg teljes mértékig. Bár, ha fogod kérdezni, s mivel kívülálló vagy, azt fogják mondani, hogy szervezetileg is oda tartoznak. Ez egy ilyen, kicsit reklámfogás, mert hogy a Hit Gyülekezete egy elég sok embert vonzó közösség napjainkba, és ha azt a nevet bemondjuk, az a mi köreinkben is egyre több embert inspirál. Ezt csak azért mondom, hogy ilyen kis kulturális, valláskulturális szemüveggel próbálok... Veszem ezt észre, hogy sokan alkalmazzák. Mindegyik vezető oda jár, de a Hit Gyülekezete nem preferál egyetlen... Tehát nem fogad be egyetlen ilyen közösséget sem, hogy adja a nevet úgymond, s így be lehet csatlakozni. Csak akkor, ha ők hozták létre kezdetektől a közösséget. Ezek pedig mind a Fardi hatására jöttek létre.

A nemzetközi roma pünkösdi mozgalom esetében ez egy újfajta közösségi forma, ugyanis a Hit Gyülekezete magyarországi alapítású egyház, azonban az egyes vallásos közösségek egymásra való hatását, egyfajta szinkretizmus meglétét más országok esetében is leírták. Ugyanakkor a roma misszió hatására létrejött közösségek esetében – függetlenül attól, hogy a hitrendszer és vallásgyakorlás módját a roma pünkösdi mozgalom határozza meg, vagy kiegészül a Hit Gyülekezete által képviselt elemekkel – egy erős etnikai öntudatra ébredés jellemző, miközben egy alulról szerveződő etnikai mobilizáció játszódik le, amely elsősorban az etnikai kultúra termelésében való részvételt jelenti. Például több romungró személy újratanulja a romani nyelvet, roma fesztiválokon lépnek fel, gyerekeiket hagyományőrző közösségekbe járatják, ahol roma zenéket és táncokat tanulnak, és ünnepnapokon újra felveszik az egyébként már nem hordott viseletet. Mindennek a háttérében megfigyelhető egy nyugat-európai minta, hisz a roma pünkösdi mozgalom jóval a rendszerváltás előtt mélyreható változásokat okozott több európai roma közösség életében, ahol a *vallási ébredés* egybeesett az *etnikai ébredéssel*, és a nemzetépítési diskurzus egyik meghatározó komponensévé vált (FOSZTÓ, 2007b). Ugyanakkor a roma elitnek és értelmiségnek is szerepe van ebben a folyamatban, hisz sok esetben

a térítők és vallási vezetők olyan meghatározó roma személyiségek, akik a roma politikában is aktívak.³⁸

A budapesti roma gyülekezetekről összességében elmondható, hogy a Hit Gyülekezete és a nemzetközi roma pünkösdi misszió hatására keletkeztek, létrejöttükben a Magyar Pünkösdi Egyház nem játszott meghatározó szerepet.³⁹ Ezek a gyülekezetek csak ritkán vegyes, roma-magyar közösségek, és ha mégis, az elsősorban a Hit Gyülekezete esetében jellemző, ahol viszont egy belső szerveződés következtében kialakult egy spontán elkülönülés a romák egy csoportja részéről, így valójában ők is a magyaroktól külön gyakorolják hitüket. Ugyanakkor az egyes gyülekezetek között kialakult egy belső klasszifikáció, ami szerveződhet az eltérő roma közösségek szintjén (oláh cigány és romungró gyülekezetek), illetve a belső differenciáltság kialakulásában szerepet játszhatnak a családi és gazdasági tényezők is. Például létezik nemzetközi szinten is elismert, gazdag zenész cigányokból álló gyülekezet,⁴⁰ illetve hírhedt bűnözői múlttal rendelkező család köré szerveződő vallásos közösség is. A megtérés előtt fennálló hierarchikus rendszerek, értékrendszerek, tekintélyek sok esetben áthelyeződnek az új vallási kultúrába is. Például a vallási vezető olyan személy lesz, aki az etnikai közösségben megtérése előtt is köztisztelőnek örvendett, így a vezetői szerepe hiteles tud lenni. Ennek összetevői közé tartozhat a kiemelkedő anyagi helyzet, a tanulmányi előremenetel, zenei vagy más jellegű hírnév, de olyan bűnözői múlt is, ami az adott közösségben elismerést váltott ki egykor. Egy adott bűnözői körből megtérő tagok például nem szívesen mennek olyan gyülekezetbe, ahol más bűnöző család tagjai vannak, ahogyan egy gazdag roma közösség tagjai sem szívesen vesznek részt olyan gyülekezeti alkalmakon, ahol a többség szegényebb, mint ők.

5.3. Khangeri

A Khangeri létrejötté a fent vázolt, összetett közösség-szerveződés tipikus példája. Létrejötté elsősorban Rolandhoz kapcsolódik. Roland egy bűnözői csoport meghatározó tagja volt, aki egyrészt egy ismerőse példáját látva, másrészt egy

³⁸ Többek között megemlíthető a nemrégiben elhunyt Florin Cioaba, romániai roma pünkösdi lelkész, aki önmagát a „*cigányok királyának*” kiáltotta ki, és apja, Ion Cioaba nyomdokain haladva szerepet vállalt a nemzetközi roma politikai mozgalmában is.

³⁹ Természetesen más egyházaknak és vallásos kisközösségeknek is vannak roma hívei, sőt, akár önálló roma gyülekezettel is rendelkezhetnek, ezek gyakorisága azonban elenyésző a fent említett két (egész Magyarországra kiterjesztve három) egyház roma missziójához viszonyítva, ezért ebben a tanulmányban most ezekről ejtettem szót.

⁴⁰ Magdalena Slavkova bulgáriai pünkösdi roma közösségekben végzett kutatásai során figyelt fel arra, hogy a legnagyobb vallásos közösségek vezetői sok esetben roma zenészek kiemelkedő tagjai (SLAVKOVA, 2013).

erőtéljes lelki élmény hatására 1993-ban, 18 évesen ment el először a „*Fardi gyülekezetébe*”, ahol olyan hatások érték, ahonnan már nem tudott visszalépni a régi, bűnözői életébe. Egy rövidebb lelki vívódás után úgy döntött, hogy „*Istennek szenteli az életét*” és megtért. Két évig járt a Fardi gyülekezetébe, ahol a romani nyelvű istentiszteleteket fordították, így ő is érthette. Két év után a gyülekezetben belső viszály alakult ki, amelyben Roland nem kívánt részt venni, ezért egy régi ismerőse ajánlására – akitől először hallott Istenről és a „*megváltásról*” – elment a Hit Gyülekezetébe, ahova 12 évig járt. Roland személyesen is elkezdett evangelizálni roma ismerősei, barátai és családtagjai körében, melynek hatására többen is megtértek. Ez a roma püünkösi közösséghez képest egy jóval nagyobb, etnikailag vegyes gyülekezet volt, ahova szintén sok roma járt. Roland azt látta, hogy ezek az emberek sosem tudnak „*igazi keresztények*” lenni, mert meg akarnak felelni a magyar közösség elvárásainak, folyamatos bizonyítási kényszerben élnek, mert „*nincs egészséges roma identitásuk*”, ezért az egyes roma hívekkel személyes kapcsolatokat ápolt, és abban próbált segíteni nekik, hogy fogadják el magukat, legyenek „*büszke cigányok*” és „*jó keresztények*”. Roland úgy gondolta, hogy nem csak a roma hívek élnek folyamatos megfelelési kényszerben, hanem a Hit Gyülekezete is „*magyarizál*”, ami Roland értelmezésében azt jelenti, hogy akkor lesz egy roma emberből jó keresztény, ha olyan lesz, mint a magyarok, ezért próbálta saját szemléletét meghonosítani a gyülekezetben, abban bízva, hogy így majd több roma „*tér meg Istenhez*”, akik egészséges önbecsüléssel lehetnek „*Isten szolgálói*”. Úgy érezte, hogy nézeteit nem osztják a gyülekezetben, ezért házi csoportokat szervezett, ahol olyan roma hívekkel beszélgettek, akik hasonlóan gondolkodtak a romák vallásosságáról. Egy év után a házi csoport tagjai úgy döntöttek, hogy kilépnek a Hit Gyülekezetéből, és létrehoznak egy önálló roma gyülekezetet, ahol ezt a szemléletet nyíltan képviselhetik. Így született meg 2006-ban a Khangeri. Roland így beszélt ezekről az időkről:

Tizenkét évig jártam a Hit Gyülekezetébe. Két évig voltam itt, ebben a közösségben, a CMERI-ben, és akkor 14 éve voltam keresztény, amikor elkezdtük ezt a missziós munkát. Sok ideig próbáltam a Hit Gyülekezetébe bevinni azokat a cigányokat, ahol hirdettem az evangéliumot, de ott nagyon sok ilyen kulturális integrációs nézetkülönbségből fakadó ütközésem volt. Majd erről is válthatunk egy pár szót, hogy a Hit Gyülekezetének is van egy erőteljes, hangsúlyos cigánymissziós pozíciója, ami nagyon ellentétes volt azzal, ami addig az én szívemben már megfogalmazódott, és láttam, hogy egyszerűen kivitelezhetetlen az, amit én képzelek el. [...] Tehát, a valós szemlélet az az, hogy ha cigány ember, akkor a cigányság egy negatívum, egy nagyon súlyos negatívum. Mind származásilag, mind kulturálisan egy démoni befolyás alatt van. Ez a va-

lós szemlélet, és ezek a cigány emberek egy nagyon súlyos, és nagyon mély identitásváltáson és asszimiláción kell keresztülmenniük ahhoz, hogy hiteles és valódi keresztények lehessenek. Na most, ez az én cigány szemléletemmel és megközelítésemmel nagyon-nagyon ellentétes volt, és ütközött. Az én szemléletem, az nagyon hasonlít ehhez a gábor szemlélethez,⁴¹ hogy ha keresztény lesz, nem kihozni kell a maradék kis cigányságából, hanem inkább »vissza a forráshoz«, mert pontosan az okozza a cigányságban, az én hitem és meggyőződésem szerint, a cigány emberekben a rendkívül nagy értékválságot, identitászavart satöbbit, mert nem fogadják el önmagukat. És azért nem, mert egy olyan társadalomban élnek, és amikor a keresztény, nem cigány közeg is körbe veszi őket a gyülekezetben, hogy igazából az ő cigányságuk kimondva vagy kimondatlanul egy átkos örökség, és nem tudnak rá mit mondani ezek a szerencsétlen cigányok, mert ők maguk is csak rosszat tapasztalnak a cigányságukból, hiszen ha bemegyek egy közértbe venni egy kiló kenyeret, megáll a kar a levegőben, mert bejött egy barna cigány ember. Nyelvet nem ismerjük, mármint a magyarcigányok többségére gondolok. Semmink nincs a cigányságunkból. Mármint kulturális értelemben, úgy értem. A saját történelmünket nem ismerjük, nyelvünk már nincsen, és megfelelő, jó identitásbeli fogódzók nélkül nagyon nehéz.

A közösség növekedésnek indult, hisz az egyes tagok beszéltek családtagjaiknak, barátaiknak Istenről és a gyülekezetről, ahol cigányságukra büszkén lehetnek hívők a romák, így kialakult egy romungró és oláh-cigány tagokból álló, részben familiáris vallási közösség. A most körülbelül negyventagú gyülekezet kiegészül úgy tíz-tizenöt olyan személlyel, akik jelenleg csak „érdeklődnek”, „szétnéznek” a gyülekezetben, de még nem aktív tagok. A gyülekezet családi és baráti kapcsolatokkal sűrűn átszőtt, hasonló iskolai végzettséggel és anyagi körülmények között élő tagokból áll.⁴² Önmagukat egyszerűen *keresztényeknek* nevezik, akik szervezeten kívül egyik nagyobb vallási közösséghez sem tartoznak, azonban a roma pünkösdi mozgalom szellemisége által meghatározott, a karizmatikus jelleget kevésbé képviselő⁴³ gyülekezetként tekintenek magukra.

⁴¹ Rolanddal ezt megelőzően az adventista gábor romákról, hitéletükről és életmódváltásukról beszélgettünk, amely témában én is végeztem kutatást, és erre utalt vissza (LŐRINCZI, 2013).

⁴² A munkához és oktatáshoz való viszonyoknak az etnikai mobilizációban játszott szerepét bővebben a következő részekben fejtem ki.

⁴³ A karizmatikus mozgalmak egyik meghatározó jellemzője, hogy a „kereső ember” akkor válik hívő kereszténnyé, amikor elnyeri a „szent szellem keresztségét”, amely a „szent szellem általi betöltekezés” jön létre. Ennek megjelenési formája közé tartozik a *nyelveken szólás* (a szentlélek ismeretlen nyelven szól a megtért személyen keresztül), a csodás gyógyulás és gyógyítás. Ezek a „szentlélek ajándékai”, más néven a „karizmák”. A Khangeri elfogadja a szentlélek általi betöltekezés és a karizmák meglétét, azonban úgy gondolja, hogy több

6. Önmeghatározás és roma missziós módszerek. *Magyarizálás és romanizálás*

A Khangeri tehát egy meghatározó személyiség, Roland köré szerveződés spon-tán folyamatként jött létre tíz-tizenöt roma személy csoportosulásával, akik úgy gondolták, hogy a romák vallásos életét és etnikai identitását új alapokra kell helyezni ahhoz, hogy egészséges önértékeléssel rendelkező keresztyén emberek lehessenek. A gyülekezetben létrejött egy kollektív beszédmód arról, hogy mit is értenek ezalatt, olyan terminusokkal, mint *újraértelmezett cigány identitás, romeltakarítás, magyarizálás vagy gázsikanizálás*⁴⁴ és *romanizálás*. Ennek a beszédmódnak a kialakulása Roland aktív közösségépítő szerepéhez köthető, aki tanította a csoport tagjait, és kialakult egy olyan közösségi értelmező rendszer, melyben elhelyezhetőek és magyarázhatóak az egyes roma gyülekezetek közötti különbségek, a roma és magyar kulturális rendszerek és identitásépítési módszerek.

Önmeghatározásuk szerves részét képezi a vallásos roma közösségek rendszerében elfoglalni kívánt pozíciójuk, amelynek kijelölése a különböző roma missziós módszerekhez való viszonyulásukból vezethető le. Két hangsúlyos irányt különböztetnek meg: a *magyarizálást*, vagy gázsikanizálást és a *romanizálást*. Az elsőt a Hit Gyülekezete roma missziójához kötik, míg a másodikat a roma pünkösdi mozgalmakhoz, az egyes missziós módszerek értelmezése pedig olyan kulturális magyarázatokkal van átszöve, ahol a magyar és a roma közösség mint kulturális közösség van megjelenítve. Meggyőződésük, hogy a két etnikai közösség különböző kulturális háttérrel rendelkezik, amely része a vallásos életüknek is, ezért fontosnak tartják, hogy a magyarok és a romák külön, saját kulturális rendszerüknek megfelelően gyakorolják hitéletüket és alakítsák ki vallásos kultúrájukat. A vegyes gyülekezeteket elutasítják, hisz azokat többnyire a magyar társadalom hozta létre saját kultúrájához igazítva, amelybe a romák csak később csatlakoztak be, és így egy olyan vallásos közösségben kell helyet találni maguknak, amely nem az ő szokásaikból és életvilágukból építkezik, tehát sosem tudnak annak igazán megfelelni. Ezt nevezik magyarizálásnak, vagy gázsikanizálásnak, ahol a romák csak úgy tudnak igazán jó keresztyények lenni, ha feladják roma identitásukat. A Khangeri ezt a típusú missziós stratégiát „*suttogó propagandának*” nevezi, hisz az sosincs nyíltan kimondva, azonban a roma hívek átélnek ezt a típusú feléjük irányuló elvárást.⁴⁵ Ezzel szemben a romanizálást a másik végletnek gondolják, ahol a roma

gyülekezetnél a hitgyakorlás nagyobb részt erre alapszik, és az evangéliumi igehirdetés háttérbe szorul, amellyel nem kívánnak azonosulni, ezért a „*szentlélek ajándékait*” csak ritkán, kivételes esetekben használják.

⁴⁴ A romani *gádzsó* (nem cigány) szó reflexív és humorizáló továbbgondolása.

⁴⁵ Roland valláseméleti magyarázata a kérdéskör kapcsán: „*Ezt a keresztyénységen belül*

kultúrára és identitásra hivatkozás jegyében olyan társadalmi gyakorlatok is elfogadhatóak, amelyek nem férnek össze a keresztény értékrenddel. Ebben az esetben a probléma kulcsát abban látják, hogy nincs egyértelműsítve, mit is értenek roma kultúra és identitás alatt, így sok esetben a különböző szélsőségek, devianciák is beletartoznak, amelyek a romanizáló misszió során nem minden esetben kérdőjeleződnek meg. Ennek következtében nagyobb szemlélet- és életmódváltások sem minden esetben járnak együtt a megtéréssel. A Khangeri a két szemléletmód között kívánja önmagát elhelyezni. Fontosnak tartják a roma társadalmi és kulturális különbségek figyelembe vételét, sőt a „kulturális értékek” kiemelését, és a vallásos életnek erre való építését. E különbségek, illetve kulturális értékek tartalmát újradefiniálják, ezáltal járulva hozzá egy új *etnicitás* létrejöttéhez. Ezt a munkát *romeltakarításnak* nevezik. A megtért hívőt – függetlenül attól, hogy egy másik roma gyülekezetből jött-e át a Khangeribe vagy „*frissen megtért keresztény*” – megpróbálják rávezetni az önértelmezések szélsőségeire, vagyis, hogy jó keresztényként nem kell feltétlenül olyan lennie, mint a magyarok, illetve azzal, hogy ő romaként tekint önmagára, még nem magyarázhatóak és elfogadhatóak olyan szemléletek és életmódok, amelyek „*nem Krisztusiak*”. Véleményük szerint ezekkel az emberekkel „*újra kell értelmeltetni a cigány identitásukat*”. Azt, hogy mitől romák és mitől nem, mi tekinthető roma kultúrának és mi nem.

A roma közösségek különböző gyülekezetekhez való csatlakozását az egyes roma csoportok egymáshoz való viszonyában jelenlévő eltérő értékhierarchiával magyarázzák. Az oláh cigány közösségek ebben az értékhierarchiában önmagukat a felső szintre helyezik, ezt követik a gádzsók vagy nem cigányok, és a legalsó szinten vannak a romungrók, akik véleményük szerint „*eladták az identitásukat*”. A romungrók ezzel szemben a társadalom csúcsára a gádzsókat helyezik, akik mindenben tökéletesek és nekik akarnak megfelelni, utána következnek ők, míg legalul foglalnak helyet az oláh cigányok, akiket maradiának, fejlődésre képtelennek tartanak. Ezzel az értékhierarchiával már jobban magyarázhatóvá válik, hogy a Hit Gyülekezete elsősorban miért a romungrók körében sikeres, míg a roma pünkösdzizmus a romani nyelvű, oláh cigány közösségekben. Ugyanakkor az értékrendszer különbsége mellett feltételeznek

egyébként úgy hívjuk, hogy... Mindjárt mondom a kifejezést. Az egyik leghíresebb misszionárius professzor, a David Bosch, hogy krisztianizálás. Amikor az úgynevezett amerikai kultúrát egybeolvasszuk az evangéliummal, visszük be egy törzshöz vagy egy civilizálatlan néphez, és igazából nemcsak az evangéliumot visszük nekik, hanem a mi saját amerikai kultúránkat eggyé olvasszuk az evangéliummal, és amikor ők befogadják az evangéliumot, ők észre sem veszik, hogy igazából a mi amerikai kultúránkat is befogadják. És ha mi, amerikai misszionáriusok nem vagyunk ebben kellően bölcsek, hanem azt gondoljuk, hogy mivel mi keresztények vagyunk több mint 150 éve, akkor minden, ami nálunk van, kialakult kulturális dolog, mivel mi keresztények vagyunk, az keresztényi és evangéliumi, és ezt nem hámozzuk le szigorúan az evangéliumról, a mi baseball sapkás kereszténységünkről, akkor nonverbális módon fogjuk kommunikálni feléjük azt, hogy ez is a kereszténység része.”

egy olyan általános kulturális rendszert, amely minden roma közösségben hasonlóan megtalálható. Ennek eleme például a *tisztelet* fogalom értelmezése, a tanuláshoz, munkához és szórakozáshoz való viszony kulturális magyarázata, illetve a *cigányos viselkedés* és *cigányos gondolkodás* (*cigány politika*). Ezek azok a pontok, amelyek véleményük szerint az eltérő roma közösségeket összekötik, és amelyre a misszióban támaszkodni lehet, illetve amelyeknek egy részét „*újra kell értelmezni*”, hisz azok nem minden esetben „*Krisztusiak*”.

A Khangeri készülő bemutatkozó videójához írt szövegből emeltem ki a következő részt, amely a gyülekezet közösség-koncepcióját és céljait világítja meg.

A Khangeri 2006-ban alakult néhány cigány keresztény indíttatására, akik azt megelőzően már egy ideje közösen imádkoztak a cigányságért, illetve együtt tanulmányozva a Szentírást, építették egymás hitét. Célunk volt, hogy a cigány emberek számára érthetően és a Szentíráshoz hűen át legyen adva Jézus Krisztus megmentő üzenete, vagyis az evangélium. Meggyőződésünk, hogy egészséges cigány önazonosság-tudattal lehet csak hosszútávon hiteles keresztény életet élni. Ebből következően úgy gondoljuk, hogy Isten nem akar egy cigány emberből más nemzetiségű személyt faragni, hanem azt akarja, hogy mindenki akként dicsőítse és szolgálja Istent, amilyen származásúnak Ő megteremtette. Azért van szükség cigány gyülekezetre, amiért magyar vagy minden egyéb népcsoport számára létrejött gyülekezetekre is. Mivel maga Isten is figyelembe veszi az ember kultúráját, illetve szokását akkor, amikor megszólítja őt, kik lenénk mi, hogy ha nem ugyanezt tennénk. Célunk, hogy létrehozzunk egy olyan cigány közösséget, ahol az Isten iránt érdeklődő cigányok, akár oláh-, akár magyarcigány, azt érezhesse, hogy elfogadják, szeretik és támogatják őt. [...] A jó hír hirdetése mellett pedig fontosnak tartjuk azt is, hogy eloszlássuk azokat téves látásokat és helytelen, bibliátlan tanításokból fakadó nézeteket, amelyek megakadályozzák a cigány embereket abban, hogy kövessék Jézust. Mi ezt a feladatot »romeltakarításnak« nevezük. Emellett fontos célunk a cigány önazonosság, vagyis az identitás helyreállítása. Szeretnénk, ha gyülekezetünk tagjai olyan, cigányságukra büszke és hovatartozásukat bátran felvállaló emberekké válnának, akik hitük gyakorlása mellett erkölcsi és szociális hátrányaikat behozva, fel tudnak zárkózni a társadalomba. Mivel mi cigányok nem sokat tudunk saját kultúránkról és gyökereinkről, ezért elengedhetetlen az, hogy tiszta, átlátható képet kapjunk önmagunkról. Ha ez meg van, akkor sokkal hatékonyabban és egészségesebben tudjuk Jézust követni, mivel tudjuk azt, hogy kik vagyunk, és nem kell egy idegen kultúrát magunkra erőltetni.

7. Az újraértelmezett etnicitás összetevői

7.1. Kultúra

A Khangeri diskurzusaiból kirajzolódik egy olyan *kultúra*fogalom, amely konkrét jelentéseket hordoz arra vonatkozóan, hogy véleményük szerint a romák többsége mit gondol arról, mitől tekinthető egy személy romának, hogyan kell viselkednie és gondolkodnia ahhoz, hogy önmagát romaként jeleníthesse meg a társadalomban, illetve a közvetlen környezete is akként fogadja el őt.⁴⁶ Ezek a jelentések a környező magyar társadalom romaképeinek és egy belső kategorizációnak az egymásra hatásából jönnek létre. A külső társadalom romákról forgalmazott negatív sztereotípiái az önmeghatározás és önmegjelenítés összetevőivé válhatnak, és az olyan képek, mint hogy a „romák lusták”, „nem szeretnek dolgozni, tanulni”, „bűnözők”, „iszákosak”, „kábitószeresek” stb. kulturális tartalmakként (*cultural stuff*) jelenhetnek meg. A társadalmi (szegény) és a kulturális (lusta) reprezentációk sok esetben egymásra játszanak, ezzel erősítve egymás jelentéseit. Ugyanakkor létezik egy belső kategorizáció, amely olyan terminusokban fogható meg a legjobban, mint *cigánykodni*, *cigányosan viselkedni* vagy *nagy cigánynak lenni*, hiszen ezeknek az eltérő jelentései rávilágítanak a reprezentációk sokféleségének meghatározóira. Ha valaki *cigánykodik*, akkor a külső társadalom negatív képeit igazolja vissza: magyarok társaságában hangoskodással vagy veszekedéssel hívja fel magára a figyelmet, sajnálatja magát, a munkahelyén nem az elvárásoknak megfelelően viselkedik vagy ellop valamit. Jimmy felesége, Lola például amikor önkormányzati lakást szeretett volna bérelni a családjának, a hivatalban folyamatosan érdektelenségbe ütközött, hosszú ideig küldték egyik helyről a másikra, és egyszer kifakadt. Így mesélt erről: „*Muszáj volt cigánykodjak. Én nem akartam, de kihozták az emberből. Kiabálnom kellett, hogy egyáltalán meghallgassanak. Nem vettek tudomást rólam, amíg nem kezdtem el cirkuszoszni.*”

„*Na, muszáj lesz, egy kicsit cigánykodjak*” – mondta Rozi, amikor a közös ház udvarára teregette a kimosott szőnyeget, mert a lakásban már nem volt hely. Egy parkban, ahol nem volt üres pad, hívott, hogy „*gyere, cigánykodjunk egy kicsit*”, ezzel jelezve, hogy ülünk le a földre. A *cigánykodás* elsősorban kifelé, a nem roma társadalom felé irányul, és negatív jelentéseket hordoz, amelyek a roma közösség megítélésében is elfogadhatatlan viselkedésformák, néhány esetben azonban csak a környező magyar társadalom értékítéletében. Ilyenkor a roma közösségen belül csak akkor tekintik annak, ha az illető tuda-

⁴⁶ Új szempontot adhat a romakutatásokban meghatározó helyet elfoglaló *Ki a cigány?* kérdéshez a Khangeri tagjainak álláspontja: „*Cigány az, aki magát annak tartja, és a cigány közösség is elfogadja cigánynak.*”

tában van a negatív megítélésnek, és annak ellenére cigánykodik. Ha egy adott szituációban a cigánykodás elsősorban nem a környező társadalomnak, hanem a jelenlévő romáknak szól, akkor mint humoros önreflexió jelenik meg, amely a magyar társadalom sztereotípiáira játszik rá.

Cigányosan viselkedni ezzel szemben egy pozitív viselkedési forma, amely konkrét jelentésekkel csak a roma közösségen belül rendelkezik. Minden olyan cselekvés ide sorolható, ami más, mint a magyar társadalmi normákban elfogadott, és ez a *másság* mint pozitív érték és a romák körében elvárt viselkedés jelenik meg.⁴⁷ Itt például a hangoskodás (abban az esetben, ha csak romák vannak jelen) pozitív tartalmakat hordoz, ahogy például a kézzel evés vagy a különböző helyszíneken spontánul kialakult zenélések, táncolások is. Lola, amikor a közös családi ebédekről beszélt, megjegyezte, hogy mindig feszeng egy kicsit, amikor ott van a magyar sógornője is, mert olyankor „*viselkedni kell*”, és jobban szereti, amikor csak maguk vannak, mert akkor lehet cigányosan viselkedni. „*Ehetünk kézzel, s másképp is beszélgetünk. Nem kell megválogatni a szavainkat, s ilyenkor hangosabbak is vagyunk.*”

Megjegyezném, hogy a nem megfelelő helyen és időben folytatott cigányos viselkedés nagyon könnyen át tud csúszni a cigánykodás kategóriájába. Ehhez a jelentéshálózathoz kapcsolódik a *nagy cigány* terminus is, olyan roma embert értve ezalatt, aki nem akar másnak látszani, felvállalja a származását, és annak megfelelően is viselkedik. Jimmy például a megtéréséhez köti ezt a momentumot: „*Amióta megtértem, nagy cigány lettem. Büszke lettem arra, hogy cigány vagyok.*”⁴⁸

Ez az összetett kultúrafogalom nyújt eligazodást az önmeghatározás, illetve a kifelé és befelé irányuló önmegjelenítés diffúz rendszerében, amelyre a Khangeri szerint elsősorban azért van szükség, mert a romák többségének „*nincsenek igazi kulturális fogódzóik*”, amelyekre büszkék lehetnének és kifejezhetnék saját értékeiket úgy a saját közösségükben, mint a környező társadalom felé. Ehhez a folyamathoz hozzátartozik az is, hogy sok esetben olyan tartalmakat is cigányos viselkedésnek gondolnak, és beépítik azt az etnikai

⁴⁷ A fogalmat hasonló jelentésben használják, mint amit Michael Stewart figyelt meg Harangoson a *Románesz* (cigány mód, cigány szokás) alkalmazása során (STEWART, 1994, 103–104.).

⁴⁸ Feischmidt Margit egy somogyi faluban végzett kutatás alapján szintén felhívja a figyelmet a *cigánykodás* és a *nagyon cigány* kifejezések jelentéseire. Így magyarázza: „Míg a cigánykodni a többségieknek a cigányokról való elképzelését »megvalósító« performatív gyakorlat, egy másik cselekvési forma, amit a fiatalok a »nagyon cigánynak« neveznek, az identitás túlkommunikálásának, felmutatásának (goffmani értelemben vett *showing off*) mindennapi aktusait jelöli. Legalább kétféleképpen lehet »nagyon cigánynak« lenni: vagy úgy, hogy valaki megvalósítja az alávetett szerepet, vagy úgy, hogy egy szubverzív gesztussal felülkerekedik ezen. Utóbbinak leggyakoribb eszköze a zene, mivel a cigányosnak tartott zene segítségével tudnak a fiatalok pozitív élményt kapcsolni az identitásukhoz. De hasonlóképpen tud működni a sport is.” (FEISCHMIDT, 2014, 435.)

identitásukba, amelyek valójában a környező társadalom negatív sztereotípiáit igazolják vissza, hisz ezzel kívánják kifejezni különbözőségüket (*különbözőség politikája*). Ebben az esetben az olyan értékítéletek, mint a „nem szeret tanulni” vagy „nem szeret dolgozni” mint cigányos viselkedés (másként viselkedés) jelenhetnek meg, ahol a tanuláshoz és munkához való viszony *cigányos értelmezése* meghatározó. Ilyenkor szükségesnek tartják, hogy az illető „újraértelmezze a cigányságát”, melynek során a cigányos értelmezést egy bibliai, „evangéliumi értelmezéssel” váltják fel, illetve a sztereotip tartalmak felcserélődnek „igazi kulturális tartalmakkal”, mint a nyelv, a zene, a történelmi ismeretek, illetve olyan cigányos értékekkel, mint a családközpontúság, a közösségi élet vagy egymás segítése. Ez egy olyan folyamat, amely során egy vallásos kontextusba ágyazva hozzájárulnak az egyén identitásának újraépítéséhez, ezáltal pedig a kulturális nemzet szimbolikus reprezentációinak létrejöttéhez és elterjedéséhez.

Roland így foglalta nekem össze ezt a problémakört:

Tejesen tisztán lehet látni azt, és nekem szent meggyőződésesem az, hogy a bűnözésnek, a kábítószer-fogyasztásnak és egyéb dolgoknak az eredője, hogy mivel nincsenek jó és mély identitásbeli fogódzók – nyelv, kultúra, történelem –, valós, kézzel fogható értékek, ezáltal nem marad más, mint hogy keressünk valami olyan fogódzót, amivel el tudunk ütni, ki tudunk tűnni a többségi társadalom szürke emberei közül, és ez pedig nem lesz más, mint egy deviancia. Börtön, kábítószer. Olyan jellegű dolgok, amik nagyon elütőek, nagyon drasztikusak, nagyon szembetűnőek, amitől tudok más lenni, és tudok szembe menni azzal, aki szürke, akik úgymond mennek, mint egy birka, sorban. Követik a korszellemet. Ezt gyerekkoromtól nagyon mélyen átláttam abban a cigány közösségben, amiben felnőttem. Kimondva, tehát már nem is kimondatlanul, látom azt, hogy aztán majd ez lesz az én cigányságbeli fogódzóm. Tehát igazából kimondva vagy kimondatlanul ettől vagyok cigány. Börtönben voltunk, kemények vagyunk, megverünk bárkit, kábítószerезünk. Persze, minden közösségben ez máshogy jelenik meg, de az alapkoncepció ugyanaz.

7.2. Tanulás és tanítás

A fent vázolt kultúrafogalom szorosan kapcsolódik a *cigány politikához*, amely a Khangeri tagjai számára *cigányos gondolkodást, cigány logikát* jelent.⁴⁹ A meg-

⁴⁹ Ez köthető a Berta Péter által leírt *romani politikához*, amelyet az erdélyi Gábor román presztízs-fogyasztása és különbség politikája közti viszonyt vizsgálva fogalmazott meg: „a »roma politika« a különbség politikájának egy etnicizált és relatíve zárt, a nem roma

téréssel ezek a logikai struktúrák finomodnak, bizonyos helyzetekben pedig egészében felülíródnak, úgy hogy közben a kulturális integritás megmarad. Ebben a folyamatban kiemelt helyet foglal el a *tanulás* és a *tanítás*. A cigányos gondolkodás a tanuláshoz való viszonyulást is meghatározza, amely két szinten ragadható meg: a *tisztelet* (*patyiv*) és a *cigányos/nem cigányos viselkedés* szintjén. A Khangeri értelmezésben a *tisztelet* egyfajta alázatot és alkalmazkodást jelent, ami az emberi kapcsolatok és kommunikáció során az egyetértésben, helyeslésben nyilvánul meg. Ha egy roma a tiszteletét akarja kifejezni egy másik ember felé, függetlenül attól, hogy roma vagy gádzsó személyről van-e szó, akkor nem száll vele vitába, nem osztja meg a saját nézőpontját az adott kérdésben, hanem az egyetértéséről biztosítja. Ez sok esetben a misszió során és a tanítások alkalmával is óriási kihívást jelent, hisz ennek a logikának az ismeretében sosem lehet biztosan tudni, hogy valaki mit gondol egy adott témáról, hogy viszonyul egyes kérdésekhez. Ugyanakkor az oktatási rendszer keretei között folytatott tanulást a romák egy része *nem* tartja *cigányosnak*, sőt, kimondottan a gádzsó kultúra közvetítőjének tekinti, amely a romák belső társadalmi és kulturális egységét veszélyezteti. Ahhoz, hogy a roma társadalomban érvényesülni tudjanak, elégséges az alapvető ismeretek (írás, olvasás, számolás) elsajátítása, ennek meghaladása már azzal a veszéllyel jár, hogy a gádzsó normákhoz igazított szemléletet és értékrendszert fogadják el.⁵⁰ A Khangeri szerint ezért távolodott el Rozitól a családja, hisz ő már „*nem igazi cigány*”. Azáltal, hogy többet tanult, mint a családja, már nem azokat a normákat, értékeket vallja, mint ők. „*Gádzsós lett.*” Különösen erős ez a hozzáállás, ha egy roma nő lép erre az útra, hisz egy patriarchális rendszerben egy „*igazi cigány nő*” úgy fejezi ki tiszteletét a családja felé, hogy engedelmes, és nem hoz szégyent a családjára. Azt, hogy Rozi nőként tanultabb, mint az apja vagy fiú testvérei, szégyenként éli meg a családja.

Roland egy beszélgetés során így példázta ezt a témát:

Ha te mondjuk az én lányom vagy, vagy édestestvérem vagy, és te mondjuk nagyon elkezdesz fejlődni, kijárod a nyolc osztályt, továbbtanulsz, érettségizel, főiskola, egyetem vagy bármi, én neked te nem dicsőséget hozol ezzel, mert te nem azt az utat viszed, amit én, és ezzel te igazából szégyent hozol rám. Te túlszárnyalsz engem, és ezzel te igazából megszégyenítesz engem a többi cigány előtt, mert te más utat viszel, amit én, és te ezt tőlem nem tanulhattad, hiszen ez nem az én utam volt, hisz neked

többségi társadalom számára jórészt »láthatatlan« és ismeretlen, informális részrendszere.” (BERTA, 2014)

⁵⁰ Ezt a szemléletet fejti ki David Lagunas a katalán romák körében végzett kutatása alapján (LAGUNAS, 2010, 48–49.) és Jane Dick Zatta a romák szóbeli és írásbeli kultúrájának vizsgálatakor (ZATTA, 2006, 351.).

van öt osztályom. És ha te felülemelkedsz, azzal engem belepaszírozol a földbe, megszégyenítesz a többi cigány ember előtt. Tehát akik nem fogadják ezt, akár kimondva vagy kimondatlanul, ott a legfontosabb dolog ez. Hogy szégyent hozol ránk. [...] Hát, mit képzelsz? Ki akarsz törni innen? Minek képzeled magad? Nagyon büszke vagy már mióta tudsz egy-két dolgot, és lenézel minket? Lelkiismeret-furdalást okozunk nála, hogy vegye vissza az akaratát. Ez az egyik út. Ha ez mondjuk nem sikerül, és mégis valaki elindul ezen az úton, akkor megállapítjuk, hogy ő már nem igazi cigány. Ő már annyi mindent átvett a magyaroktól, annyi mindent átvett a többségi társadalomból, hogy ő már nem olyan, mint mi. Máshogy gondolkodik, ezáltal más lett az életformája. Akár más zenét hallgat, akár másként fejezi ki magát, már ilyen nagyon ki-művelten. És ezt megint csak egy ilyen negatív képként állítjuk be, hogy mivel már nem olyan, mint mi, ezért már nem igazi cigány. Ezt úgy mondják, hogy gázszós. Magyaros. És ezzel úgymond, le van blamálna az ő cigány közösségében. Tehát ő utána már elérhet bármit a magyarok között, és lehet, hogy ő ott magyarok között egy kis mutogatnivaló bábú, hogy né, van ilyen cigány is. De a saját cigány közössége már kitette.

Ezzel a szemlélettel magyarázhatóvá válik a roma értelmiségiek, valamint a hozzájuk kapcsolódó érdekérvényesítő (NGO-k) és politikai intézmények (kisebbségi önkormányzatok) elutasítása is, hisz ezeket a személyeket sok esetben csak „díszcigányoknak” tartják, akiket a roma közösség már nem biztos, hogy „igazi cigányként” is elismer, illetve nagyon gyakran felvetődik, hogy csak „megélhetési cigányok”, akik a saját közösségüket elárulva, belőlük kívánnak megélni. Ennek a *cigány politikának* az ismeretében, arra folyamatosan reflektálva kívánja a Khangeri újradefiniálni a tanuláshoz való viszonyt, úgy, hogy a tanulást nem mint a gádzsó kultúra közvetítőjét, hanem a saját közösség fejlődését elősegítő gyakorlathként közelíti meg, a gyülekezeti tagok pedig nem csak egyszerű befogadókként, hanem mint „tanítók” jelennek meg, akiknek „küldetésük van”: az, hogy szolgálják és tanítsák népüket. Ennek a feladatnak a teljesítéséhez pedig elengedhetetlen az, hogy ők is tanuljanak.

A *tanulás* és a *tanítás* a Khangeri tagjainak életében kiemelt helyet foglal el, amely a közösségen belül elsősorban Krisztus tanításainak az elsajátítását (tanulás) és másokkal való megismertetését (tanítás), illetve a roma nép és kultúra megismerését és továbbadását jelenti. A tanulásnak fontos részét képezi a saját roma közösségüknek a megismerése, hisz így könnyebben tudják a romákat megszólítani, és segíteni őket abban, hogy „büszke cigányok” legyenek és „Istennek tetsző életet éljenek”. Nem ritka, hogy valaki felkészül egy adott témában, mint például a romák történelme, és arról tart előadást a többieknek, eset-

leg filmeket vetítenek a világ különböző részein élő romákról, vagy híres roma személyekről tartanak bemutatókat, ezzel cáfolva azt a nézetet, hogy „*tanulni nem cigányos*”, ugyanakkor példát mutatva, hogy vannak híres roma személyek, akik tanultak és sikeresek lettek. A példamutatásban kiemelt helyet foglalnak el a roma zenészek és sportolók, utóbbiak között elsősorban a bokszolók, mint olyan területek képviselői, akik a roma kultúrát ismertették meg a világgal.⁵¹ A romani nyelv is kulturális értéként jelenik meg, amelyet a romungrók már elfelejtettek, ezért többen közülük a közösség oláh cigány tagjaitól, például Jókától tanulják a nyelvet. A nyelv ismerete a misszió során is fontossá válik, mert oláh cigány közösségekben a fent ismertetett értékrendszer hierarchiájából következően jobban nyitnak a romani nyelvű prédikációk irányába. Emellett fontosnak tartják gyerekeik hagyományörző közösségekbe járatását – ahol roma zenét, zenélést, táncokat tanulnak, vagy épp sportklubokba íratását.⁵²

A roma kulturális értékek megismerése és képviselése mellett a Khangeri tagjai számára fontos a hagyományos oktatási rendszerben való részvétel is, hisz ily módon tudnak a tágabb társadalomban elhelyezkedni és az általuk megismert értékeket szervezett keretek között továbbadni a többi romának, ezzel egyrészt segítve őket, hogy „*egészséges cigány identitással*” rendelkezzenek, másrészt pedig a környező társadalom felé is felmutatva ezeket az értékeket kívánják elismertetni saját kulturális integritásukat. Rozi például azért szeretne tanárnő lenni, hogy roma gyerekekkel foglalkozhasson, és a romungró gyerekeket már kiskorukban megtaníthassa a nyelvükre, ugyanakkor a magyar oktatási rendszer keretei között hozzájáruljon a roma kultúra köztudatban való elterjedéséhez és legitimálásához.

A gyülekezet összes tagja a megtérése előtt legfeljebb nyolc osztállyal rendelkezett, a nők többségénél pedig a három-négy osztály volt gyakori. Jelenleg az újonnan megtért tagokon kívül mindenki elvégezte a tizenkét osztályt, bár az érettségi vizsgát nem mindenkinek sikerült megszereznie. Általában munka mellett, valamilyen délutáni, felzárkóztató oktatási program keretében, a gyerekekkel együtt tanultak. Meggyőződésük, hogy a romák többsége felnőtt korban kezd el tanulni, sok esetben pontosan a megtérésük követke-

⁵¹ A példamutatás fontos szereppel bír a misszió során is, hisz az egyik legmeghatározóbb motiváció a megtérésre, ha látják, hogy milyen változásokat hozott a megtérés az egyes emberek életében. Ezt a célt szolgálja a *bizonyágtétel* is, hisz ilyenkor a hívó ember egy történet keretében megjeleníti, hogy honnan indult és hova jutott el. Jimmy például a saját megtérését is egy ilyen helyzethez köti: „*Hallottam az evangéliumot, de azzal volt szerencsém, hogy láttam is megváltozni embert.*” Zozó pedig fontosnak tartja, hogy az evangélicizációs alkalmakkor látszódnak a tetoválásai, ezzel is jelezve, hogy ő is egy közülük, ő is letről jött, és neki is sikerült megtérnie.

⁵² Zozó fia a nemrég tartott Országos Bokszbajnokságon második helyezést ért el, amelyre a közösség nagyon büszke, hisz értelmezésükben a boksz mint roma sport jelenik meg, amely annak köszönhető, hogy a nemzetközi ökölvívás történetében több roma származású személy is kimagasló eredményeket ért el.

ményeként. A közösség minden segítséget megad tagjainak (például egymás gyerekeire vigyáznak, amíg az órák tartanak), illetve Roland összeállított egy tanulásmódszertani kis könyvecskét is a számukra, amelyben a *cigány politika* által képviselt akadályoktól és a motiváció kérdésétől kezdve egészen az időbeosztásig próbál a segítségükre lenni. Ezeket a kérdéseket – például hogy kinek milyen módszer vált be – a házi csoportok alkalmával meg is beszélük, ezzel is segítve egymást a haladásban.

7.3. Munka

A munkafogalom kulturális értelmezése a Khangeri diskurzusaiban szintén a *cigány politikából* vezethető le, és kapcsolódik a tanuláshoz való viszonyuláshoz. Ennek a gondolkodásmódnak a rendszerében, ha valaki gazdag, akkor okos is, hisz tudja, hogyan kell „*pénzt csinálni*”. A gazdag, sikeres emberek példaként jelennek meg a roma közösségekben, akikre érdemes odafigyelni, meghallgatni őket, hisz valami olyat tudnak, amiből a többiek is tanulhatnak. Ez a szemléletmód jelen van a vallási közösségekben is, ahol a gyülekezetek vezetői többnyire gazdag emberek. Zsiga meg is jegyezte nekem egy alkalommal, hogy „*ha a Fardi is nem a legújabb Mercivel jön, esélye sincs, hogy megszólítsa a cigányokat. Armani öltöny, gyűrű, óra, és még cigányul is szólalt meg. Na, ez volt a siker kulcsa.*”

Abban, hogy Roland tekintélyként tudott a Khangeriben megjelenni, szintén közrejátszott az, hogy a gyülekezet többi tagjához viszonyítva gazdagnak számított, ezért tisztelték és tanításait meghallgatták.⁵³ Ugyanakkor a gazdagság csak a kezdetekben hangsúlyos, ennek a szerepnek hitelesen meg is kell felelni, amiben már a tanulás (teológiai tájékozottság, roma kultúra és történelem ismerete) és az életmód (példamutatás) is meghatározó jelentőségű.

A roma logikai rendszerben a pénzszerzéshez szükséges „*okosságot*”, „*bölcsességet*” nem kizárólag a klasszikus értelemben vett tanulással lehet elérni, hisz abban „*rengeteg izzadság van*”, idő és energia, ahogyan a földművelésben is, és ezeket a tevékenységeket a gázdások világához sorolják. Értéket elsősor-

⁵³ Amikor elkezdte a közösség építését, már felhagyott bűnözői múltjával, és egy takarító-céget alapított, ahol a gyülekezeti tagoknak is munkát tudott biztosítani, jelenleg pedig egy Budapest közelében található faluban kisebb gazdaságot működtet, ahol az önfenntartásra rendezkedett be. A tekintély kérdésénél még azt is meg kell említeni, hogy a Khangeri tagjai mind Roland korosztálya, harmincas, negyvenes éveikben járó családok. Az, hogy az öregebb generációkból nem csatlakoztak a gyülekezethez elsősorban azzal magyarázható, hogy fiatal lelkipásztorként az öregebbek nem fogadják el tanítóként Rolandot, hiszen ahhoz, hogy valaki bölcs és tapasztalt legyen, öregnek kell lenni. Ezt csak a gazdagság írhatja felül (ha gazdag, akkor bölcs is), vagyona azonban nem olyan mértékben kimagasló, hogy Roland az öregebb generáció számára tekintélyként tudjon megjelenni.

ban a „szerencsével”, „bolondsággal” (*ando dilimo*) szerzett pénz képvisel (STEWART, 1994, 197.). Ebben a logikai konstrukcióban az „üzletelés” mint igazi „*cigányos munka*” jelenik meg, hisz szerencsével és okossággal az áru jóval drágábban továbbadható a vételáránál, s ezáltal rövid időn belül nagy haszonra lehet szert tenni. Ugyanígy egy sikeres vállalkozás vagy művészi karrier is a közösség elismerését válthatja ki. Ugyanakkor a vallásos közösségekben a bejelentett munkahely is fontossá válik, hisz az elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy a tágabb társadalmi rendszerben boldogulni tudjanak, és saját érdekeiket érvényesíthessék. Amellett, hogy ezáltal állandó jövedelemmel rendelkeznek, lehetőségük van társadalombiztosításhoz jutni és önkormányzati lakásokra pályázni. A Kangheri összes tagja rendelkezik hivatalos munkahellyel, az annak megszerzéséhez szükséges információk cseréjéhez pedig a gyülekezet társadalmi hálóját használják, így többen is ugyanannál a vállalatnál dolgoznak. Jimmy, Jóka és Zozó például egy roma kulturális rendezvényeknek is helyet adó étteremben bárosként és ételkihordóként, a nők többsége pedig takarítónőként helyezkedett el. Gazdasági stratégiájukra azonban a több lábbon állás jellemző, így szabadnapjaikon vagy hétvégeként gyakran „üzletelnek”, illetve a férfiak közösen vállalnak el kisebb szezonális munkákat (építkezés, gazdasági munkálatok). Az „üzletelés” egyrészt az egyik közeli nagykereskedésben megvett ruhanemű, elektronikai cikkek valamelyik forgalmasabb budapesti téren való árusítását jelenti, illetve a nyári szezonban a „*balatonozást*”, amikor a Balaton nagyobb üdülőhelyein árulnak. Azon túl, hogy az „üzletelés” jövedelem-kiegészítés, *cigányos viselkedés* is, amely a szűkebb etnikai közösségben fontos társadalmi gyakorlat. Elismerést vált ki a közösségben az is, ha valaki a roma kultúrát képviselve tud megélni, ahogyan a roma zenészek vagy sportolók, ezért nagy hangsúlyt fektetnek gyerekeik ez irányú nevelésére is. Ugyanakkor megjelent egy új típusú tekintély is: a teológiai végzettséggel rendelkező roma prédikátor, amely azonban még nagyon ritkának számít a roma gyülekezetekben. Ebben az esetben a tanulás már nem a gádzsók világát közvetítő veszélyforrásként jelenik meg, hanem a saját közösség érdekében végzett munkaként. Jelenleg a Khangeri büszkesége Cinka, Jimmy és Lola lánya, aki most kezdi tanulmányait a Pünkösdi Teológiai Főiskolán.

7.4. Szórakozás

A környező társadalom romákról forgalmazott narratíváinak meghatározó eleme, hogy a „*mának élnek*”, „*szeretnek enni, inni, mulatni*”. Ez a külső kép beépült a romák önértelmezésébe és reprezentációjába is, mint a „*jó élet*” szimbolikus megjelenítői, amely a hétköznapi küzdelmeit ellenpontozza. A *mulatás*

megtérésük után is kiemelt helyet foglal el az életükben, azt azonban teljesen átértelmezik: racionalizálják, és mint kulturális értéket jelenítik meg. A túlzott italozás, cigarettázás, ahogyan a felelőtlen pénzköltés is a vallási diskurzusban bűnnek számít. Az emberi test a szentlélek temploma, amellyel Istennek tervei vannak (*szolgálat*), ezért annak mérgezése Isten elleni cselekedet, ugyanakkor a könnyelmű pénzszerzéshez hasonlóan a családi béke megromlása is, a család pedig az isteni szeretet megtestesítője, ezért a gyülekezeti tagok általában teljesen felhagynak az élvezeti cikkek fogyasztásával és egy racionális, puritán életvezetésre rendezkednek be. A *mulatás* azonban mint kiemelt alkalom a családi, közösségi kapcsolatok és a kultúra őrzőjeként jelenik meg, és ezáltal értékkel telítődik. A zenével, tánccal és közös evéssel összekötött közösségi alkalmak kiemelődnek a hétköznapokból és a roma kultúra továbbélését szolgálják. Ezek az alkalmak sűrítve hordozzák azokat a roma kulturális értékeket, amelyeket a Khangeri szerint egy egészséges identitástudattal rendelkező roma személynek képviselnie kell: a roma népzene, táncokat, gasztronómiát, a romani nyelvet, a családi és közösségi élet fontosságát. Épp ezért a Khangeri tagjai szívesen vesznek részt olyan rendezvényeken, ahol ezeket az értékeket a társadalmi performanszok és reprezentációs gyakorlatok alkalmával megjeleníthetik, mint amilyenek a különböző roma fesztiválok, a hagyományőrző klubok rendezvényei vagy a híres roma zenészek koncertjei. Ezeket az alkalmakat, ha módjukban áll összekötik az evangelizációval, amely mára már a legtöbb roma kulturális rendezvény visszatérő programpontja, ezáltal is hozzájárulva a pünkösdi mozgalom etnicizálódásához és a roma kulturális értékek bővüléséhez. Ugyanakkor ők is szívesen szerveznek kisebb összejöveteleket, akár egy szabadtéri bográcsozást valamelyikük udvarán, ahol Roli gitározik, a többiek énekelnek és táncolnak vagy „*szeretevendégséget*”, mely alkalommal az evangelizációt összekötik a főzéssel, s az ételt szétosztják a meghívott romák körében, a közös evéssel pedig szimbolikusan is megjelenítik a különböző romák összetartozását. Ezek az eseményeken gyakran előkerülnek olyan népviseleti ruhadarabok, mint a „*cigány szoknya*” vagy a „*cigány kendő*”,⁵⁴ amelyeket a hétköznapok során már nem viselnek, illetve romani nyelvű dalokat énekelnek, és általában valami *cigányosat* főznek.

⁵⁴ Nincs egyértelmű konszenzus arról, hogy mi tekintendő roma népviseletnek, milyennek kell annak lennie, ezért minden hagyományőrző roma közösség viseletét annak tekintik, és a különböző roma csoportok viseletdarabjait akár egymással is összepárosítják, variálják. A roma népviselet újra felértékelődött köreikben, és mint ünnepi viselet jelent meg. Mivel a családok többsége nem rendelkezik ilyen ruhadarabokkal, ezért gyakran engem kérnek meg, hogy amikor Romániában járok, próbáljak meg onnan hozni, „*vegyek a cigányoktól, mert ott még ilyenekbe járnak*”. Ezzel a gesztussal a romániai romákat, mint *igazi cigányokat* jelenítik meg, akik még roma hagyományok szerint élnek.

8. Részvétel. A közösségépítés valós és virtuális terei

A közösségépítés elsősorban a *részvétel* gyakorlatán keresztül érthető meg, amely különböző valós és virtuális tereken jön létre, valójában azonban eltérő transznacionális hálózatokhoz és intézményekhez kapcsolódik. A megfoghatóság és az értelmezhetőség kedvéért ezeket a szinteket külön fogom bemutatni, de fontosnak tartom kiemelni ezek kapcsolódásait, összefüggéseit.

8.1. Lokális szint

A Khangeri vallási-etnikai diskurzusalakító szerepe elsősorban az evangelizációs alkalmakkor csúcsosodik ki, hisz ezek azok a társadalmi gyakorlatok, amikor egy valós térben a romákat megszólítják. Ezek történhetnek szervezett keretek között, egy-egy nagyobb roma kulturális rendezvény keretében, más roma kulturális és érdekérvényesítő intézménnyel együttműködve (roma fesztiválok), vagy közvetlen formában, spontán utcai evangelizációk és e célból szervezett események alkalmával. A roma fesztiválokhoz kapcsolódó evangelizációk közösségépítő szerepéről több szó is esett már, ezért most a kötetlen evangelizációkról és az intézményi kapcsolatok szerepéről fogok beszélni.

Egy-egy utcai evangelizáció alkalmával négy-öt ember a gyülekezetből Budapest különböző terein, ahol több roma is él, zenés *dicsőítéssel* és *bizonyosságtevéssel* szólítja fel az ott összegyűlt romákat, hogy „*térjenek meg Istenhez*”. Ilyenkor igehirdetésre nem kerül sor, hisz ebben az esetben a figyelemfelkeltés, a megszólítás az elsődleges cél, amely egyrészt a zene által, másrészt a saját élettörténeti példa felmutatásával történik. A dicsőítések a roma zenei kultúrába illeszkednek, magyar és romani nyelven előadva, néha egy dalon belül váltogatva a két nyelvet. A dallamvilág, hangszerelés és az ének is *cigányosnak* számít, ez azonban nem egy lokálisan értelmezhető roma népzene, és nem kapcsolódik szorosan egyik Magyarországon élő roma közösség zenei hagyományához sem, sokkal inkább a globális populáris kultúra egy szeletéhez illeszkedik, amelyet a nemzetközi roma zenei szcéná kiemelkedő tagjai és intézményei határoznak meg,⁵⁵ mint például a bulgáriai és romániai roma előadók által nemzetközi szinten meghatározóvá vált *manelehez*,⁵⁶ míg más dalok inkább a spanyolországi *gitánokhoz* kötődő *flamencóhoz* állnak közel. Zeneileg

⁵⁵ A roma zenei szcéná kulturális politikájáról és globális hálózatokba rendeződéséről bővebben lásd: PULAY, 2010.

⁵⁶ Ez különösen azért izgalmas, mert a manele szövegvilága elsősorban az alvilági élethez és az anyagi gazdagsághoz kapcsolódik, gyakran annak kiemelkedő alakjait isteníti, illetve ennek a belső világnak az ellenségeit (rivális alvilági személyek) pocskondiázza.

egy kevert műfajról beszélhetünk, amely egyszerre építkezik egy nemzetközi szinten szerveződő roma folklórból és a világzene romák által meghatározott popkultúrájából, szövegileg azonban Isten dicsőségét hirdetik (itt is gyakran megjelenik a romákra való konkrét utalás, mint Isten elveszett népe), amellyel a keresztény hitre tért afroamerikaiak révén népszerűvé vált *gospel*hez kapcsolódik.⁵⁷ Az énekes és hangszeres (gitár, doboz, csörgő hangszerek, kanna) dicsőítéseket tánc is kiegészítheti, ez azonban egy visszafogott, vallásos tánc, ahol a gyülekezeti tagok a kezüket a magasba emelve, néha behunyt szemmel, tapsolva, egy helyben táncolnak, amely szintén a gospel kultúrájához kötődik.

A dicsőítés egyik célja a közös kulturális kódokra való utalás révén történő közösségépítés, amelynek kiterjesztettsége megfelelő ahhoz, hogy minden roma ember megszólítva érezze magát. Ezzel szemben a bizonyágtétel egy nagyon is személyes, egyedi történet képét mutatja, hisz az egyes személyek megtérését követő változásokat jeleníti meg. Az egyediség, személyesség képze mellett azonban egy univerzális változástörténetet írnak le, amely a bűnös ember megváltástörténete. Mivel ezek a történetek gyakran utalnak azokra a *roma politika* (roma logika) által magyarázott és kulturálisan értelmezett jellemzőkre, amelyek a romák többségénél az etnikai identitás részei, valójában úgy szólnak a megtéréstörténetét előadó személyről, hogy a hallgatóság is magára ismerjen benne, gyakran konkrét kiszólásokkal erősítve ezt, mint például: „*én is az utcán nőttem fel, tudom, mi az a nélkülözés*”; „*ittam, drogoztam, vertem a családomat*”; „*én is voltam börtönben, tudom, mi az a börtönélet*”. A közös sorsra való utalás amellett, hogy az emberi bűnösségre figyelmeztet, össze is köti a személyeket, ezáltal járulva hozzá az *elképzelt közösség* létrejöttéhez, amely a kultúra- és hagyományteremtés gesztusain túl a közös társadalmi, szociális meghatározottságokra is támaszkodik.⁵⁸ Ilyenkor felszólítják az egybegyűlteket, hogy nyugodtan tegyék fel kérdéseiket, illetve szórólapokat osztanak szét, amely egy bibliai idézetet, az istentiszteleti alkalmak időpontját és helyét tartalmazza romani és magyar nyelven. Az utcai, spontán evangelizációk mellett nem ritkák a szervezett – plakátokon és a Facebookon meghirdetett – alkalmak sem, amikor egy parkban vagy egy kibérelt teremben misszióznak. Ilyenkor rövidebb igehirdetést is tartanak, általában az emberi bűnösségről és a megváltás lehetőségéről.

⁵⁷ A roma zenés dicsőítések kulturális termelésben játszott szerepéről bővebben ír: LANG, 2003.

⁵⁸ Ez az a pont, ahol a roma pünkösdi mozgalom már nem csak a kulturális nemzetépítés diskurzusaihoz kapcsolódik, hanem a roma aktivisták által képviselt emberjogi törekvésekhez is, hisz a megtért roma emberek társadalmi helyzetükkel és polgári jogaikkal kapcsolatos reflexiói felerősödnek, és ha aktivista mozgalmárként nem is, de önmaguk és a közösségük érdekeit és jogait szem előtt tartó, és a jogaikkal élni akaró állampolgárokként lépnek fel a társadalomban.

8.2. Intézményi kapcsolatok

A Khangeri egészen mostanáig nem volt bejegyzett intézmény, mert egyházként tekintettek magukra, az új egyházi törvény azonban nem tette lehetővé, hogy jogilag is akként működjön, ezért több éven keresztül próbáltak különböző újprotestáns egyházakhoz csatlakozni, mintegy olyan részként, amely a roma misszió köré szerveződik, azonban folyamatos visszautasítással találkoztak. A közösség ezt azzal magyarázza, hogy eljutottak egy olyan szintre, amikor már nem tekinthetnek rájuk „*díszcigányokként, akiket mutogatni lehet, hogy né, vannak ilyen ügyes, rendes cigányok is*”, tehát nem irányíthatóak, hisz tudják, hogy mit akarnak. Mivel sem a *magyarizáló*, sem pedig a *romanizáló* missziós módszert nem képviselik teljes mértékben, egy nagyobb egyház sem volt nyitott arra, hogy mint anyaegyház képviselje a közösséget. A gyülekezet a tagok önkéntes hozzájárulásából tartja fenn magát.

A roma politikai szférával már összetettebb kapcsolatok alakultak ki, a teljes elutasítástól a támogató viszonyon keresztül az együttműködésekig. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a roma politikai elit körében nincs kialakult konszenzus arról, hogy az *univerzális méltóság politikáját* vagy a *különbözőség politikáját* (TAYLOR, 1997) támogatják, ezért a politikai szférát képviselő személyek hozzáállása alakította ezeket a kapcsolatokat. Az univerzális méltóság politikáját támogató egyének a Khangeri romák elismertetéséért folytatott kultúra- és identitásépítő stratégiáit olyan gyakorlatokként értelmezik, amelyek a környező társadalom romákról alkotott sztereotípiáit erősítik és a két közösség közti távolságot, a szegregációt mélyítik. Ezzel szemben a különbözőség politikáját előtérbe helyező személyeknek elsősorban a vallásos diskurzussal szemben vannak fenntartásaik, azt azonban sok esetben olyan keretként fogadják el, amely segíti a romák önszerveződésének, mentalitás- és életmódváltásának a létrejöttét. Azok a roma önkormányzatok, melyek vezetői ezt a szemléletmódot vallják, általában nyitottak a Khangeri – elsősorban az istentiszteleti alkalmak megtartására alkalmas terembérlés vagy valamilyen rendezvényen való részvétel szándékával történő – megkereséseire, és ezek azok az intézmények, amelyekkel együttműködések, közös kulturális programok szervezésére is sor kerül, hisz a legtöbb roma kulturális szervezet a roma kisebbségi önkormányzatok alatt vagy azzal együttműködve dolgozik. Így például az egyik roma önkormányzat tulajdona az a terem is, amelyet egy roma kulturális egyesülettel közösen használnak. A két intézmény egymást segítő viszonyáról így nyilatkozott Roland:

Úgyhogy ott tarthatjuk az alkalmainkat. Nem egy szép helyiség, de legalább van, és nagyon jól megközelíthető hely. Nagyon kedves volt, és annyit kért cserébe, hogy ő itt egy cigány klubbot üzemeltet... Igazából

az a célja, mint nekünk, csak más eszközökkel. Tehát a cigányság integrációja. Szeretnék, hogy a cigány fiatalok ne kábítószerezzenek, ne bűnözzenek, hanem egészséges cigány identitásuk legyen, és tudjanak érvényesülni a társadalomban. Ebből a szempontból elájultunk egymástól. Teljesen azonosan látjuk a cigánykérdést. Abban kérte csak a segítségünket, hogy a közösség tagjai, ha tehetik, minél többen elmenjenek a cigányklubba, me még nem voltak úgymond látogatók, és legyenek minél többen a cigányklubban. Kapcsolatépítés. Még azt is mondta, hogy nyugodtan hirdethetjük az evangéliumot is bátran. Szabadkezet kaptunk, csak ebben segítsünk. Közösségünkben van, aki jól gitározik, énekel, más jól táncol, és akkor ennyi. Egymás munkáját segítjük ebben az értelemben. Nagyon jó tapasztalat, és nagyon örültünk neki.

A Khangeri többször került olyan helyzetbe, amikor hátrány volt, hogy nem rendelkezett olyan intézményi háttérrel, amelyik legitimálhatná a tevékenységüket, így például börtönmisszióra, rehabilitációs intézményekben vagy iskolákban, nevelő intézetekben végzett missziós munkára sem volt lehetőségük, amelyet viszont nagyon fontosnak gondolnak. Ugyanakkor nem tudtak olyan pályázati lehetőségekkel sem élni, amelyekkel anyagi forrásokhoz juthatnának munkájuk fenntartása és fejlesztése érdekében, ezért hosszabb egyeztetési és tervezési időszak után arra jutottak, hogy egyesületként jegyeztetik be a közösséget, amely jelenleg folyamatban van. A jogi feladatok elvégzésében egy roma önkormányzat segített, akik helyiséget is biztosítottak számukra, annak reményében, hogy majd együtt tudnak dolgozni, hisz azt tapasztalták, hogy a romák körében egyre jobban terjedő vallásos mozgalom az, amely mélyreható változásokat tud eredményezni. Zozó így mesélt erről: „Örültek nagyon nekünk, és segítettek mindenben. X azt mondta, hogy ti vagytok azok, akik meg tudjátok szólítani a cigányokat. Mi nem tudunk mit kezdeni velük.”

8.3. Virtuális szint

Az önszerveződés és reprezentáció másik meghatározó helyszíne a virtuális tér, ahol a lokalitástól elszakadó jelentések, a vallási és kulturális tartalmak áramlása, továbbá a különböző hálózatok (*network*) rendszere jobban megfigyelhető, valamint az építkezés szintjei kirajzolódnak. Mindez elsősorban a közösségi oldalak használatában, a „megosztások” és „kommentek” dinamikájában telítődik tartalommal. A legfontosabb virtuális felület a Facebook, amely egyszerre ad lehetőséget az egyén és közösség megmutatkozásának (*reprezentációk*), hozzáférést a különböző vallási és kulturális tartalmakhoz (*információszerzés*), illetve kapcsolatok kialakítására (*közösségépítés*).

Ennek a rendszernek a működésbe hozását és fenntartását elsősorban a gyülekezeti tagok személyes oldalain létrejövő aktivitások határozzák meg (egyéni szint), ahol az egyes személyek felmutathatják a *megváltozott morális személyt* (*moral personhood* – GAY BLASCO, 1999), amit a közösség visszaigazolása legitimál. A megváltozott morális személy azáltal válik láthatóvá, hogy különböző, a virtuális térben létező vallásos közösségekhez csatlakozik, bibliai igéket oszt meg, vallásos tanítók, prédikátorok tanításait teszi közzé az oldalán, azokhoz hozzászól és véleményt formál. A különböző bölcsességek, aforizmák, ahogyan Buddha vagy Gandhi gondolatainak a megosztása⁵⁹ is a megváltozott morális személyt hivatott megjeleníteni. Az olyan oldalakon, mint az *Ez az a nap!*,⁶⁰ *Isten Szeretete*,⁶¹ *Igében éljünk*,⁶² *Mai Ige*⁶³ rövid bibliai igéket és tanításokat tesznek közzé⁶⁴ valamilyen transzcendens világot megjelenítő képre írva, amelyek közül a gyülekezeti tagok választanak, s naponta megosztják azokat a saját oldalukon, gyakran kommentekben fűzve hozzájuk a saját értelmezésüket, a rájuk (vagy a romákra) vonatkozatható jelentéseit. Ezek az oldalak nem kapcsolódnak felekezetekhez, konkrét vallásos közösségekhez. Felekezetközi vagy egyszerűen keresztény oldalakként jelölik meg magukat, melyek célja az emberek Istenhez való vezetése. Többségük valamilyen európai vagy amerikai oldal fordítása. Ugyanakkor vannak olyan tanítók, prédikátorok, akiknek szintén szívesen megosztják a gondolatait, mint például Reinhard Bonnke⁶⁵ és Derek Prince, akik a nemzetközi pünkösdi mozgalom meghatározó személyiségei. Sikerkönyvek, rádió- és televízióműsorok kapcsolódnak a nevükhöz, amelyeket több nyelvre lefordítottak és sugároznak. Ezeknek a prédikátoroknak a megjelenítése, a nevükkel jelzett csoportokhoz való csatlakozás már nem csak a keresztény értékeket képviselő morális személyt jelenítik meg, hanem annak irányát is, ez esetben a pünkösdi-karizmatikus mozgalom meghatározó szerepét. Ugyanakkor Reinhard Bonnke neve a roma gyülekezetek esetében egy pluszjelentést is hordoz, hisz fontos szerepet töltött be az afrikai és afroamerikai közösségek keresztény hitre térésében,⁶⁶ amely nagymértékben

⁵⁹ Például: „Lásd magad olyannak, amilyennek Isten lát téged” (a képen pedig egy tükörbe néző cica, a tükörben egy oroszlán képével).

⁶⁰ <https://www.facebook.com/ezazanap.hu?fref=ts> – utolsó letöltés: 2014. szeptember 7.

⁶¹ <https://www.facebook.com/isten.szeretete?fref=ts> – utolsó letöltés: 2014. szeptember 7.

⁶² <https://www.facebook.com/groups/223179281037243/?fref=ts> – utolsó letöltés: 2014. szeptember 7.

⁶³ <https://www.facebook.com/ucb.hungary?fref=ts> – utolsó letöltés: 2014. szeptember 7.

⁶⁴ Például: „Eltörölöm az álnokságaidat, mint fellegetket, és mint felhőt a bűneidet, téj én hozzám, mert megváltottalak. Ézsaiás 44:22”.

⁶⁵ A Reinhard Bonnke névvel jelzett magyar nyelvű Facebook-oldal, a *Napi Gondolatok Reinhard Bonnketől* naponta oszt meg valamilyen tanítást, bibliaértelmezést. <https://www.facebook.com/pages/Napi-Gondolatok-Reinhard-Bonnk%C3%A9t%C3%B3l/167788570054522?fref=ts> – utolsó letöltés: 2014. szeptember 7.

⁶⁶ Reinhard Bonnke egy nemzetközi misszionárius szervezet alapítójaként (*Christ for*

hozzájárult ezeknek a közösségeknek az elismerés politikájához és emancipációjához. Több roma gyülekezet is ehhez hasonlítja saját megtérését, a vallásos hitre térés következtében megjelenő kulturális és társadalmi mobilizációt, így az ő tanításainak a hirdetése, Facebookon való megosztása a roma gyülekezetek többségében, ahogyan a Khangeri esetében is, különös fontossággal bír és reflektív.⁶⁷

A gyülekezeti tagok Facebook-aktivitása a megváltozott morális személy mellett, sok esetben pedig ahhoz szervesen kapcsolódva a roma identitás megkonstruálását és újradimenzionálását is lehetővé teszi. Itt is a különböző, etnikai szinten szerveződő kulturális és érdekérvényesítő csoportokhoz, oldalakhoz (*Nemzetközi Roma Internetes Hálózat*,⁶⁸ *Csak cigányzene*,⁶⁹ *Kalderash and Vlax Romani Language*,⁷⁰ *Ne csak a mának éljünk. Tegyük együtt az értelmes cigányságért*⁷¹) való csatlakozás és a roma kulturális szimbólumok (*etnikai markerek*) felmutatása a jellemző, például a világ különböző roma közösségeihez tartozó roma zenék által, amelyek egyszerre képviselhetik a roma populáris kultúrát és a roma folklórt, illetve roma irodalmi alkotások, romákról szóló filmek, pozitív híradások közzétételével. Egyfajta példamutatás funkcióját tölti be olyan híres roma személyek bemutatása, akiknek származásáról sok esetben sem a roma, sem a többségi társadalomnak nincs tudomása, mint például Charlie Chaplin, Elvis Presley vagy Teréz anya.⁷² A vallási és az etnikai dimenzió összekapcsolódása jön létre az esetben, amikor a világ különböző roma gyülekezeteiben elhangzó istentiszteleteket és zenés dicsőítéseket osztanak meg, amelyek inspirációs forrásul szolgálhatnak saját közösségi munkájuk alakításában is. A Khangeri dicsőítéseinek repertoárját például nagymértékben alakítja Ricardo Kwiek németországi kelderash oláh cigány és pünkösdi *dicső-*

All Nations) jelenleg is Afrika különböző országaiban végez szolgálatot, esetenként három-négyezer ember előtt hirdelve Isten ígését. A mozgalomról bővebben itt lehet olvasni: <http://us.cfan.org/?lang=en-US> – utolsó letöltés: 2014. szeptember 9.

⁶⁷ A pünkösdi-karizmatikus mozgalom kezdetének számító Los Angeles-i *Azusa utcai ébredés* elsősorban az ott élő afroamerikai közösségekhez és egy fekete lelkipásztor, William Joseph Seymour nevéhez köthető. A mozgalomnak az afroamerikaiak emancipációjában játszott szerepéről több tudományos munka is született, sokan *fekete egyháznak*, *fekete pünkösdzizmusnak* nevezve azt. (HOLLENWEGER, 1997; BECKFORD, 1999; McROBERT, 1999)

⁶⁸ <https://www.facebook.com/groups/nrihcsoport/?fref=ts> – utolsó letöltés: 2014. szeptember 9.

⁶⁹ <https://www.facebook.com/groups/173698285992674/?fref=ts> – utolsó letöltés: 2014. szeptember 9.

⁷⁰ <https://www.facebook.com/KalderashAndVlaxRomaniLanguage?fref=ts> – utolsó letöltés: 2014. szeptember 9.

⁷¹ <https://www.facebook.com/groups/666073366748562/?fref=ts> – utolsó letöltés: 2014. szeptember 9.

⁷² Híres roma származású személyeket bemutató Facebook-oldal: https://www.facebook.com/pages/H%C3%ADres-roma-sz%C3%A1rmaz%C3%A1s%C3%BAemberek/316960414984648?hc_location=timeline – utolsó letöltés: 2014. szeptember 9.

ító evangélista munkássága, aki több romani nyelvű vallásos zene szerzője,⁷³ és CD-i a roma keresztények körében közismertek. Ezeket a dalokat azonban ritkán veszik át változatlanul, hisz a hangszerelést, a ritmus- és a dallamvilágot majdnem minden esetben átalakítják, és a szöveget is gyakran megváltoztatják. Rozi így foglalta össze nekem a Khangeri dicsőítés-repertoárjának hátterét:

A Ricardót nagyon szeretjük, mert cigányul énekel, s a stílusa is cigányzene, ami nekünk nagyon bejön. Ugyanaz a nyelv, de átírjuk. Addig variáljuk, gondolkodunk, míg át nem írjuk magunkra. Mi hiába értjük, ha világi ember⁷⁴ jön, akkor nem érti, mert a cigányok a hétköznapi nyelvet beszélik, nem ezt a vallásost. S a német cigányok fordítva beszélnek, me mi a magyar nyelvhez beszélünk cigányul, ők meg a némethez, s az fordítva van. Igeileg átvesszük, de azt is sokszor átírjuk, úgy ahogy mi értjük. S zeneileg is. Van, amikor lefordítjuk magyarra, vagy egyik verssor magyarul, a másik cigányul. De a Nusi is ír dicsőítéseket. Megírja a szöveget, s akkor a fiukkal megzenésítik. Például az alapgondolat ugyanaz, mint Ricardonál, de teljesen át van írva, s nem is úgy hangzik.

Noha az egyes személyek Facebook-tevékenysége nagymértékben hozzájárul a Khangeri közösségépítéséhez, hisz a különböző csoportokban való aktív jelenlétükkel és a személyes kapcsolatok szintjén építik azt, külön egységet képez a Khangerinek mint intézménynek ebben a virtuális térben való jelenléte, amely egy tudatosabb részvételt és építkezést valósít meg. A Khangeri Facebook-oldalán a gyülekezetnek a szélesebb társadalmi térben való láthatósága, és az arról való tudás alakítása a meghatározó, ezért elsősorban a gyülekezeti életről tesznek fel fotókat, az istentiszteleti, evangelizációs alkalmakról videókat, illetve a fent említett vallásos oldalakról olyan rövid bibliai igéket és tanításokat, amelynek szellemiségét ők is képviselik. Ezek többnyire az egyszerű, emberközeli és a megélés/átélés fontosságát hangsúlyozó hitgyakorlásról, valamint az elveszett, bűnös emberek Isten általi megbocsátásáról szólnak, amelyet kiegészít a romák felszólítása, hogy térjenek meg Istenhez.

Az információ-megosztáson túl a kommunikáció megteremtésének és fenntartásának is fontos tere az oldal, hisz ez az a hely, ahol a gyülekezethez nem tartozó személyek is kapcsolatba tudnak lépni a közösséggel, kommentekben feltehetik kérdéseiket, megoszthatják tapasztalataikat, vitázhatnak és értesülhetnek a különböző eseményekről, mint például az istentiszteleti alkalmakról vagy egy közösségi bográcsolásról. Ebből a szempontból a valós tereken megjelenő evangelizációs alkalmakhoz hasonló a szerepe, ahol a legfontosabb cél

⁷³ Ricardo Kwiek Facebook-oldala: <https://www.facebook.com/ricardokwiek> – utolsó leltöltés: 2014. szeptember 9.

⁷⁴ Még meg nem tért személy.

a misszió. Ugyancsak az érdeklődés felkeltését szolgálják a YouTube-on közzétett videók is, amelyek többnyire a gyülekezetben játszott zenés dicsőítések felvételei. Ezzel szemben a gyülekezet blogoldala elsősorban a már megtért, keresztény romáknak szól, akik már nyitottak arra, hogy elmélyüljenek egy-egy hosszabb tanításban, hisz itt jóval terjedelmesebb biblia-értelmezéseket, prédikációkat tesznek közzé, amelyre a Facebookon csak utalnak, hogy akit érdekel, itt majd olvashatja. A kulturális nemzetépítés gyakorlata a vizuális megjelenésben és a retorika szintjén kerül előtérbe: a különböző eseményekre való meghívó háttérképe nagyon gyakran a roma zászló, továbbá népként, nemzetként szólítják meg a romákat.

A Khangerinek mint intézménynek a virtuális térben való láthatósága az egyes tagok személyes Facebook-aktivitásán keresztül valósul meg, hisz ők azok, akik a saját oldalukon, illetve különböző közösségek falain megjelenítik azt, ezzel a visszacsatolással pedig ők is hozzájárulnak ezen oldalak diskurzusainak alakításához, egy *új etnicitás* (HALL, 1996) létrejöttéhez.

9. Kutatási perspektívák és a hasznosság kérdése

A kutatás módszertanával – amelyet a *kiterjesztett terep* és a *kollaboráló módszertan* fogalmakkal írtam le – a romakutatások lehetséges perspektíváira és annak hasznosíthatóságára kívánok reflektálni. Jelen tanulmány ennek a reflexiónak a kiindulópontja, amely a módszer továbbgondolására, a benne rejlő lehetőségek kibontásra ad lehetőséget.

A *kiterjesztett terep* fogalmát elsősorban a társadalmi jelenségek vizsgálatának egy szélesebb perspektívából való megközelítésére használom, amely nagyobb rálátást ad a különböző folyamatok és összefüggések átfogására, a lokalitáson túli jelenségek meghatározó szerepére, illetve az adott térben élő embereknek ebben a folyamatban való aktív részvételére. Úgy gondolom, hogy különösen hasznos és hasznosítható a világhálóra kutatási terepként tekinteni, hisz ez az a tér, ahol nem csak információkat szerezhetünk a vizsgált jelenségről, hanem az egyúttal e jelenségek létrejöttének és működésének a konkrét helyszíne is. Jelen esetben például a közösségi szerveződés meghatározó tere, a vallási és etnikai hálózatok működésének színhelye, amely egy olyan etnopolitikai diskurzus vizsgálatakor, mint amilyen a diaszpóra-hálózatokba rendeződő roma közösségeknek egy transznacionális vallásos mozgalomban való részvétele, megkerülhetetlen. Ugyanakkor a *kiterjesztett terep*ben való gondolkodás alatt egy szemléletmódot is értek, amely Arjun Appadurai és George Marcus nézeteihez kapcsolódva elsősorban a különböző kulturális jelentések, identitások és minták áramlására, azok kapcsolataira és alakulására

ira (hibriditás? kreolizáció?) fókuszál (APPADURAI, 1996; MARCUS, 1995). Úgy vélem, hogy a roma nemzetépítés és *hagyományteremtés* (HOBSBAWM, 1987) diskurzusainak a megértése nem nélkülözheti ezt a típusú látásmódot, hisz a világ különböző pontjain élő népcsoport minden olyan törekvése, hogy egységes képet mutasson magáról, folyamatos egyeztetések, az adott életterben létrejövő jelentések és kulturális cserefolyamatok eredménye.

A *kollaboráló módszertan* alatt a kutatónak ebben a folyamatban való aktív részvételét értem. Olyan együttműködések folyamatát, amelyben a kutatói szerep már nem csak megfigyelőként értelmeződik, hanem olyan aktív résztvevőként, amely hozzájárul a közösség alakulásához, sőt annak létrejöttéhez is, hisz azáltal, hogy én készítettem el a gyülekezet blogoldalát, általam készített fotókat és videókat is tesznek fel a Facebookra, a hálózatokban való részvétel, a kulturális jelentések alakulása az én közreműködésem eredménye is. Innen nézve a *részvételi akciókutatáshoz* kapcsolódik, annak szellemiségéből és módszereiből építkezik, azonban mégsem tekinthető annak, hisz nem projektalapú, nem kizárólag társadalmi problémákra fókuszál, és nem célja kimondottan társadalmi változások előidézése. Ugyanakkor viszont változó társadalmi problémák kerülhetnek a kutatás során felszínre, anélkül hogy a kutató előfeltevései között azok ott lettek volna, és társadalmi változásokhoz is hozzájárulhat ezirányú konkrét törekvés nélkül is. Ennek a kutatói habitusnak a lényegét egy olyanfajta reflexivitásban látom, amely felismeri, azáltal hogy részt vesz egy közösség mindennapjaiban, hozzájárul annak az alakulásához is. E kutatói szerep felvállalása pedig lehetővé teszi számára, hogy a közösséggel együttműködve, bizonyos dolgokat együtt csinálva végezze a kutatást, és így olyan helyzetekbe kerülhet, amelyben a közösség mindennapjait meghatározó strukturális rendszerek jobban láthatóvá válnak.

Jelen kutatás során a különböző roma integrációs programoknak és szociálpolitikai rendszereknek a Khangeri nézőpontjából történő megértését pontosan a különböző megoldandó szituációkba való bekapcsolódásom révén sikerült elérnem. Magyarországon felzárkóztató oktatási programok például csak hatodik osztálytól indulnak, a Khangeriben pedig több olyan személlyel is találkoztam, elsősorban nőkkel, akik szerettek volna ugyan tanulni, de ezzel a lehetőséggel nem tudtak élni, mert csak három vagy négy osztállyal rendelkeztek. Az állami oktatási rendszertől ugyanígy nem kapnak segítséget azok a személyek, akik a megtérésük után kezdenek el írni és olvasni tanulni. Számukra a különböző civil szervezetek, alapítványok nyújthatnak megoldást, azonban itt is több strukturális buktatóba ütközhetnek. Mivel a felzárkóztató programokban résztvevők egy-két év alatt veszik át több év anyagát, az érettségi vizsgára kevés eséllyel tudnak megfelelően felkészülni, ezért ritka, hogy első alkalommal sikeresen letennék azt. Ahhoz, hogy a következő évben is megpróbálhassák, tantárgyanként fizetniük kell, amely egy minden tantárgyat magába foglaló

érettségi esetében negyven és hetvenezer forint között van, attól függően, hogy hány tantárgyból szeretnének emelt szintű vizsgát tenni. Olyan többgyerekes családoknál, ahol a mindennapi létfenntartás kiszámolt, ez egy kifizethetetlen összeg, így a Khangeri több tagja sem rendelkezik érettségi bizonyítvánnyal, holott mindenki elvégezte a 12 osztályt. Bár szeretnének azokkal a lehetőségekkel élni, amelyek egy érettségi oklevél birtokában válnának elérhetővé, például álláskereséskor, olyan anyagi forrásokkal azonban nem rendelkeznek, amelynek segítségével túlléphetnének ezen a helyzeten. Ha mégis sikerül érettségi bizonyítványt szerezniük és tovább szeretnének tanulni, egyéb rendszerakadályok nehezítik azt. A különböző szociális és roma oktatási projektek támogatásrendszerének többsége korhoz kötött, általában 35 évet jelölve meg a felső korhatárnak, így az olyan személyeknek, mint Rozi, aki elmúlt 35 éves, nem sok esélye van arra, hogy a továbbtanuláshoz anyagi támogatást is találjon, holott a szociális háttere ezt indokoltá tenné. Több roma személy is felnőtt korban, a megtérése után kezd el bekapcsolódni az oktatási rendszerbe, ahol a korhatárhoz kötött oktatáspolitikai nincs a segítségükre, és sok esetben a különböző támogatási rendszerekről szóló információk se jutnak el hozzájuk, mert az információáramlás csatornáit nincsenek kidolgozva, illetve nem e közösségek által használt információhálózatokra épülnek. Ilyen helyzetben sokat tehet a kutató csak azáltal, hogy segít ezen információk felkutatásában, a felhasználás feltételeinek a közösséghez való közvetítésében, hisz saját szocializációjából következően jobban mozog ezekben az információs terekben, és így kisléptékben ugyan (alulról építkezve), de hozzájárul a közösség fejlődéséhez.

Jól látható, hogy a különböző strukturális korlátok annak a szociális- és oktatáspolitikának a részét képezik, amelyik pontosan a hátrányos helyzetű egyének és közösségek felzárkóztatását tűzte ki célul, és ezáltal továbbra is fenntartja a társadalmi és szociális különbségeket. Ebből a nézőpontból közelítve az ilyen jellegű kutatások hozzásegítenek ahhoz, hogy láthatóvá váljon a különböző roma integrációs projekteknek a közösség szempontjából való hasznossága, működő vagy működésképtelen összetevői, ezzel segítve a döntéshozók és a civil szervezetek ezirányú munkáját, hiszen az egyes programok kidolgozása nem minden esetben alapul a célcsoport belső rendszerének – társadalmi, gazdasági és kulturális struktúráinak – az ismeretén, így azok sokszor párhuzamosan léteznek azzal a közösséggel, amelyek érdekében megfogalmazódnak. Ugyanakkor láthatóvá válnak azok az önszerveződési formák, alapvető belső összetevők is, amelyekre támaszkodva ezek a programok jobban elérhetik céljaikat, úgy, hogy szervesen bekapcsolják az adott közösséget is a munkafolyamatokba, együttműködnek, kollaborálnak velük, ehhez azonban elengedhetetlen a különböző folyamatokat meghatározó logikai rendszerek megértése. Nem utolsósorban pedig az ilyen típusú kutatások azáltal, hogy bizonyos sztereotípiákat a roma közösség felől is megvilágítanak, azok létrejöttének és műkö-

désének a háttérét is megmutatják, segíthetnek a környező társadalom negatív előítéleteinek a lebontásában, a társadalmi távolságok csökkentésében.

10. Összegzés

Tanulmányomban a budapesti Khangeri gyülekezet példáján mutattam be a roma pünkösdi mozgalomnak a roma nemzetépítési gyakorlatokban játszott szerepét, olyan alulról szerveződő etnikai mobilizációként értelmezve azt, amely egy transzcendens kontextusban járul hozzá az etnikai identitás újradimenzionálásához. Ebben a folyamatban a *megváltozott morális személy* (GAY BLASCO, 1999) a kulturális nemzetet meghatározó szimbolikus kulturális értékek hordozójaként jelenik meg, és a vallás az *újracigányosodás* (WILLIAMS, 2000, 291.) morális háttérét képezi, amely a különböző társadalmi performanszok és reprezentációs gyakorlatok szintjén válik láthatóvá, ugyanakkor transznacionális etnikai és vallási hálózatokba illeszkedik. A hétköznapi és rituális gyakorlatok sorozatába sűrűsödő etnikai mobilizáció egyszerre teszi lehetővé a kulturális nemzet eszméjének a hétköznapi szintjén való terjesztését és megerősítését (hagyománytermés), és a különböző etnopolitikai diskurzusok alakításában való részvételt, hisz az egységes roma nemzet és kultúra kialakításáért versengő identitáspolitikák rendszerébe lép be egy új típusú alternatív politikai gyakorlatként.

A Khangeri elismerés politikája a nemzetközi roma pünkösdi mozgalom által képviselt *különbözőség politikáját* (TAYLOR, 1997) jeleníti meg, amellyel a nem romákhoz viszonyított morális és kulturális különbségeket kívánja elismertetni, ennek megvalósulását azonban a helyi viszonyok befolyásolják. Az elemzésben rávilágítottam azokra a helyi meghatározókra, amelynek keretei közt kitermelődik egy *új etnicitás* (HALL, 1996): a különböző közösségmodellek (vallási, etnikai és a rokonsági, baráti kapcsolatok belső hálózatára támaszkodó spontán folyamat eredményeként létrejövő) használatának feltételeire, a magyarizáló és romanizáló missziós módszerek közötti dinamikára, a családi és gazdasági szinten termelődő presztízsépítés szerepére, továbbá az etnicitás újradefiniálásának háttérét képező társadalmi és kulturális jellemzőkre (*roma politika*). Mindezzel a különböző roma érdekközösségeknek az alulról szerveződő mobilizációban játszott szerepét kívántam megvilágítani, a közösségépítés szintjeinek az ismertetésével pedig azt a folyamatot láttatni, amely az utcai evangelizálástól (helyi szint) az intézményesülésen keresztül (intézményi szint) a transznacionális hálózatokba kapcsolódásig (virtuális szint) terjed.

IRODALOM

ACTON, Thomas

2010 Egység a különbségben. Lehet-e a kulturális széttagoltság az erő forrása Európában a ma krízishelyzettel szembenéző roma népesség számára? *Kethano Drom* internetes portál. http://www.kethanodrom.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=162:egyseg-a-ku-eloenbsegben&catid=62:tarsadalomciganysag&Itemid=86 – utolsó letöltés: 2014. február 7.

2013 New Religious Movements among Roma Gypsies and Travellers: Placing Romani Pentecostalism in an Historical and Social Context. In: MARSH, Adrian – THURFJELL, David (szerk.): *Romani Pentecostalism – Gypsies and Charismatic Christianity*. 23–30. Frankfurt am Main, Peter Lang Publishing Group.

APPADURAI, Arjun

1996 *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. London, University of Minnesota Press.

2001 A lokalitás teremtése. *Regio, XII, 3, 3–31.*

ANDERSON, Benedict

2006 *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

ALEXANDER, Jeffrey C. – GIESEN, Bernhard – MAST, Jason L. (szerk.)

2006 *Social Performance: Symbolic Action, Cultural Pragmatics and Ritual*. Cambridge, Cambridge University Press.

BECKFORD, Robert

1999 Black Pentecostals and Black Politics. In: ANDERSON, Allan H. – HOLLENWEGER, Walter J. (szerk.): *Pentecostals after a Century. Global Perspectives on a Movement in Transition*. 48–59. Sheffield, Sheffield Academic Press.

BERTA Péter

2014 Politika és presztízs fogyasztás az erdélyi gábor romák között. *OTKA Magazin*, április. <http://www.otka.hu/otka-magazin/tamogatott-kutatasok/2012-ben-lezarult-projektek/gabor-romak> – utolsó letöltés: 2014. július 11.

BINDER Mátyás

2008 A roma nemzetépítés – történeti és kulturális keresztmetszetben. *Eszmélet*, XX, 77, 130–160. http://epa.oszk.hu/01700/01739/00062/eszmelet_EPA01739_77.item657.htm – utolsó letöltés: 2014. február 7.

BRUBAKER, Rogers

- 2001 Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, VI, 7–8, 60–66. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/csoportok-nelkuli-etnicitas> – utolsó letöltés: 2012. április 22.

CLIFFORD, James

- 1997 Spatial Practices: Fieldwork, Travel, and the Disciplining of Anthropology. In: GUTA, Achil – FERGUSON, James (eds.): *Anthropological Locations: Boundaries and Grounds of a Field Science*. 185–222. Berkely, University of California Press.
- 1999 Az etnográfiai allegóriáról. In: THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 3*. 151–181. Budapest, Kijárat Kiadó.
- 2003 Térbeli gyakorlatok (terepmunka, utazás). *Magyar Lettre International*, Nyár, 49, 11–17.

FEISCHMIDT Margit

- 2014 Mindennapi nacionalizmus és a másság cigányként való megjelölése. In: FEISCHMIDT Margit – GLÓZER Rita – ILYÉS Zoltán – KASZNÁR Veronika Katalin – ZAKARIÁS Ildikó (szerk.): *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. 401–447. Budapest, L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.

FOSZTÓ László

- 2002 Van-e cigány nemzettudat? In: FEDINEC Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. 207–224. Budapest, Teleki László Alapítvány. <http://adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf4608.pdf> – utolsó letöltés: 2013. május 16.
- 2003 Diaspora and Nationalism: an Anthropological Approach to the International Romani Movement. *Regio*, 3, 1, 102–120. <http://adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf4604.pdf> – utolsó letöltés: 2013. május 16.
- 2005 Conversions to Pentecostalism among the Roma in Romania. Draft paper for the conference 'Religious conversion after Socialism'. *Max Planck Institute for Social Anthropology*, 7–9 April 2005. <http://adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf5619.pdf> – utolsó letöltés: 2012. június 22.
- 2007a Revitalisation of Diverging Rituals in Eastern Europe: The Case of Roma and Gadze in a Transylvanian Village. *The Anthropology of East Europe Review*, XXV, 2, 121–131.
- 2007b A megtérés kommunikációja: gondolatok a vallási változásról pünkösddizmusra tért romák kapcsán. *Erdélyi Társadalom*, V, 1, 23–49.

FRASER, Sir Angus

- 2000 *A cigányok*. Budapest, Osiris Kiadó.

GAY BLASCO, Paloma

1999 *Gypsies in Madrid. Sex, Gender and the Performance of Identity*. Oxford, Berg.

2000 *Gitano Evangelism: the Emergence of a Politico-Religious Diaspora*. United Kingdom, School of Anthropological Studies Queen's University Belfast. <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/WPTC-01-04%20Gayblasco.pdf> – utolsó letöltés: 2014. március 24.

2008 Cigány/roma diaszpóra. Egy összehasonlítás perspektívái. *Regio*, XIX, 4, 25–49.

GOFFMAN, Erving

2000 *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Budapest, Pólya Kiadó.

GOG, Sorin

2008 Roma áttérések: pünkösddizmus és az identitás új narratívái. *Regio*, XIX, 4, 50–74.

GYETVAI Gellért

é. n. *Keresztény roma gyülekezetek Magyarországon – általános jellemzők*. Cigány Módszertani és Kutató Központ honlapja. <http://www.cimok.hu/node/16> – utolsó letöltés: 2014. szeptember 7.

HALL, Stuart

1997 Kulturális identitásról. In: FEISCHMIDT Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. 60–85. Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium.

H. BEISINGER, Margaret

2011 Schimbarea identităților în România postcomunistă: convertirea la pentecostalism în rândurile lăutarilor romi. In: TOMA Stefánia – FOSZTÓ László (szerk.): *Spectrum. Cercetări sociale despre romi*. 267–280. Cluj – Napoca, Editura Institutului Pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Kriterion.

HIRVI, Laura – SNELLMAN, Laura (szerk.)

2012 *Where is the Field? The Experience of Migration Viewed through the Prism of Ethnographic Fieldwork*. Helsinki, Finnish Literature Society.

HOBBSAWM, Eric

1987 Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In: HOFER Tamás – NIEDERMÜLLER Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás*. 127–197. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.

HOLLENWEGER, Walter J.

1997 A Kite Flies Against the Wind: Black Power and Black Pentecostalism in the USA. In: HOLLENWEGER, Walter J.: *Pentecostalism. Origins and Developments Worldwide*. 25–39. Peabody, Hendrickson Publishers.

- LAGUNAS, David
2010 Modernitás és modernitások. In: LAGUNAS, David: *A három kromoszóma. Modernitás, identitás és rokonság a katalán cigányok között.* 42–90. Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- LAJOS Veronika
2013 A modernitás eleganciája. A kritikai szembenézés társadalomtudományi gyakorlatának néhány aspektusa. *Kultúra és Közösség*, IV, 4, 43–54.
- LANGE, Barbara Rose
1993 Isteni rend és cigány identitás. A zenei stílus használati módjai egy magyar pünkösdista gyülekezetben. In: BARNA GÁBOR (szerk.): *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18–19. században.* 245–254. Salgótarján, Mikszáth Kiadó. /Cigány Néprajzi Tanulmányok 1./
2003 *Holy Brotherhood. Romani Music in a Hungarian Pentecostal Church.* Oxford – New York, Oxford University Press.
- LAURENT, Régis
2013 On the Genesis of Gypsy Pentecostalism in Brittany. In: MARSH, Adrian – THURFJELL, David (szerk.): *Romani Pentecostalism – Gypsies and Charismatic Christianity.* 31–40. Frankfurt am Main, Peter Lang Publishing Group.
- LE COSSEC, Clément
1991 *My Adventures With the Gypsies.* Bangalore, The Indian Gypsy Works Fellowship.
- LIÉGEOIS, Jean-Pierre
2002 *Romák, cigányok, utazók.* Budapest, Pont Kiadó. /Interface sorozat/
- LŐRINCZI Tünde
2007 Hitélet és etnicitás. Egy hitközösséghez való tartozás mint integrációs kísérlet egy cigány házaspár életében. In: ILYÉS SÁNDOR – POZSONY FERENC (szerk.): *Lokalitások, határok, találkozások. Tanulmányok erdélyi cigány közösségekről.* 173–190. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság. /Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 15./
2013 The Representations of the Self-Concepts Within the Adventist Romani Community from Etéd. *Acta Universitatis Sapientiae Philologica*, 5, 2, 203–222.
- MARCUS, E. George
1995 Ethnography in/of the World System: the Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology*, XXIV, 95–117.
- MARSH, Adrian – THURFJELL, David
2013 *Romani Pentecostalism – Gypsies and Charismatic Christianity.* Frankfurt am Main, Peter Lang Publishing Group.

McROBERT, Omar M.

- 1999 Understanding the „New” Black Pentecostal Activism: Lessons from Ecumenical Urban Ministries in Boston. *Sociology of Religion*, 60, 1, 47–70.

PULAY Gergő

- 2010 Az etnicitás láthatóvá tétele. Roma előadók kulturális politikája Budapesten. In: FEISCHMIDT Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. 351–366. Budapest, Gondolat Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet.

RIES, Johannes

- 2007 A romák és Isten népe – a pünkösdisták misszió hatása a roma kultúrára. In: ILYÉS Sándor – POZSONY Ferenc (szerk.): *Lokalitások, határok, találkozások. Tanulmányok erdélyi cigány közösségekről*. 139–152. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság. /Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 15./

- 2013 The Cultural Dynamics of Romani / Gypsy Ethnicity and Pentecostal Christianity. In: MARSH, Adrian – THURFJELL, David (eds.): *Romani Pentecostalism – Gypsies and Charismatic Christianity*. 127–142. Frankfurt am Main, Peter Lang Publishing Group.

SLAVKOVA, Magdalena

- 2007 Evangelical Gypsies in Bulgaria. Way of Life and Performance of Identity. *Romani Studies*, 17, 2, 205–246.

- 2013 „Prestige” and Identity Construction Amongst Pentecostal Gypsies in Bulgaria. In: MARSH, Adrian – THURFJELL, David (szerk.): *Romani Pentecostalism – Gypsies and Charismatic Christianity*. 57–74. Frankfurt am Main, Peter Lang Publishing Group.

SCHECHNER, Richard

- 2002 *Performance Studies: An Introduction*. New York, Routledge.

STEWART, Michael

- 1994 *Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest, T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány.

TAYLOR, Charles

- 1997 Az elismerés politikája. In: FEISCHMIDT Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. 124–152. Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium.

THURFJELL, David

- 2013 *Faith and Revivalism in a Nordic Romani Community: Pentecostalism Amongst the Kaale Roma of Sweden and Finland. Studies on inter-religious relations*. London, I. B. Tauris. /Library of modern religion 21./

WILLIAMS, Patrick

2000 A cigányok pünkösdista mozgalmának tanulmányozása során felmerülő kérdések. In: PRÓNAI Csaba (szerk.): *Cigányok Európában I. Nyugat-Európa. Válogatás Bernard Formoso, Patrick Williams, Leonardo Piasere tanulmányaiból.* 286–297. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

ZATTA, Jane Dick

2006 Szóbeli kultúra és írásbeli kultúra. In: PRÓNAI Csaba (szerk.): *Cigány világok Európában.* 347–357. Budapest, Nyitott Könyvműhely.

TÜNDE LŐRINCZI

DOWN-TO-TOP ETHNIC MOBILISATION IN A ROMA CONGREGATION IN BUDAPEST

The author in her article examines a Pentecostal Roma congregation in Budapest, paying special attention to the reinterpretation of ethnic identity in a religious framework, its modes, social and cultural conditions, and revealing the ways in which a religious small community contributes to the formation of discourses of international Roma self-organisation. The author presents the logic of the mechanism of community building, which is realised in a transnational context, at the same time with various social performances and representational strategies it contributes to the establishment of the system of ethno-policies and acknowledgement-policies and to its popularization among and familiarisation with ordinary people. The author reflects on the possible perspectives and usability of contemporary Roma researches with the methodology of her research project. She uses the concept of *extended field* for the inspection of the constituents of the field beyond locality, since these communities identify themselves with other religious and ethnic communities, which is often realised in a virtual space. With *collaborative methodology* the author highlights a research habitus that comes into being between the researcher and the researched community. Due to their cooperation, the researcher contributes to the work of the community, what is more, to its becoming a community, which, although to a lesser extent, also helps the researched community. With this method the usability, working or useless constituents of the various Roma remedial projects become visible from the viewpoint of the community, to which similar research projects may also draw attention, in this way promoting the work of policy makers and NGOs.

PÁRVÁLASZTÁSI PREFERENCIÁK A MAGYAR-ROMÁN HATÁR
ÁLTAL ELVÁLASZTOTT KÉT SVÁB TELEPÜLÉSEN, CSANÁLOSON
ÉS VÁLLAJON AZ 1825-TŐL 1944-IG TERJEDŐ IDŐSZAKBAN

Az alábbi tanulmány a magyar-román határ által elválasztott két sváb település, Vállaj és Csanáros kapcsolattörténetének egyetlen fejezetét, a két falu fiataljai között létrejött házasságkötések történeti alakulását teszi meg vizsgálatá tárgyául.

A két település az egykori Szatmár vármegye székhelyétől, Nagykárolytól mindössze 8 (Csanáros), illetőleg 10 km-re (Vállaj) fekszik északnyugati irányban, a Nagykárolyt Mátészalkával és Nyíregyházával összekötő út mentén, a Nyírség, a Károlyi-síkság és a hajdani Ecsedi-láp találkozásánál. A tágabb értelemben vett térséget jelentős társadalmi, etnikai és vallási diverzitás jellemezte. Együtt éltek itt magyarok, svábok és ruszinok, reformátusok, római és görög katolikusok, akik között a találkozások, érintkezések meghatározóak voltak. A táji-történeti tagolódás egy másik szempontja szerint a szatmári sváb falvak közé tartoznak, melyeknek német lakosságát, a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcot követően, Károlyi Sándor és utódai telepítették Nagykároly és Szatmárnémeti környéki birtokaikra. A Nagykárolytól való kölcsönös függőség, a közös származás és vallás, a hasonlóan megélt másságtudat, valamint a térbeli közelség szoros gazdasági és társadalmi kapcsolatrendszer eredményezett közöttük. Lassan három évszázados jelenlétük során folyamatosan mint kisebbség léteztek, ezen a 20. századi határmódosítások sem változtattak. Egymással való kapcsolatuk a határ meghúzását követően sem az interetnikus (kontaktzónák), sem a csoportok közti, sem a szimbolikus viszonyrendszer antropológiai (határ)kutatói paradigmájában nem helyezhető el.¹

A 20. század végére a két település között fennálló mi-ők viszonyrendszer etnikai és kulturális színezetét is kapott. Meggyőződésem, hogy ennek kialakulásában vitathatatlanul fontos szerepe az országhatárnak volt, mely története nagyobbik részében elidegenített határrégiókba (MARTÍNEZ, 1994, 3–5.) kényszerítette a vizsgált településeket.

¹ Mint például: BARTH, 1969; COHEN, 1994; HASTINGS – WILSON, 1999; MARTÍNEZ, 1994; KEMÉNYFI, 1994.

A szatmári svábokról

A svábok megjelenése Szatmárban Károlyi Sándor nagykárolyi gróf nevéhez fűződik. Az erdélyi fejedelmek – Bocskai István, Bethlen Gábor, I. és II. Rákóczi György, Thököly Imre – háborús tevékenységei során Szatmár vármegye népessége folyamatosan csökkent, illetve a II. Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharcot követően jórészt elnéptelenedett. Majd alig hat évvel a szabadságharc lezárása után, 1717. augusztus 22-én krími és dobudzsai tatárokból szervezett sereg pusztította végig a Szamos mente vidékét.

Károlyi Sándor, aki Rákóczi tábornagya, a szatmári béke kieszközlője és aláírója volt, a szabadságharcot követően grófi címet és kiterjedt Rákóczi-birtokokat kapott. A birtokok jövedelmezővé tétele azonban a fentebb említett emberhiány következtében nehézségekbe ütközött, ezért már a szabadságharcot követő évben, 1712-ben császári engedélyért folyamodott, hogy német telepeseket toborozhasson birtokaira. A megfogyatkozott lakosság pótlására Bajorországból, Badenből, Hohenzollernből, legnagyobb számban pedig a württembergi Felső-Sváb területről (Oberschwaben) származó, többségükben katolikus németeket² telepített. A sváb területeken élők hasonló, sőt még nagyobb nehézségekkel néztek szembe a 17. századtól kezdődően a 18. század elejéig. A harmincéves háború, azt követően XIV. Lajos rablóhadjáratai, majd a spanyol örökösödési háború nem csak tetemes emberveszteségekkel jártak, hanem hatalmas anyagi terheket is okoztak a túlélők számára. Az elszegényedés és kilátástalanság elől menekülve sokan inkább az elvándorlást választották. Károlyi Sándor uradalmi tisztjei így számos jelentkezőt találtak, akik megfeleltek a gróf igényeinek, melyek nem voltak túl nagyok, mindössze „becsületes katolikus svábok”-kal kívánta elpusztult birtokait benépesíteni (VONHÁZ, 1931, 23.).

A császári adományoknak köszönhetően megnövekedett Károlyi birtokon, a telepítések eredményeként, összesen 31 falu vált svábbá vagy sváb többségűvé. A falvak nem alkotnak egyetlen tömböt, hanem kisebb-nagyobb csoportokat formázva a vármegye teljes területén szétszóródva találhatóak. A megyén belüli helyzetük alapján három nagyobb csoportot különíthetünk el. Ezeken kívül van még néhány, a vármegyében szétszórtan található falu, melyek szigetként, a nagyobb sváb tömböktől távolabb fekszenek. A Nagykároly környéki, svábok által lakott települések: Nagykároly, Mezőfény, *Csanálos*, *Vállaj*, Mérk, Kaplony, Mezőpetri, Kálmánd, Csomaköz, Szaniszló és Mezőterem. Nagykároly és Szatmárnémeti között található: Nagymajtény, Gilvác, Krasznaterebes. Szatmárnémetitől keletre, a Bükk-hegység határán

² A sváb megnevezés a magyarországi németekre általánosan kiterjesztett terminus, mely azonban nincs összefüggésben valódi származásukkal, így a szatmári sváboknak is csak egy része, igaz a nagyobbik, származik tulajdonképpen sváb területről.

sorakoznak: Erdőd, Nagymadarász, Krasznabéltek, Nagyszokond, Szakas, Krasznasándorfalu. Tasnád, Túrterebes, Alsóhomoród, Szinfalu, Barlafalu, Zajta, Józsefháza, Nántú, Kisdengeleg, Tasnádszántó és Királydaróc magyar és román falvak közé beékelődve fekszenek. A vármegye középső részén húzódó nyelvhatártól nyugatra eső falvak magyar, míg az attól keletre esők román környezetbe kerültek. A településcsoportok között a kapcsolat kezdetben laza volt, oda-vissza költözések jellemezték. A 19. század végére, amikor a belső migráció lezárult, a kapcsolatok esetlegessé váltak. A kutatás a szatmári svábok nyugati csoportjára, azaz a Nagykároly környéki településekre korlátozódik.

A betelepülők között legnagyobb számban földművesek voltak, de érkeztek mesteremberek – tímárok, kádárok, asztalosok, pékek, molnárok, kovácsok stb. – is. A betelepülő népesség jobbágy volt, ám a Károlyiakkal kötött szerződések értelmében szabad költözési joguk volt, továbbá meghatározott időre vármegyei és földesúri adómentességet élveztek.

A majd száz évig tartó telepítések végére 18.377 római katolikus svábbal gyarapodott Szatmár vármegye lakossága (BAUMGARTNER, 2012, 20.). Ebben a számadatban magától értetődően benne van a korábbi hullámban érkezettek természetes szaporulata is.

A szatmári sváb telepítés több hullámban zajlott a 18. századtól kezdődően a 19. század első harmadáig (VONHÁZ, 1931, 176.). Károlyi Sándor gróf betelepítő politikáját fia, Ferenc, és unokája, Antal is követte. Az 1712-es első hullámban Nagykároly, *Csanálos*, Csomaköz és Kaplony (mely 1714-ben már ismét lakatlan a szökések és továbbköltözések miatt) került betelepítésre. 1716-ra Csanálos maradt az egyetlen svábok által lakott település, a többiben a telepesek meghaltak, visszaszöktek vagy Csanálosra költöztek át (VONHÁZ, 1931, 171.; BURA, 2001, 17.). Ugyanebben az évben újabb telepes hullám érkezett, természetesen Csanálos volt az első állomásuk, és innen indultak ki a környező falvakba. 1720 és 1724 között évente érkeztek telepesek. A svábok megjelenése azokban a falvakban, amelyekben számottevő magyar jobbágyosság is volt feszültségeket eredményezett. A magyar jobbágyok nem szívesen látták a betelepítetteket, érkezésük számukra kellemetlen következményekkel járt. Sokszor házaikon is osztozniuk kellett az újonnan jöttekkel. Az adómentességet élvező svábok kedvezményeit sem nézték jó szemmel, állandóak voltak a konfliktusok, pereskedések.

Vállajon 1747-ben jelentek meg az első sváb telepesek. A késedelem oka, hogy csak ekkor került a Károlyi család tulajdonába a település, az ún. ecsedi vétellel, melyben Károlyi Ferenc megvásárolta az ecsedi uradalmat Aspremont Károly gróftól. Az ott élő magyarokat Börvelybe költöztették. Vállaj első sváb lakosai között a német földről újonnan érkezettek mellett éppen a Csanálosról

átköltöztek voltak a legnagyobb számban.³ Ezt az első hullámot még számos további Csanálosról Vállajra való kirajzás követte – a 19. század elejéről is vannak adatok.

A 19. században a sváb parasztok a (saját) államiság hiányát nem nemzeti törekvésekkel, hanem a magyar államiság elfogadásával vélték magukra szabhatóknak (BINDORFFER, 2001). A svábok továbbá nem alkottak homogén nyelvi-kulturális egységet.⁴ Ennek következtében az etnikailag meghatározható összetartozás-tudat a szülőfalu vagy mikrorégió – miként a Nagykároly vonzáskörzetébe tartozó falvak alkotta településcsoport – határában a legtöbb esetben véget is ért. A szülőfalu határán túlmutató kötődések és kapcsolatok túlnyomó részben magyarok felé irányultak (BINDORFFER, 2001). A Nagykároly környéki falvakban a sváb nyelv használata fokozatosan visszaszorult. Értelmiségi réteg hiányában a szatmári svábok nem tudták kialakítani azokat a nyelvi és etnikus stratégiákat, amelyek segítségével ellen tudtak volna állni a természetes és irányított magyar asszimilációs folyamatoknak. Az erdélyi szászoktól eltérően a szatmári svábok semmilyen formában nem kerültek kapcsolatba az első világháborúig az irodalmi német nyelvvel, nem voltak Németországban tanuló diákjaik (POZSONY, 2009, 92.), így nem alakult ki belső, etnikus alapokon nyugvó nemzeti mozgalmuk. A magyar iskolai oktatás és a magyar nyelvű egyházi szolgálat magyar identitásalakzatokat hozott létre. Az első világháborút követően újabb kihívásokkal kellett szembenéznie ennek az addig is rendkívül heterogén csoportnak.

A határok felállításával különleges szituáció jött létre, amelyben Csanálos benne maradt eredeti mikrorégiójában, azonban egy idegen államhatalom keretei közt, Vállaj pedig elszakadt attól, ellenben a magyar államiság kereteiben alakíthatta tovább identitástudatát.

A két település nagyon hasonló demográfiai mutatókkal rendelkezik, Vállajon jelenleg 1025, Csanáloson 1229 fő él. A hasonlóság nem csak a mai adatokban mutatkozik meg, a demográfiai folyamatok szinte teljesen szimmetrikus módon zajlottak. Az 1880-as első népszámláláskor Vállajon 1565-en, Csanáloson 1162-en laktak. A demográfiai csúcsot mindkettő esetében az 1950-es évek jelentették, kettő és félezer, illetőleg majd kétezer lakossal.

Az iménti bevezetőt kihagyhatatlannak éreztem, a két település tágabb földrajzi és történeti kontextusának bemutatása a házassági kapcsolatrendszerek elemzésének kereteit adja meg.

³ Külföldről 22, míg Csanálosról 18 férfit írtak össze 1751-ben, az összes többi sváb faluból pedig összesen 21-et (VONHÁZ, 1931, 140.).

⁴ Kibocsátóközegük nem egy konkrét település vagy mikrorégió volt (bővebben lásd: VONHÁZ, 1931).

Házassági anyakönyvek 1825–1944 (1950)

A házassági anyakönyvek nem-nominális vizsgálatával Csanáros és Vállaj egymás felé irányuló párválasztási preferenciáinak a feltérképezése volt a szándékom. Kutatásom egyfajta leszűkített *házasodási kör*⁵ elemzés. A két település közös történelme, lakosainak azonos származása, földrajzi közelségük túlzottan kézenfekvővé tette azt a feltételezést, hogy affinális rokonsági kapcsolataikból ez egyértelműen visszatükröződik majd. Az anyakönyvek párhuzamos elemzése konkrét statisztikai adatokat szolgáltatott, és részben cáfolta is azt az előzetes feltevésemet, hogy mindkét település fiataljai párválasztási szempontból a másik települést preferálják. Az anyakönyves vizsgálat lehetővé tette annak a regionális térszerkezetnek a megrajzolását is, amely a csanárosi és vállaji rokonsági rendszerek térbeli kontextusát alkotja. Nem volt célom a házasságkötésekben részt vevők kibocsátó települései által konstituálódó mikrorégió teljes demográfiai elemzése, azaz a házasodási körök teljes hálózatának megrajzolása. Kutatásom fókuszában e két település áll, s úgy vélem a főbb tendenciák a csanárosi és vállaji adatok elemzésével is megrajzolhatóak.

Az anyakönyvek a Szatmári Püspöki és Káptalani Levéltár gyűjteményében találhatóak. A csanárosi anyakönyvek 1825-től 1977-ig, a vállaji anyakönyvek pedig 1825-től 1944-ig terjednek. Hiányoznak az 1827. évre, illetve az 1853–1856 közötti időintervallumra vonatkozó csanárosi, és az 1853–1856, 1861–1862 közötti időszakokra, valamint az 1884. évre vonatkozó vállaji anyakönyvek. Ezek hiánya úgy vélem, nem befolyásolja lényegi módon a következtetéseket. Az adatok rendszerezésére településenként egy-egy táblázatot szerkesztettem, melybe az anyakönyvekből kivonatolt adatokat éves lebontásban vezettem be. A házasodási körök vizsgálhatóvá tételének érdekében valamilyen olyan településnevet bevontam a táblázatba, mely egynél több alkalommal jelent meg az anyakönyvekben. Azokat a településeket, melyek előfordulása elhanyagolható volt a diagramok exportálása során, néhány kontroll szerepet betöltő kivételtől eltekintve, kihagytam, illetve egy külön kategóriába helyeztem, melynek a *Más* nevet adtam. A településneveket tartalmazó markereket nem szemponthoz követve tovább bontottam.⁶

⁵ A házasodási köröket Balogh Balázs és Füle Mile Ágnes a helyi társadalomnál nagyobb léptékű társadalmi struktúrák legintegránsabb alapegységeinek tekintik (BALOGH – FÜLEMILE, 2004, 29.). Adott táji csoport házasodási körei és a csoporton belüli kohézió között véleményük szerint rendkívül szoros kapcsolat áll fenn. A házasodási kör megbomlása a csoportidentitás és csoportkultúra gyengülését és felbomlását vonja maga után (BALOGH – FÜLEMILE, 2004, 25.).

⁶ Ebből az adatsorból az derült ki, hogy az esküvőkre az esetek nagy többségében a lány szülőfalujában került sor.

Mivel általánosabb kutatási céloom a két település közötti kapcsolat történetének feldolgozása, ezért az anyakönyvek vizsgálatakor a két település kapcsolatát befolyásoló makrotörténelmi események által meghatározott korszakolást követtem. Ennek megfelelően négy korszakot határoztam meg: az első 1825-től 1920-ig tart, ez a kapcsolatok természetes szövődésének periódusa, amikor azonos politikai, gazdasági és kulturális keretben természetes módon alakulhattak a kapcsolatok. A második korszak 1921-től 1939-ig tart. A két világháború közötti periódusban a két település közé államhatár került, mely negatívan befolyásolta a két település közötti kapcsolatok fenntarthatóságát, ezzel együtt a partnerválasztási lehetőségeket. A harmadik korszakot az 1940 és 1944 közötti periódus jelenti, melyben ismét azonos állami keretbe kerültek a falvak, a második világháború eseményei azonban újabb kihívásokat jelentettek. Az utolsó tanulmányozott időszak 1945-től 1950-ig, a világháború végétől a kommunista hatalmak megszilárdulásáig, a határok totális kimerevedéséig terjed.⁷

A határ minőségének megváltozása a politikai kontextusok hatására olyan tényező volt, mely azonnali hatással volt a szociális kapcsolatokra. Csanálos esetében egy 12 településből álló szorosabb hálózat tárult fel, melyet a további településeket összegyűjtő *Más* kategória egészít ki, az adatokat pedig négy korszakba sorolva rendeztem el. Az alábbi táblázat tartalmazza a házasságkötések csanálosi adatait:

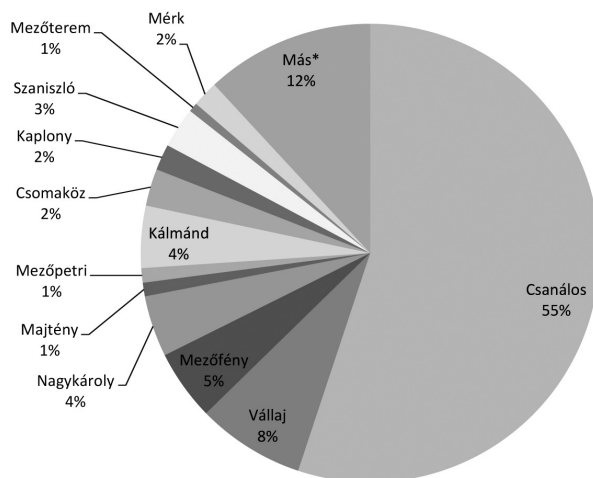
Csanálosi házassági anyakönyvek

Település	Házasságkötések száma összesen 1825–1950	1825–1920	1921–1939	1940–1944	1945–1950
Csanálos	867	596	182	28	61
Vállaj	120	111	3	6	0
Mezőfény	78	69	8	0	1
Nagykároly	68	45	16	6	1
Majtény	15	14	0	0	1
Mezőpetri	16	13	2	0	1
Kálmánd	69	50	11	2	6
Csomaköz	41	34	4	2	1
Kaplony	29	22	6	0	1
Szaniszló	45	32	9	2	2
Mezőterem	10	9	1	0	0
Mérek	29	26	1	2	0
Más*	187	108	2	9	28
Összesen	1574				

⁷ A korszakolást egy a Csanálos és Vállaj kapcsolattörténetét az államhatár kontextusában vizsgáló tanulmányomban már alkalmaztam (SZILÁGYI, 2009).

A táblázat értékei olyan házasságokat jelölnek, amelyben az egyik fél csanálói születésű volt. Az anyakönyvek a házasságra lépők születési és lakóhelyét is feltüntetik, így kiszűrhetőek voltak azok a bejegyzések, amelyek nem az autochton lakosságra vonatkoztak. A táblázatban előforduló települések Mérk és Vállaj kivételével mind a mai Románia területén találhatóak. Nagykárolytól eltekintve mindegyik sváb többségű, és valamennyi a Károlyi család telepítései során vált azzá. A házasságok számát követő sorrend a következőképpen alakul: Csanáros első helye magától értetődő, őt követi Vállaj (111), majd Mezőfény (69), Kálmánd (50), Nagykároly (45), Csomaköz (36), Szaniszló (32), illetve Mérk (26). Ezek a helységek is fekszenek legközelebb Csanárhoz a listán szereplők közül. A *Más* csoport bővebb értelmezésre szorul. Ebben a kategóriában szerepelnek azok a házasságkötések is, amelyek a Csanárhoz tartozó Csanáloserdő lakóihoz, továbbá az uradalmi intézőkhöz és cselédekhez kapcsolódnak. Az ottani lakosok nem svábok és az esetek többségében a házastárs sem az, sőt nem is csanálói születésűek, a házasságkötésre viszont Csanáron került sor. A kategória legnagyobb hányadát további Szatmár megyei sváb települések alkotják, mint: Szakas, Krasznabéltek, Tasnádszántó, Erdőd, Gilvács, Töketerebes, Sándorfalu, Szopor, Zajta, melyek a szatmári sváb falvak más csoportjaiba tartoznak, illetőleg Szatmárnémeti is megjelenik. Az alább következő grafikon az 1825 és 1950 között Csanáron létrejött házasságkötések települések szerinti megoszlásának arányait mutatja meg százalékos elosztásban.⁸

Összes házasságkötések települések szerinti százalékos megoszlása Csanáron

⁸ A jobb átláthatóság miatt a grafikonok az 1%-nál kisebb értékkel bíró településeket nem mutatják.

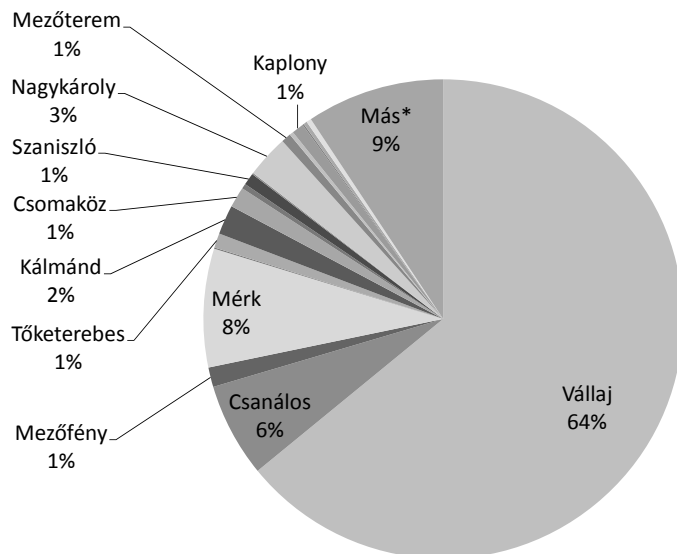
Vállaji házassági anyakönyvek

Település	Házasságkötések száma összesen 1825–1944	1825–1920	1921–1939	1940–1944
Vállaj	778	567	179	32
Csanáros	77	67	5	5
Mezőfény	16	12	4	0
Mérek	97	68	24	5
Vasvári	1	1	0	0
Töketerebes	12	12	0	0
Kálmánd	24	22	1	1
Csomaköz	17	15	2	0
Terem	4	4	0	0
Szaniszló	10	10	0	0
Ecsed	1	1	0	0
Nagykároly	35	34	1	0
Mezőterem	8	7	1	0
Királydaróc	3	2	1	0
Kaplony	10	7	2	1
Zajta	1	1	0	0
Pórháza	3	2	1	0
Napkor	4	2	2	0
Más	113	71	31	11
Összesen	1214			

A vállalji adatok bemutatását egy előfeltevésem cáfolatával kell indítanom. Az anyakönyves vizsgálat elvégzése előtt meggyőződésem volt, hogy mind Csanáros mind Vállaj számára a másik jelentette az exogám házasságok legfőbb célpontját és forrását. Mint láhattuk Csanáros esetében ez bebizonyosodott, Vállaj esetében viszont nem. Szembetűnő, hogy Vállaj házassági körében sokkal több település szerepel, ez a két világháború közötti periódusban megtapasztalt elzártságából fakadt. A táblázatból kiolvasható, hogy Csanáros helyett Mérek áll kapcsolati hálójának élén, amennyiben a teljes vizsgált periódusra vonatkozó adatokat elemezzük. Az első korszakban Mérek és Csanáros együtt szerepel az első helyen. A többi településsel való kapcsolatukban viszont nagyon hasonlóak az adatok. Akárcsak Csanárosnak, Vállajnak is Mezőfény, Kálmánd, Csomaköz, Szaniszló és Nagykaroly alkotta szűkebb társadalmi mikrokörnyezetét. Érdekes módon a vállalji exogám házasságok több falut érintettek, mint a csanárosiak, és nem csak a határ megjelenését követő időszakban, hanem már előtte is: Királydaróc, Terebes (Krasznaterebes) és Kisdengeleg egyszer sem tűntek fel a csanárosi anyakönyvekben, igaz a vállaljiakban is csak néhányszor. A táblázatba ennek folytán külön tételként nem, csak a *Más* kategóriába kerültek be. A határ meghúzását követően Vállaj kapcsolatai új irányban ágaztak

szét. Mátészalka, Nyírcsaholy, Csenger, Nyírbátor, Nagyecsed, Fábiánháza, Nyírbogát, Vámosatya, Fehérgyarmat, Penészlek, Nyírmeggyes, Nyírbogát, Nyírbátorliget, Gebe, Újfehértó és Debrecen a háborút követően kerültek Vállajjal kapcsolatba.

Összes házasságkötések települések szerinti százalékos megoszlása Vállajon

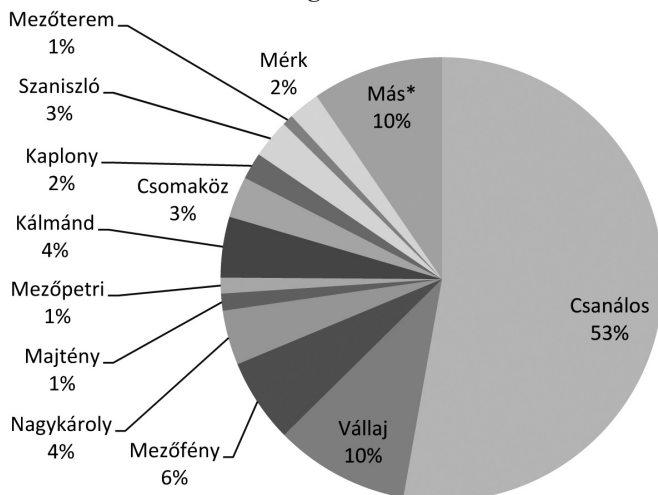
A teljes vizsgált időszakra vonatkoztatva megállapítható, hogy Csanálos számára Vállaj volt a leginkább preferált település a párválasztást illetően. Bár összességében nagyobb a nem kiemelt településekre valókkal kötött házasságok száma, ez a 12%-os arány relativizálódik, amint összevetjük a fentebb ismertett korszakok adataival.

Házasságkötések 1825 és 1920 között

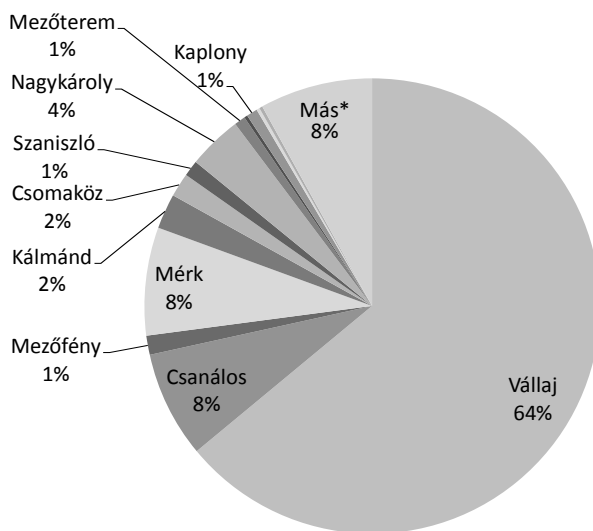
Vállaj első sváb lakosai között a kibocsátó német területekről újonnan érkezettek mellett éppen a Csanálosról átköltözöttek voltak a legnagyobb számban. A Csanálosról Vállajra történő migráció folyamatosan zajlott, a 19. század elejéről is vannak adatok áttelepült személyekről (VONHÁZ, 1931, 171., 177.). Ennek köszönhetően a két település között szoros kollaterális, lineáris és affinális rokonsági kapcsolatháló működött, melynek talán legfontosabb szerepe a két település legjelentősebb gazdasági tevékenységében, a mezőgazdasági munkák megszervezésében volt.

Az első világháború végéig tartó első időszakban⁹ Csanáloson a vállajakkal való házasságkötések száma a legmagasabb. Az ebből a korszakból száрма-

Házasságkötések Csanáloson 1825–1920

Házasságkötések Vállajon 1825–1920

⁹ Az első időszak aránytalanul hosszúnak tűnhet a továbbiakhoz képest. Ennek a mintegy száz évnek van egy saját belső dinamikája, melyet külön is érdemes lehetne vizsgálni. Ettől azért tekintetem most el, mert a korszakolás szervezőelvének a határt tekintem, továbbá az összesített adatok elemzésekor nem fedeztem fel olyan mintázatokat, amelyek érdemben módosították volna a korszakra vonatkozó megállapításokat.

zó adatokat tekintem egyfajta alapállapotnak, a határ meghúzását megelőző időszak természetes párválasztási szokásai területi kivételülési mutatójának. Az ehhez képest bekövetkezett változásokat próbálom nyomon követni a későbbi korszakok adatainak elemzésekor. Összevetve az adatokat a szociális kapcsolatok dinamikájának történeti értelmezésére adódik lehetőség.

Látható, hogy Vállaj házасodási körei valamelyest differenciáltabbak. Az erőteljesebb lokális endogámiát egy kétpillérű domináns exogámiával kompenzálták, szemben Csanáros egypólusú, Vállajt célzó gyakorlatával. Vállajnak Csanáros mellett volt egy hasonlóan fontos célterülete: Mérk.

Házasságkötések 1921 és 1939 között

A Vállaj és Csanáros között húzódó államhatár új fejezetet jelent a két település kapcsolatainak történetében. Az 1918-ban, demarkációs vonal formájában megjelenő ideiglenes határ a béketárgyalások befejezését követően megszűnt. Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés következményeként Csanáros Romániához került, Vállaj pedig az új határokkal körülrajzolt Magyarország részévé vált.

A két világháború közötti időszakban nem csupán az tűnik ki, hogy a Vállaj irányú új kapcsolatok szinte az elhanyagolható mértékig csökkentek, hanem az is, hogy megnőtt az endogám házasságkötések aránya. Előbbit a határ, az ellenőrzések megjelenésének természetes következményének is tekinthetjük, utóbbit viszont már nem lehet ezzel indokolni. A Vállajra irányuló párválasztás nem a környező települések felé, minthogy ezek arányaiban lényeges változás nem történt, hanem más irányban kompenzálódott. A jelenséget a világháború okozta masszív népességmozgásokra talán túlon túl egyszerű lenne fogni. Előzetes feltevéseim alapján úgy gondoltam, hogy a határ meghúzását követően Csanároson gyorsan kialakították az új szociális hálózatokat a határ innenső felére eső, Nagykároly környéki sváb falvakban, ám láthatóan nem ez következett be. Érdemes viszont a német nemzeti mozgalmak kontextusában vizsgálni az adatokat.

A két világháború közötti időszakban bánási, sőt németországi aktivisták személyében új szereplők jelentek meg Csanáros házасulandóinak preferencia térképén.¹⁰ Ugyanakkor megnőtt a száma azoknak a házastársaknak, akik a me-

¹⁰ A szatmári svábok kiemelt szereplőkké váltak a két világháború között kibontakozó, német nemzeti mozgalmak kapcsán fellángoló etnopolitikai konfliktusban. A konfliktusban részt vevő felek egyrészt a német nemzeti mozgalmak romániai vezetői és az ő törekvéseiket a maga szándékainak megfelelő módon felhasználni kívánó román kormányzat, illetve a kisebbségi jogait védő, ugyanakkor revíziós eszmék által vezérelt magyar kisebbség

gye német identitású községeiből származnak, így Erdődről, Krasznabéltekről, Szakasról, Sándorfaluból. Az exogám házasságok tehát felekezeti/etnikailag endogámok maradtak. Az ily módon megnövekedett házasságkötéseket nem helyezném nemzetiségi-etnikai kontextusba, úgy vélem sokkal inkább a falu horizontjának kitágulásából adódnak.

A Vállajon egyértelműen bekövetkezett szociális trauma Csanáloson is kimutatható, ha kisebb mértékben is. A részletes táblázatból az is kiolvasható, hogy a befelé fordulás nem csupán a háborút követő első évekre volt jellemző, hanem egyenletesen oszlik meg a teljes időszakban. Ekkorra esett a település első sváb(magyar)-román vegyes házassága: egy krajovai származású vámhivatalnok vett el egy csanálosi lányt. Ebből a periódusból még egy sváb-román vegyes házasság ismert, melyben a beházasodó fél egy román vasúti hivatalnok volt.

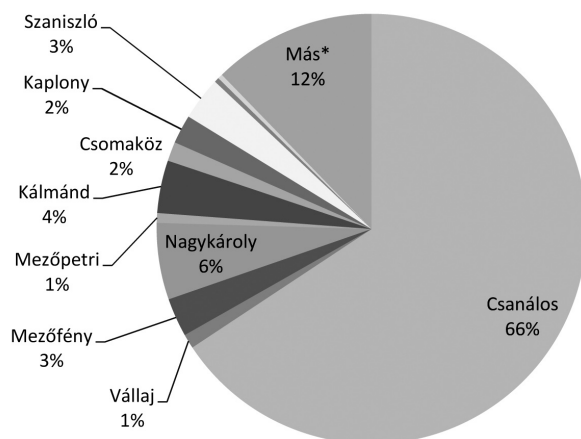
Vállaj világháborút követő házassági körének dinamikájáról azt feltételeztem, hogy az erőteljes exogámia felé tolódott el. Az anyakönyvek adatai pedig látszólag igazolták is ezt a feltételezést, Mátészalka, Nyírsaholy, Csenger, Nyírbátor, Nagyecsed, Fábiánháza, Nyírbogát, Vámosatya és Napkor megjelentek az anyakönyvekben. Csakhogy azok a személyek, akik a felsorolt falvak lakóiként szerepeltek, szinte kivétel nélkül Vállajról elszármazott svábok voltak. Az anyakönyvek a házasulandók származási és lakóhelyéről is tájékoztatnak. A kivételek, a csanálosi példához hasonlóan, uradalmi szolgálok, cselédek, intézők. A napkori adatokat mindenképp ki kell emelnünk ebből a halmazból. A teljes vizsgált periódusban összesen négy házasság valósult meg vállaji és napkori fiatalok között, ebből kettő még az 1890-es években, kettő pedig az 1920-as években, tehát nem a házasságkötések száma az, ami érdekessé teszi a napkori adatokat. Napkor különlegessége sváb lakosságában keresendő. A szabolcsi falu a szatmári sváb falvaktól meglehetősen nagy távolságra, Nyíregyháza közelében található. Az itteni svábok betelepítése a szabolcsi Kállay családhoz, nem pedig a Károlyi családhoz fűződik (LEKLI, 1982, 380.). A napkori svábok azonban már belső migráció eredményeként telepedtek meg a faluban, Rakamazról és Mezőfényről költöztek át a 18. század végétől. A 19. század elején 100 sváb családot tartottak számon. Rakamaz nem, Mezőfény viszont tagja a Vállajt és Csanálost is magában foglaló házassági preferenciák által megrajzolható településhálózatnak. Abban, hogy vállaji fiatalok a határ meghúzását követően Napkor irányába is kiterjesztették érdeklődésüket, az etnikai endogámiára való törekvést látom.

Vállaj lakosai tehát sajátos módon próbálták feldolgozni a határ megjelenését követő traumát. Egyrésztől nagyon megnőtt az endogám házasságok ará-

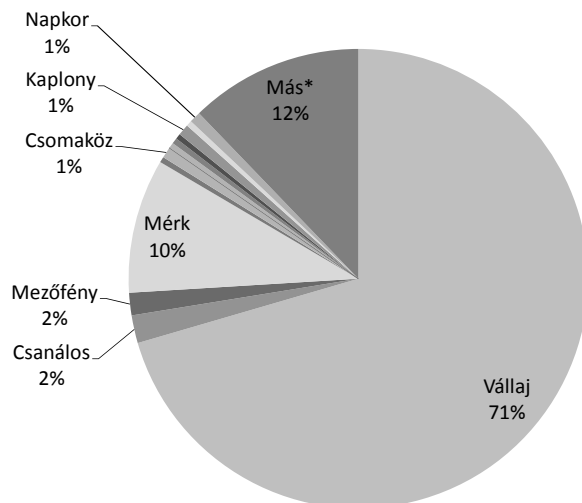
voltak. A román kormány is támogatta a többnyire a Bánságból érkező német mozgalmi aktivisták szatmári svábok körében végzett tevékenységét (SÁRÁNDI, 2009). Céljuk az etnikai arányok megváltoztatása volt, amit a román telepesfalvak létesítése mellett az asszimilálódott svábok visszánémetesítési törekvéseinek támogatásával kívántak elérni.

nya, a házasságoknak majdnem háromnegyedét a falun belül kötötték. Másrészről – és ez a férfiak gyakorlata volt – igyekeztek a faluból különféle okok miatt kiköltözött lányokat visszavinni. A határon túlra került településekkel a kapcsolatok megrekedtek. A határátkelő révén megvalósítható, de nehézkes volt az átjárás, s ez a házasságkötések számában is visszatükröződik, a 258 megkötött frigyből csak 5 esetben volt a pár egyik tagja csanálói.

Házasságkötések Csanáloson 1921–1939

Házasságkötések Vállajon 1921–1939

Házasságok 1940 és 1944 között

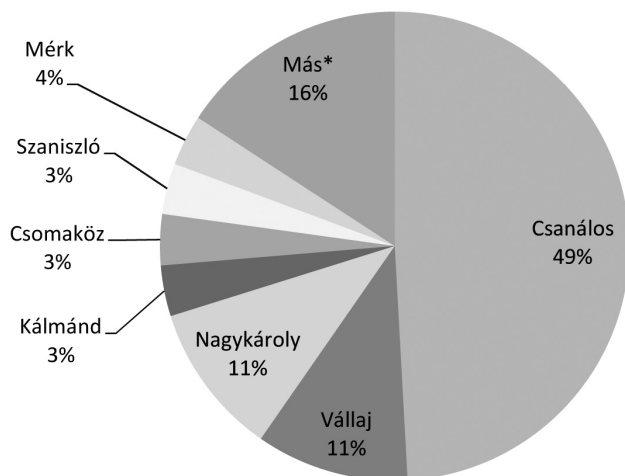
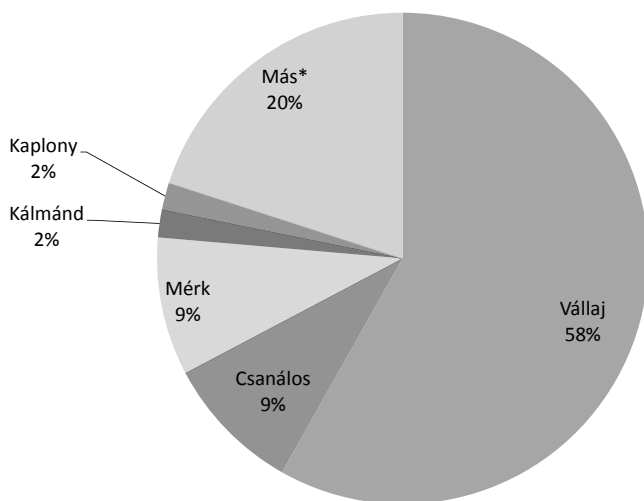
A két település közötti kapcsolatok újabb fordulópontját jelentette a határ II. bécsi döntést követő felszámolása 1940-ben. Erről a periódusról, a magyar hadsereg bevonulásától eltekintve, nagyon kevés adatot sikerült gyűjtenem. A határ nemléte nem csak a hivatalos iratokban tükröződik, az emlékezet sem őrzött meg erről az időszakról szinte semmit. Adatközlőim nem tudtak olyan eseményt felidézni, mely a felszámolt határral kapcsolatba hozható volna. A visszaemlékezések szerint a határ megszüntetése a normális állapotok visszaállítását jelentette Csanáros és Vállaj számára. Ennél azonban valószínűleg sokkal árnyaltabb lehetett a két település viszonya ebben az időszakban. Példaként megemlíthetjük a római katolikus egyház helyzetét, mely csak 1941-re stabilizálódott, a Szatmári Katolikus Püspökség első világháborút megelőző állapotába való visszakerülésével.

A határ által korábban elválasztott települések előjárói, a közigazgatási, gazdasági és kulturális kapcsolatok újraélesztése céljából, buszjárat létesítését indítványozták a vármegyénél Nagykároly és Kisvárdra közötti útvonalon. Az indítványozók egy már meglévő, jó minőségű makadámútra hivatkoztak (RESZLER, 2001, 243.). Ennek modernizálását már magyar állami infrastrukturális fejlesztések keretében végezték az 1940–41-es években (KARDOS, 1999, 80.).

Az 1940-es határmódosítást követő években a rokonsági rendszerek még a hétköznapi szintjén is aktívnak bizonyultak. A rokonságra alapuló mezőgazdasági munkaszervezés a határnélküliségnek mind a négy évében fontos szerepet játszott. A két háború közötti időszakban Vállaj gazdasági fejlődése intenzívebb volt. A mezőgazdaság gépesítése gyorsabb ütemben zajlott le mint Csanáron, az első cséplőgépet is Vállajon helyezték előbb üzembe. A mezőgazdasági tevékenység rokoni alapon való megszervezése ebben is tetten érhető, azt a cséplőgépet használták, amelyik rokoni tulajdonban volt, nem pedig a közelebbit.

A második világháború idején a házasságkötések száma érthető módon alacsony volt. Vállaj visszakerült Csanáros legfontosabb célterületei közé, ekkor azonban már csak az egyik kulcsterülete volt Csanárosnak. *Más* kategóriában is sokkal nagyobb lett a diverzitás, és megjelentek a vegyes házasságok is.

Látható, hogy a romániai oldalon található települések közül egyedül Csanáros került újra számottevő módon a vállajiak látómezejébe. A többi település elhanyagolható arányban jelenik meg, bár a periódus rövidege és a háborús időszak nem kedvezett a házasságkötéseknek, ezért ezeket az adatokat ennek megfelelő módon kell kezelni. Az itt szereplő *Más* szelet lényegi eltéréseket mutat a korábbiakhoz képest. A világháborúk közötti időszak különleges

Házasságkötések Csanáloson 1940–1944**Házasságkötések Vállajon 1921–1939**

gyakorlata itt már nem érhető tetten. A benne feltételezett exogámia már tulajdonképpen exogámia, a mátészalkai, fehérgyarmati, nyírmeggyesi, debreceni, nyírbátori fiatalok nem sváb származásúak.

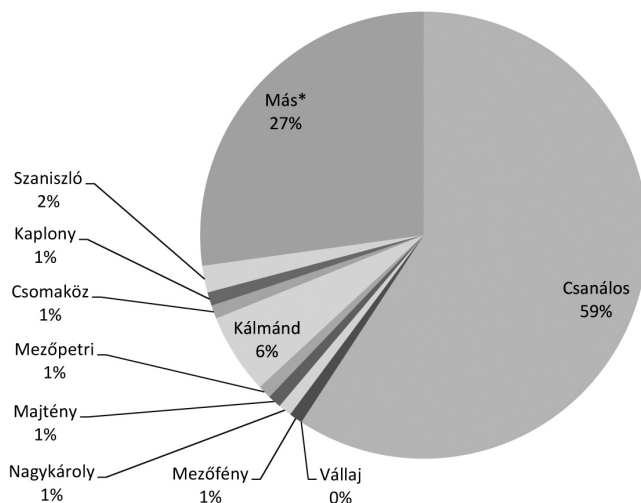
Az endogám házasságkötések aránya az első világháborút megelőző időszak szintjére esett vissza. Csanálos a határ meghúzását megelőző időszakhoz hasonlóan ismét fontos célterületté vált, Mérkkel megegyező mértékben.

Házasságkötések 1945 és 1950 között Csanáloson

Vállaj és Csanálos lakossága is 1947-et nevezte meg mint a kizáró határ megjelenési dátumát.¹¹ Ezért arra gondoltam, érdemes lehet megvizsgálni a második világháborút közvetlenül követő évek anyagát is. Bár a határ, ha nehézkesen is, de átjárható volt, ennek ellenére egyetlen házasságot sem kötöttek.

Ezt a periódust csak Csanálos esetében vizsgáltam, egyfajta kontrollként. Az 1945–1950 közötti időszakban a két világháború között tapasztalt, mikrorégióin túlmutató házassági kapcsolatkeresés tendenciája folytatódott, annyi eltéréssel, hogy a közös származás iránti ragaszkodás veszített kényszerítő erejéből. Vállaj pedig teljesen kikerült a csanálosi fiatalok látómezejéből.

Házasságkötések Csanáloson 1945–1950

Összegzés

Az anyakönyvek vizsgálata számos előfeltevésemre adott konkrét adatokkal alátámasztott választ. Ez a válasz bizonyos esetekben megerősítette, máskor cáfolta a terepmunka során kialakult előzetes elgondolásaimat. Bebizonyosodott,

¹¹ Az emlékezet meggyőző egyöntetűségét némileg enyhíti egy Csanáloson lefényképezett *Mezőgazdasági munkálatok végzésére jogosító határátlépési igazolvány*, melyet 1948. április 14-én állítottak ki, és amelybe az utolsó bejegyzés 1948. november 13-án történt.

hogy a határ megjelenését megelőző időszakban a csanálosi házasulandóknak a falu határán túlmutató párválasztó preferenciái Vállaj irányába mutattak. Az viszont, hogy ennek fordítottja is érvényes volt részben megcáfolódott. Kétségtelen azonban, hogy mindkét település házasulandóinak preferenciái elsődlegesen a falu határain belülre koncentráltak, Vállaj esetében ez fokozottabban érvényesült. A házasságkötési preferenciák mentén szerveződő települési kapcsolatháló körülhatárolása és földrajzi letérképezése fontos segítséget nyújt a két falu kapcsolatának történeti vizsgálatában.

A kutatás során készített interjúkból az is nyomon követhető, hogy hogyan differenciálódott a csanálosi és vállaji (határ)diskurzusok rendje, mely végső soron a két település elidegenülését jelzi. Az első világháborút megelőzően a két települést az affinális kapcsolatok, s az ebből fakadó különböző fokú rokoni szálak, az azonos gazdasági érdekek szorosan egymáshoz fűzték. Vállaj házasságkötési hálóját a mai Románia területére eső sváb települések – Mérk kivételével – alkották, Fény, Csanáros, Csomaköz, Kálmánd. Ez a háló csak ritkább esetben tárgult ki a távolabb eső Nagymajtényra, Mezőpetrire. A határ meghúzásával a falunak nem volt választása, fokozatosan ki kellett terjesztenie rokonsági rendszerét a nem svábokra is. Ezzel szemben Csanáros tovább tudta működtetni a határ meghúzása előtti párválasztási gyakorlatát, hiszen „csak” Vállaj és Mérk esett ki a rendszerből.

A házasságkötések preferenciavizsgálata feltárta, hogy a szatmári svábok nagyon is összetartozó csoportként működtek az elemzett periódusban, sokszor a politika szülte kényszerhelyzetek ellenére is.

A társadalmi hasznosíthatóságról

A jelen tanulmánykötetben olvasható szövegeket a társadalmi hasznosság, illetve hasznosíthatóság problémája fűzi össze. A szerkesztői elvárásnak való megfelelésvágy következtében rengeteget töprengtem azon, hogy van-e társadalmi haszna/hasznosíthatósága az előbbi szövegnek, illetőleg az azt megelőző kutatásnak? Bármennyit is törtem azonban a fejem, tanulmányom szűken vett tárgyával, a házassági preferenciákkal és házassági körökkel kapcsolatban nem sikerült épkezláb gondolatokat megfogalmaznom. Egy erősen partikuláris témát feldolgozó történeti jellegű kutatásnak, ez esetben legalábbis, nagyon kevés aktualizálható és mobilizáló eredménye szokott lenni. Ennek következtében lassanként körvonalazódott bennem egy nagyon elkészerítő gondolat, miszerint nem nagyon van értelme annak, amit csinálok. Még csak az akci antropológia¹² elszánt közösségvédő harcossága sem buzog bennem, melynek

¹² Az akcióantropológia és alkalmazott antropológia közötti különbséget Haraszti Anna

legfőbb oka, hogy a tanulmányban vizsgált szatmári sváboknak nem nagyon van szüksége ilyesmire. Nagyon is számon tartják az őket összekötő rokoni szálakat, még akkor is, ha ez ma már leginkább a passzív tudás része, a két országba szakadt rokonok már nem látogatják egymást. A rendszerváltások utáni első évek a kapcsolatok újraalakításának jegyében teltek. Nagy számban születtek testvértelepülési szerződések. A vizsgált két település házassági körének bázisát alkotó Csanáros, Kálmánd, Mezőfény Vállaj, Kaplony Mérk, Erdőd Napkor testvértelepülése lett. Nem volt szándékom a testvértelepülési hálózat megrajzolása, de a kapcsolatépítések irányából egyértelműen egy hajdani közösséget újraélesztő szándék látszik. És nem állnak meg a formális kapcsolatoknál. Számos olyan rendezvény van, mely túlmutat a polgármesteri hivatalokon, például a strudlifesztiválok, öregfiú találkozók, deportált találkozók, templombúcsúk, fűvóstalálkozók, szüreti bálók, egyéb közösségi szintű találkozások. A Csanáros és Vállaj között 2003-ban megnyitott állandó határátkelőt pedig a két település vezetősége már 1990-ben kezdeményezte a Szatmár és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei vezetésnél és a megyék kormányképviselőinél. A szatmári svábok tehát közösségként is kiválóan menedzselik magukat. Nemzeti indíttatása sincs kutatásomnak, a néprajznak, mint a nemzeti identitást és nemzeti önértékelést erősítő tudománynak (BALOGH – BORSOS, 2006, 812.) szerepe az esetemben nem motiváló erő, a közösséget nem tekintem sajátoménak. Ez persze nem zárja ki a lehetőségét annak, hogy ők akként kezelnék írásomat (amennyiben olvasnák).

Tágabb kutatásaim a határmentiségre, a határ melletti lét megélésének megismerésére irányulnak, azokat a folyamatokat vizsgálom, amelyek befolyásolták és befolyásolják a határ két oldalán élő közösségek határon átívelő társadalmi, gazdasági és kulturális stratégiáit. Igyekszem figyelemmel kísérni a sváboknak is otthont adó magyar-román-ukrán hármas határ régióban kezdeményezett gazdasági és kulturális, uniós finanszírozású projekteket, ezeket a kapcsolat-intenzitás fokmérőjének tartom.

Csanáros és Vállaj között, miként már említettem, határátkelőt nyitottak. 2014 szeptemberében Mezőpetriben ipari parkot avattak, melyet az Európai Unió Magyarország-Románia Határon átnyúló együttműködési Program 2007–2013 *Schwabusiness* nevű projektjének keretében valósítottak meg. A magyarországi partner Vállaj önkormányzata volt. Az ikerberuházás vállalji megvalósítása egy az országhatár mindkét oldalán székelő „helyi kis- és közép vállalkozások számára létesített szaktanácsadói központ” volt. A központnak otthont adó épületet egy hagyományos sváb parasztház felújításával és

nagyon érzékletesen, bár talán kissé végletesen a személyes indíttatás felől ragadja meg. Szerinte az alkalmazott antropológust alkalmazzák, azaz megbízzák adott feladat elvégzésével, az akcióantropológus viszont önként dönt a kutatott közösség érdekképviselője mellett (HARASZTI, 2005, 223.).

technikai felszerelésével valósították meg. Ugyancsak Mezőpetriben, szintén európai finanszírozású projekt keretében újították meg a helyi sváb múzeumot. A Schwabusiness projekt honlapját¹³ megtekintve szembetűnik, hogy a közös sváb származás olyannyira fontos a működtetők számára, hogy külön helyet kapott a főmenük között, annak ellenére, hogy gazdasági együttműködésről szól. Ez leginkább azért érdekes, mert a nagyobb pontszámokat, hasonló projektek elbírálásakor, az új kapcsolatok kiépítésére adják. A projektek tehát olyan motivációs eszköztárral dolgoznak az indoklás során, mely a történelem és a néprajz területére vezet. Olyan szövegeket idéznek a pályázatok megírásakor, melyeket történészek, néprajzosok írtak, meglehet épp egy másik uniós projekt keretében.

IRODALOM

BALOGH Balázs – BORSOS Balázs

2006 A magyar néprajztudomány jelene (intézmények – kutatási irányok – tudományközi kapcsolatok). *Magyar Tudomány*, 167, 7, 806–812.

BALOGH Balázs – FÜLEMILE Ágnes

2004 *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen. Fejezetek a regionális csoportképzés történeti folyamatairól*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BARTH, Fredrik

1969 Introduction. In: BARTH, Fredrik (szerk.): *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. 9–37. London, The United Kingdom by Georg Allen & Unwin.

BAUMGARTNER Bernadette

2012 *Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világháború között (1918–1940)*. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó.

BINDORFFER Györgyi

2001 A magyarországi németek hazaképe. Magyar–német együttélés a közös hazában. Betelepedés, asszimiláció, nemzeti identitás. *Barátság*, 8, 2, 3151–3153.

BURA László

2001 *Csanálos*. Csíkszereda, Státus Könyvkiadó.

COHEN, Anthony P.

1994 Culture, identity and the concept of boundary. *Revista de antropologia social*, 3, 49–61.

¹³ schwabusiness.eu/hu

HARASZTI Anna

2005 Alkalmazott és akcióantropológia. *Világosság*, 46, 7–8, 215–232.

HASTINGS, Donnan – WILSON, Thomas M.

1999 *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*. Oxford – New York, Berg.

KARDOS Rezső

1999 *Vállaj község története*. Vállaj, Vállaj Önkormányzata.

KEMÉNYFI Róbert

1994 *Etno-kulturgeográfiai vizsgálatok két magyar-román faluban*. Folklor és etnográfia 84. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem.

LEKLI Béla

1982 Napkor község a XVIII. században és a XIX. század elején (II. rész). In: GYARMATHY Zsigmond (szerk.): *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás*. 377–404. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács V.B. Művelődésügyi Osztály.

MARTÍNEZ, Oscar. J.

1994 Dynamics of Border Interaction: New approaches to border analysis. In: SCHOEFIELD, Clive H. (szerk.): *Global Boundaries World Boundaries*. 1–15. Routledge.

POZSONY Ferenc

2009 *Erdély népei. Szászok, örmények, székely szombatosok, cigányok*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság – Babeş Bolyai Tudományegyetem.

RESZLER Gábor

2001 Vállaj története 1920–1944. In: CZÖVEK István (szerk.): *Vállaj. A honfoglalástól 2000-ig*. 159–309. Vállaj, Vállaj Község Képviselőtestülete.

SÁRÁNDI Tamás

2009 Kísérlet a szatmári svábok visszanevetésére a két világháború között. In: NAGY István – KUTNYÁNSZKYNÉ BACSKAI Eszter (szerk.): *Németek a Kárpát-medencében konferencia anyaga*. 295–320. Bonyhád, Bonyhádi Petőfi S. Evangélikus Gimnázium és Kollégium. /Bonyhádi evangélikus füzetek 2./

SZILÁGYI Levente

2009 Az államhatár hatása Csanáros és Vállaj kapcsolatára 1918-tól napjainkig. In: ILYÉS Sándor – JAKAB Albert Zsolt – SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.): *Nemzedékek, kutatások, lenyomatok*. 27–48. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság. /Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 17./

VONHÁZ István

1931 *A szatmármegyei német telepítés*. Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda.

LEVENTE SZILÁGYI

MARITAL PREFERENCES IN CSANÁLOS AND VÁLLAJ, TWO
ETHNIC GERMAN VILLAGES SEPARATED BY THE HUNGARIAN-
ROMANIAN STATE BORDER, BETWEEN 1825 AND 1944

The author of the article discusses the history of marriages in Csanáros and Vállaj, i.e. two ethnic German villages separated by the Romanian-Hungarian state border. The mapping of the mutual marital preferences of the two villages can be accomplished with a non-nominal investigation of registers of marriages. The research project, thus, is a restricted analysis of the local system of intermarriage. According to the author's presumption due to the shared history of the two villages, the identical ethnic origin of the villagers and the close geographical location a dense web of affinal kinship relations can be expected. Yet, the analysis of data has only partly justified this assumption. The examination of registers of marriage makes it possible to outline a socially strongly tied regional structure, which forms the spatial context of kinship systems in Csanáros and Vállaj.

„HA NEM SEGÍTENEK KÁDÁRNAK ÍRUNK!”

A NÉPI ELLENŐRZÉSI BIZOTTSÁGHOZ ÍRT KÖZÉRDEKŰ BEJELENTÉSEK ÉS
PANASZLEVELEK

A Népi Ellenőrzési Bizottság működése¹

A népi ellenőrzésről 1957 decemberében elfogadott VII. törvény (annak végrehajtásáról az 1958 januárjában közzétett 6/1958. Korm. számú rendelet gondoskodott) értelmében létrehozták a központi, megyei és járási népi ellenőrző bizottságokat.² Feladatukat a következőkben határozták meg: segítségnyújtás az állami szerveknek az állami és állampolgári fegyelem megszilárdításának terén, illetve a nép vagyonának védelmében és a visszaélések – a lopások, csalások, sikkasztások, a társadalmi tulajdon hanyag kezeléséből és különböző mulasztásokból származó anyagi károk – leleplezésének érdekében (azok leginkább a kereskedelem, építőipar, könnyűipari üzemek területét jellemezték), a közérdekű bejelentések révén tudomására hozott ellenséges elemek elleni fellépés, a túlzott bürokrácia és korrupció megakadályozása. Megszabták továbbá azt is, hogy nem lehetnek tekintettel az elkövetők személyére és az általuk betöltött állásra, s hogy közre kell működniük a feltárt hiányosságok megszüntetésében és javaslatot kellett tenniük az egyes személyek felelősségre vonását illetően (BORECKZY, 1993, 373.).³ A bűnesetek, visszaélések felderítéséhez nagy segítséget vártak a „dolgozóktól”, akiket arra biztattak, hogy „ha valahol visszaállást, felelőtlenséget, visszaélést tapasztalnak”, tegyék meg közérdekű – szóbeli vagy írásos – bejelentéseiket.⁴

A Népi Ellenőrzési Bizottság legfőbb szerve, a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság (KNEB) egy elnökből, két elnökhelyettesből és 12 tagból állt, mind-

¹ Itt szeretnék köszönetet mondani a tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségéért Kovács Csabának, Tóth Eszter Zsófiának és Varga Zsuzsannának.

² Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1957. 1958, 49–56.; Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1958. 1959, 171–174.

³ Az állami gazdasági intézmények feletti ellenőrzési, vizsgálati funkció nem volt újkeletű. A NEB elődei közt megtalálható az 1948 és 1949 között működő Állami Ellenőrzési Központ, az 1949-től 1955-ig fennálló Állami Ellenőrző Központ, rövid ideig, 1955-től 1956. októberi megszüntetéséig pedig külön minisztérium, az Állami Ellenőrzés Minisztériuma fogta össze és irányította ezeket a funkciókat. Ügykörüket részletesen lásd: BORECKZY, 1985, 23–25., 25–26.; 1993, 14–16.

⁴ A népi ellenőrzésről. *Északmagyarország*, 1958. január 12. 1.

egyikőjüket a Népköztársaság Elnöki Tanácsa nevezte ki, s az Elnöki Tanács volt jogosult a visszahívásukra. Az életre hívott intézménynek szánt feladatok jelentőségét, illetve a szervezet hatalmát jelzi, hogy elnöke, annak akadályoztatása esetén pedig az általános elnökhelyettes részt vett a Minisztertanács ülésein, továbbá az is, hogy a KNEB munkatervét maga a Minisztertanács hagyta jóvá, sőt, a Minisztertanács utasíthatta a KNEB-et a munkatervbe fel nem vett feladat elvégzésére. A KNEB által irányított munka nagyságrendjét mutatja az is, hogy a gazdálkodás rendjét súlyosan sértő büntett alapos gyanúja esetén az elnök köteles volt magát a legfelsőbb ügyészt értesíteni; a KNEB ülésein egyébként tanácskozási joggal jelen lehetett a legfelsőbb ügyész (BORECZKY, 1993, 373–374.). A KNEB saját lapot is kiadott *Népi ellenőrzés* címmel. A füzet terjedelmű periodika 1959 és 1989 között havonta jelent meg.⁵

A feddhetetlenség jegyében a Népi Ellenőrzési Bizottság (NEB) tagjaitól elvárták a rendszerhűséget, a büntetlen előéletet, a példamutató magatartást mind a magánélet, mind a munka tekintetében.⁶ A NEB ellenőrzése kiterjedhetett egy adott népgazdasági ág egészére az ország területén, vizsgálhatott ugyanakkor egy konkrét szervet minden oldalról, de górcső alá vehetett egy konkrét cselekmény- vagy mulasztástípust is. Így a szervezeti hierarchia beosztása alapján az alsóbb szintű járási, illetve városi bizottságok teljes jogkörrel ellenőrizhették a területükön működő tanácsai hivatalokat, vállalatokat, intézményeket, szövetkezeteket, a magánkisipar és a magánkereskedelem tevékenységét, valamint a minisztériumi irányítás alatt álló vállalatok, intézmények, hivatalok területi/helyi egységeit/kirendeltségeit. A konkrét cselekmény- vagy mulasztástípusok kivizsgálásakor a helyi szervek a saját hatáskörben és a szervezet felsőbb (országos, megyei) szintjein megállapított munkaterv keretében ún. témavizsgálatokat folytattak le. Mindezek mellett azonban kivizsgálták a közérdekű, társadalmi tulajdon elleni visszaélésekkel kapcsolatos bejelentéseket, s a magánjellegű, egyéni érdeksérelmeken alapuló panaszokat is (HORVÁTH, 1990, 34.). A NEB-ellenőrök vizsgálataik során betekintheztek az ellenőrzött szerv irataiba, a lefolytatott vagy éppen folyó vizsgálati anyagokba, szóbeli vagy írásbeli felvilágosítást kérhettek a vezetőktől és a dolgozóktól. Bűncselekmény gyanúja esetén pedig a területileg illetékes rendőrségen vagy ügyészségen feljelentést tehetek.⁷

A szervezeti felépítés, a működés és a hatáskör a NEB 1989-es megszüntetéséig többször is változáson esett át, s bár azok az alapításkor lefektetett

⁵ A lapban megjelent írások jó néhány témát feleleltek. Megtalálható bennük egy-egy konkrét szerv ellenőrzésének leírása, az ellenőrzéseket végzők bemutatása vagy a népi ellenőrzést kísérő jelenségek, például a panaszlevelek hasznosításának kérdése. Megjelentek továbbá cikkek a téeszekről, egy-egy áru minőségéről, az MSZMP-ről vagy akár a népi ellenőrzés munkájának összegzéséről, tapasztalatairól is.

⁶ A népi ellenőrzésről. *Északmagyarország*, 1958. január 12. 1.

⁷ Az 1957. évi VII. törvény a népi ellenőrzésről.

alapokat nem érintették túlzottan, fontos kiegészítésnek tekinthető, hogy miután az 1968. évi V. törvény hatályon kívül helyezte az 1957. évi törvényt, az új törvény szövege a korábban már meglévő célkitűzések között megemlítette, hogy az ellenőrzésnek ki kell terjednie az egészségügyi, a szociális, a kulturális fejlesztésre vonatkozó célkitűzések megvalósítására, illetve a lakosság életkörülményeivel direkt módon kapcsolatban álló szociális és kulturális feladatok végrehajtására is (BORECZKY, 1993, 374.).⁸

A szocialista blokk többi országában is voltak hasonló funkciójú hivatalok, az NDK-ban például 1953-ban szabályozták törvényben a hivatalos – országos, regionális és helyi szintű – intézményekhez írásban és szóban benyújtott, a hivatali visszaélések vagy igazságtalanságok ellen tett bejelentések, petíciók (Eingaben) kivizsgálását, garantálva a szabott határidőn belüli válaszadás köteleességét. A formális jogrendszer bürokratikus kereteit megkerülve bárki levelet írhatott akár a hierarchia csúcsán álló személyeknek is. Felix Mühlberg kutatásai szerint éves szinten az Államtanáchoz és a kerületi szervezetekhez érkezett beadványok száma 1961-ben kb. 780.000, 1976-ban kb. 970.000, míg az 1980-as évek végére feltehetőleg már az egymilliót is meghaladta (MÜHLBERG, 1999, 224.). A bejelentések leggyakrabban az alábbi területekhez kapcsolódó problémákról ejtettek szót: lakáshelyzet, munka, jóléti szolgáltatások; fogyasztási cikkek minősége és hiánya; utazási korlátozások; közlekedés és környezeti szennyezettség; helyi, regionális és országos szintű adminisztrációval szembeni politikai elégedetlenség (BETTS, 2012, 176.).⁹

⁸ Bővebben: HORVÁTH, 1990. A NEB által végzett munka fontosságát mutatja az is, hogy a népi ellenőrzésről külön kézikönyvet adtak ki; annak második kiadása 1962-ben látott napvilágot. A bevezetőben a szervezet szükségszerűségét, legitimitációját eképp határozták meg: „Az 1956. évi ellenforradalom közvetlen felszámolása után gazdasági szerveink működésében átmenetileg csökkent az állami fegyelem. Az emberek fejéből nem tűntek el máról holnapra a káros nézetek. Ennek következtében természetesen romlott az állampolgári fegyelem. Ilyen körülmények és adottságok között kellett rövid idő alatt nemcsak helyreállítani a szétzilált népgazdaságot, hanem egyidejűleg kijavítani az okozott gazdasági károkat. [...] A fokozódó népgazdasági feladatok azonban felvetették az ellenőrzés új szervének létrehozását... [...] Ugyanakkor [...] világossá vált az is, hogy a szocialista ellenőrzésre váró feladatokat csak olyan ellenőrzési szerv tudja eredményesen megoldani, amely a társadalom széles rétegeire támaszkodva működik.” GÖRBE – PETRAVICH, 1962, 5–6. A kötet a továbbiakban részletesen bemutatja a NEB szervezetét, hatáskörét, működési elvét, feladatait. Foglalkozik azzal, hogy a népi ellenőröknek milyen jogaik és kötelezettségeik vannak. Részletesen leírja a vizsgálatok előkészítésének menetét, a helyszíni vizsgálat megszervezését (itt például megemlítik, hogy miként kell kiállítani a jegyzőkönyvet vagy az ellenőrökre nézve mi a helyes magatartás), megjegyzi, hogy az esetleges megállapításokat okmányokkal kell alátámasztani, továbbá hogy a vizsgálati anyagot hasznosítani is kell. Végezetül pedig előkerült az is témaként, hogy a vizsgált szervnél a vezető személyi felelősségének realizálása miként történjék, majd amennyiben felelősségrevonásra kerül sor, az milyen módon menjen végbe. GÖRBE – PETRAVICH, 1962, 5–6.

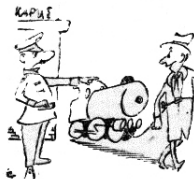
⁹ A német bejelentések szokatlanul nagy száma számos kutató figyelmét felkeltette. A kutatási irányokat, megközelítéseket összegzi: HUNEKE, 2013, 18–31.

BORSODI BORS

A LOPÓSOK NYOMÁBAN

AKI TETTETI MAGÁT

Egy diószyói kép, mely önmagáért beszél

— Niesek! Tényleg mozdony. Ugy látszik, valaki trefából utánam költötte.

APJA FIA ISKOLÁBA MEGY

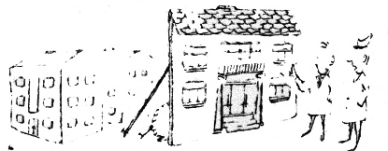
— Mi az, teán bürokratának kerülsz?
A dehogy tudnálád, hogy a papam az iródszerelítónal dolgozik.

ÁLLAMI KOCSIVAL

— Es mit fog ott ellenőrizni?
— A feleségemet, hogy nem lépett-e félre.

VALAMIT KELL TENNI:

Sajnos, három házra nem felelt, de így pótoltuk a hiányt.

EGY OPTIMISTA BOLTVEZÉTO

Összeállította: Pástor Árpád
Rajzolta: Lengauer Imre

Az *Északmagyarország* 1958-as karikatúrája a társadalmi tulajdonnal szembeni legjellemzőbb visszaéléseket ábrázolja. (Kettévágtott, egymás mellé szerkesztett kép.)

Északmagyarország, 1958. január 26. 6.

Magyarországon a NEB korántsem az egyetlen fórum volt, ahová írásbeli vagy szóbeli bejelentéssel fordulhattak az állampolgárok. Panaszirodát működtettek az egyes minisztériumok,¹⁰ levelezőrovatot vezettek az újságok,¹¹

¹⁰ A Földművelésügyi Minisztérium által fenntartott Bejelentések Irodájához egy évkörben, 1960-ban érkezett – elsősorban a téveszesítéssel kapcsolatos – panaszok, bejelentések elemzését lásd: Kovács, 2013.

¹¹ Az 1950-es években a *Szabad Néphez* címzett olvasói levelekről, a levelezési rovatok szerepéről és működéséről lásd: PAJÓR, 2012. A Népszabadság és a Magyar Rádió és Televízió levelezési rovataihoz 1957 és 1961 között, a kollektivizálás második hullámában ér-

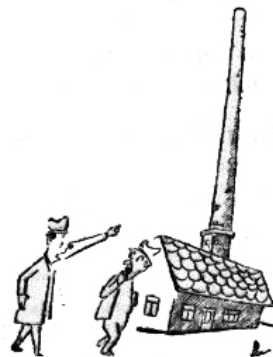
HÖRCSÖG SZAKI RAKTÁRA

— Minek ez a sok naptár?
— Hogy ki tudjam számítani, hány évre elég a tartalékaikat-rész.

SZAJRÉ SZILÁRD HAZATAJAN

DUNASZÉNY

— Es mivel tudja igazolni, hogy a házravatót nem a gyárból lopta össze?

rendszeresen érkeztek hozzászólások, kérdések a televíziós műsorokhoz, de panaszt tehetek például a tanácsoknál, vállalatoknál, tsz közgyűléseken vagy a kereskedelmi egységekben rendszeresített panaszkönyvekben is.¹² E sokféle fórum közül a Népi Ellenőrző Bizottságot kiemeli, hogy szervezeti felépítéséből adódóan az újságok vagy a tévé országos, megyei hatókörénél területileg koncentráltabb, egy-egy ágazat, vállalat stb. sajátosabb profiljához képest tematikailag általánosabb vizsgálatot tesz lehetővé.

A Mezőcsáti és a Leninvárosi Népi Ellenőrzési Bizottsághoz a járás minden településéről érkezett bejelentés és panasz az 1968–1989 közötti időintervallumban.¹³ Kivizsgálásukat a NEB a megismételt, s új információt nem adó vagy az ellenőrzéshez elégtelen adatokat közlő bejelentések kivételével köteles volt lefolytatni, ami olykor igen terjedelmes vizsgálati jegyzőkönyveket, tanúmeghallgatásokat, az ügyben érintett szervezetekkel és személyekkel folytatott szövevényes levelezéseket eredményezett. Bár nem mindig lelhető fel hiánytalanul az ügyek dokumentációja, az így is szerteágazó anyag nagysága miatt a teljes körű – minden egyes bejelentést érintő – feldolgozásra nem vállalkoztam. Az elemzésre kiválasztott 239, túlnyomó többségében írásbeli bejelentés azonban véleményem szerint jól reprezentálja a legjellemzőbb ügýtípusokat, amiket a Népi Ellenőrzési Bizottság munkájával kapcsolatos belső összegzések, a NEB tevékenységét rendszeresen figyelemmel követő sajtócikkek is megerősítenek.

A szocialista rendszer az életmód átalakítása során a tárgyi-környezeti feltételek megváltoztatása mellett legalább olyan hangsúlyosan törekedett a tudati viszonyok átalakítására is. Ennek egyik központi fontosságú eleme – a tulajdonviszonyok átalakítása révén – a parasztságot (is) jellemző „kistulajdonosi gondolkodásmód leküzdése”. Miként a sátoraljaújhelyi járási bizottság titkára fogalmazott ezzel kapcsolatban 1962-ben:

kezett levelekről készített szerkesztői összegzéseket, beszámolókat vizsgálja: Ö. Kovács, 2012, 370–382. Az *Ifjúsági Magazin* szerkesztőségébe, a különböző levelezési rovatokhoz az 1970-es és az 1980-as években beérkezett olvasói leveleket elemez könyvben: Tóth – Murai, 2014, 61–65.

¹² A panaszok és közérdekű bejelentések egységes szabályozását először a közérdekű bejelentésekről, javaslatokról és panaszokról szóló 1977. évi I. törvényben írták elő. A törvény meghatározása szerint a *közérdekű bejelentés* olyan körülményre, hibára vagy hiányosságra hívja fel a figyelmet, amelynek orvoslása, illetőleg megszüntetése a közösség vagy az egész társadalom érdekét szolgálja. Felhívhatja a figyelmet olyan magatartásra, vagy tényre is, amely jogszabályba ütközik, vagy ellentétes a szocialista erkölccsel, a szocialista gazdálkodás elveivel, illetőleg más módon sérti vagy veszélyezteteti a társadalom érdekét. *Közérdekű javaslatnak* a társadalmilag hasznos cél elérésére irányuló kezdeményezést tekintették. A *panasz* a törvény szerint olyan kérelem, amely egyéni jogsérelem vagy érdeksérelem megszüntetésére irányul és elintézése nem tartozik más, jogilag szabályozott – így különösen bírósági, államigazgatási, munkaügyi (szövetkezeti) döntőbizottsági – eljárásra.

¹³ A levéltári kutatás alkalmával a NEB működésének első tíz évéből – az 1958–1968 közötti – időszakból nem találtam bejelentéseket, így elemzésemben e forrástípus használata az 1968 és 1989 közötti időszakra korlátozódik.

A szocialista tudat kialakítása szempontjából rendkívül fontos feladat a társadalmi tulajdonhoz való új viszony kialakítása. Politikai munkánknak ezért állandóan feladata: erősíteni a társadalmi tulajdon megbecsülését. Segíteni kell, hogy minden szövetkezetben felismerjék: a tagság jólétének, megélhetésének alapja nem a háztáji gazdaság – az csak kiegészítő szerepet játszik –, hanem a közös gazdaság, amelyet állandóan erősíteni és óvni kell. Az ilyen irányú politikai munkának is megvan az eredménye, amit az is mutat, hogy egyre kevesebb a szövetkezeti tulajdon megcsönkítése, erősödik a közös vagyon védelme.¹⁴

A tévesztés lezárulása után megfogalmazott optimista véleménnyel szemben a bejelentések viszont arról tájékoztatnak, hogy a társadalmi tulajdon elleni vétségek végigkísérték a korszakot, s nemcsak a termelőszövetkezetekben. A fogyasztás – azon belül is a vásárlás, a hagyományos kereskedelmi csatornákon való beszerzés nehézségei – a témája a kereskedelemmel kapcsolatos bejelentéseknek. Esetükben a közös/állami javak védelme helyett az egyéni érdeksérelmek kerültek előtérbe, miáltal egyre inkább fogyasztóvédelmi jelleget öltött a NEB, mint szervezet is. A fejezet első felében a bejelentések tartalmi vizsgálatával ezeknek a jelenségeknek a bemutatására vállalkozom alulnézetből, miközben a NEB-ellenőrzések vizsgálati eredményeinek közlésével mindezek hivatalos értékelése is megismerhető.¹⁵ Ezt követően az írott bejelentések kapcsán a levélírás formai-nyelvi jegyei mellett a levélírók által ügyük pozitív elbírálása reményében alkalmazott stratégiákat, érveléstechnikákat, s azok NEB-ellenőrökre gyakorolt hatását elemzem, továbbá a szocialista embereszményhez igazodó attitűddel (önérzetes, a visszaélések felett nem siklik át, a közösségért tenni igyekszik, jobbitó szándékú) jellemezhető bejelentők lehetséges motivációit is igyekszem feltárni.

A Népi Ellenőrzési Bizottság működésének Borsod megyei tapasztalatai

A NEB gyakorlati működésének, szerepének átfogó, az egész országra kitekinthető szisztematikus feltárása, a lefolytatott vizsgálatok tipizálása még várat magára, konkrét működésébe azonban bepillantást enged a Borsod megyei Népi Ellenőrzési Bizottságról 1972-ben készült helyzetértékelés.¹⁶ A dokumentum

¹⁴ Eredmények, feladatok a sátoraljaújhelyi járásban a szocialista szellemű, egységes szövetkezeti parasztság kialakításában. *Északmagyarország*, 1962. június 1. 3.

¹⁵ A levelek, beadványok elemzésekor a vizsgálati eredmények bemutatásának fontosságát hangsúlyozza, s elemzésében alkalmazza: Kovács, 2013.

¹⁶ Az MSZMP Borsod megyei Párt- Végrehajtóbizottság 1972. szeptember 1-i ülésén elfo-

szerint 2034 népi ellenőrt tartottak nyilván a megyében, közülük pedig évente 1600–1800 ellenőrt vontak be a munkába. A vizsgálatok jellege miatt az ellenőrzésben résztvevők nagyjából 80%-a műszaki-, közgazdasági-, számviteli szakember, s mintegy ötödük fizikai munkás volt. A tájékoztató szerint bár a népi ellenőrök többsége szívesen vett részt a munkában, egy részük azonban távol maradt tőle – ők munkahelyi leterheltségükre hivatkozva főleg a magasan képzett szakemberek közül kerültek ki –, egyes népi ellenőrök pedig akkor vonakodtak a vizsgálatokban való részvételtől, ha a vizsgálat felügyeleti szervet vagy saját vállalatukkal üzleti kapcsolatban álló egységet érintett, illetve abban az esetben, „amikor egyes vállalatok manipulációit, vagy egyes személyek súlyosabb mulasztásait, visszaéléseit” kellett feltárni. A népi ellenőrzés munkáját a pártbizottságok figyelemmel kísérték, a pártszervezetek pedig képviseltették magukat a NEB üléseken, ott véleményükkel, tanácsaikkal segítették a „helyes állásfoglalás” kialakítását, továbbá munkakapcsolatban álltak a bűnüldöző szervekkel, az ügyészséggel és más ellenőrző szervekkel.¹⁷ A legintenzívebb munkakapcsolat azonban a tanácsi szervekhez fűzte a népi ellenőrzési bizottságokat, hiszen számos tanácsi alkalmazott vett részt az ellenőrzésekben, s gyakoriak voltak a közös vizsgálatok is.

A jelentés szerint évente mintegy 100–120 téma- és célvizsgálatot folytattak le a különböző ágazatokban. Négy év (1968–1972) mérlegét tekintve – a párt- és kormányhatározatokkal összhangban – a következő területek kaptak kiemelkedő helyet: 1. az ipari és mezőgazdasági termelés problematikus területeinek vizsgálata; 2. a beruházásokkal összefüggő vizsgálatok; 3. az áruellátás kérdéseinek, a fogyasztói árak alakulásának és a lakossági érdekeket sértő cselekmények vizsgálata; 4. az ipari, építőipari árak, az árképzés és számlázás vizsgálata, ezzel összefüggésben a jogtalan vállalati haszonszerzésre irányuló törekvések feltárása; 5. a társadalmi tulajdon védelmével összefüggő vizsgálatok, melyeknek jelentős része a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben folyt; 6. a dolgozók munka- és életkörülményeivel, az egyes társadalmi rétegek helyzetével kapcsolatos ellenőrzések; 7. az indokolatlan, munkával arányban nem álló jövedelmek kialakulásának, okainak vizsgálata.

A népi ellenőrzés szerveihez az 1972-es jelentés szerint megyei viszonylatban évente 900–1000 bejelentés és panasz érkezett, vizsgálatot 60%-uk kapcsán indítottak, azokat leggyakrabban a vendéglátóiparban, húsboltokban, élelmiszerboltokban, Tüzép-telepeken előforduló – lakossági érdekeket sértő – cselekmények miatt folytatták le.

Az összegzés szerint növekedett a társadalmi tulajdon védelmével összefüggő bejelentések száma. Ezek között leggyakrabban a különböző anyagok eltulajdo-

gadott Tájékoztató a megyei Népi Ellenőrzési Bizottság munkájáról. MNL BAZML XVII. 1205. 2. d. (Közérdekű, 1972.)

¹⁷ Bűnvádi feljelentés mellett fegyelmi, kártérítési, szabálysértési, illetve pénzügyi jellegű eljárásra tehettek javaslatot.

nítása, a személy- és teherszállító eszközök szabálytalan igénybevétele, a prémiumok és az újtási díjak jogtalan igénybevétele, illetve a bizonylati fegyelem és a belső ellenőrzés lazaságát kihasználó cselekmények jelzése szerepelt. Számos bejelentés érkezett még a garanciális javítások, a város- és községgazdálkodás hiányosságaiával kapcsolatban is. A magánjellegű panaszok között leggyakrabban munkahelyi és bérproblémák, a lakással, az építési hatóság eljárásával, ingatlankezeléssel kapcsolatos és a tsz-tagsággal összefüggő ügyek fordultak elő.

A bejelentések tematikája

1. „Borzasztó lopások fojnak a téeszünkbe.” – a téeszek elleni panaszok

A bejelentések között igen nagy arányt képviselnek a téeszek működését kifogásoló, a termelőszövetkezeti vezetők és klientúrájuk vélt vagy valós visszaéléseit leleplező bejelentések.¹⁸ Az ilyen jellegű bejelentések áttekintéséhez a Mezőcsáti Járási Hivatal által – a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium (MÉM) 1971., 1972. és 1973. évre vonatkozó jelentései nyomán – a társadalmi tulajdon védelmének tapasztalatairól a járás mezőgazdasági üzemének kiküldött körlevelek nyújtanak segítséget, melyek többnyire a bejelentésekhez hasonlóan összegezték a főbb bűncselekményeket.¹⁹

A jelentések szerint a termelőszövetkezeteknél az előző évekhez képest emelkedett a *lopások* száma és kárértéke, amiben szerepet játszott a hanyag anyagnyilvántartás, tárolás, őrzés. A lopások többsége a mezei terményeket, szabadban tárolt termékeket és anyagokat érintette, de jelentős volt az élőállatok, gépek és üzemanyagok eltulajdonítása is.²⁰

A mezőcsáti Augusztus 20 Tsz dolgozói vagyunk. Nagyon kérjük segítsenek. Mi járatlanok vagyunk az ilyen ügyben. Borzasztó lopások fojnak a téeszünkbe. A tagság fejesei közül sokan évek óta az üzemanyaggal fűt olajkájhájába. Szállításkor a tartájkocsi viszi egyenest lakásukra Meg

¹⁸ A korszak egészét átszövő hiánygazdaság révén sajátos vonások jellemzik a szocializmus fogyasztástörténetét. Annak egyik jellegzetes velejárója például a korrupció és a visszaélések sorozata, amellyel az áru- és eszközhiányt lehetett némileg ellensúlyozni. VALUCH, 2006, 222–225.

¹⁹ A BAZ Megyei Tanács VB Mezőcsáti Járási Hivatal Élelmiszergazdasági és Kereskedelmi Osztályának körlevelei: A társadalmi tulajdon védelme a mezőgazdasági üzemekben, 1972. szeptember 25. MNL BAZML, XXX. 1113. f. 12. d.; A mezőgazdasági üzemek, vállalatok társadalmi tulajdon védelmi és tűzrendészeti helyzete, 1974. január 8., MNL BAZML, XXX. 1113. f. 15. d.; A mezőgazdasági üzemek, vállalatok társadalmi tulajdon védelmi és tűzrendészeti helyzete, 1974. szeptember 30. MNL BAZML, XXX. 1113. f. 16. d.

²⁰ Körlevél, 1972. szeptember 25. 2., 1974. január 8. 1., 1974. szeptember 30. 4.

nyíltan árulják 3-400 ft hordóját. S. Gy. mérnök évek óta azzal fűt és szomszédai [...] és rokonaik sokan a faluba. Szemünkbe kinevetnek mert nekünk nincs lehetőség ijet csinálni. A takarmányosok a faluba több hejen egész kazal szénát és szalmát adtak el mind lopott holmi.²¹

A minisztérium 1974-es értékelése szerint a tartós fogyasztási cikkek megszerzése mellett a magánépítkezésekkel kapcsolatos szükségletek kielégítése, a meggazdagodás utáni vágy vált az anyagi haszonszerzésre irányuló cselekedetek fő mozgatórugójává a korábbi évek ittasságával szemben.²²

Az 1974-es jelentés a *mérleghamisítások* mellett kitért az *állami támogatások, dotációk* gyakori *jogtalan igénybe vételére* is, hangsúlyozva, hogy támogatásért cserébe még a kedvezőtlen adottságú termelőszövetkezetekben is új érték előállítására irányuló hasznos tevékenységet vár.²³ Ilyen témában érkezett – alaptalannak minősített – bejelentés Tiszabábolnáról is 1978-ban: *Szíves figyelmükbe ajánlom a tiszabábolnai tsz 1977. évi mérlegét. Az állami támogatás érdekében december hónapban addig születtek a borjak a szaporulati jegyzőkönyvön, ameddig a 85%-os borjúszaporulatot meg nem haladta a szaporulat. A vásárolt borjak is saját szaporulatként szerepelnek /I. P., B. J., stb.²⁴* Jelentősnek ítélték a tsz keretein belül folytatott *üzérkedést* is, melynek során az iparendéellyel rendelkező személyek a tsz anyagának feldolgozása mellett felvásárolt anyagból készterméket állítottak elő és azt a tsz neve alatt forgalmazták.²⁵ Ide sorolták a magánfuvarozói tevékenység tiltásának kijátszását is, amikor egyes magánosok a tsz nevében gépjárműveket vásároltak és

²¹ A NEB-hez a Népszabadság levelezési rovatától megküldött kézzel írt panaszt a Járási Rendőrkapitányság már vizsgálta, ám mivel a NEB további tájékoztatást nem kért az ügygel kapcsolatban, a vizsgálat eredménye nem ismert. MNL BAZML XVII. 1205. 31. d. 1979. Az írásos bejelentések kézzel írott formában vagy még gyakrabban gépelt átiratban maradtak meg a levéltári anyagban. A szövegek közlésekor meghagytam az adott irat eredeti helyesírását, a neveket viszont a személyiségi jogok védelme érdekében álnévre cseréltem. A településneveket az esetek túlnyomó többségében feltüntettem, annak ellenére, hogy ezáltal lehetővé válik bizonyos politikai és gazdasági funkciókat betöltő – közszereplőnek minősülő – személyek azonosítása.

²² Körlevél, 1974. január 8. 2.

²³ Körlevél, 1974. január 8. 3. A negatív példaként említett abaujszántói Petőfi Tsz vezetői a szőlőtelepítéshez folyósított állami támogatás háromnegyedét szabálytalanul a fejlesztési és a részesedési alap növelésére használták fel.

²⁴ A NEB a bejelentés kivizsgálása után megállapította, hogy a tsz jogszabály szerint igényelte meg az állami támogatást. MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1978. Lásd még a Hejőszalontáról érkezett bejelentést: MNL BAZML XVII. 1206. 20. d. 1969.

²⁵ Ennek több esetét is felsorolták a minisztériumi körlevélben: a tsz neve alatt szakipari munka vállalása és elvégzése; a tsz áruda vezetése mellett jogszabályellenes közvetítői tevékenység folytatása; tsz segédüzem részére állami ipari vállalattól késztermék felvásárlása, s jelentős haszonnal, saját terméként való értékesítése; tsz neve alatt engedély nélküli ipari tevékenység folytatása alkalmazottakkal; tsz bélyegzőjével élőállat felvásárlása és értékesítése egyéni haszonszerzés céljából. Körlevél, 1974. január 8. 3.

azokkal szabálytalanul végeztek fuvarozást (a bevételből 40% a „névadó” tsz-t illette).²⁶ A jelenség visszaszorítása érdekében 1972-ben a Legfelsőbb Bíróság „elvi jelentőségű”, elrettentő ítéletet hozott, melyben a vádlottat 3 évi szabadságvesztésre, 100.000 Ft megfizetésére, valamint a birtokában lévő zetorok és pótkocsik elkobzására ítélte.²⁷

A szabálytalan gépkocsi-használat a körlevelek mellett visszatérő eleme a bejelentéseknek is, ám azokban elsősorban a tsz tulajdonában álló járművek magáncélú felhasználása és a jogtalan útiköltség-térítések miatt emeltek szót. Egy 1985-ös tiszakeszi bejelentés szerint például a „*tsz elnök feleségét napokig szállítgatja a szolgálati személykocsi építkezési anyag felkutatására*”.²⁸ A mezőcsáti tsz-elnök ellen 1986-ban érkezett bejelentés szerint évek óta illetéktelenül veszi igénybe az üzemi személygépkocsit munkába járás céljára (mivel miskolci lakása és munkahelye között több mint 25 km a távolság), s teljességgel kisajátítja azt: „*Szombat-vasárnap-ünnepnap Miskolcon van a Dácsia, oda megy kirándulni ahova akar.*”²⁹ A nagycsécsi tsz főágazatvezetője 1981-ben azzal vádolta a főkönyvelőt, hogy bár havonta 2800 Ft átalánydíjat kap saját gépjárműve hivatali célú használatára, azzal tsz-ügyeket csak elvértve intéz, s – szabálytalanul – munkahelyi bejáráshoz veszi igénybe, miközben leggyakrabban busszal jár vagy férje hozza be.³⁰

A tsz anyagi és személyi erőforrásaival való visszaélés vádja rendre felmerült a vezetőség építkezéseivel (lakó- és víkendházak) kapcsolatban is,³¹ mint az alábbi, 1978-as bejelentésben. „*Nyékkládháza Miskolc vonzási körzete sokan*

²⁶ Bár 1982-ben lehetővé vált a magánfuvarozás, 1984-ben is hasonló esetről számoltak be Hejőkeresztúr kapcsán: „*Az [elnök – I. Á. L.] is idehozta a kártya barátját [...], először még sofför volt, azóta már abból is vezető csináltak.. Vett neki a tsz már nem is tudom pontosan a csécsi vagy a muhi tsz-ből egy kocsit, azzal ő aztán második állásban fuvaroz és osztozik a pénzen az elnökkel, mert hogy abból kártyáznak. A kocsi árát meg majd részletre egyszer visszafizeti a tsz-nek. Ezt a kocsit már vagy két éve vették, de még nem igen fizetett a tsz-nek vissza semmit.*” MNL BAZML XVII. 1205. 41. d. 1984.

²⁷ Körlevél, 1972. szeptember 25. 2–3.

²⁸ MNL BAZML XVII. 1205. 41. d. 1985.

²⁹ A vizsgálat megállapította, hogy bár a tsz-elnök gépkocsi-használatáról vezetőségi határozat született, az jogszerűtlen volt. Ugyanakkor gazdasági szempontból indokolt, mivel a tsz-elnök gépkocsivezető alkalmazása nélkül költségtakarékosabban és rugalmasabban tudta ellátni a budapesti és miskolci telephelyű melléküzemágak irányítását. Ettől függetlenül a NEB javasolta a gépkocsi értékesítését, ami hamarosan meg is történt. MNL BAZML XVII. 1205. 41. d. 1986.

³⁰ MNL BAZML XVII. 1205. 31. d. 1981.

³¹ Alkalmanként az elnöki háztájikban dolgozó tsz-tagokról is szót ejtettek: „*Az [mezőcsáti – I. Á. L.] elnök elvtárs háztájijában két-három ember szinte rendszeresen ott dolgozik az állatállomány, bika, sertés etetés, gondozásánál.*”; 1989-ben a hejőkeresztúri tsz elnökével kapcsolatban érkezett bejelentés: „*Kérem szépen 3 hold paprikája van, hagymája, amit a tsz tagokkal kapáltat be, és más nevéen van kivéve Sz., ezenkívül dinnyéje, amit több baráttal dolgozik, dolgoztat meg, hogy ő tiszta maradjon [...].*” MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1975. (Mezőcsát); 1205. 41. d. 1989. (Hejőkeresztúr)

építkeznek a munkások családi alapon rokoni segítséggel vagy kisiparossal, a vezetők különösen a tsz vezetők a tsz építő brigád dolgozóival, tsz gépeivel szállító eszközeivel munkanapokon szombaton vasárnap mindegy. Így építkezik a Hejőbábai tsz elnöke is kétszintes lakást.” A névtelen levélíró szerint a vasárnapi munkáért járó fizetséget a tsz-től kapott béremelés, túlórapénz fedezte. „Az anyag is kikerül mert a tsz is építkezik. Valamennyi anyagot vásárol, hogy számlával bizonyítsa, de az anyagot eladja a tsz-nek. Azért a lakás felépül mert számla van.”³² Bár a vizsgálat megállapította, hogy a megvádolt tsz-elnök számlákkal tudta igazolni a lakásépítéshez szükséges anyagokat, s a tsz-től a kedvezményes kavicsot és fuvarot is a megengedett módon, az ellenértéket kifizetve vette igénybe, más levélírók is említést tettek hasonló módszerről.³³ Sok bejelentés közös eleme a sofőrök felbukkanása, a bejelentést tevők rendszerint az ő meghallgatásukat javasolták a visszaélésekkel kapcsolatban. A hejőkeresztúri tsz-elnök ellen 1989-ben tett bejelentés is ezt ajánlotta: „Tiszavasváriban van 3 telke, ahova a tsz kocsijai szállították a sódert, persze ingyen és bérmentve. A sofföröket tessenek megkérdezni, de ne Cs.t, mert ő az elnök egyik jobb keze a maszokolásban.”³⁴ Az anyagszállítás, a fekete fuvarok kivitelezése, valamint egyéb magánjellegű ügyintézés révén a sofőrök vélhetően egyfajta bizalmi pozíciót töltek be a vezetők mellett, ám a levélírók szerint épp helyzetükből adódóan fokozottabban ki voltak téve az elbocsátásnak, megfélemlítésnek.³⁵ „Az elnök gépkocsi vezetőjéről csak annyit, terror alatt van, meg van félemlítve, ne hogy fecsegen, mivel hogy régebbi viselt dolgai voltak.” „A gépkocsivezető tudna mesélni, ha merne.”³⁶

Helyi sajátoságként bukkant fel a bejelentésekben a *homok- és kavicsbányák* ügye. Azok jelentősége nem elhanyagolható, mivel a Sajó-Hernád által egykor a Bükk déli előterében lerakott hordalékkúp még ma is jelentős kavicsos és homokos rétegeket rejt, melyek kitermelése több helyen már a 19. század végén megindult. Az országos jelentőségű nyékládházi kavicsbánya³⁷ mellett az építőipar

³² MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1978.

³³ Pl.: „A [tiszakeszi – I. Á. L.] tsz elnök 5000 Ft-al jutalmazza meg a karbantartó csoport vezetőjét a tsz pénzéből. De egyből mutatja is a lakása rajzát, ami 11x17m. közli vele, hogy nagyon számít rá, az ilyenekért kell a borjuknak 400 kg koráig kifutó nélkül feljönni.” Az 1985-ös felvetést a NEB-vizsgálat megalapozatlannak tartotta, mivel a karbantartó csoportvezető nem kapott jutalmat. MNL BAZML XVII. 1205. 41. d. 1985.

³⁴ MNL BAZML XVII. 1205. 58. d. 1989.

³⁵ Jól ábrázolja a sofőrök világát és helyzetét a *Visszaszámlálás* című, 1986-ban készült magyar film. Abban a főszereplő, Sanyi révén (akit Eperjes Károly alakít) mind a fekete-munka, mind pedig az önállóságra törekvés jelensége felbukkan. *Visszaszámlálás*, 1986, rendezte: Erdőss Pál.

³⁶ MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1975. (Mezőcsát); 1205. 58. d. 1987. (Nemesbikk)

³⁷ Nyékládházán 1917-ben alakult meg a Mezőnyék-ládházi Kavicsbánya Rt., majd 1949-es államosítását követően a Miskolc-környéki Kavicstermelő Nemzeti Vállalat. Az ország- és megyeszerte beinduló építkezések (pl. Ferihegyi repülőtér, Kiskörei Vízlépcső, Tiszai Vegyi Kombinát) kavicsigénye folyamatos kitermelést tett lehetővé, s a mintegy 300 fős

szükségletéhez igazodva – leginkább az 1960-as évektől – a Mezőcsáti járás majd minden településén homok- vagy kavicsbányát nyitottak a helyi termelőszövetkezetek (esetenként az állami gazdaság, illetve a községi tanácsok).³⁸ A bányákkal kapcsolatos bejelentések olyan jövedelmező üzletágként jelenítették meg a kavicskitermelést, mely sokkal nagyobb bevételt hoz a konyhára, mint például a téeszek termelőtevékenysége, s emiatt – utóbbi rovására – a vezetők is nagyobb figyelmet fordítanak rá. Az alábbi – rosszindulatúként elutasított – bejelentés a Tiszapalkonyai November 7. közös termelőszövetkezet hanyag munkavégzésével kapcsolatban érkezett 1975-ben:

Hejőkürtön a hosszú dőlőben az egész tábla búza levágva rendre és ott rohadt el az új törés dűlőben, szintén egy tábla a Cifraháton, szintén egy tábla a tiszapalkonyai határban is egy tábla búza rohadt el a földön, miért engedik őket fuvarozni, miért engednek nekik sóderbányát nyitni Hejőkürtön, [...] mivel a földet eladják, így nem érdekli őket, hogy a levágott búza elrohad a földön, vagyis a termeléssel nem sokat törődnek, hiszen van pénz a fuvarból meg a sóderből és a sóder tetejéről eladott földből kérném kivizsgálni és rendre utasítani ezen hanyagságukért.³⁹

Emődön a tanács Költségvetési Üzeme működtette a bányát, az 1969-es bejelentés ezért a vb. elnök ellen érkezett: „Az elnök a tanácsi munkáját nem igen végzi, mert csak a bányával foglalkozik, minket munkásokat sohasem hallgat meg, mert nem ér rá, de a bányával kapcsolatosan mindig itt tartózkodik a cukrászdába és a vendéglőbe”. A vb. elnök a vádak szerint a bánya üzemeltetését egy bizalmasára bízta, sóderért cserébe építési anyagot kaptak, rendszeresen nem adtak nyugtát a kavics áráról, a bevételt zsebre tették, abból osztozkodtak és házat építettek. Az ellenőri vizsgálat igazolta a szabálytalanságokat, mindenekelőtt a készpénzkezeléssel és a tanács anyaggazdálkodásával kapcsolatban.⁴⁰ A bányákkal kapcsolatos bejelentések rendre azzal vádolják a vezetést és

kavicsbánya-üzem országos szinten is meghatározóvá vált, a termelés 13%-át adta. Kiss, 2006, 335–336.

³⁸ Helységenként gyakran többet is: a legtöbbet, szám szerint kilencet, Mezőcsáton, de három-négy bányával rendelkezett még Emőd, Sajószöged, Muhi, Nagycsécs, Hejőpapi, Nemesbikk, Igrici vagy Tiszakeszi is. A járási települések bányanyitásainak, -bezárásainak lexikonszerű összefoglalását adja: Izsó, 2011, 19–99.

³⁹ MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1975.

⁴⁰ Például a környékbeli kavicsvásárlók befizetéseit utólag, egy összegben és azonos időpontban, vélhetően valamelyik alkalmazott fizette be a postán; nem tüntették fel az eladott kavics mennyiségét; a tanács magánszemélyek felé engedély nélkül értékesített különböző bontási anyagokat, melyek után nem folyt be bevétel, például Dr. P. L. budapesti lakos Révfülöpön épült villájához 5 db használt ablakot szállított a tanács. A vizsgálat megállapította továbbá, hogy a vb. elnök – a többszöri felszólítás ellenére – nem lépett fel a bányával és az anyaggazdálkodással kapcsolatban megállapított szabálytalanságok ellen. MNL BAZML XVII. 1206. 20. d. 1969.

bizalmasaikat, hogy saját maguk vagy ismerőseik magánépítkezéseikhez ingyenes fuvarokat bonyolíttak le:

R. J. bányaiüzemvezető – a hejőszalontai pártvezetőség titkára, propagandista – 1976-tól kezdődően amikor hozzájárult Hejőkeresztúr községben lakásának építéséhez, amely még nincs készen, nincs befejezve, mert úgy látszik még nem tudta kilopni hozzá a kavicsbányából azt amivel be kellene fejezni – a tsz fizetett a kavicsbánya dolgozókat és azok munkaidő alatt R. et.-nél dolgoztak és ezt látta a pártvezetőség titkára, a tsz elnöktől kezdve mindenki és tudta is és szemet hunytak felette, senki sem szólt egy árva szót sem. Birta eddig a tsz kérem szépen ezt is, mert már ez a második lakás, amit a tsz bőrére felépítenek.⁴¹

A jelentések szerint a legnagyobb bűncselekmények *hűtlen és hanyag kezelés, csalás, sikkasztás* (bércsalás, a felvásárlások és értékesítések során elkövetett visszaélés, a cégbélyegzők jogtalan használata) révén valósultak meg. Az ellenőrzések elsősorban a műszaki és adminisztratív állományú dolgozók, illetve középvezetők (pl. pénztárosok, anyagbeszerzők, részlegvezetők, üzletszerzők) által elkövetett sikkasztásokat, csalásokat döntő mértékben a vezetők túlzott mértékű bizalmával, a felületes ellenőrzéssel, valamint – az adminisztráció fokozatos szakszerűsödése ellenére – a bizonylati rend és fegyelem hiányosságaival magyarázták.⁴² Mulasztást tapasztaltak – „egyes vezetők helytelen szemléletéből eredően” – a nagyobb arányú károk kimutatása, bejelentése során is.⁴³ Egy sikkasztó bérszámfejtő felelősségre vonás nélküli elbocsátása kapcsán 1978-ban tollat ragadó levélíró ennek lehetséges okaira is rávilágított a hejőkeresztúri párttitkár reakcióját idézve: „*nem kell, hogy az ügy kitudódjon, éppen eleget meghurcolták már ezt a tsz-t és hát mit szólnának a járásiak*”. Mint az ebből az ügyből is kitűnik, a pártállami bürokrácia szigorú hierarchikus rendje, a felettesnek való megfelelési kényszer, a személyes és kollektív konzekvenciákkal kapcsolatos félelem együttesen a hiányosságok elrejtésére ösztönzött.⁴⁴ A levélíró következtetése szerint ez a magatartás melegágya a további visszaéléseknek: „*Ezek szerint akkor az jár jól, aki sikkaszt, hiszen*

⁴¹ Az ellenőri vizsgálat szabályosnak és más tsz-tagokéval arányban állónak találta a tsz által a kavicsbánya üzemvezetőjének nyújtott házépítési támogatást, a befizetésekkel igazolt kavicsvásárlást, valamint a tsz-tagoknak és alkalmazottaknak járó kedvezményes fuvar igénybe vételét. Utánajártak annak is, hogy a bánya dolgozói közül kik, mikor, milyen elszámolással dolgoztak az üzemvezető házépítésénél. Eszerint a házat a környéken szokásos kaláka módszerrel építették. A szakiparosokon kívül az üzemvezető ismerősei és munkatársai – általában munkaidő után, szabad szombaton, vasárnap vagy szabadságot kivéve – végezték a segédmunkát, munkadíj nélkül, ellátásért, illetve visszasegítésért cserébe. MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1978.

⁴² Körlevél, 1972. szeptember 25. 2., 1974. január 8. 2., 1974. szeptember 30. 4.

⁴³ Körlevél, 1974. szeptember 30. 2.

⁴⁴ A pártállami bürokrácia természetéről lásd: KORNAI, 2012, 65–80., 89–91., 128–131.

*adva van a lehetőség erre, különösen itt a tsz-ben, hiszen olyannyira laza a fegyelem, az ellenőrzés, az irodától kezdve a gépműhely, a kézraktár, magtár, kavicsbánya, stb. végig az egész területen, hogy ezek fölött már tényleg nem lehet elnézni.*⁴⁵

A hibákat elnéző *laza, korrupt vezetés* (annak a tsz-elnök mellett a főagronómus, főkönyvelő, főállattenyésztő stb. is része lehetett) visszatérő eleme a bejelentéseknek.⁴⁶ 1976-ban az ároktői tsz-elnök ellen érkezett – a vizsgálat szerint alaptalannak tartott – panasz a NEB-hez:

*Tűrhetetlen amit meg mernek csinálni az elnök tudtával. Évek óta a sok fekete szántás, vetés, műtrágyázás a tsz terhére és a saját zsebükre. A gépkocsikkal is úgy csálnak, ahogy akarnak, mert a kilométeróra majdnem mindegyiken rossz. A fizetések megállapítása sem törvényszerűen történik. Az állattelhullás is igen nagymértékű, mert nem kapják meg az ennivalót. Az állattenyésztők viszont palotákat építenek kölcsön nélkül. A szesztestvér zetorosoknak 2–3 kh feketén használt vetés és kukorica van ingyen. A tagok viszont be vannak csapva, mert az ők földjükből van kilopva a mag, amit elvetnek az egyénieknek, sógoroknak, komáknak. [...] Az üzemanyag is bevándorol a zetorosok olajkályhájába. Az ellenőrzés az egész vonalon nulla.*⁴⁷

Igen gyakran vádolták *önkényeskedéssel, hatalmaskodással* az elnököket, akik – a közös szövetkezeti tulajdont és a szövetkezeti demokráciát semmibe véve – saját tulajdonukként, birtokukként kezelik a rájuk bízott egység vezetését.

⁴⁵ A bejelentést a NEB részletes vizsgálat után alaptalannak minősítette, mivel a bejelentésben felsoroltakat (az említett sikkasztáson kívül még 6 területen vizsgáldókat: üzemanyag-felhasználás; szabályszerű-e a raktári anyagok bevételezése és kiadása; kavicsbánya üzemvezető házépítési támogatása; a kavicsbánya dolgozói közül kik és mikor, szabályszerűen dolgoztak-e az üzemvezető lakásépítésénél; földjáraadék kifizetése; jogszerű-e a saját gépjárműhasználati és kiküldetési átalányok megállapítása) a tsz vezetése ismerte, a problémák megoldására (elsősorban a bizonylatolási rend hiányosságainak megszüntetésére) intézkedéseket tettek. MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1978.

⁴⁶ 1984-ben a hejőkeresztúri tsz főagronómusát és főkönyvelőjét vádolták meg különböző visszaélésekkel: „Az elnök nem szól nekik, mert hogy az meg kártyázik és annak is megvan a maga haszna.” MNL BAZML XVII. 1205. 41. d. 1984. 1985-ben a tiszakeszi tsz-szel kapcsolatban írták: „Nagy lopások történnek, de hova jelentsük, mikor az elnökhelyettes is ilyen.”; „A laza vezetésről a tsz vagyon széthúzásáról még sokat lehetne írni.” MNL BAZML XVII. 1205. 41. d. 1985.

⁴⁷ Az elnök válaszában tételesen cáfolta a vádakot. Hangsúlyozta, hogy díjazás ellenében engedélyezi a tsz-tagok háztáji területének és a kívülállók területének művelését, hiszen az fontos népgazdasági érdek. A tsz gépkocsijai folyamatosan bérfuvarozást végeznek, az elvégzett munkát a különböző vállalatok számlával igazolják, a belső ellenőr pedig rendszeresen ellenőrzi az üzemanyag-fogyasztást. Tudomása szerint az állattenyésztők közül egy fő épít lakást, már 5 éve, őt szülei segítik. Az állattenyésztést az állatorvos mellett különböző felügyeleti szervek is ellenőrzik. Amennyiben nem találnák kielégítőnek a választ, úgy kéri a NEB- vizsgálat lefolytatását. MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1976.

„Mint tsz tag nem türhetjük amit egyik-másik vezető csinál a közös tulajdonnal. [...] Tsz demokráciát semmibe véve, a társadalmi tulajdon ellopásán keresztül, a gazdaság elhanyagolása, lezüllesztése, különböző manipulációk.”⁴⁸ „Az elnök a kavics bányába nevelt halakat meg kavicsot is úgy ajándékozza a barátainak, mintha az övé volna. Hát kérem én nem így értem a demokráciát [...] Hát kérem ezelőtti világba ezt csak a földesúr csinálhatta meg, mert az övé volt minden, de most azt mondják, hogy a demokrácia a dolgozóké, hát ezek meg azt hordják szét.”⁴⁹

Mind a jelentésekben, mind a panaszokban kifogásolták egyes tsz-vezetők helytelen viselkedését (durva, felsőbbrendű magatartását),⁵⁰ a túlzónak ítélt reprezentálást és vendéglátást.⁵¹

A tsz-elnökökkel kapcsolatos vádak végigvonultak a vizsgált korszak egészén. Varga Zsuzsanna kutatásai alapján tudható, hogy az 1968-as reformok nyomán fokozatosan sikerágazattá váló termelészövetkezetek a reformpárti agrárlobbi és a reformellenes nehézipari lobbiküzdelmének középpontjába kerültek az 1970-es évek első felében. A reformellenes erők többfrontos – sajtó és ideológiai – támadást indítottak a termelészövetkezetek ellen, majd a reform lefékezését követően a gazdasági reformok mellett leginkább elköteleződött, sikeres téesz-vezetők kerültek a célkeresztjükbe. Az ügyészségi és népi ellenőrzési vizsgálatok nyomán tömegesen megindított, koncepciós jelleget öltött perekben ugyanazok a vádpontok, elsősorban a társadalmi tulajdon elleni bűncselekmények szerepeltek, s első fokon többéves börtönbüntetéssel zárultak (VARGA, 2012; 2013, 178–208.).

⁴⁸ MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1975. (Mezőcsát)

⁴⁹ MNL BAZML XVII. 1205. 41. d. 1984. (Hejőkeresztúr) További példák: „Tsz-ünk a csőd szélén áll és ez a két ember [elnök, főkönyvelő – I. Á. L.] jutatta ide. Itt csak az állandó ivászat megy. A tagokkal durvák, gorombák. [...] A tsz-t két-három vezető magának tekintik és lassan mindent elherdálnak.” MNL BAZML XVII. 1205. 58. d. 1987. (Nemesbikk) „[A]kkor ma egy vezető azt csinál a nép vagyonával amit akar, mert a beosztottak nem szólhatnak semmit, ez az igazi demokrácia a Nógrádi S. Tsz-nél”. MNL BAZML XVII. 1205. 31. d. 1979. (Nemesbikk)

⁵⁰ Hét, nevét vállaló, tiszakeszi tsz-tag bérproblémái miatt fordult a NEB-hez, levelükben – a vezetésnek tulajdonított stiklik bemutatása után – kitértek a vezetési stílusra is: „Megérdemeljük e ezt a visszaélést a jelenlegi vezetőinktől, ösztöndíjon kitanultak vezető emberré és úgy beszélnek a tsz tagokkal mint a kutyával, ha nem tetszik az utasításuk megyünk a munkakönyvért. Ezt a vezetést legyenek szívesek felülvizsgálni a tsz tagság jobb létezéséért kérjük szívességüket a tisztelt elvtársaknak.” MNL BAZML XVII. 1205. 31. d. 1980.

⁵¹ Körlevél, 1972. szeptember 25. 3. Sheila Fitzpatrick kutatása szerint a 30-as évek Szovjetuniójában a legtöbb gyalázkodó feljelentés a parasztoktól érkezett a kolhoz-elnökök ellen. Tartalmuk és stílusuk sok azonosságot mutat a magyar bejelentésekkel: felháborodva és az igazságot követelve kérték a magasabb hatóságok közbenjárását, hogy korrigálják az alacsonyabb szintű hivatalnokok helytelen viselkedését. A tipikus falusi gyalázkodó levél részletezte a gyakran kuláknak titulált kolhozvezető bűneit (lopás a kolhozból, a kolhozvagyon kisajátítása, ittasság, részrehajlás, durva viselkedés a kolhoztagokkal szemben), a kolhoz megmentésére, végül a gazember megbüntetésére szólított fel. FITZPATRICK, 1996, 86.

A vádpontok hasonlósága ellenére a többnyire névtelen vagy a tsz-tagság nevében megfogalmazott levelek más természetű konfliktusokba engednek betekintést. Mint láthattuk, az állami és szövetkezeti vagyon eltulajdonítása nemcsak a vezetők körében számított gyakorlatnak. A lopás általánossá válása és megítélésének relativizálása összefügghetett az ötvenes évek erősza- kos beszolgáltatási és kollektivizálási intézkedéseivel, a földhöz és munkához való megváltozott viszonyal is. Nagy Netta – az ötvenes évek beszolgáltatási rendszerét a Duna–Tisza közti Homokhátságon vizsgáló – kutatásának hangsúlyos eleme, hogy a megélhetést is veszélyeztető súlyos beszolgáltatási terhek a szigorú szabályozások és ellenőrzések ellenére rejtegetésre (azaz a javak, bevételek állam előli eltitkolására) kényszerítették a gazdákat. A „loptuk a magunkét” visszaköszönő eleme a szerző által gyűjtött visszaemlékezéseknek, mely az állam által kényszerűen megváltoztatott tulajdonjog és a paraszti tulajdonérzet közötti disszonanciára utal (NAGY, 2013, 164–171.). Oláh Sándor a székelyföldi Homoród menti falvak kollektivizálását kutatva az állam eltulajdonítási tevékenységével szemben alkalmazott, a gazdaság minden szféráját átható visszatulajdonítási cselekedetek közé sorolja a lopást, amit az anyagi önérdék (túlélés) mellett az igazságtalanságok elleni harc, valamint a düh és a visszavágás reménye is motiválhatott (OLÁH, 2001, 199–257., különösen 241–242.). Szilágyi Miklós szerint a paraszti értékrendben a „Ne loj!” erkölcsi parancsa a körülmények függvényében értelmeződhetett bűnként, kényszerű, ám szégyenletes cselekedetként vagy akár hősi tettként (lásd a betyárokat), az eltérő időszakokat vizsgálva pedig úgy látja, hogy a második világháború előtt leginkább az uradalmi cselédek, mezőgazdasági bérmunkások esetében a szegény-gazdag, a termelőszövetkezetek megszervezése után az enyém-közös szembeállítás írt felül a „lopás bűn” alapelvét (SZILÁGYI, 2000, 747–750.). Kocsis Aranka a szlovákiai Martos kapcsán ír arról, hogy a szövetkezeti tulajdont idővel közös magánvagyonként kezelték, s természetesnek tekintették, ha a dolgozó a munkabér és a természetbeni juttatások mellett valamennyit elvett és hazavitt abból, amivel éppen foglalkozott. A szövetkezeti vagyonból való eltulajdonítás, azaz a szerzés az adott személy ügyességét, megélni tudását jelezte, s erkölcsileg nem számított elítélendőnek, különösen hogy az egyszerű tsz-tagot és a vezetőséget is hasonló hozzáállás jellemezte e téren (KOC SIS, 2006, 99–102.).⁵²

⁵² Lengyel kutatók az 1980-as években öt vállalatnál folytatott terepmunkára alapozva a gyári infrastruktúrával, anyagi javakkal és a munkaidővel való visszaélés különböző formáit különítették el (lopás; elemelés; ingyenes szívességek; gyáron belüli szolgáltatások; elintézés és szervezés; vesztegetések; kéz alóli árusítás; mellékes munka). A korabeli hivatalos média által sugalmazott megközelítést, miszerint a lopás megítélésekor kétféle morális kód létezik (akkor számít stigmatizált tevékenységnek, ha valaki magántulajdonát érinti, míg társadalmi tulajdonnal ez nem számít) túlságosan leegyszerűsítőnek vélték, hiszen pl. a bolti lopást vagy egy kivülálló által elkövetett munkahelyi lopást ugyanúgy elítélendőnek

Amennyiben általános és kollektív gyakorlatnak számított a közösből való lopás, vajon mi készítette a levélírókat bejelentésük megtételére? A nyilván sokrétű válaszból itt most két elemet emelnék ki (a bejelentések lehetséges motivációira a későbbiekben még visszatérek). Egyfelől a – sok forrásból (például szövetkezetbe bevitt föld, eszköz, állat stb.) táplálkozó – tulajdonosi érzület, a szövetkezetbe való emocionális kötődés egyszersmind a jó gazda felügyelő, védő, ellenőrző attitűdjével is felruházta a tagokat.⁵³ Bejelentésre ösztönözhető továbbá a közös szövetkezeti vagyonhoz való egyenlőtlen hozzáférés, mely felerősítette az „egyszerű” tagság és a széles értelemben vett vezetői, irányítói pozíciókat betöltők között természetesen meglévő ellentéteket. A bejelentések például a szövetkezet vagyonával önhatalmúlag rendelkező tsz-elnököket, üzemanyaggal fűtő zetorosokat, szénával kereskedő takarmányosokat, a készleteket megdézsmáló raktárosokat emlegetnek, olyan pozíciókat, melyek nagyobb teret engedtek a szövetkezeti javak eltulajdonításának. A mezőcsáti Augusztus 20. Tsz ellen 1979-ben – „*sokak nevébe egy kiskeresetű TSz dolgozó*” aláírással – tett bejelentés például nem is a vezetők, hanem a „*tagság fejesei*” ellen irányult: „*Szemünkbe kinevetnek mert nekünk nincs lehetőség ijét csinálni.*”⁵⁴ A kedvezményezettek köre ugyan bővíthetett, de ennek alapja elsősorban a rokonság (a gyakran emlegetett „*sógor-koma elv*”), a barátság („*haverizmus*”) vagy az együtt ivás, kártyázás gyakorlata („*szesztestvér zetorosok*”, „*jóbarát, szeszbarát*”, „*puszi decizőbarát*”) volt.⁵⁵ A tsz-elnökök-

tartották a munkások. A gyárból származó dolgokkal (például harisnya) való kereskedés nem számított lopásnak, kivéve, ha az adott dolog egy azonosítható személyhez tartozott (például harisnyák tűnnek el a vásárló által kifizetett, küldésre előkészített csomagból). Valamilyen eszköz, tárgy személyes használatra történő elemelését szintén nem tekintették lopásnak, szemben azzal, ha egy valaki által már elemelésre előkészített dologgal történt ugyanez. A kutatók mindezt az informális gazdaság szerves részének tekintették, egyúttal a társadalmi tulajdon létének kóros következményeként értékelték. Utóbbiról úgy vélték, hogy elhomályosítja az erkölcsi tudatban mindig jelenlévő „enyém” – „nem az enyém” közötti különbséget. Még ha valaminek a tulajdonosa nem is ismert, elegendő annak tudása, hogy az nem a miénk. Ezért tekinthető a bolti lopás mindig is lopásnak, mert az onnan elvett áruk akkor lehetnének az „enyémek”, ha fizeték értük. Egy állami vállalatnál azonban számos tényező elmosza a fent említett határt: az egyszerre alkalmazotti és társtulajdonosi szerep; az eszközök, anyagok és a munkaidő folyamatos elpocsékolásával való szembesülés (ha nem viszik el, máskülönben tönkremenne); személyes nyereség – absztrakt veszteség. FIRLIT – CHLOPECKI, 1992, 97–100.

⁵³ A tulajdonosi érzület kialakulását (figyelemmel a tagok egykori társadalmi helyzetére, a nemzedéki különbségekre, a belépés időpontjára) több termelőszövetkezettel kapcsolatos korabeli kutatás is vizsgálta. Például SZIJJARTÓ, 1972, 359–361., 1973, 98–100.; LÖKÖS, 1973, 164–165.

⁵⁴ MNL BAZML XVII. 1205. 31. d. 1979. (Kézzel írt levél.)

⁵⁵ „*Főleg a műhely területén érvényesül a sógor-koma elve. Ezeknek az embereknek az alkalmazásából a közönsnek végtelen kára származik úgy anyagilag, mint erkölcsileg. Mert szakmailag nem hozzáértők, mindenféle képzettség nélkül kezdve a szállításvezetőtől a műhelyvezetőn keresztül a szerszámraktárosig.*” MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1975. (Mezőcsát) „*Minden területen csak a visszaélések tömkelege halmozódik, a járműveknél,*

kel szemben megfogalmazott vádak a NEB-vizsgálat után igen gyakran alaptalannak bizonyultak. Sokat elmondanak így ezek a levelek a jogszabályokkal, munkahelyi hatáskörökkel, szervezeti ügyrenddel stb. kapcsolatos tájékoztatanságról is, de még inkább a szövetkezeti kollektívát jellemző belső, sokrétű megosztottságról.

Bár a téeszekben elkövetett legjellemzőbb visszaéléseket összegző hivatalos körlevelekben nem szerepel, a bejelentések alapján az egyik legnagyobb falusi feszültségforrást a *tejfelvásárlás* képezte, a tehéntartó gazdák ugyanis csalással, hatalmaskodó, durva magatartással vádolták a helyi termelőszövetkezet alkalmazásában álló tejátvevőket. A eljárás számos falujából beérkező, akár többször is megismételt panaszok szerint a gazdák nem megfelelő ösztömet kapnak a leadott tej után, mivel a tejátvevő valamiképpen csal: például helytelenül, rendszeres tejminta-vizsgálat nélkül állapítja meg a tej zsírtartalmát és fajsúlyát, nem rendszeresen/helyesen adminisztrál, nem figyel a higiéniára, a tejmintákat piszkos, koszos üvegekbe vételezi, a hanyag kezelés miatt a tej többszörösen megsavanyodik, továbbá saját hasznára vizezi a tejet. A vádak – miszerint magának kedvez – felerősödtek, ha a tejbegyűjtő maga is tehenet tartott. Ilyen esetekben a NEB az összeférhetetlenség megszüntetését javasolta, vagyis alkalmazzanak tejfelvásárlóként olyan személyt, aki nem tart tehenet, de egyes esetekben ez megoldhatatlan feladatnak bizonyult. Az 1980-as népszámlálás szerint mindössze 47 fős Dollártanya tehéntartói például hiába panaszolták be a tejszarnokost 1979-ben, a téesz a lakosság összetétele miatt nehezen tudott a kritériumoknak („*írni és számolni elfogadhatóan tudjon*”) megfelelő másik személyt találni.⁵⁶ A tehéntartók panaszgyakran az ellenőrzés hiányosságaira hívta fel a figyelmet, amit a NEB-vizsgálatok nyomán foganatosított, különböző súlyú intézkedések (megrovás, elbocsátás) is igazolni látszanak. Problémák adódhattak abból is, hogy a gazdák nem rendelkeztek kellő ismeretekkel a tejbizsgálat módszereit illetően, ennek orvoslását például

gépműhelyben, az üzemanyaggal, sőt a kavicsbányában is, akik ezen a területen dolgoznak nincs szükségük a fűtőolaj beszerzésére – még eladásra is jut belőle – és erre nem figyel fel senki [...]. Ugyanez a helyzet a kézraktárba, aki jóbarát, szeszbarát az mehet és vételezhet, azt amire éppen odahaza szüksége van, v. hiányzik a készletéből.” MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1978. (Hejőkeresztúr) A szervezeti hierarchia majd minden szintjén megfigyelt összefonódások felfejtése szintén visszatérő eleme a leveleknek.

⁵⁶ MNL BAZML XVII. 1205. 31. d. 1979. Egy 1989-es geleji vizsgálatban tanúként meghallgatott személyeknek a bepanaszolt tejátvevővel kapcsolatos pozitív nyilatkozatai alapján a jó csarnokos ismérvei a következők: rendet, tisztaságot tart a csarnokban, megköveteli, hogy jó minőségű tejet adjanak át a gazdák, a tejet rendszeresen vizsgálja, helyesen számol és nem részrehajló. MNL BAZML XVII. 1205. 58. d. 1989. A mezőcsáti Tejgyűjtő Állomás egy dolgozója 1978-ban viszont arról számolt be, hogy a tisztaság és az egészséges munkakörülmények biztosításához a legelemibb eszközök (például gumicsizma, takarítóköpeny, tejkézelő fehérköpeny, hajvédő fityula, tejszöveteket tisztító kefe) sem álltak rendelkezésre. MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1978.

1986-ban TIT előadások szervezésével oldották meg.⁵⁷ A tiszatarjáni tejcsernokos ellen 1975-ben a NEB-hez és a téeszhez érkezett bejelentés igen részletes leírását adja az egyik csalási módnak, tekintve hogy a csarnokban rövid ideig kisegítőként dolgozó bejelentő tanúja volt a folyamatnak. Eszerint a csarnokos a téesztől és a háztájizó gazdától begyűjtött tejet rendszeresen vizezte, este és reggel is kb. 6–8 vödör, azaz naponta 80–100 liter vizet (nyári időszakban naponta 100–120 litert) öntött a 400 literes kádban tárolt tejhez. A bejelentés nyomán a tsz ellenőrei tetten is érték a csarnokost, s az is igazolni látszott a vádakát, hogy az ingadozó, a megengedettnél rendszerint alacsonyabb tejszírszázalék nem követte a fajta sajátosságait. A plusz mennyiségért a Tejipari Vállalattól kapott pénzüsszegen a tejbegyűjtő néhány gazdával – kik nevére a keletkezett többletet elkönyvelte – osztozott. A csalás feltárásához a bejelentő özvegyasszony a tejkönyvek, a tejbegyűjtési napló és a szállítási jegy összevetését javasolta. A téesz az eredménytelen fegyelmi tárgyalás után feljelentést tett a Járási Ügyészségen, az a csarnokos és öt társa ellen bünszövetségben magánokirat-hamisítással elkövetett jelentős kárt okozó csalás büntette miatt elrendelte a nyomozást, amely végül vádemeléssel zárult.⁵⁸

2. „Még egy ilyen kapzsi tanácselnök ebben a rendszerben nem volt a község élén” – a helyi potentátók elleni bejelentések

Az állami és pártszervek működésével kapcsolatban megfogalmazott bejelentések tartalmi vonatkozásban sok egyezést mutatnak a téesz-vezetőket ért vádakkal. A vezetők önkényeskedése („*kiskirályoskodása*”),⁵⁹ a tanács anyagi és személyi erőforrásaival (különösen a karbantartó, építőbrigádokkal) való visszaélés, az anyagszállításokkal kapcsolatban a sofőrök, mint tanúk emlegetése, s nővumként a tanácsi szervek szociális segélyosztási gyakorlatának kifogá-

⁵⁷ MNL BAZML XVII. 1205. 41. d. 1986. (Hejőkürt)

⁵⁸ Az ügy további fejleményeit a NEB már nem követte figyelemmel, ezért az ítéletről a vizsgált iratok alapján nem áll rendelkezésre információ. MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1975.

⁵⁹ A vezetők befolyásának, korlátlan hatalmának érzékeltetésére sűrűn alkalmazták a „*kiskirályoskodni*” kifejezést: „[I]t mindenki ismeri [a vb. elnököt – I. Á. L.], *ki nem állhatják, mert rettenetesen félvág, úgy viselkedik, mint egy kiskirály.*” MNL BAZML XVII. 1206. 20. d. 1969. (Emőd) Az emödi Költségvetési Üzem vezetőjével kapcsolatban megfogalmazott vád: „*Ha egy dolgozónak valamire szüksége van, szinte kalapolni kell egy hétig, mert itt nagy a kiskirályoskodás.*” MNL BAZML XVII. 1205. 31. d. 1980. „*Ő a falu mindhárom kiskirálya, neki mindent szabad és a buta elnézi. Kérem szépen a mai világban még ha ő a tsz elnöke is sokat megenged magának.*” MNL BAZML XVII. 1205. 58. d. 1989. (Hejőkeresztúr) A sajszőgedi vb titkár és a „*környék egyes vezetői*” ellen is érkezett bejelentés: „*Ne legyen joga egyes vezetőknek így »kiskirályoskodni«.*” MNL BAZML XVII. 1205. 58. d. 1989.

solása, a bürokrácia lassúsága, valamint a hivatalok hanyag ügyintézése viszszerítő eleme e bejelentéseknek. Továbbá a rokoni-baráti kör helyzetbe hozása mellett nagy terepet kap a helyi elit és nómenklatúra egymást támogató-fedező tevékenysége is.

Mezőcsátról – feltehetően egyazon személytől vagy társaságtól – több hasonló tartalmú levél is érkezett a helyi vezetők ellen a nyolcvanas évek közepén.⁶⁰ A maffiaként emlegetett csoport tagjai – a községi pártbizottság titkára, a tanácselnök, a „gépállomás-vezető”,⁶¹ a tanács költségvetési üzemének vezetője és a tsz-elnök – a többé-kevésbé igazolt vádak szerint számos ügyben kedveztek maguknak vagy egymásnak. A NEB-vizsgálat a párttitkára és a tanácselnökre fókuszált. A levélíró jellemzése szerint a településen egyszerre maffiafőnökként és Napóleonként uralkodó párttitkár az iskolabővítés során két melléképület bontási anyagát ingyen, saját, miskolci építkezéséhez használta fel, mezőcsáti „összetakolt roncs lakását” pedig szolgálati lakás céljára akarta eladni, s utasítására elmaradt a május elsejei felvonulás. A vizsgálat megállapította, hogy bár a bontott anyagok után történt befizetés, az összeg helyességét már nem lehetett megállapítani, mivel az anyagok mennyiségéről és minőségéről nem készült feljegyzés. A vizsgálat lefolytatása idején a tisztségéből – jobbra a fenti ügyek miatt – felmentett párttitkár megítélését nagyban rontotta az is, hogy a helyi óvodában dolgozó felesége ellen kiskorú veszélyeztetése miatt bírósági eljárás volt folyamatban. A bukott párttitkár lakásának megvásárlását végül a megyei tanács megvétőzta. A helybéli tanácselnök ellen a legfőbb kifogás az volt, hogy rokonait pozícióhoz juttatta: „mindenütt ottvannak a rokonai, ő a tanács elnök, a felesége a Gimnáziumba párttitkár, a sógora a téeszbe párttitkár, a sógornője a gamesznál hivatalnok”. Bár e vád – másokkal egyetemben – igazolhatatlannak bizonyult (megfelelő szakképzettséggel, üres álláshelyekre jelentkeztek a rokonok), az ellenőrzés másik két ügyben fogást talált a tanácselnökön. A tanácselnök tanácsi bérlakást kívánt juttatni édesanyja részére, szándékától azonban a közben megindult vizsgálat során a NEB-elnök óva intette. S bár az ügy egy része ezután nem ismert, az tudható, hogy végül tanácsi bérlakások szabálytalan kiutalása miatt a megyei tanács vb. fegyelmi eljárást indított a tanácselnök ellen. Az egyik bejelentésben azzal vádolták ugyanezt a tanácselnököt, hogy a Művelődési Központ és Könyvtár egykori igazgatójaként ROBI kapát vásárolt az intézmény részére, s azt a kezdetektől fogva – a vezetői pozíciótól való megválása után is – lakásán tárolta, és saját

⁶⁰ MNL BAZML XVII. 1205. 31. d. 1983., 41. d. 1985., 58. d. 1987/1., 1987/2.

⁶¹ A levélíró minden bizonnyal összekeverte a tisztségeket, hiszen akkor gépállomások már vagy húsz éve nem léteztek. Az első gépállomás még 1947 novemberében kezdte meg működését, az utolsók (szám szerint 19 gépállomás) pedig – az 1961 áprilisában megindult gépállomásból gépjavító állomássá szervezés eredményeként – 1968-ban szűntek meg, pontosabban mondva alakultak át gépállomásból gépjavító állomássá. HONVÁRI, 2003, 81–93., 547–557.

céjaira használta. Az eszköz megvásárlását az ekkoriban országsszerte elterjedt kertbarát-mozgalomhoz való csatlakozás tette lehetővé. Amellett, hogy a Kistermelők Baráti Körének megalapítása az egykori igazgató véleménye szerint szorosban beletartozott az intézmény társadalmi feladatkörébe,⁶² lehetőséget biztosított arra is, hogy az intézmény mezőgazdasági kiegészítet vásároljon a kör részére, melyet az egykori igazgató 4–5 tagtársával közösen kiskertművelésre használt. Tekintettel arra, hogy a tervezett, de a hivatalos megalakulásig végül el sem jutott „Kör” működése kimerült a ROBI kapa használatában, a NEB-elnök nem tartotta indokoltnak az intézményi beruházást, s javaslatára az új igazgató fontolóra vette a gép eladását, illetve hasznosításának egyéb lehetőségeit. A fenti ügyek ellenére nem ingott meg a bizalom a tanácselnökben, hiszen továbbra is a település élén maradt.

A tiszatarjáni általános iskola igazgatójának visszaélései ügyében 1980-ban érkezett bejelentés a NEB-hez. A vádak egy részét megalapozottnak találták: a tanári illetményföldeket azon tanítók nevében is művelték, akik nem is igényeltek földet, s az így befolyt plusz összeget a tanári kar nagy részének egyetértésével a közösség kiadásaira (pl. rendezvények reprezentációs költségei, ajándékvásárlás), illetve iskolai célokra fordították. A gyakorlókertet sem az előírásoknak megfelelően vezette az igazgató, mivel nem bevételezte a megtermelt termékeket (a levélíró szerint rengeteg pénzt árult belőle). A vádak érintették a kultúrház vezetőjét (*„Sok szülői értekezletet kultúros előadásnak minősítenek a kultúrház vezetővel közösen és pénzt vesznek fel érte.”*) és a tanács adóügyi megbízottját is (az anyja nevére kiállított engedéllyel üzemelő darálót annak halála után is működteti, adót viszont nem fizet utána). A levélíró magyarázatot talált a NEB által fegyelmissel büntetett igazgató, s a többi megvádolt személy felelősségre vonásának elmaradására is: *„Mindezeket a tanács is elhallgatja, mert együtt iszik a titkár az adóssal az adós felesége pedig kultúros könyvtáros, amit tisztességtelenül lát el és potyán kapja a pénzt. Így összeszövődnek itt a dolgok”*.⁶³

1989-ben a sajtószögedi vb titkár építkezésével kapcsolatos bejelentés nehezményezte, hogy tanácsi alkalmazottakkal építteti a lakását: *„Nap, mint nap ott dolgozik az egész brigád. Így könnyű felépítkezni, a tanács fizeti őket.”* A bejelentő meglátása szerint nem érdemes az ügygel a felettes szervekhez fordulni, *„mert úgy hangoztatja a vezető gárda, hogy nekik a megyén is jó barátjai vannak. K. T. országgyűlési képviselő is itt építkezett, így hozzá sem*

⁶² A háztáji és kerti kiegészítő gazdálkodás (zöldség- és gyümölcsstermesztés, kisállattenyésztés stb.) segítségét célzó egyesület létrehozásának szándékát öten támogatták aláírásukkal, mely a tervek szerint tapasztalatcsere-beszélgetések rendezését; szakelőadások, szakíró-olvasó találkozók szervezését; szakkönyvek és folyóiratok tanulmányozását, az abból szerzett ismeretek, új módszerek, eljárások alkalmazását, s az eredmények konzultációját; a művelődési központ által beszerzendő, s a tagok részére ingyen kikölcsönözhető kiegészítet tervszerű, közös hasznosítását vállalta volna.

⁶³ MNL BAZML XVII. 1205. 31. d. 1980.

mehettünk, mert neki is elintézték már egy pár dolgot.” A tanácselnök válaszeleveníben hangsúlyozta, hogy a lakosság kifogásaira számítva előzetesen egyeztettek a kérdésről mind a tanács-, mind a vb ülésen, s a dolgozók is szabadságot vettek ki az építkezés időszakára. *„Egy tanácsi vezető is hasonlóképpen tud építkezni, mint bárki más; igénybevéve a kollégák, a munkatársak segítségét, hiszen elsősorban velük van meg a mindennapos kapcsolat, mint ahogy ez más építkezőknél is fennáll.”*⁶⁴

Egymás stiklijeinek elnézése, a kölcsönös szívességtevés gyakran ismétlődik a levelekben. Az emödi vb. elnök ellen – mint fentebb már szó esett róla – elsősorban bányaügyletei miatt érkezett 1969-ben bejelentés, amiatt figyelmeztetésben is részesült. Vele kapcsolatban is elhangzott, hogy csak magasabb pozíciójú emberek társaságát keresi. *„Volt olyan eset már amikor kijelentette, hogy ajándékkal mindent el lehet érni, mindenkit le lehet kenyerezni. Bizony mi is látjuk, hogy a lopot anyagokból könnyű pálinkát, bort és hízóféleséget is ajándékozni a járási elnöknek.”* A NEB-ellenőrzés a borajándékozásnak járt utána. Megállapították, hogy a községi tanács vb. elnökének utasítására az állami gazdaság szőlőtelepén öt tanácsi dolgozó szőlőt szedett, s az így összeszedett szőlőből nyert 50–60 liter mustot a járási vezetők megvendégelése céljából az elnök a lakásán tárolta, ahogy átmenetileg a járási tanács vb. elnöke is itt helyezte el a téesztől vásárolt szőlőből készült mustját. Szintén a vb. elnök utasítására az építőbrigád öt tagja egy napot volt kapálni a járási tanács négy dolgozója által az emödi téesztől bérelt szőlőben.⁶⁵

A fentiekkel kapcsolatban egy dolgot szeretnék kiemelni. A korrupció az egyéni és csoportérdekek érvényesítésének egyaránt eszköze lehetett. Szituációtól függően a tanácsi, járási, s magasabb szintű vezetőkkel ápolt szoros kapcsolatok informális módon erősítették egy-egy település, szövetkezet, vállalat pozícióját, érdekérvényesítő képességét. Chris Hann az egykori tázlári tanácselnökkel 2001-ben folytatott beszélgetése kapcsán elemezte a „fehér asztal” és „tishti vacsora” fogalmát, mely a tanácselnök elbeszélésének leggyakrabban előforduló motívuma volt. A falusi tanácselnöknek és feleségének számos alkalommal kellett megvendégelnie a magasabb rangú elvtársakat, megyei képviselőket, mely nemcsak a feleség számára jelentett rengeteg munkát, hanem más helyi családoktól is hozzájárulást (hús, bor biztosítása) követelt. E vacsorák jelentőségét így fogalmazta meg: *„Ahhoz, hogy én valamit szerezzek, ahhoz egy vacsora kellett, vagy egy ebéd.”* Ily módon sikerült például előmozdítani a falu vízművének felépítését, vagy elérni, hogy a kiskunhalasi orosz katonatisztek társadalmi munkával járuljanak hozzá a művelődési ház felépítéséhez.⁶⁶ A Leninvárosi Építőipari Szövetkezet egyik névtelen dolgozó-

⁶⁴ MNL BAZML XVII. 1205. 58. d. 1989.

⁶⁵ MNL BAZML XVII. 1206. 20. d. 1969.

⁶⁶ 1987-ben azonban korrupciós pert indítottak a tanácselnök ellen: rejtett magnós felvéte-

ja 1984-ben vélhetőleg két levelet is írt a leninvárosi NEB-nek, melyben a szövetkezet „kilátástalan” helyzetbe kerüléséért I. F.-et, a városi tanács volt műszaki osztályvezetőjét, a szövetkezet felügyelőjét hibáztatta. Mióta szövetkezeti anyagból, munkaidő alatt felépítették számára tiszaparti hétvégi házát, valamint elkészítették és a helyszínre szállították csónakját, „*azóta újból csak mint rossz gyereket, ütik a szövetkezetünket. Az érdekeltség megszűnt. Eddig olyan jó hírnevünk volt, de az megszakadt, pedig sok jót tett szövetkezetünk I.-nek.*”⁶⁷ Pütkösti Árpád téesz-elnökökről írt szociográfiájában az elnökök szintén hangsúlyozták e kapcsolatok fontosságát, melyek előnyt jelenthettek egy-egy támogatás, hitel vagy beruházás megszerzésekor, akárcsak a minősítések, fizetések, kitüntetések megítélésekor. Ennek tudatában a helyi, járási vezetés előszeretettel fordult hozzájuk különböző szívességeket kérve, ami a téesz-elnökök válaszaiban szinte bármi lehetett. Például a téesz termékeihez (gyümölcs, hús, pálinka, palánta, facsemeték), anyagaihoz (kavics, homok, építőanyag, trágya, növényvédőszer) ingyen vagy jutányosan való hozzájutás, fuvarok bonyolítása, háztáji vagy olcsó telek juttatása, földügek intézése, rokonai alkalmazása, vendégeik fogadása, ivászatok rendezése stb. (PÜNKÖSTI, 1988, 218–232.).⁶⁸ Az ilyen természetű ügyek kivizsgálása – ahogy Pütkösti

leken több tanyasi lakos is arról mesélt, hogy a villamosításért pénzt és „natúrliákat” adtak az elnököknek. Hann értelmezése szerint ez esetben az általánosított reciprocitás helyébe egy újfajta patrónus-kliens viszony lépett, amely nemcsak informális hivatali visszaéléssel, hanem akár nyílt színi zsarolással keveredhetett. HANN, 2004, 49–51.

⁶⁷ Mind az osztályvezető, mind a szövetkezet elnöke engedélykérésekkel, számlákkal igyekezett igazolni a munkálatok szabályosságát. Az osztályvezető egyedül abban látta magát hibásnak, hogy a faanyag és az elkészült csónak kiszállításához a szövetkezettől kért segítséget („*Kérése az volt, hogy ha olyan fuvar adódik, amelynél elfér az övé is, próbálják már megoldani.*”). A NEB-ellenőr bevonta a vizsgálatba a városi pártbizottságot és a tanácselnököt, valamint a szövetkezeti párttitkárt is. A tanácselnök nem kívánt állást foglalni, annyit fűzött az ügyhöz, hogy „lényegesen összetettebb problémákat” érez a bejelentés mögött. Elsősorban (a szövetkezet elnökével szemben elfogultságát is jelző) szövetkezeti párttitkár nyilatkozatára hagyatkozva részben megalapozottnak tekintették a bejelentést. A szövetkezeti párttitkár – bár tudott a „kapcsolt fuvarról” – az elnökre irányította a NEB-ellenőrök figyelmét (nem tartva valószínűnek, hogy kifejezetten I. F. ellen irányult a bejelentés, „*hiszen a volt főkönyvelő, az elnök (és a műszaki vezető) hibás mindenért*”), s különféle szóbeszédnek ismertetésével tovább hiteltelenítette személyét. A vizsgálat eredményeként végül felmentették munkája alól a szövetkezet elnökét, a párt vb pedig további állásfoglalást ígért az ügyben. Pár hónappal később újabb levél érkezett, melyben a levélíró kiállt az „ártatlanul leváltott” elnök mellett, s a más munkahelyre elhelyezett I. F.-et hatalommal való visszaéléssel vádolta meg. MNL BAZML XVII. 1205. 41. d. 1984/1., 1984/2. Nagyjából egy évvel később, 1985-ben még egy névtelen levél érkezett a veszteséges, s hamarosan felbomló szövetkezettel kapcsolatban, ám ezúttal a lakatos művezetőként dolgozó párttitkár ellen, aki a vádak szerint a szövetkezet anyagát és műhelyét maszek munkáihoz használta fel. A vizsgálódást végül eredménytelen helyszíni vizsgálat miatt lezárták. MNL BAZML XVII. 1205. 41. d. 1985.

⁶⁸ A termelőszövetkezetek sikerességét befolyásoló kapcsolati tőkéről, a megyei apparátus kádereinek tett szívességekről erdélyi viszonylatban lásd: OLÁH, 2006. Mivel a helyi vezetők kapcsolatápolása közvetve a tagságot is jövedelmezőbb munkákhoz, nagyobb osz-

is tapasztalta a téeszelnök-perek kapcsán – gyakran egyoldalú maradt, s elhallgatták benne ezeket a kapcsolatokat. Az Építőipari Szövetkezet párttitkára is említést tett arról a NEB elnökének, hogy a leninvárosi lakásfelújításoknál „komoly emberek vitték a padlószőnyeget, különböző anyagokat”, de megnevezni nem kívánt senkit, s ezzel a kérdés le is zárult.

3. A társadalmi tulajdon védelme az üzemekben

A NEB 1957 végi megalakulásával párhuzamosan a társadalmi tulajdon védelmének kérdése több fórumon is előtérbe került, a diósgyőri Lenin Kohászati Művek nagyolvasztó gyárrészlege mozgalmat is indított a témával kapcsolatban. A mozgalomhoz csatlakozó üzemekről, bányákról, vállalatokról az *Északmagyarország* többhónapos sajtókampányában „Nem engedjük, hogy lopják, pazarolják a nép vagyonát” címmel folyamatosan beszámolókat közölt. Fellépésük elsősorban a gyári tulajdon védelmére irányult, ami vélhetően összefüggésben állt a kollektivizálás későbbi kiteljesedésével. Célkitűzésük között szerepelt például a lopások, a sikkasztások, a pazarlás, a fuserálás, az újításokkal kapcsolatos visszaélések visszaszorítása, a munkafegyelem, az anyaggazdálkodás szigorítása, olyan közszellem kialakítása, melyben a pazarlás és lopás szégyen.⁶⁹ A Tiszapalkonyai Erőmű Vállalat dolgozói szintén csatlakoztak a mozgalomhoz: 10 tagú társadalmi ellenőrcsoportot szerveztek, a felvilágosító nevelőmunka mellett pedig társadalmi bíróságot alakítottak, mely a helyszínen (a munkahelyi kollektíva előtt) tárgyalja meg a kisebb lopásokat, a KISZ-fiatalok brigádja pedig vállalta, hogy a rendészet kérésére ellenőrzi az üzemből távozó gépkocsikat, megszervezik az „ezerszemű őröt”, melynek tagjai összegyűjtik az erőmű területén található vas- és fémhulladékot, s átadják a MÉH részére.⁷⁰

talékhoz juttatta, Oláh a javak, értékek hűtlen kezeléséről alkalmanként feljelentést tevő termelőszövetkezeti alkalmazottakat úgy jellemezte, mint akik nem értik, vagy rosszul értelmezik a „valóságos viszonyok nyelvét”.

⁶⁹ „Nem engedjük, hogy lopják, pazarolják a nép vagyonát”. *Északmagyarország*, 1958. január 14. 1., január 15. 1., január 17. 1., január 18. 1., január 19. 5., január 22. 3., január 25. 2.; A társadalmi tulajdon védelméért. *Északmagyarország*, 1958. január 19. 1. A felhívást hamarosan országos hatókörűvé szélesítették: A Lenin Kohászati Művek dolgozóinak felhívása a társadalmi tulajdon védelmére az ország dolgozóihoz. *Északmagyarország*, 1958. január 16. 1. Lásd még: A Hazafias Népfront Borsod megyei bizottságának felhívása a társadalmi tulajdon fokozottabb védelmére. *Északmagyarország*, 1958. január 17. 3.; A mezőgazdasági dolgozók csatlakozása a Lenin Kohászati Művek dolgozóinak felhívásához. *Északmagyarország*, 1958. február 5. 5.; Kommunisták a társadalmi tulajdon védelméért. *Északmagyarország*, 1958. július 10. 3.

⁷⁰ A Tiszapalkonyai Erőmű Vállalat dolgozói fokozott harcot indítottak a társadalmi tulajdon fecsérői ellen. *Északmagyarország*, 1958. január 24. 5.

Az üzemi visszaélésekkel kapcsolatos bejelentések aránya viszonylag alacsony az általam vizsgált irategyüttesben, más forrásokból is tudható azonban, hogy a gyárak és a város építéséhez használt bontási anyagok eltulajdonítása, magánépítkezéseken való felhasználása, a gyári késztermékek (különösen a TVK által gyártott műanyagtermékek – reklámszatyrok, fóliák –, festékek) kihordása és a környék háztartásaiban való használata általános gyakorlatnak számított.⁷¹ Az üzemekkel kapcsolatos bejelentések a lopások és a fusizás helyett – a már említett szövetkezeti párttitkár ügyéhez hasonlóan – arról ejtettek szót, ha az üzemi infrastruktúrát és anyagot, valamint munkaidőt maszek munkához (az 1980-as években már gazdasági munkaközösség keretében) hasznosították.⁷²

4. Kereskedelmi témájú bejelentések

A kereskedelmi témájú bejelentések zöme a járás falusi boltjaival, presszóival kapcsolatos. A panaszok – akárcsak a Népi Ellenőrzési Bizottságok munkájáról, a próbavásárlások eredményéről és a beérkező észrevételek természetéről beszámoló korabeli sajtócikkek – leggyakrabban árdrágításról, súlycsökkentésről, többletelszámolásról, a kiszolgálás milyenségéről, a nyitvatartási idő be nem tartásáról és egyes vásárlóknak biztosított jogtalan előnyökről (közkeletűbb nevén pult alóli kiszolgálásról) szóltak.⁷³ Az árdrágítás panaszként akkor

⁷¹ Az egyik interjúalanyt, az országos építőipari szövetkezethél festő művezetőként dolgozó G. Z. K.-t egy gyáracsarnok rosszul kivitelezett kifestésénél hanyag munkavégzésből, hozzá nem értésből eredő nagy értékű károkozással vádolták. Mivel a kérdéses időszakban heteken át táppénzen volt, a munkaügyi bíróság felmentette a vádak alól. Visszaemlékezése szerint a vezetés azért nem akarta a munkát ténylegesen felügyelő személyt felelősségre vonni az ügyben, mert attól tartottak, hogy az ügygel összefüggésben fény derül arra, hogy az illető rendszeresen fuvarokat bonyolított a vezetés építkezéseivel. G. Z. K. – a visszaemlékezésében először minőségellenőrző szervezetként megnevezett – Népi Ellenőrzési Bizottsághoz fordult, de mivel a kivizsgálást egyik, népi ellenőrként is tevékenykedő munkahelyi felettesére bízták volna, más fórumot választott igaza bizonyítására. Visszaemlékezésében többször is utalt a város vállalati, tanácsi vezetőinek a városépítés során folytatott anyageltulajdonításaira. Interjú G. Z. K.-val. Készítette Ispán Ágota Lídia – Kovács Csaba. Tiszaújváros, 2012. április 30. – 2012. november 17.

⁷² A lopástól és a maszek munkától megkülönböztetett fusizást vizsgálja az egykori Csepel Autógyár munkásainak körében: BEZSENYI, 2012.

⁷³ A BAZ Megyei Népi Ellenőrzési Bizottság 1972. évi ellenőrzési tapasztalatait összegző jelentés szerint az elmúlt évekhez viszonyítva csökkent a fogyasztók megkárosítása, s az egy vásárlóra jutó károsítás összege (1 Ft-on felüli megkárosítás elvétele, ettől kevesebb összegű viszont változatlanul gyakran fordult elő), s szándékos árdrágítás is kevés esetben történt. A beszámoló szerint a vendéglátóiparban a próbavásárlások 37,3%-ánál, az élelmi-szer szakmában 23,3%-ánál, a ruházati területen 18,2%-ánál, az iparcikk területen 11,7%-ánál, a vegyes jellegű boltok 9,5%-ánál mutatkozott valamilyen megkárosítás a vevők rovására. A szabálytalanságok között a hamis mérést találták a leggyakoribbnak. A vendéglátó egységekben rendszeresek voltak az 5%-on felüli súlycsökkentések, míg a mérőeszközök

merült fel, amikor egy alacsonyabb áru terméket magasabb áron értékesítettek, az különösen húсарuk esetén volt gyakori (az árdrágítás egyik formája vagy velejárója volt, hogy megtévesztették a vásárlókat, például azzal, hogy a vevők nem feltétlenül ismerték az egyes állatok részeit, miáltal az olcsóbb húst drágábban értékesítették),⁷⁴ illetve a presszók és kocsmák italkimérése kapcsán bukkant fel. A szakáldi italbolt vezetőjét például egy panaszos 1969-ben azzal vádolta, hogy saját nova borát a legmagasabb fogyasztói áron forgalmazza, illetve hogy a faluban ősszel felvásárolt törkölyt tavasszal szilvapálinka áron árusítja.⁷⁵ Az ároktői bisztróval kapcsolatban 1979-ben azt kifogásolták, hogy Commersz rumot Kaszino rum áron, Commersz brandit Cabinet brandi áron, vegyespálinkát szilvapálinka áron értékesít, illetve vizezi a kávé és egyes ital-féleségeket.⁷⁶ A tiszatarjáni bisztróval kapcsolatban pedig egy különösen meglepő reklamáció hangzott el és nyert bizonyítást: gázolajos konyakot szolgáltak fel.⁷⁷ A súly- vagy térfogatcsökkentés legjellemzőbb esetei a pontatlan mérlegek, és a nem hitelesített italos poharak használatból eredtek, de előfordult, hogy a csomagolóanyag súlyát számolták bele az áruéba. Panaszra adott okot az is, ha pontatlanul adtak vissza az áruért fizetett összegből, vagy ha az árváltozásokat követhetetlenül, megtévesztő módon jelezték. Minőségi kifogás a kenyérral szemben merült fel több esetben. 1969-ben például a mezőcsáti sütőüzem által Hejőpapira szállított fehérkenyér tartós rossz minősége miatt a vb. elnök, a helyi népi ellenőrzési csoportvezető, valamint a Földművelésügyi miniszter ügyszervezője együttesen tett bejelentést: „*A kenyér még a jó minőségű barna kenyérnek sem felel meg, íze savanykás és kesernyés, úgy hogy súlyos minőségi kifogás áll fenn, mert a kenyér élvezhetetlen.*”⁷⁸

(mérlegek, súlyok) az ellenőrzött egységek 1/3-ában kifogás alá estek. Előfordult az is, hogy a termelő és nagykereskedelmi vállalatok a csomagoló anyagot is az áruk értékével azonos áron adták el, s emiatt a kiskereskedelem is hasonlóképpen értékesítette. A megyei és járási NEB-ekhez beérkezett panaszok és bejelentések összegzésekor megállapították, hogy 1972-ben 573 volt a közérdekű bejelentések száma, melyek 697 közérdekű ügyet közöltek, s legnagyobb arányban a kereskedelemhez kapcsolódtak (184 eset). Ezek között leggyakrabban az alábbiak szerepeltek: minőségi kifogások (64 db), többszámlázások (30 db), súlycsökkentés (24 db), árdrágítás (23 db), kiszolgálás elleni panasz (56 db), áruhiány (23 db). MNL BAZML XVII. 1205. 3. d. Jelentés a BAZ. Megyei Népi Ellenőrzési Bizottság 1972. évi ellenőrzési tapasztalatairól; Jelentés a megyei és járási NEB-okhoz érkezett bejelentések és panaszok alakulásáról (1972).

⁷⁴ A tiszakeszi húsbolt vezetőjével szemben 1988-ban elhangzott vádak között szerepelt, hogy „*a malac húst kibontja és tőke húsként értékesíti, a bőrkét, olvasztó illetve zsírszalonna minőségben értékesíti*”. MNL BAZML XVII. 1205. 58. d. 1988.

⁷⁵ MNL BAZML XVII. 1206. 20. d. 1969.

⁷⁶ MNL BAZML XVII. 1205. 31. d. 1979.

⁷⁷ MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1976.

⁷⁸ Számos bejelentés érkezett a Hejőbába-Hejőpapi Új Élet MgTsz által szolgáltatott kenyér minősége miatt is. A Leninváros és Vidéke AFÉSZ-nél lezajlott NEB-vizsgálat megállapította, hogy 1977-ben a legtöbb panasz (4 db) e kenyér miatt érkezett. MNL BAZML XVII. 1205. 13. d. Leninvárosi NEB, Témavizsgálatok, 1978. Összefoglaló jelentés a közérdekű

A levélírók többször kifogásolták a kiszolgálás színvonalát és a durva hangnemet is. Egy magát háromgyermekes édesanyaként megnevező levélíró a Leninváros Óvárosában, Tizzaszederkényben található zöldségbolt vezetőjével szemben élt panasszal 1981-ben: „*Ha nagy ritkán nyitva találok, akkor is magamat kell kiszolgálnom, mert ő éppen üldögél és semmi kedve nincs összekoszolni a kezét. Gyakran előfordul, hogy barátokkal »egri bikavért« iszogat és akkor jaj annak aki belép az üzletbe, mert a trágár szavaknak minden változatát hallhatja.*”⁷⁹ 1975-ben egy panaszos a mezőcsáti patyolat vezetőjének hozzáállását tette szóvá: „*ha valaki visz hozzá tisztítani vagy mosni valót azt szinte kinézi az üzletből. Azt mondja már megint hozzák a sok rongyot, ki meg nem visznek semmit.*” Ráadásul a patyolatvezető a vevőnek a ruha súlyának ránézésre való megállapítását vitató megjegyzésére „*azt mondta, hogy ilyen tacsókókkal nem tárgyal*”.⁸⁰ Az italboltok, presszók világa a bejelentéseket alapul véve még inkább nélkülözte a finomságot. Az ároktői italbolt vezetőjét – egy régóta húzódó konfliktus keretében, a NEB szerint alaptalanul – az alábbiakkal vádolták meg 1977-ben: „*A vásárlókkal vendégekkel szemben olyan kijelentéseket tesz, idézem »az anyád szentségit, takarodj kifelé a helyiségből«. Többek között velem is ez történt meg állandó jelleggel. Mindig alkoholos állapotban van, mely gondolatom szerint viselkedésének az okozója.*”⁸¹ A már példaként felhozott szakáldi italbolt vezetőjének felesége 1969-ben egy vendég gúnyos megjegyzésére, melyben az egyébként illegálisan és legmagasabb fogyasztói áron értékesített házi bort dicsérte, a vádak szerint azt válaszolta, „*fogd be a pofád id meg és halgas.*”⁸²

Elsősorban a munkahelyi ittasság és általában a túlzott alkoholfogyasztás visszaszorítása érdekében 1977-ben a Belkereskedelmi Minisztérium rendeletet hozott a szeszesital értékesítésének korlátozásáról, melynek értelmében munkanapokon a napi üzletnyitástól reggel 9 óráig tilos volt szeszes italt áru-sítani a vendéglátó üzletekben.⁸³ A köznyelvben csak „kilencórás rendelet”-ként ismert szabályozást az illetékes helyi szervek sűrűn ellenőrizték próbavásárlásokkal. 1979-ben a megyei NEB elrendelte a rendelet végrehajtásának átfogó – a megye 203 boltjára és vendéglátó üzletére kiterjedő – vizsgálatát.⁸⁴ A leninvárosi járás-

bejelentésekről, javaslatokról és panaszokról szóló 1977. I. törvény végrehajtásának vizsgálatáról.

⁷⁹ MNL BAZML XVII. 1205. 31. d. 1981.

⁸⁰ MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1975.

⁸¹ MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1977. Az itt említett ároktői italboltvezető nem azonos az 1979-ben bejelentett, szintén ároktői bisztró vezetőjével.

⁸² MNL BAZML XVII. 1206. 20. d. 1969.

⁸³ A belkereskedelmi miniszter 19/1977. (XII.20.) BkM számú rendelete a szeszes ital értékesítésének korlátozásáról. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. 1977. 1978, 514–517.

⁸⁴ MNL BAZML XVII. 1205. 15. d. Témavizsgálatok, 1979. A szeszesital értékesítésének korlátozásáról szóló 19/1977./XII.20./BkM sz. rendelet végrehajtásának ellenőrzése.

ban e vizsgálat keretében akadt fenn Tiszakeszi egyik italtoltja, ahol 10–12 fő (köztük a próbavásárlást végző ellenőrök) részére szeszestalt szolgáltak fel 7 óra 30 perckor. Bár a NEB bejelentés alapján vizsgálta az egységet, ami folytatólagosságra utalt, a helyi tanács az 1000 Ft szabálysértési bírság kiszabásakor az italtoltvezető anyagi és szociális körülményei mellett enyhítő körülményként értékelte azt is, hogy a boltvezető állítása szerint ezt megelőzően 9 óra előtt szeszestalt sohasem árusított.⁸⁵ A megyei vizsgálat tapasztalata alapján a kiskereskedelmi és vendéglátó egységek döntő többsége betartotta a rendelet főbb előírásait, a vendéglátó üzletek fele pedig a nyitvatartás kezdetét is 9 órára módosította. Ennek nyomán a szeszvásárlás ebben az időszakban áttevődött az élelmiszer- és vegyesboltokba, mire felmerült egy olyan javaslat, hogy a boltokra is ki kellene terjeszteni a korlátozást.⁸⁶ Az intézkedés ellen szólt azonban, hogy akkor az igen nehezen felderíthető zugitalkimérések tovább szaporodnának. Az ellenőrzés ilyen esetekben leginkább a bejelentésekre támaszkodhatott. 1978-ban például Igriciből érkezett levél ez ügyben: „özv. H. K.-né lakásán szabályos italtolt van rendszeresítve, [...] hol Soltvadkertről, hol Gyöngyösről hordják a pálinkát [...]. Hajnal 3 h-kor már mikor mennek az Állami Gazdaság dolgozói megkezdődik a nyitás és ez folyamatos estig, utána következnek a termelőszövetkezet dolgozói.”⁸⁷ 1984-ben egy Hejőszalontáról érkezett bejelentés kilenc házi italmérést folytató személyt ajánlott az ellenőrzés figyelmébe, s mivel az ügy már a falugyűlésen is felmerült, a tanács a Vám- és Pénzügyőrséghez fordult.⁸⁸ Egy másik igrici levélíró 1986-ban „leleményes” mezőcsáti vejével dicsekvő barátja elbeszélése után ragadott tollat, s szolgált pontos információval a NEB-nek: „maga főzi a pálinkát, minden héten elad vagy tíz litert százötven forintért és fűtül a világra, ő senkitől se fél, mert rendőrt, tanácsot, mindenkit megdátumoz [...]. A pálinkafőző kellékeket a lakatlan szomszéd portákon rejti el.”⁸⁹ A feltárást – mind a rendeletet megszegő kocsmák, mind a zugkimérések esetében – nehezítette a falvakba idegenként

⁸⁵ Hasonlóképpen 1000 Ft-ra bírságolták a Bükkvidéki Vendéglátó Vállalat Leninváros Erőmű-lakótelepi büféjének helyettes vezetőjét is, aki reggel 8 órakor kétszer 3 cl rummal szolgált ki az ellenőröket. Elnöki figyelmeztetésben részesült a mezőcsáti ÁFÉSZ helyi ABC áruházának két pénztárosa is, amikor a rendelet tiltása ellenére a népi ellenőrök kérésére felbontották a boltban vásárolt két üveg sört.

⁸⁶ A korlátozást végül csak 1987 januárjától terjesztették ki a kereskedelmi egységekre. Nem sokkal később, 1989 márciusában véglegesen visszavonta a szesztilalmi rendelkezést az Országgyűlés. A szesz italok értékesítésének korlátozása. *Észak-Magyarország*, 1987. január 2. 8.; A valóság a szeszrendeletéről. *Észak-Magyarország*, 1989. április 11. 8.

⁸⁷ MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1978. A NEB nem folytatta le a vizsgálatot, mivel (jelzés alapján) már a rendőrség és a tanács szakigazgatási szerve is figyelemmel kísérte a bejelentett személy tevékenységét.

⁸⁸ MNL BAZML XVII. 1205. 41. d. 1984.

⁸⁹ A NEB-vizsgálat eredménytelenségét jelzi, hogy 1988-ban ugyanezen személy ellen újabb, szintén névvel vállalt, hasonló tartalmú bejelentés érkezett, ám ezúttal maga a részeg fő fecsegte ki tehetősége titkát. MNL BAZML XVII. 1205. 41. d. 1986.; 58. d. 1988.

betérő ellenőrökkel szembeni gyanakvás, óvatosság. Erre alkalmanként a le-
vélírók is utaltak:

*Nagyon feltűnően, de borzasztó nagy nyugalom mellett már kora hajnal-
tól lehet szeszestitalt kapni Tiszakesziben a tiszaparti kocsmában. Kora
reggeltől ihatnak a munkásruhás emberek. [...] Nagyon tapintatosan, kö-
rültekintően meg lehet nézni, bár az idegent, főleg ha jól öltözött vagy
kocsival érkezik biztosan észre is veszik. Bízunk hogy megtudják oldani
rugalmasan és véget tudnak vetni a hajnali kocsmának, hogy a munká-
sok józanul jelenjenek meg a munkahelyen!*⁹⁰

A korszak közismert áruellátási hiányosságai⁹¹ – néhány szórványos beje-
lentés mellett⁹² – a később részletezett szénellátással és a szolgáltatóipar al-
katrészhiányok miatt elhúzódó javításaival összefüggésben merültek fel a
leggyakrabban.⁹³ A kereskedelmi egységeknél időről-időre elvégzett témavizs-

⁹⁰ MNL BAZML XVII. 1205. 31. d. 1980. (Tiszakeszi) Egy névtelen bejelentő 1987-ben a volt hejőkúrti párttitkár, egyben a tiszatarjáni pálinkafőzde vezetőjének házi italkimé-
résére (és húskimérésére) hívta föl eredménytelenül a NEB figyelmét: „*nagyon kérem a
Elnök Elvtársat hogy kerülő uton mint kis üsti pálinkát valami vásárlás útján megkísérelni
és a kiérdemelt büntetésben részesíteni és a hivatásaitól megfosztani mert eza példa rosztat
szül a Községünkben*”. MNL BAZML XVII. 1205. 58. d. 1987. (Kézzel írt levél). Lásd
még: Hajnali ellenőrzésen. *Észak-Magyarország*, 1987. március 14. 6.

⁹¹ Az élelmiszerhiányról a második világháború utáni időszaktól az 1970-es évek végéig
lásd: VALUCH, 2013, 135–159.

⁹² Például 1975-ben az 1200 fős Nemesbikkről egy NEB-tag jelentett áruellátási hiányossá-
gokat. A kenyérválaszték és -minőség problémája (korábban kétféle kenyeret lehetett kap-
ni, akkor viszont már csak az elég rossz minőségű hejőbábai kenyeret) mellett előfordult,
hogy zárás előtt két, ill. négy órával már nem lehetett kenyeret kapni az üzletben. Alapvető
élelmiszercikkékből (cukor, kakaó, egyes tésztafélék, élesztő, májkrém, hentesáru, citrom)
és tisztálkodási szerekből (például mosószerek, hipó) is hiány mutatkozott. Bár az ÁFÉSZ
az utóbbi észrevételeket (a hentesáru kivételével) nem látta igazoltnak, azt elismerte, hogy
a kenyér zárás előtt esetenként elfogyott, mivel a szállító záraskor hozta az igényelt meny-
nyiséget. Hozzátette, az igények felmérését nehezíti, hogy sok a községből eljáró dolgozó,
akik esetenként munkahelyükön szerzik be a kenyeret, olykor pedig (például szabadság,
betegség esetén) otthon. MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1975. A Leninváros Óváros-
ában, Tiszaszederkényben üzemelő ABC vezetője szintén említette 1981-ben, hogy a la-
kók a hiánycikként jelentkező áruk vásárlását Leninvárosban intézik, mivel – vélhetően a
falusi ellátás másodlagossága miatt – egyes nagykereskedelmi vállalatok nem hajlandóak
a megrendelt árut leszállítani: a BARNEVÁL (baromfifeldolgozó és értékesítő vállalat)
pl. a megrendeléseknek csak 25%-át teljesítette, míg a FÜSZÉRT annak ellenére sem száll-
lított, ha volt áruja raktáron, déligyümölcs-ellátás pedig szinte egyáltalán nem létezett.
MNL BAZML XVII. 1205. 22. d. Témavizsgálatok, 1981. A települések élelmiszer-keres-
kedelmi ellátásának helyzete. Vizsgálati jelentés a Leninvárosi Népi Ellenőrzési Bizottság
022151 sz. megbízólevele alapján a Leninváros /Óváros/ 83. sz. Élelmiszer ABC Áruház-
nál végzett ellenőrzésről.

⁹³ Számos német bejelentés, panasz foglalkozott az áruhiánnyal és az ebből fakadóan körül-
ményes, nehézkes vásárlással. Elemzésükre lásd: MERKEL, 1997; STITZEL, 2008, 265–278.
A kereskedelemmel kapcsolatos észrt panaszlevelek az áruellátás hiányosságai, a beszerzés

gálatok keretében ugyanakkor rendszeresen kitértek az áruellátás kérdésére. Ezekből a vizsgálatokból elsősorban az üzletvezetők árubeszerzésért folytatott mindennapos küzdelme bontakozik ki: nem kapják meg teljes mennyiségben a megrendelt áruféléségeket, esetenként előzetes egyeztetés nélkül helyettesítő árut kapnak (például almapaprika helyett cseresznyepaprika), rendszeresek a késedelmes szállítások, saját fuvarszökkel kell a hiány pótlásáról gondoskodni, az ÁFÉSZ-ek ki vannak szolgáltatva a szállítóknak és egy peres ügygel nem akarják az eddigi kapcsolatokat még rosszabbá tenni.⁹⁴ Az áruhiány a kereskedelmi dolgozók körében is felértékelte a személyes kapcsolatokat. Egy a nyereségből részesedő tiszadorogmai presszóvezető bejelentésében azt feltételezte, hogy „*haveri, rokon, vagy más kapcsolatok*” mentén működik a sőrelosztás: míg a helyi konkurens italbolt 1976. augusztus 20-ára 220 rekesz (4400 üveg) jól fogyó borsodi világost, majd egy másik szállításból ismét 1000 üveg sört kapott, addig saját egységébe semmilyen hazai áru nem érkezett, s más boltokhoz hasonlóan kénytelen volt a kevésbé kelendő szlovák és egyéb import söröket árulni.⁹⁵

A bejelentések újabb szelete a szolgáltatóipar, különösen a Gelka és KTSZ tevékenysége ellen érkezett. Egy felmérés szerint a fodrászat-kozmetika után a rádió-tv javítása volt a leggyakrabban igénybe vett szolgáltatás,⁹⁶ ahhoz kapcsolódóan pedig leginkább a javításra bevitt háztartási eszközök (zömében televíziók, rádiók) elhúzódó szervizelése készítette levélírással vagy szóbeli bejelentésre a panaszosokat. Bár a javítások átfutási ideje 1976 és 1980 között

nehézségei mellett leginkább a kiszolgálás kultúrája és szervezése miatt emeltek szót. Az általam bemutatott példákhoz hasonlóan visszatérő téma volt az udvariatlan, ill. pult alól történő kiszolgálás, valamint az élelmiszerboltokban való italárusítás és a boltok körül összegyűlő ittas emberek. RUUSMANN, 2010, 124–127.

⁹⁴ MNL BAZML XVII. 1205. 22. d. Témavizsgálatok, 1981. A települések élelmiszer-kereskedelmi ellátásának helyzete. Összefoglaló jelentés Leninváros élelmiszer-kereskedelmi ellátásának vizsgálatáról.

⁹⁵ MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1976.

⁹⁶ 1981-ben 237 db visszaérkezett kérdőív kiértékelése alapján a Mezőcsáti járásban (az 500 db kérdőív 40%-át Leninvárosban osztották ki) az alábbi szolgáltatásokat vették igénybe a leggyakrabban: fodrászat-kozmetika, rádió-tévé javítás, fényképkészítés, cipőjavítás, mosás-vegytisztítás, háztartási gépjavítás, méretes ruházati tevékenység, teherszállítás, gépjárműjavítás, építőipari karbantartás. A szolgáltatások zömét a kisipari szövetkezetek végezték, az állami vállalatok a gépkocsijavítást, rádió- és tévéjavítást, valamint a háztartási gépek szervizelését végezték nagyobb arányban, a kisiparosok részaránya pedig a cipőjavítás, a méretes ruházati és építőipari javítások terén volt magasabb, valamint meghatározó szerepük volt a rádió-tévé javításban, fényképezésben és gépjárműjavításban is. A megkérdezettek 32%-a nem volt megelégedve a munkavégzéssel, de mindössze 7%-uk élt reklamációval, azokat többségében a rádió-tv, illetve háztartási gépek javításával kapcsolatban tették. MNL BAZML XVII. 1205. 22. d. A lakossági szolgáltatások V. ötéves tervidőszakban történő fejlesztésére tett intézkedések hatása a szolgáltatások színvonalára és a létrehozott kapacitások kihasználására. Összefoglaló jelentés a lakossági szolgáltatást végző vállalatok, szövetkezetek és a magánkisipar tevékenységének vizsgálatáról.

átlagosan 2–4 nap volt a Gelkánál,⁹⁷ az alkatrészhiány miatt a többhónapos várakozás is általánosnak számított, sőt akadtak ennél hosszabb időt igénylő esetek is. Egy mezőcsáti lakos rádiójának javítása a helyi KTSZ-nél például több mint egy éven át húzódott. „1975-ben beadtam a rádiót garanciális javításra és még a mai napon [1977. február 18. – I. Á. L.] sem készült el annak ellenére, hogy minden héten mentem sürgetni. 1977. januárjában a vezető S. K. közölte, hogy alkatrész hiányában már nem tudja megjavítani, de mostmár lejárt a garanciális javítás is, így ki sem cserélik.” A NEB-vizsgálat hatására a panaszost végül cserekészülékkel kártalanították.⁹⁸ Egy tiszakeszi sorkatona hibásan vásárolt háztartási tűzhelye végeláthatatlan javítását inkább a Gelka-alkalmazottak nemtörődömségének tulajdonította. „Nem tudom elhinni, hogy tizenhat hónap alatt nem kaptak volna alkatrészt a tűzhelyhez. [...] Sajnos, mivel én katona vagyok, nincs időm utána járni annyiszor már ennek a problémának. Hiába megy feleségem is, vele jóformán szóba sem állnak.” A levélíró az eredeti címzett – a Honvédelmi Minisztérium lapjának szerkesztősége – tekintélyében és fellépésében bízva reméli, „hogy feleségem és kislányunk és én végül is tudjuk már élvezni azt a jó ételeket, amit e készüléken főznénk.” Bár a hanyagság ez esetben igazolódni látszott – hiszen a Gelka tájékoztatása szerint a tűzhely már régen elkészült, el lehetett volna vinni –, az alkatrészhiány komoly problémát okozott.⁹⁹ A már említett NEB-témavizsgálat során a Gelka a mindig is tapasztalt anyagihiány mellett a vállalat központosított alkatrész-ellátási rendszerét, s a rendszertelen, elhúzódó anyagküldést tette felelőssé a hosszúra nyúló javításokért, aminek következtében az ügyfélfogadók, a raktáros, s a szervizvezető munkaidejének jó részét is az anyagihiánnyal összefüggő érdeklődés és a reklamációk kezelése töltötte ki.¹⁰⁰

A kereskedelmi tárgyú bejelentések körén belül számos észrevétel érkezett a Tüzéppel kapcsolatban is. Bár a Tüzép-telepek szűkös választéka mind az építőanyagok, mind a tüzelőanyagok tekintetében közismert volt, a bejelentések túlnyomó többsége a szénárusítással volt kapcsolatos. Legtöbbször a szén minőségét kifogásolták. Egy hejőkeresztúri lakos például 40 mázsa szenet vásárolt 1979-ben, aminek több mint a fele szénpor volt, ezt tanúk – „közöttük egy Rendőr elvtárs” – révén is igazolni tudta. A magát „teljesen védtelen kétgyermekes kifizetésű munkás ember”-ként jellemző panaszos kifogásolta, hogy a Tüzép vezetője arra akarta rávenni, hogy rostálja ki a szenet, majd a por

⁹⁷ MNL BAZML XVII. 1205. 22. d. Vizsgálati jelentés a Leninvárosi járási-városi Népi Ellenőrzési Bizottság 005537. sz. megbízólevele alapján a GELKA Vállalat 0502 sz. Szervizében Leninváros végzett ellenőrzésről.

⁹⁸ MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1977. (Szóbeli bejelentés.)

⁹⁹ MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1976.

¹⁰⁰ Ezen okok vezettek az AFIT tröszt és a Gelka vállalat megszüntetéséhez, így a legtöbb szervizből önálló kisvállalatok alakultak országszerte. A szolgáltatás és a tanácsok. *Észak-Magyarország*, 1984. augusztus 18. 4.

mennyiségét átváltják szénre. „*De nekem nincs pénzem, hogy rostáltassam, de időm sincs erre. Felét már behordtam a szenesbe /30 m-re/, fele meg a kapu előtt letakarva van, ugyanis a TŰZÉP kirendeltség vezető azt mondta, azt ne hordjam be, mert jobban meg lehet állapítani a szabadba a por mennyiségét. Viszont azt mondta, nem is tudná megmondani mikor tud kijönni.*”¹⁰¹ A rossz minőségű szén átválogatása ennek ellenére inkább rutinszerű cselekvésnek tűnik. Egy 74 éves mezőkeresztesi rokkantnyugdíjas szintén 40 q szenet vásárolt 1988-ban, amiből kézzel mintegy 8–10 q szemetet válogatott ki: „*A szén darabos minőségben érkezett, amit kénytelen voltam a látottak alapján átválogatni és kirostálni, mert olyan kő, beton és por mennyiségűt láttam benne, hogy így ezt tárolni nem akartam.*”¹⁰² Sok kritika érte a fuvarozói tevékenységet is. 1982 előtt szállítást kizárólag közlekedési vállalat végezhetett, ám 1982 júliusától egy minisztertanácsi rendelet lehetővé tette a magánfuvarozást is.¹⁰³ Sokan éltek a lehetőséggel, például a hejőpapi Tüzépre 14–16 fuvaros járt, hogy anyagot szállítson a megrendelő részére. Problémák abból adódtak, ha a kelendő építő- és tüzelőanyagokat a magánkereskedők és fuvarosok – a Tüzép-dolgozókkal összejátszva – felvásárolták, s az így felerősödő áruellátási nehézségeket kihasználva drágábban vagy csúszópénz ellenében adták tovább az árut.¹⁰⁴ E témában érkezett bejelentés a mezőcsáti Tüzéppel kapcsolatban is 1983-ban: „*Tudomásomra jutot, hogy a tüzépre beérkezet napi pár vagon szenet, az ot ügyködő fuvarosok, már előre fel vásárolják, és a, járás lakossága, csak ökrajtók keresztül kaphatják meg. Természetesen a fuvarosok tecése szerint. Így a lakosság kíván szolgáltatva a, fuvarosok részére. Miért nem lehetne a szenet 10 vagy 20 q mázsánként a járás dolgozóinak illetve fogyasztóinak eladni, és ők fogadnák meg a fuvarost.*”¹⁰⁵ Az árdrágító kiskereskedők ellen több esetben is eljárást indított a rendőrség, amiről a sajtóban is beszámoltak.¹⁰⁶ A hejőpapi Tüzép vezetője ellen is érkezett bejelentés, miszerint a telepre érkező szén mennyi-

¹⁰¹ MNL BAZML XVII. 1205. 31. d. 1979.

¹⁰² MNL BAZML XVII. 1205. 58. d. 1988.

¹⁰³ A 29/1982. (VII. 1.) minisztertanácsi rendelet értelmében fuvarozó kisiparos külön engedély nélkül üzemben tarthatott egy darab hat tonna, egyéb kisiparos, magánkereskedő egy darab öt tonna hasznos teher szállítására alkalmas tehergépkocsit. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. 1982. I. 1983, 342–343.

¹⁰⁴ Ülést tartott a KNEB. *Észak-Magyarország*, 1984. július 28. 1–2.

¹⁰⁵ MNL BAZML XVII. 1205. 31. d. 1983. (Kézzel írt levél.)

¹⁰⁶ Például; Árdrágító kiskereskedők. *Észak-Magyarország*, 1984. szeptember 8. 12.; Árdrágítók. *Észak-Magyarország*, 1984. október 6. 12. A viszonteladás és a lánckereskedelem országosan elterjedt volt ekkoriban, az újságokban a zöldségkereskedelem terén maffiát emlegettek, de a jelenség átterjedt például az autóalkatrészekkel foglalkozó üzletágra, a víz- és villamossági szerelvényekre és a pb-gázra is. Mivel az állami boltokban nem, vagy alig kapható árucikkeket felvásárló viszonteladók magas haszonkulccsal adták tovább azokat, a Belkereskedelmi Minisztérium rendelettel szabályozta, hogy ki lehet eladó és ki lehet vevő. Burjánzó lánckereskedelem. *Észak-Magyarország*, 1984. szeptember 15. 2. Bejelentők – inkognitóban. *Észak-Magyarország*, 1985. április 9. 3.

ségének kb. felét, elsősorban a rosszabb minőségű diószenet, családonként 5 mázsa mennyiségben, osztja ki a helyi fogyasztók között, a másik 50%-át, a jobb minőségű kocka vagy darabos szenet nagy részben saját tehergépkocsiján a járás többi településére (Sajószögedre, Nyékládházára, Hejőkürtre, Mezőcsátra, Tiszakeszibe) küldi eladásra.¹⁰⁷ A szénhiány olyannyira állandósult a nyolcvanas évek közepére, hogy 1985 novemberében bevezették a szén és tüzifa előjegyzésre történő árusítását. Ennek alkalmazásától azonban egy 1986 júliusi NEB-vizsgálat szerint igen sok járási Tüzép-telep eltekintett, s hazai szén igénylése esetén rendszeressé vált a sorbanállás. „*A sortállás, illetőleg a sorszám osztás gyakorlata a vásárlók körében feszültséget okoz, gyakoriak a veszekedések, rendbontások.*”¹⁰⁸

5. Lakáselosztás és városgazdálkodás

A Kádár-korszakban hiába hangoztatták, hogy a lakáshoz jutást szociális kérdésként kezeli az állam. A lakások szétosztási gyakorlata alapján a pártállami apparátus, a párt vezetőrétegéhez tartozók, továbbá azok a személyek, akik jobb érdekérvényesítő képességgel rendelkeztek, előnyt élveztek a társadalom többi tagjával szemben, ami által tulajdonképpen nem a rászorulóknak, hanem a tehetősebbeknek tették könnyebbé a lakhatást (HORVÁTH, 2012, 79–81.).¹⁰⁹ Ennél fogva nem meglepő, hogy a beadványok között található a lakáselosztás, -kiutalás, -csere rendszerét bíráló levelek is. Az ilyen típusú irományok túlnyomó többsége Leninvárost, ritkábban Mezőcsátot érintette, ami nem meglepő, hiszen e két helyen folytattak települési szintű lakásgazdálkodást. Leninváros lakáselosztásánál elsősorban a nagyvállalatok érdekeit tartották szem előtt: 1966-tól a lakáskeret felosztásakor a TVK a lakások 65%-a, az egyéb vállalatok 15%-a, a tanács pedig 20%-a felett rendelkezett.¹¹⁰ Míg az egyes

¹⁰⁷ A NEB-vizsgálat összeférhetetlenséget állapított meg a magánfuvarozói és a telepvezetői tevékenység között, s javasolta a munkáltató ÁFESZ-nak, hogy vonja vissza a magánfuvarozói működési engedélyhez adott hozzájárulását, amit a telepvezető végül önként szüneteltetett. Emellett, mint magánfuvarozót szabálysértés és adóügyi szabályok megszegése miatt pénzbírságra büntette, s a munkáltató részéről fegyelmi eljárás megindítását is kezdeményezte amiatt, hogy a telep dolgozói nem minden esetben tartották be a mennyiségi korlátozásra vonatkozó utasításokat. Erre akkor derült fény, amikor a hibás árkalkuláció miatt drágábban adott szén árát eredménytelenül próbálták visszatéríteni. A rendőrségi vizsgálat szerint a pénz visszaadását az nehezítette meg, hogy a téli időszakban az egy főre kiadható szénmennyiséggel kapcsolatos rendelkezés kijátszására a lakosság egy része családtagok, ismerősök nevében is, akár azok tudta nélkül, vásárolt szenet, s a számlázáshoz bediktált pontatlan vagy fiktív laccímeken később nem tudták elérni a vásárlókat. MNL BAZML XVII. 1205. 41. d. 1985.

¹⁰⁸ MNL BAZML XVII. 1205. 41. d. 1986.

¹⁰⁹ Az állami lakáselosztásról lásd még: Tosics, 1997, 271–272.

¹¹⁰ A lakáshelyzetről, a kérelmekről a tanács- és vb üléseken rendszeresen tárgyaltak. MNL

vállalatok az igényjogosultságot felülíró bérlőkiválasztási joggal rendelkeztek, addig a tanács részére fennmaradó lakások elosztásakor hivatalosan a sorrendiség (azaz a benyújtás időpontja), a szociális helyzet és a közérdek (például orvos, pedagógus, tanácsi, BM dolgozó letelepedése támogatandó) szempontjai alapján döntöttek. Bár a kifüggesztett lakáskiutalási névjegyzék-tervezet ellen 30 napig felszólalással lehetett élni, utólag többen is inkább a NEB-hez fordultak. A bejelentők egyfelől saját, elutasított lakásigényük jogossága mellett érveltek, másrészt az igazságtalannak tartott lakáskiutalásra kívánták felhívni a figyelmet, rámutatva például arra, hogy az éppen lakást kapott személy valamelyik környező településen házzal rendelkezik vagy azt nemrégiben adta el.¹¹¹ Az *Észak-Magyarország* 1985-ös cikke szerint szaporodott a szolgálati lakások kiutalásának jogszerűségével, adás-vételével kapcsolatos bejelentések száma is: a bentlakó olcsón megvásárolja a szolgálati lakást, vagy a potom pénzért kapott lakást eladja, s máris más helyiségben kap olcsón szolgálati lakást.¹¹² Ugyanezen újságcikk szerint gyakran érkeztek bejelentések „egyes ingatlankezelő vállalatok pazarlása, a felújításra fordítandó pénzeszközök felelőtlen vagy éppen bűnös kezelése miatt” is.¹¹³ Hasonlóképpen sokan kifogásolták az építővállalatok, szövetkezetek munkáját.¹¹⁴ Leninvárosban például 1984-ben

BAZML XXIII. 572. 2. d. Tiszaszederkény V.B. ülési jegyzőkönyv, 1967. február 24. Beszámoló a lakáshelyzet és a lakásgazdálkodásról. 1968-ban az új és megüresedett lakások 46%-át a tanácsok, 37%-át az állami szervek (minisztériumok, honvédség stb.), 17%-át a vállalatok oszthatták el.

¹¹¹ Egy leninvárosi 1 szoba+étkezőfülkés lakásban lakó kétgyermekes házaspár minőségi lakáscsere-kérélmé elutasításakor élt panasszal 1979-ben. Bár a szomszédos Sajóörösön házépítésbe kezdtek, azt a magukat „*kiskeresetű fizikai dolgozók*”-ként jellemző házaspár nem bírta anyagilag, s árulni kezdték félkész házukat. „*Nem tarjuk igazságosnak az elutasítás indokát, hiszen a városban sok olyan család él akinek nagy lakásuk van és valamelyik szomszéd faluban készen és üresen, vagy bérbé adottan nagy családi háza.*” A NEB-elnök a rangsoroláskor hátrányként értékelt sajóörösi házuk, valamint gépkocsijuk eladását javasolta. MNL BAZML XVII. 1205. 31. d. 1979.

¹¹² A hejőpapi italtoltvezető, egyben párttitkár szolgálati lakásával kapcsolatban 1977-ben érkezett először bejelentés: jogszerű-e, ha az ÁFÉSZ a presszóvezetőtől korábban megvásárolt ingatlant szolgálati lakásként utalja ki számára? 1985-ben egy másik bejelentő a presszóvezető és ekkor egyúttal már TÚZÉP-telepvezető (fentebb már érintett) szénárusítással kapcsolatos magánfuvarozói tevékenységét kifogásolta. A NEB-vizsgálat újra napirendre vette a szolgálati lakás ügyét is. A vizsgálatokból kiderült, hogy a Miskolcon lakással rendelkező presszóvezető az 1965-ben az egyháztól megvásárolt ingatlanát 1971-ben továbbadta az ÁFÉSZ-nak, amely ABC kisáruház építését tervezte a telekre, addig azonban az italtolt- (rövid ideig húsbolt-) és TÚZÉP-telepvezető szolgálati lakásként használhatta tovább. Bár az adás-vétel jogszerűsége nem volt vitatható, a NEB 1977-ben kifogásolta, hogy az ÁFÉSZ a vásárlás óta nem szabályozta szerződésben a használati feltételeket. Második alkalommal a NEB egy 1982-es jogszabályra hivatkozva szerette volna elérni, hogy az ÁFÉSZ visszamenőlegesen állapítson meg lakbért, de az ÁFÉSZ ehelyett mindkét alkalommal csupán a nádtetős ház állagmegóvására kötelezte bérlőjét. MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1977., 1205. 41. d. 1985.

¹¹³ Bejelentők inkognitóban. *Észak-Magyarország*, 1985. április 9. 3.

¹¹⁴ Nőtt a közérdekű bejelentések száma. *Észak-Magyarország*, 1982. október 15. 1–2.

az elégedetlen tulajdonosok kérték a NEB-től, hogy vizsgálja ki a társasházak közös képviselőinek tevékenységét, illetve egy garázsszövetkezet pénzügyi gazdálkodását.¹¹⁵

A lakáshoz jutás anomáliái mellett a bejelentések érintették a már birtokon belül lévő lakók ingatlanjainak állapotát is. A Leninvárosban 1964-ben megalakult Városgazdálkodási Vállalat feladata volt az állami lakóházak kezelése, karbantartása, garanciális javításainak elvégzése, a távfűtés- és melegvízrendszer üzemeltetése, valamint a köztisztasági feladatok ellátása. Tevékenységével összefüggésben folyamatosan érkeztek panaszok a bérlőktől. Igen sokan panaszkodtak az épületek rossz vagy hiányos szigeteléséből adódó beázásra, a fűtés elégtelenségére. A többszöri bejelentés ellenére a problémák hónapokon, akár éveken át fennálltak vagy vissza-visszatértek. Az Április 4. köz egyik tízemeletes épületének öt lakásáról például 1983-ban és 1986-ban is közel azonos tartalmú (csupán néhány cserélődő lakó nevével aktualizált) bejelentés érkezett: *„Az 5 lakás közül kettő szinte lakhatatlan állapotban van. A falak penészesek, leválnak a tapéták, a bútorok fal felé eső oldalai penészesek, a levegő erősen párás és állandó dohszag van.”* A Vállalat az első semmitmondó vizsgálat (például a lakást nem megfelelően használják a lakók, mivel a főzés, mosás és a sok virág miatt nagy a páratartalom) után 1986 szeptemberében kezdte meg az épület külső szigetelését. Nem egy levélből a rutinszerű, ugyanakkor fárasztó és eredménytelen utánajárás is kibontakozik. Egy lakó szintén beázás miatt tett bejelentést először a Városgazdálkodási Vállalatnál 1979 novemberében, az azt követő majd öt hónapban járt már problémájával a Tanács Műszaki Osztályán, a Beruházási Osztályon és kétszer a NEB-nél.¹¹⁶

6. Az egzisztenciára, családi és munkakörülményekre vonatkozó panaszok

Sok bejelentés íródott munkahelyi bérviták (pl. táppénz, jubileumi jutalmak kifizetésének elmaradása, nyereségrészesedés megvonása stb.), megfelelő munkakörülmények hiánya (például nem biztosítanak munkaruhát, védőitalt, tiszt-

¹¹⁵ MNL BAZML XVII. 1205. 41. d. 1984.

¹¹⁶ MNL BAZML XVII. 1205. 31. d. 1983., 41. d. 1986.; 31. d. 1980. 1973-as hozzászólásában egy tanácstag is kiemelte az újonnan átadott házigyári lakásokkal kapcsolatos javítási problémákat (rosszul záródó ajtók, ablakok, kilazult parketták): „beköltözéskor igen sok 40–50 részben, mennyiségi, de főleg minőségi hiba van egy-egy lakásban, melynek a kijavításához – már amit a lakó nem tud ezekből saját maga elvégezni – több nap szabadságot kell a beköltözőknek igénybe venni. De legtöbbször hosszas utánjárás, szaladgálás /bérbeadó, beruházó, kivitelező, a tanács kül. osztályai/ eredményezi csak, hogy sikerül kijavíttatni a hibákat. A hibák egy része még így is elévül, s átmege vagy a bérbeadó, vagy a bérlő kötelességévé.” MNL BAZML XXIII. 571. 4. d. Leninvárosi Tanács, Tanácsülési jegyzőkönyv, 1973. január 31.

tálkodási lehetőséget), munkahelyi balesetek el nem ismerése miatt, továbbá más munkakörbe való (fizetésesökkenéssel járó) áthelyezéssel, döntőbizottsági határozatok meggyorsításával/orvoslásával kapcsolatban. Néhány álláskereső indokolatlannak tartott felvételi elutasítása esetén is a NEB-hez fordult segítségért, s előfordult olyan eset is, amikor egy rossz családi, anyagi helyzetben lévő asszony a NEB-től kért javaslatot arra nézve, hol tudna elhelyezkedni. Ez utóbbi példa átvezet azokhoz az esetekhez, mikor egyszerű ügyintézéshez kértek segítséget, például a gyermekek óvodai, iskolai felvételéhez, kollégiumi elhelyezéséhez.¹¹⁷ Amellett, hogy a NEB közbenjárása nagyobb súlyt adhatott egy-egy igazgatóhoz intézett kérésnek, minden bizonnyal a segítséget kérők ügyintézésben való járatlansága, tanácsatlansága is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a NEB-hez fordultak. Egy négygyermekes ároktői családfő a fia kollégiumi felvételét elutasító határozatot például tájékoztatlanságára és betegségére hivatkozva nem fellebbezte meg, ezért a NEB-irodán megírták helyette a kérelmet, amit fia felvétele után hálásan meg is köszönt.¹¹⁸ Alkalmanként családi viszályok (például válóper, férj durva bánásmódja) kapcsán is felkeresték a NEB-et, ilyen esetekben tanácsadással, a jogorvoslati lehetőségek ismertetésével zárták le az ügyet.

A levelek formai jellemzői, stílusa

A levelek túlnyomó része a levélírás hivatalos formuláit követve épült fel: a megszólítást (például Tisztelt Elvtárs, Tisztelt Népi Ellenőrzési Bizottság) és témamegjelölést a levél tárgyának kifejtése követte, s végül a befejezés egy záróformulával, elköszönéssel (például Elvtársi üdvözlettel, Tisztelettel). Stílusuk lehetett tárgyilagos, elkeseredett, dühös-számonkérő, ironikus stb. A helyesírási hibákért többen is szabadkoztak („*Helyes-írásért, valamint pont hibákért szíves elnézésüket kérem.*”), s az írásbeli kifejezés nehézségeire is tettek utalást néhány levélben („*Élő szóval jobban el tudnám mondani, jó lenne, ha valaki eljönne hozzám.*”).¹¹⁹

A hivatalos levélírás formai jegyeinek – több-kevesebb sikerrel történő – követése mellett az új rendszer ideológiai elvárásaihoz igazodva megfigyelhető a korábbi korszakok panaszleveleire, kérvényeire jellemző alázatos hangvétel

¹¹⁷ A megyei NEB 1982-es helyzetértékelésében szintén jelentős számú, az óvodai elhelyezéssel, kollégiumi felvételekkel kapcsolatos beadványról tett említést. Nőtt a közérdekű bejelentések száma. *Észak-Magyarország*, 1982. október 15. 1–2.

¹¹⁸ MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1976.

¹¹⁹ MNL BAZML XVII. 1205. 41. d. 1985. (Tiszakeszi), 1206. 20. d. 1969. (Emőd)

visszaszorulása.¹²⁰ Hanák Péter az első világháború alatt írott, ún. népi (magán) levelek megszólítási, üdvözlési és búcsúzó formuláit vizsgálva megállapította, hogy azok eredete a középkori és főként a 16–17. századi jobbágyi és úri levelezés hagyományában keresendő. (HANÁK, 1988, 247–252.) Ennek tükrében – bár a vizsgált korszaktól időben távol esik – érdemes Eckhardt Sándornak a 16. századi jobbágy-panaszlevelek stílusával kapcsolatos meglátásait felidézni. E szerint az egész paraszti közösség azonos nyelven beszélt, azonos közösségi stílusban panaszkodott nyomorúságáról. A levelek rendszerint udvarias és megalázkodó megszólítással, jókívánsággal indítottak, majd azzal folytatták, hogy nem zavarnák, nem „untatnák” az urakat, ha nem volna nagy szükség rá, továbbá hogy a címzett egyetlen oltalmuk, ha nem segít, nincs kihez fordulniuk. Nagyon gyakori a védekezésre vonatkozó tehetetlenség emlegetése („nincs mit tennünk”), s a paraszti keservek egy-egy sűrített jelentésű igével, jelzővel való kifejezése (pl. „halhatatlan dolog”, „erre elegek nem vagyunk”, „élhetetlenné lettünk”, „el kell pusztulnunk”, „elfáradtunk”, „eluntuk”, „elbusultunk”, „szenvedhetetlen romlás”-ban vagyunk). (ECKHARDT, 1950) E stíluselemek – miközben maga a nyelvezet hatalmas változáson ment keresztül – még jól megfigyelhetők a két világháború között írott kérvényekben is. A tiszakeszi földhözjuttatottak például az alábbi szokványos formulával vezették be a földművelésügyi miniszterhez földcsere tárgyában 1927-ben írt levelüket: „*Nagyméltóságú Földművelésügyi Miniszter Úr! Kegyelmes Urunk! Mély alázattal alulírott tiszakeszi földhözjuttatandók [...]*”; majd az ügy részleteinek ismertetése után így zárták azt: „*Minthogy így teljesen kétségbe vagyunk esve a magunk és utódaink sorsa felől s máshol segítséget nem remélhetünk, mély alázattal esedezünk [...]* Tisztelettel lévén Nagyméltóságú Földművelésügyi Miniszter Úrnak legalázatosabb szolgálai: *Tóth Mihály és 25 társa.*” (KISS, 1960, 73–74.)¹²¹ E levelekre jellemző esdeklő, segítségkérő hangnem nem tűnt el teljesen nyomtalanul a későbbiekben, a szocialista korszakban sem.¹²² Az

¹²⁰ A korszak egyik levelezési útmutatója a beadvány/kérvény műfajának bemutatásakor kiemelte, hogy bár még ma is akadnak olyan személyek, akik szerint a minél alázatosabb, minél szívrehatóbb előadásmód a siker kulcsa, az írás díszítettsége, érzelmes stílusa, az alázatos vagy éppen követelőző magatartás alig bír szereppel az elbíráláskor. HONFFY – SZABOLCS, 1979, 208–209.

¹²¹ A levélírók olykor messze túllépték a szokványos formulák határát, a rangbéli és társadalmi különbség kifejezése mellett minden bizonnyal a már túlzóan alázatos hangnemről is remélhette egy-egy levélíró ügye minél kedvezőbb elbírálását. Ennek példaként fogható fel a korábbi levelet közlő kötetben szereplő engedély, amelyet egy hevesi főerdőőr az uradalom igazgatóságához címzett, abban fia nősüléséhez kért engedélyt: „Tekintetes Igazgatóság! Nagy alázattal alulírott mély tisztelettel vagyok bátor a Tekintetes Igazgatósághoz azon alázatos kérelemmel kegyes színe elé járulni, miszerint kegyeskednék következő alázatos kérésemet meghallgatni szívesen kérem.” Uo. 82.

¹²² Például: „*Elnézést kérünk, hogy ismét mezőcsáti ügygel zavarjuk az Elvtársat.*”; „*A mezőcsáti Augusztus 20 TSz dolgozói vagyunk. Nagyon kérjük segítsenek. Mi járatlanok vagyunk az ilyen ügyben. Borzasztó lopások fojnak a térszünkbe.*”; „*Nagyon szépen kérjük Önöket,*

1984-ben engedély nélküli fakivágás miatt elítélt tiszakeszi tsz-tagok ugyanakkor a Magyar Televízióhoz címezték levelüket. *„Tisztelt Jogtanácsos csoport! Nagyon szépen meg kérem Önöket legyenek szíves segíteni rajtunk, 25 emberről van szó. Kérelem (sic!) kedves Elvtársak a Tiszakeszi Termelőszövetkezetbe olyan eset történt, hogy nem bírjuk elviselni, amit csináltak velünk.”* Majd az eset bemutatása után így folytatták: *„Ezt a tsz-t mi alapoztuk a Tiszakeszi-i nép, de sajnos már ott tartunk, hogy még egy kis tűzre valót sem ad a tsz, ha ad akkor meg úgy megbüntet, hogy nem bírjuk kinyögni. Ismétlem még egyszer nagyon szépen megkérem Önöket, hogy legyenek szíves kivizsgálni az ügyet.”*¹²³ A megfogalmazás esetlensége, egyszerűsödése ellenére – mely talán annak is betudható, hogy ezeket a leveleket minden bizonnyal maguk a panaszosok írták, nem a helyi értelmiség tagjai közül kikerült gyakorlott levélírók – e sorok jól kifejezik a kommunikáló felek közötti hierarchikus viszonyt, tekintélytiszteletet. Ugyanez tükröződik abban a levélben is, mely két egyenrangú felnőtt magázó megszólítása helyett a tetszik szóval fejezi ki a tiszteletet: *„Először is elnézést kérünk a zavarásért és előre a másik dologért, hogy a levelünket nem merjük aláírni, mert tetszik tudni, hogy az állását /különösen aki még hozzá nagyon rá van szorulva/ mindenki félti, de nagyon kérjük, hogy ne tessék ezt jellemtelenségnek venni”*.¹²⁴ Egy nagycsécsi levélíró 1968-ban legalább négy levélben számolt be a NEB-elnöknek a helyi földművelésszövetkezet belső ügyeiről, a régi alapítótak ért méltánytalanságról, a helyi boltos önkényeskedéséről. A levél olvasását és megértését nagyon megnehezítik az egybefolyó szavak és mondatok, az elemi helyesírási szabályok figyelmen kívül hagyása, melyek együttesen egy az írásban gyakorlatlan, tanulatlan tollforgatót sejtetnek, amit maga a levélíró is megerősít: *„írás hibáért elnézést Kérek. szegény cseléd gyerek voltam. és sok testvérem volt netutunk tanulni.”* Bár idős korának köszönhetően időnként *„Kedves fiam”*-ként szólítja meg a NEB elnökét, végig érződik a levelekben az alázatos, tiszteletteljes hangnem, ami egy tanult, hivatali embert megillet. Sőt, leveleiben állandó jelzővel is felruházza az elnök személyét: *„Aki szereti az igazságot”*. Az írás nehézségei ellenére nyelvi kifejezőképessége egyszerre erőteljes és érzelmekre ható: *„Kedves tari Pál Könyes szemel olvas tam a CiKjét hogyszeretem Az igazságot Mint szövetkezet régi alapító tagja a földmives szövetkezet vezető tagja voltam Nagycsécse. Sokat szövetünk egy páran. DeKeresvénaz igazságot LelépteteK. 61 éves vagyok Deaz igazságért megis Halok Nembiroma gazembereket. páromra találtam.”* Nemcsak egy-egy szófordulat (*„igenkönyes szemel kezdem írni epár soraimat”*; *„Kezdetől*

hogy az Emődi Költségvetési Üzemnél tartsanak vizsgálatot.” MNL BAZML XVII. 1205. 41. d. 1985. (Mezőcsát); 31. d. 1979. (Mezőcsát); 31. d. 1980. (Emőd)

¹²³ MNL BAZML XVII. 1205. 41. d. 1984.

¹²⁴ MNL BAZML XVII. 1205. 31. d. 1983. (Sajószöged)

türhetetlen állapot aminálunk fojik sírvapanaszója”), a zavarásért való szabadkozás, a címzett, mint utolsó mentsvár („*halotamagáról hogy magazaki szeretiaz igazat*”; „*sajnos senkinemsegít*”) idézi meg a régi jobbágylevelek stílusjegyeit, hanem a levélben – ez esetben zárásként – megfogalmazott jókívánság is („*Kedves tari kívánunk hozzáerőt egészséget az egész emberiségnek akik szeretikaz igazságot.*”; „*Kívánok, erőt, és jó egészséget.*”). Miközben a forma és stílus több régi elemet is tartalmaz, a tartalom (helyzetüket a cseléd-úr párhuzammal jellemzi) már a jelen igényeinek próbál megfelelni.¹²⁵

Az elsősorban a Rákosi-korszakra, kora Kádár-érára jellemző folyamatos ellenségkeresés során a hivatalos közbeszéd egységes, sajátos nyelvi eszközökkel jelenítette meg az ellenséget, melyek legjellemzőbb elemei időnként a bejelentésekben is megjelennek.¹²⁶ Ilyen például a bejelentettek parazitaként való azonosítása („*kártevők*”, „*más bőrén élősködnek*”), erőszakos, elnyomó természetüként való beállítása („*a községet kiaknázza*”, „*Ez csalás a nép vagyona harácsolása.*”), az ellenük való harcos-agresszív fellépés („*könnyű lesz sarokba szorítani*”, „*Meg kell tisztítani a közéletünket a csalóktól, bárkik legyenek is azok. Irgalmatlanul ki kell pelengérezni őket a sajtóban és a TV-ben.*”, „*kérdem én hogy egy ilyen embert mért nem lepleznek le*”). A szocialista politikai nyelvezetből átvett elemek mellett megfigyelhető – akár egyazon levélben – a népies stílusjegyek jelenléte is, például amikor a hejőkürti tanács földkiosztással kapcsolatos eljárását „*huncutsággként*” jellemezte a helyi népi ellenőrzési csoport vezetője 1969-ben, vagy amikor a tiszakeszi húsboltban 1988-ban elkövetett szabálytalanságokat „*zsiványsággként*” határozta meg a bejelentő.¹²⁷ Egy-egy szituáció értelmezéséhez pedig többen is a közmondások megvilágító erejét hívták segítségül.

A közérdekű bejelentések további sajátossága a névtelenség.¹²⁸ Bár a névtelen leveleket a NEB ugyanúgy köteles volt kivizsgálni, mind az ellenőrök, mind maguk a levélírók is fenntartásokkal kezelték azokat, hiszen ily módon könnyebb volt vádaskodni, rágalmazni. Egy újságíró szerint a névtelen bejelentést ellenzőik megvetendő, becstelen dolognak tartják, helyük a szemétkosár-

¹²⁵ MNL BAZML XVII. 1206. 20. d. 1968/1., 1968/2., 1968/3., 1968/4. (Kézzel írt levelek.)

¹²⁶ Az ellenség nyelvi megkonstruálása során alkalmazott nyelvi-fogalmi technikákról lásd: JOBST, 2009, 185–189.

¹²⁷ MNL BAZML XVII. 1206. 20. d. 1969., 1205. 58. d. 1988.

¹²⁸ 1985-ben a népi ellenőrzéshez érkező névtelen bejelentések száma tíz év átlagában 25–32 százalék között mozgott, nagy részükről pedig kiderült, hogy volt igazságtartalmuk. Bejelentők – inkognitóban. *Észak-Magyarország*, 1985. április 9. 3. A Népszabadság levelezési rovatának 1969 és 1971 között címzett névtelen levelek bemutatását, jogi szempontokon alapuló tipizálását (1. panaszlevelek; 2. becsületsértő, rágalmazó, zsaroló levelek; 3. feljelentő levelek; 4. izgató, államellenes levelek; 5. véleményt nyilvánító, hozzászóló – szerkesztőségi – levelek), az anonimitás lehetséges okainak feltárását lásd: PÜNKÖSTI, 1983.

ban lenne.¹²⁹ A névtelen levelek írói ezért gyakran igyekeztek jóhiszeműségükről biztosítani a címzetteket, a vizsgálat előrehaladtával kilétük felfedését ígérve, és szükségét érezték valamiféle magyarázatnak is: leggyakrabban bosszúra, megtorlásra, megbélyegzettségre hivatkozva hagyták el az aláírást.¹³⁰ Néhány esetben egy-egy korábbi rossz tapasztalat is közrejátszott a névtelenség mögé rejtőzésben: „*Nem akarom, hogy valaki tudja, hogy én írtam, mert már az igaz mondásnak megittam a levét. Feljelentettem a tüzipvezetőt, mert csalt. Megbüntették. Én pedig hosszú évekig szén helyett csak port kaptam.*”¹³¹ A NEB-ellenőrök számára olykor kényelmetlennek tűnő ellenőrzési feladatok is vezethettek a levélírók inkognitójának feltárásához: „*Én ezért fogtam tollat és tettem meg bejelentésemet – igaz névtelenül – mert nem akarok megbélyegzett lenni, ugyanis voltak már kinn a tsz-ben a NEB-től és azzal jöttek, hogy sajnós ők a kötelességüknek tesznek eleget és megmutatták a bejelentő levelét, hogy ez van, őket küldték, és ezért ne nehezteljenek rájuk.*”¹³² A névtelenség kínálta nyíltabb kritika lehetőségével a bejelentett személlyel, munkahellyel, szolgáltatóval, illetve tevékenységükkel kapcsolatban éltek is a levélírók, de érvelésük szigorúan a rendszer engedte keretek között mozgott, rezsím/rendszerellenes megszólalás nem volt rájuk jellemző. Mind a névtelen, mind a magánjellelű, épp ezért névvel vállalt panaszok esetében megfigyelhető, hogy néhányan párttagságuk (ritkábban munkásör-, törzsgárdatagságuk, kitüntetésük) megvalósulásával igyekeztek személyüket hitelesíteni, szociális helyzetük jellemzésével („*rendes munkás emberek*”, több gyermekesek, „*kispénzű nyugdíjasok*”) igazságos-méltányos döntést elérni, a többes szám használatával („*több párttag és tsz tag*”, „*Tiszaszederkényi lakosok*”, „*szövetkezeti tagok nevébe*” stb.) pedig mondandójukat nyomatékosítani. Az utóbbi esetek már átvezetnek a levélírók által használt érvrendszerhez.

¹²⁹ E gondolatok többször is felbukkanhattak az újságok hasábjain, a szemétkosár motívum pedig számos levélben visszaköszönt: „*Remélem, hogy nem dobják a levelet szemétkosárba és nem mutatják meg neki a levelet. Higyjék el, hogy nem hazudok, de az inkognitóm szeretném megtartani titokban. Ha lesz eredménye az ellenőrzésnek, ígérem jelentkezni fogok. Tisztelettel: Én*”; „*ne tessék ezt [...] jellemtelenségnek venni és főleg amit most leírnék csak úgy tekinteni, hogy több papír lesz a szemétkosárban.*”; „*Igy igaz nedobják a szemétkosárba.*” MNL BAZML XVII. 1205. 58. d. 1988. (Tiszai Erőmű Vállalat); 31. d. 1983. (Sajószöged); 31. d. 1979. (Mezőcsát)

¹³⁰ Pl.: „*Élnézést a névtelen írásért, de nekem még nagy szükségem van a munkahelyre és biztosan kirugnának.*”; „*Nevem nem írom, mert nem akarom, hogy lezavarjanak.*”; „*nevem nem írom, nagy bosszúálló.*” MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1976. (Aroktő); 1205. 31. d. 1979. (Hejőkeresztúr); 1205. 41. d. 1986. (Hejőkürt) Bár a közérdekű bejelentés üldözője ellen büntetőeljárást is indíthattak, erre a bizonyítás nehézségei miatt ritkán került sor. Egy megvádolt munkahelyi vezető például könnyen talált szakmai indokot arra vonatkozóan, hogy miért nem érdemes jutalomra a bejelentő, miért vált alkalmatlanná egy munkahelyi átszervezést követően az új munkaköri feladatok ellátására stb. Bejelentők – inkognitóban. *Észak-Magyarország*, 1985. április 9. 3.

¹³¹ MNL BAZML XVII. 1206. 20. d. 1969. (Emőd)

¹³² MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1978. (Hejőkeresztúr)

Érvelési stratégiák¹³³

A tollat ragadók egy része bármilyen természetű hatalmi helyzetet, alá-fölérendeltségi viszonyt szívesen jelenített meg a szegény-gazdag, elnyomott-kizsákmányoló, úr-szolga kontextusban, ahol a bevádoltak a társadalmi egyenlőség eszméjét fenyegetve reprodukálják a múltbéli hatalmi viszonyokat. Az emódi vb. elnök ellen 1969-ben írt levél nyitómondata például így hangzott: „*Évek óta várjuk, hogy végre történjen valami a községünkben, hisz már nem lehet tovább bírni a kulákok uralmát.*” A vb. elnök párttagsága kapcsán újfent megismétlődtek a vádak: „*nem tudom, hogy ki javasolhat ilyen embert a pártba, hisz ez egy osztályidegen, kulák, csak az számít nála embernek, aki legalább is a minisztériumba dolgozik, meg itt a járási elnök, mert azzal együtt intézi a szennyes ügyeit.*”¹³⁴ A levélírás hagyományos formai jegyei kapcsán már idézett nagycsécsei levélíró 1968-ban több levélben is beszámolt a földművesszövetkezeti bolt vezetőjének a vevőket – különösen a helyi cigányságot – megkárosító, durva magatartásáról, a kiszolgálás megtagadásáról, melynek során így jellemezte a boltost: „*Kedves fíjam ezmegegmegetty és kérem ordítanak mintazur aszegény sumásra, agaztel hagyta. Azistere azért nem[f]enyegemint Z[s] adányi Nacságosur. haneminkáb fogjaazimakönyvétésmegya szentmisére. leiskelimátkozni, amitelszeda szegénynéptől.*”. „*A minap is panaszkodtak a cigányok, hogy a rokont kiszolgálta, és őket nem, nem érez a szegénnyel, jómódú családból való, nem summás, vagy cseléd volt.*”

A hejőszalontai tsz zárszámadásának felülvizsgálatát – a tagság 80%-a nevében – követelő 1969-es levélben azzal érveltek a névtelenség mellett, hogy „*van egy rovott múltú párttitkárunk, aki mindenkit elvitetással fenyeget és nem akarjuk, hogy megtorlást intézzon velünk szemben. Ez a párttitkár a múltban a Vizsolyi nagyságos úr botos ispánja volt.*”¹³⁵

¹³³ Felix Mühlberg a német bejelentések retorikai dimenzióját vizsgálva öt – zömmel a magyar példákban is fellelhető – levélírói stratégiát különített el. 1. *szerepmeghatározás*: például már a megszólítással kifejezhető a közös szellemiség, együvé tartozás; a címzett apai és védelmező szereppel való felruházása vagy épp a levélíróval egyenértékű partnerként való ábrázolása stb. 2. a szimpátia vagy az együttérzés felkeltésére alkalmas *önreprezentáció*: a levélíró a társadalom aktív, értékes tagjaként vagy a társadalmi igazságosságra apellálva rászorulóként ábrázolja önmagát. 3. *normákra és értékekre hivatkozás*: egyfelől kulturális-erkölcsi alapértékek, másfelől hivatalos (jogi, ideológiai) szövegek, párt- és kormánynyilatkozatok stb. megidézése. 4. *szükségletek bemutatása*: a levélíró egy határig megértést mutat a hiányokkal, nehézségekkel szemben, de egy bizonyos árucikk hiányát (például burgonya, alkatrész) már nem tolerálhatja tovább. 5. *fenyegetés*: kiutazás az országból; magasabb hatósághoz fordulás; állampolgári kötelességek (például szavazásokon való részvétel) és rituálék megtagadása; sajtó, tévé nyilvánosságához való fordulás. MÜHLBERG, 1999, 253–307. Lásd még: FULBROOK, 2005, 283.; BETTS, 2012, 185–188.

¹³⁴ MNL BAZML XVII. 1206. 20. d. 1969. (Emőd)

¹³⁵ MNL BAZML XVII. 1206. 20. d. 1969. (Hejőszalonta)

A szocialista emberhez méltatlan múlt és politikai magatartás felemlegetése az ügy közérdekű természetétől függetlenül a tarsolyból bármikor előhúzható érvként szolgált a bevádolt erkölcsi befeketítéséhez. Egy 1969-es telekhatár-
vita kapcsán az egyik panaszos fontosnak tartotta megjegyezni szomszédjáról, hogy „[t]ovábbá nevezett erős demokráciaellenes beállítottságú, s hol a vörös csillagot, hol a kommunizmust, hol pedig a rendszert szidja, az a kérdés, hogy kivel áll szemben.” Majd a jellemzést tovább árnyalva így folytatta: [p]edig ez a rendszer már fizetett neki korábban táppénzt is, vagy 3 ízben szanatóriumi ellátást és még nyugdíjat is kap”, annak ellenére, hogy nem tudott folyamatos munkaviszonyt igazolni. „Egész életében vándor volt és a munkahelyén huzamosabb ideig meg nem állott. A mezőnagymihályi Állami Gazdaságot is otthagya önhatalmúlag, a múlt évben pedig a Kazincbarcikai Kézműipari Vállalat felvette alkalmazottjának, de a munkába állása után pár napra el is távolították, mert olyan összeférhetetlen izgága természetű, hogy le sem lehet írni.”¹³⁶ A rendszerértékekkel ellentétes vándormadár-motívum más levelekben is felbukkant egy-egy személy negatív jellemzése során. Egy mezőcsáti művelődési intézmény frissen kinevezett igazgatónöje ellen szabálytalan jutalomosztás miatt érkezett 1987-es bejelentés amellelt, hogy vitatta a pozícióhoz szükséges végzettség meglétét, további kifogásokkal is élt a személyét illetően: „az intézményben ha 3 éve áll alkalmazásban, eddig kb. 15–20 helyen dolgozott szerte az országban, közismerten intrikus, pletykás természetű. s a szeszes ital fogyasztását sem veti meg! Későn született [...] gyermekét meglehetősen hanyagul, főleg öreg szülei-
re bízva »neveli«”.¹³⁷

Ahogy azt az utolsó levélrészlet alapján láthattuk, az erkölcsi pellengérré állítás nem csupán a bepanaszoltak közéleti-politikai-munkahelyi magaviseletére korlátozódott, annak szerves részét képezte a magánélet bemutatása is. Egy politikai funkcionáriusnak vagy vezetőnek – mint a hatalom reprezentánsának – az ideológiai elköteleződés mellett a szocialista erkölcsi normákat követő személyes életvitelével is példát kellett mutatnia. A normasértő magatartás feltárása újabb érvet szolgáltatott a munkahelyi alkalmatlanság bizonyítására. A levelek leggyakrabban ivászatról, kártyázásról, nözésről vagy durva viselkedésről tettek említést. A mezőcsáti tsz-elnök 1975-ös tömör jellemzése azonos súllyal, egymást követő felsorolásban tárgyalja a törvénybe ütköző cselekedeteket és az erkölcsi kihágásokat: „Zárszámadás meghamisítása, termésátlagok felnagyítása, a tsz tagság becsapásán keresztül, a végtelen italozás, éjszakai tivornyázás, a tsz személykocsiján való részeges száguldozás. Elnök elvtárs nőismerőseit hurcolja a személykocsi, főleg ittasan. [...] Sok járási ember le-
itat, lekenyerez sajnos. Tsz elnökhöz nem méltó életmódot folytat.” 1985-ben

¹³⁶ MNL BAZML XVII. 1206. 20. d. 1969. (Mezőcsát)

¹³⁷ MNL BAZML XVII. 1205. 58. d. 1987.

a tiszakeszi tsz komplett vezetését lopással, hanyagsággal vádoló levélíró az évekkel korábban hivatalba lépő elnök személyéhez, elnöző magatartásához kötötte a változást: „*Itt most van lazaság, ivászat, nő-partner, lopás. Hisz most már nem kell félni. G. M.-nek szava járása 10 nyeljké I szóljon.*” A nemesbikki tsz elnöke és főkönyvelője ellen 1987-ben érkezett bejelentés szerint e két ember jutatta csőd szélére a téeszt: „*Itt csak az állandó ivászat megy. A tagokkal durvák, gorombák. A képzettségük egyenlő a nullával. [...] A tsz-t két-három vezető magának tekinti és lassan mindent elherdálnak. Mindent a kocsmában lehet intézni és ezt falun kívül előkelő mulatóhelyeken. Ráadásul megvesztegethetők.*” A munka rovására menő erkölcstelen, hanyag magatartással tanácsí vezetőket is vádoltak, ez történt például Sajószögeden is 1989-ben: „*A tanács vezetői hanyagok, nem törődnek semmivel csak az ivással és a csavargással.*”¹³⁸

A bevádolt személyek erkölcsi megbélyegzése tehát részét képezte számos levélíró érvrendszerének. Kérdés, hogy stratégiájuk – vagyis az ellenőrök pártatlanságának befolyásolása – mennyire tekinthető sikeresnek. A vizsgálati jegyzőkönyvek jellemzően nem térnek ki erkölcsi kérdésekre, megállapításaik szinte kivétel nélkül a szabálytalanságok, hiányosságok felfedésére vagy éppen azok hiányának megállapítására vonatkoznak. A mezőcsáti téesz miatt 1975-ben tett bejelentéssel kapcsolatban például – a járási pártbizottság első titkárával és a járási hivatal elnökével közösen – megállapítják, hogy az rosszindulatú, az 1970–1971-es évek eseményeit eleveníti fel, s ez ügyben évente 4–5 levél érkezik a különböző szervekhez és magához a tsz-elnökéhez is.

Ezen levelek tartalma közel azonos, rendszerint a tsz. vezetők intézkedéseit bírálja, kifogásolja, melyekből arra lehet következtetni, hogy a bejelentők többen vannak, a tsz. vezetők egységét akarják megbontani. Ehhez tudni kell azt, hogy a termelőszövetkezet 1970-ben 3 tsz-ből egyesült, az egyesülés számos embert különböző képpen érintett, s feltevésünk szerint a jelenlegi helyzet megítélésében ez még érezteti hatását.

A történetektől függetlenül az ellenőrök a bejelentés társadalmi tulajdonra vonatkozó részének vizsgálatát kilátásba helyezték. A nemesbikki tsz-vezetésre 1987-ben tett bejelentést sem tartották megalapozottnak, ott a szövetkezeti vagyron elherdálása helyett annak növekedését állapították meg, továbbá azt is leszögezték, hogy nem jellemző a községen kívüli italozás. „*Egy alkalommal fordult elő, hogy reprezentációs keretből vendégeltek meg egy nyugatnémet ügyfelet, aki az 55 fős cipőfelsőrész készítő üzemük termékének legfőbb megrendelője lesz.*” A nem elég körültekintő megjegyzések könnyen a visszájára

¹³⁸ MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1975. (Mezőcsát); 1205. 41. d. 1985. (Tiszakeszi); 1205. 58. d. 1987. (Nemesbikk); uo. 1989. (Sajószöged)

fordíthatták a levélíró törekvéseit. Egy feltehetően idős asszony levelét például – benne kivizsgálásra alkalmasnak tűnő kifogásait¹³⁹ – rágalomként elutasították, miután a szakáldi bolt alkalmazottait többek között a munkahelyükön (a raktárban, pincében) létesített szexuális kapcsolattal vádolta, s javasolta a cégtabla feliratának megváltoztatását „kuplejár”-ra.

A NEB alkalmanként a panasztevőt is megróttá magatartása miatt. A fentebb már idézett telekhatár-vitában a NEB-elnök az illetékes szervekre (ügyészségre, bíróságra) hagyta az ügy rendezését, ugyanakkor levelét az alábbi megjegyzéssel zárta: „szomszédjával szemben tett megjegyzéseit nem tartom helyesnek, az rosszindulatról tanúskodik. Helyesebb lenne ha keresnék azt az egyszerű, emberi kapcsolatot, amely elősegítené az ügy lerendezését.” Egy 1976-ban írt hejőszalontai levélben – melynek aláírását ketten is névvel vállalták – egy juhhodály engedély nélküli építését jelentették be, s igyekeztek az illetőt rossz színben feltüntetni: „Már majdnem külömb a tsz-től, mellé fuvaroz, a közösséget kiaknázza. Kérném vizsgálják meg, mert mellé cselédjei is van. Juhásza a kertek alatt a vízművön legeltet a Hejő partján.” A NEB a tanácsot bírta meg, hogy helyszíni vizsgálattal járjon utána a tényeknek. Eszerint még 1960-ban engedély birtokában épült az udvarán juhhodály, a fuvarozásra is kiváltotta az iparendedélyt, ahogy a Hejő patak kiszáradt medrében történő legeltetéshez is hozzájárulást kapott a csatornaórtól, lovait maga hajtja, s a mezőgazdasági munkákat is népes családja segítségével végezte el. „Közismert, hogy szorgalmas munkásember, éppen ezért jól megalapozta sorsát, amit talán tőle egyes emberek irigyelnek.”¹⁴⁰ 1985-ben az ároktői tsz nyugdíjazott állatorvosának többszöri, a tsz visszáságait rendkívüli részletességgel (18 pontban), több évre visszamenőleg tárgyaló leveleit alaposan kivizsgálták, de a doktornak címzett válaszlevelében a NEB-elnök kifogásolta, hogy a valós problémák mellett voltak a hosszú idő eltelte miatt nem bizonyíthatóak és megalapozatlanok, illetve túlzóak is.

*Hozzáteszem azonban, hogy helyesnek tartottuk volna, ha észrevételeit – állampolgári kötelességként – akkor tette volna meg, amikor valós vagy vélt sérelem érte. Ezt is figyelembe véve úgy tűnik, hogy amikor érdekei úgy diktálták, Ön is hallgatott, sőt segédkezett [...]. Volt olyan jelzése is, amelyeket bizonyára hallomás alapján tett meg. A jövőben helyesnek tartanám, ha ezeket kellő megfontolással tenné, hiszen Ön is tudja, hogy a rágalmazás és büntetendő cselekmény [...].*¹⁴¹

¹³⁹ A panasztevő levelében megemlítette még azt is hogy „Az önkiszolgáló-boltba pedig volna mit nézni magának minden kg-ból hiányzik 7–8 dkg az áru nincs kipakolva félórát kell várni míg egy kis liszthez hozzá jut az ember ha kér a főnök azt feleli nem az a mi dolgunk hogy azt csináljuk.” MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1975.

¹⁴⁰ MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1977. (Hejőszalonta)

¹⁴¹ MNL BAZML XVII. 1205. 41. d. 1985. (Ároktő)

Az érvrendszer részét képezte a pártvezetés, az újság, rádió-tévé által közvetített hivatalos közbeszéd megidézése is. Egy-egy ilyen szófordulat, szlogen, gondolat – melynek szellemisége tettekre, azaz levélírára sarkalta a bejelentőt – felhasználásával igazolhatták ügyük helyességét és fontosságát (függetlenül a bejelentés valódi motivációjától), s egyúttal nagyobb figyelmet is remélhettek az eset kivizsgálására.¹⁴² Az ilyen bejelentéseknél igen gyakran hivatkoztak a *népgazdasági érdekre*, majd az állami vagyon védelmére, a népvagyon *harácsolásának*, *el pocskolásának*, *elherdálásának* megszüntetésére szólítják fel az illetékeseket. A tiszakeszi tsz vezetésével szemben megfogalmazott kritikát (lopások, a tsz vagyon széthúzása) például Kádár János beszédével nyomatékosította a bejelentő 1985-ben:

a vezetés nem a Kádár János elvtárs most 1 évi felhívásának tesz eleget. Hisz nagyon megérthettük, hogy méltatta az ország gazdasági nehézségeit. Országunk további nehéz feladatait. Ezért tartozik minden magyar állampolgár a reábizott munkát a legnagyobb becsülettel elvégezni, hiszek abban a reményben, hogy egyet értenek velem, hogy a vezető nem azért vezető, hogy minden megmozdíthatót elvehessen a helyéről, hanem azért, hogy a törvénysértő embereket is jó útra irányítsa.

Az ország nehéz gazdasági helyzete a sajtószövedei vb. titkár lakásépítésével kapcsolatos 1989-es bejelentésben is felmerült: „*Most amikor az Ország nehéz gazdasági helyzetben van és a lakosság egyre elégedetlenebb, mégis akadnak olyan vezetők akik visszaélve hatalmukkal az állam pénzén dolgoztat alkalmazottaival.*” Az emődi Költségvetési Üzem vizsgálatát szorgalmazó bejelentőt is hasonló indokok vezérelték 1980-ban. „*Naponként halljuk a TV-be és a rádióba, hogy takarékoskodjunk az üzem-anyaggal és az energiával. Az üzemvezető is gyakran beszél erről a dolgozóknak, de ő sajnós az ellenkezőjét mutatja.*” Többször is hivatkoznak a médiában olvasott-hallott, hasonló természetű ügyekre („*Nagyon kérjük sokat olvassuk az újságba az ilyen leleplezést. Segítsenek.*”), ám gyakran épp a számon kérő hangnem dominál, amiért a NEB, a párt stb. nem tette a dolgát az általuk feltárt esetekben. Az alábbi 1979-es levélrészlet a sajtószövedei tsz-nél vezetői beosztásban dolgozó házaspár munkahelyi összeférhetlenségére hívja fel a figyelmet: „*Annyi sok mindent lehet a TV rádió újságból olvasni, hallani, mennyi minden sikkasztások alakulnak*

¹⁴² A vásárlással kapcsolatos kelet-német panaszokban a mondanivaló nyomatékosítása érdekében gyakran ütköztették a hivatalos közbeszédben hangoztatott ideológiai, társadalmi és gazdasági célkitűzéseket a gyakorlatban megtapasztalt valósággal (például szocializmus egalitarizmusa – egyenlőtlen elosztás/vidék hátránya, kampány a termelés minőségének fejlesztéséről – selejtes áruk a boltokban, divatkampányok modelljei – áru- és mérETHIÁNY a boltokban). STITZIEL, 2008, 267–271.

ki, jó barátok között is, hát akkor mi jöhet létre férj és feleség között. [...] De akkor minnek vannak a törvények, vagy az illetékes szervek, ha ilyeneket megengednek”. Egy másik 1979-es bejelentés egy hejőszalontai kőműves maszek munkával szerzett, s a vádak szerint adózatlan keresetét sokallja. „Nem tudom, hogy szocialista társadalomban élünk és ilyen és ehhez hasonló dolgokat megengednek, pedig ez csak egy a sok közül, és állandóan a jogtalan anyagi előny szerzőkről beszélnek, ezt hangoztatják a rádióban, a sajtóban és mégis futni hagyják az ilyen és ehhez hasonló »maszekolókat« akik más bőrén élőködnek.” Egy mezőcsáti levélíró – aki gyermekét a helyi költségvetési üzemnél helyhiány miatt nem tudta elhelyeztetni, miközben tudomása volt arról, hogy egy Miskolcra kijáró nyugdíjast foglalkoztatnak – szintén a hivatalos közbeszédből merítette érveit 1985-ben. „Az újságok és a különböző hírközlések állandóan adnak tájékoztatást, hogy a fiatalokat támogatni kell az elhelyezkedésükben és lehetőleg helyben foglalkoztatni.”¹⁴³

Az ügyek nem megfelelő kezelése miatti aggodalom, illetőleg más tényező is állhatott annak hátterében, hogy a bejelentések egy részében kilátásba helyezik a levélírók, ha nem történik intézkedés, magasabb fórumhoz (például Központi vagy Megyei Pártbizottsághoz, Országházhhoz vagy egyszerűen Budapestre, illetékes miniszterhez stb.), nagyobb nyilvánossághoz (televízió) fordulnak. Utóbbi eset egyébként nem volt ritka, szívesen címezték levelüket valamely újság levelezési rovatának, a tévé vagy rádió egy-egy műsorának – ahonnan azt a NEB-hez továbbították, s jellemző volt az is, hogy párhuzamosan több szervhez is megküldték a leveleket. A hejőszalontai tsz ügyében 1969-ben írt levél pedig egyenesen „Kádár János elvtárs részére” lett címezve, s a pártfőtitkár titkárságáról továbbküldve landolt végül a járási NEB asztalán.¹⁴⁴ A hejőkeresztúri tsz-vezetők visszaélése és önkényeskedése miatt 1984-ben tollat ragadó bejelentő is erős bizalommal bírt Kádár felé. „Hát kérem én nem így értem a demokráciát és én ezt most megírtam Pestre Kádár elvtársnak is, mert az egy igaz ember, de ezek itt mind csalók.”¹⁴⁵ Egy a mezőcsáti tsz-ben elkövetett lopásokat feltáró levélíró pedig az alábbiakkal zárta levelét 1979-ben: „Így igaznadják a szemétkosárba. Ha nem segítenek Kádárnak írunk!”¹⁴⁶ Kádár János ezekben a levelekben olyan (önkéntelenül Mátyás királyt eszünkbe juttató) igazságos vezetőként jelenik meg, aki – a megvesztegethető, önös érdekeit szem előtt tartó helyi apparátussal ellentétben – biztosan nem huny szemet a visszásságok és egyenlőtlenségek felett.¹⁴⁷ A helyi funkcionáriusok-

¹⁴³ MNL BAZML XVII. 1205. 41. d. 1985. (Tiszakeszi); 58. d. 1989. (Sajószöged); 31. d. 1980. (Emőd); 31. d. 1979. (Mezőcsát); 31. d. 1979. (Sajószöged); 31. d. 1979. (Hejőszalonta); 41. d. 1985. (Mezőcsát)

¹⁴⁴ MNL BAZML XVII. 1206. 20. d. 1969.

¹⁴⁵ MNL BAZML XVII. 1205. 41. d. 1984.

¹⁴⁶ MNL BAZML XVII. 1205. 31. d. 1979.

¹⁴⁷ Az egypártrendszer idejét tekintve nem volt ritka jelenség, ha egy állampolgár az állam-

kal szemben meglévő nagyfokú bizalmatlanság egyébként csak ritkán terjedt át a NEB tagjaira, egyes levelek alapján pedig úgy tűnik, hogy az irányukba való feltétlen, őszinte bizalom megmutatkozása sem volt ritka. A közérdekű bejelentésekkel és panaszokkal kapcsolatos 1977-es vizsgálat során a NEB saját tapasztalataira alapozva állította például, hogy „különösen egyszerű, falusi embereknél mutatkozik megnyugtató bizalom a felsőbb vezetés döntései és intézkedései irányában”.¹⁴⁸

A levélírók motivációja, a levélírás funkciója, a társadalmi hasznosság kérdése

A Népi Ellenőrzési Bizottság 1957-es létrehozásakor a társadalmi tulajdon védelmét tekintették a szervezet elsődleges feladatának. Ennek megfelelően a sajtó első példái is „az üzemi szarkák, a spekulánsok, a dolgozó nép vámszedői, a sikkasztók, a tunya naplopók, a társadalmi tulajdon megkárosítói” elleni fellépésre, bejelentésre buzdítottak.¹⁴⁹ A társtulajdonosi mivolt ugyanis felelősségérzet helyett igen gyakran nemtörődomséggel, hanyagsággal párosult. A magántulajdon gyarapításának lehetetlensége nem a kollektivitás elfogadását, hanem a személyi tulajdonként meghatározott fogyasztási cikkek (különösen a ház, víkendház, gépkocsi, motorcsónak) utáni vágy felerősödését eredményezte, amelyek megszerzéséhez különösen jó pozíciókkal rendelkeztek a helyi funkcionáriusok és gazdasági vezetők.¹⁵⁰ A némileg tágabb körben, a munkahe-

párt vezetőjéhez levelet írt valamilyen téma kapcsán. Rákosihoz címzett levelekből közlő válogatást: KÖ – NAGY, 2002. A Kádárhoz címzett levelekből Huszár Tibor szerkesztésében látott napvilágot egy kötetre való: HUSZÁR, 2002. A legmagasabb szintű politikai vezetők jóindulatú, szeretett, gyermekeit, országát védelmező apafiguraként, megbízható és megértő barátként való ábrázolása az 1930-as évek szovjet, valamint az 1950-es évek kelet-német leveleire egyaránt jellemző volt. FITZPATRICK, 1996, 91–92. és MÜHLBERG, 1999, 103–112. Judd Stitzel a kelet-német levelek gyakori trópusát, a vezetők tudatlanságának mítoszát egyfelől az állam és polgárai közötti paternalisztikus viszonytal magyarázza. Másfelől úgy látja, hogy a vezetők helyi viszonyokkal kapcsolatos tudatlanságának hangsúlyozása a felelősségre vonás veszélye nélkül teremtett lehetőséget az élesebb kritikára. STITZEL, 2008, 273–274.

¹⁴⁸ MNL BAZML XVII. 1205. 30. d. A közérdekű bejelentésekről és panaszokról szóló 1977. I. törvény végrehajtása című célvizsgálat.

¹⁴⁹ A Lenin Kohászati Művek dolgozóinak felhívása a társadalmi tulajdon védelmére az ország dolgozóihoz. *Északmagyarország*, 1958. január 16. 1.

¹⁵⁰ A tulajdonjog három formáját különböztette meg a Ptk: 1. *Társadalmi tulajdon*: a termelési eszközök zöme társadalmi tulajdonként „a munkásosztály vezette dolgozó nép államának” vagy az „önként egyesült dolgozók szövetkezetének” tulajdonát képezte. 2. *Magántulajdon*: azok a termelési eszközök, amelyeket a törvény nem nyilvánított kizárólag az állam tulajdonának, magántulajdonban is lehettek. Az egyénileg dolgozó parasztlak és kisiparosok magántulajdona – mint munkával szerzett tulajdon – az állam támogatását

lyen, a szövetkezetekben, a helyi apparátusban vagy a kereskedelmi egységekben fellelt egyéni „bűnösök” ügyei – miként arra a röviden ismertett német kutatások is felhívják a figyelmet – a politikai rendszer egészének hibái, az állami diszfunkcionalitás helyett (mely leginkább az áruhiánnyal és a lakáshelyzettel kapcsolatban merülhetett fel) főként az egyes funkcionáriusok gáztetteire, helyi vonatkozású és magántermészetű cselekményekre korlátozódtak.

A levélírás aktusa – mellyel a levélíró problémája rendezéséhez a gondoskodó állam segítségét igényli – már önmagában is a hatalom pozícióját erősítette. A kutatások többször is rámutatnak e levelek rendszerstabilizáló funkciójára. A panaszskultúra individualizálása és privatizálása például eredményesen gátolta a törvénysértésekkel szembeni ellenállás potenciálisan hatékonyabb és közösségibb formáit (HUNEKE, 2013, 24., 26.).¹⁵¹ Persze ha arra akarunk választ kapni, hogy mi motiválhatta valójában a levélírókat, azt nem lehet pontosan megállapítani. A közérdek leple alatt megfogalmazott vádak mozgatórugója éppúgy lehetett személyes konfliktus, irigység, rosszindulat, bosszú, sértettség, elkeseredettség, elégedetlenség, mint az aggodalom. A gyakran érzelmeiktől, indulatoktól fűtött bejelentések teret adtak ugyanakkor a frusztráció és düh kiengedésének is, továbbá lehetővé tették a társadalommal szembeni felelősségérzet (pl. esetünkben a népvagyon védelme, alkoholfogyasztás szabályozása) és a társadalomhoz tartozás kifejezését (FULBROOK, 2005, 270.; HUNEKE, 2013, 25.). A levélírók ennek megfelelően gyakran magyarázták tettüket az igazságtalanság elleni harccal, állampolgári kötelességükkel, s ennek során nem egyszer az igazság bajnokaiként jelenítették meg magukat; így tett az a munkahelyéről 1976-ban kirúgott levélíró is, aki az emődi kavicsbányával kapcsolatos üzemeket – jelentősen túlbecsülve egy friss munkaerő lehetőségeit – próbálta feltárni. „[A] rövid három hét alatt, amíg ott dolgoztam, igyekeztem végére járni, s megszüntetni azt a rengeteg vizsályságot, s visszaélést, amit az üzennél tapasztaltam. Dicsekvés nélkül mondom, hogy ezt a munkát a legjobb tudásom szerint akartam végezni.”¹⁵² Az igen gyakran *tűrhetetlen, felháborító* szavakkal jellemzett ügyek mellett, hogy valóban sérthették az emberek igazságérzetét,

élvezte, ugyanakkor jogszabályban rögzíthették, hogy milyen nagyságú mező- vagy erdőgazdasági földterület lehetett egy személy tulajdonában. 3. *Személyi tulajdon*: az állampolgárok személyes szükségleteinek kielégítését közvetlenül szolgáló vagy előmozdító javak (családi házak, berendezési és használati tárgyak stb.) alkották, ide sorolták továbbá a kisegítő mellékgazdaság célját szolgáló háztáji gazdaság körébe tartozó vagyontárgyakat is. 1959. évi IV. törvény a Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyvéről, III. rész. A tulajdonjog. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. 1959. 1960, 20.

¹⁵¹ Mivel azonban a kelet-német állam nem tudott megbirkózni a felvállalt gondoskodó szereppel, nem tudta beteljesíteni az emelkedő életszínvonallal kapcsolatos ígéreteit, egyre erősödött a bejelentések kritikai éle, s az 1980-as évekre a rendszer legitimitása kérdőjeleződött meg. BETTS, 2012, 191–192.

¹⁵² MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1976. (Emőd)

a jelek szerint komoly belső feszültséget is okozhattak, hiszen többen is utaltak arra, hogy idegfeszültségben kell élniük.¹⁵³

Számos levélíró sajátította el és alkalmazta is a hivatalos nyelvezet és közbeszéd szófordulatait, gondolati elemeit, mely egyaránt szolgálhatta a szocialista államrenddel és eszmeiséggel való azonosulás őszinte megvallását, illetve az annak látszatára irányuló törekvést. A hivatalos közbeszéd stratégiai célú használata (a lojalitás kifejezése mellett az ígéretek számonkéréséhez is alapot teremtett) ugyanakkor reprodukálta és meg is szilárdította a hivatalos diskurzust, s az annak keretein belül tartott kritika legitimálta a fennálló politikai rendszert (STITZIEL, 2008, 272–273.).

A bejelentések forrástípusként elsősorban konfliktushelyzetekről tudósítanak. A gyakran az állam és a valamilyen módon (erkölcsileg, ideológiailag, a népgazdaságot károsítva) az államrenddel szembe került egyén(ek) konfliktusaként tálalt esetek hátterében kirajzolódik a lokális társadalom belső megosztottsága is, bár sajátos egyoldalúságban, hiszen a bejelentők, panaszosok társadalmi háttere a névtelenség vagy a sematikus társadalmi kategóriákhoz való igazodás igénye miatt az esetek nagy részében rejtve marad a kutató előtt. A levélírók személyét illetően a leginkább orientáló adat a bejelentés helyszíne, azaz a település típusa, valamint a munkahely. Bár a lakosság egészének csak töredéke fordulhatott bejelentéssel vagy panasszal a Népi Ellenőrzési Bizottsághoz, a gyakran hasonló tartalmú – így a konkrét eseten túlmutatva a jelenséget hitelesítő – bejelentések feltárják a tulajdonfosztás nyomán beálló értékrend-változást, a közös tulajdonhoz való ambivalens viszonyulást, továbbá az 1970-es, 1980-as évek egyre inkább fogyasztás-centrikus hétköznapi életének változatos társadalmi gyakorlataiba (ügyeskedés, kiskapuk használata, a vásárlás/ügyintézés mindennapi technikái) is betekintést nyújtanak. A levelek arról is tanúskodnak, hogy íróik a rendszer észjárását, logikáját értő és megtanuló, azzal akár azonosuló egyének, akik ezt a tudást saját maguk és a köz érdekében hasznosítani is képesek, ugyanakkor az is látható a NEB vizsgálatai alapján, hogy az ideológiai-morális alapú érvelés hatékonysága és jelentősége korlátozott volt.

A Népi Ellenőrzési Bizottság 1989-es megszűnésével a szervezet feledésbe merült. Bár a közérdekű bejelentésekről, javaslatokról és panaszokról szóló 1977. évi I. törvényt csak az európai uniós csatlakozással összefüggésben, 2004-ben helyezték hatályon kívül, mindössze jogtörténeti kuriózumként értékelték szerepét a whistleblowing-rendszer magyarországi meghonosítása

¹⁵³ Például tsz-vezetés visszaélése miatti bejelentés: „*A levelem azért névtelen, mert nekem itt kell élnem, de rettenetes idegfeszültségben.*”; gazdasági munkaközösség tevékenysége elleni panasz: „*A dolgozók idegállapota nagyon feszült, senkinek sem hiányzik, hogy ilyen állapotban összetűzésben kerüljön, esetleg botrány, verekedés legyen a vége.*”; tejcsernokos visszaéléseivel kapcsolatos panasz: „*Van a faluba már egy pár ember aki ezek miatt adta el a tehenet mert nem bírják ezt az idegi háborút.*” MNL BAZML XVII. 1206. 19. d. 1978. (Tiszabábolna); 1205. 31. d. 1983. (Leninváros); 1205. 58. d. 1989. (Gelej)

kapcsán. A magyarul közérdekű bejelentés (BURAI, 2008, 4.), illetve bennfentes információátadás (SZENTE, 2010) névvel is illetett gyakorlat komoly hagyományokkal bír az angolszász jogban, melynek során „egy szervezet jelenlegi vagy volt tagja, alkalmazottja bennfentes információkat szolgáltat ki a szervezet valamely a közérdek számára káros vagy másoknak jogellenesen kárt okozó tevékenységéről.” (SZENTE, 2010, 20.) Az Egyesült Államokban a törvénsértések (korrupció, közegészségügyet, közbiztonságot veszélyeztető cselekmények stb.) feltárásának egyik legfontosabb eszközeként tartják számon. A kontinentális Európa országaiban – a személyes adatok és a magánszféra védelmével kapcsolatban felmerült aggályok, valamint a vállalati kultúrának a lojalitáshoz való eltérő hozzáállása mellett – a tömeges, anonim bejelentésekkel kapcsolatos negatív történelmi tapasztalatok is ellenérvként szóltak a bevezetéskor. Míg például az Egyesült Államokban az informátorok tevékenységének társadalmi hasznosságát elismerik, megítélésük pozitív, védelmük biztosított, addig az európai országok többségében a besúgás és árulás képét idézi meg tevékenységük, s nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a megvádoltak jogainak, mint a bejelentők védelmének (SZENTE, 2010, 23–27.; BURAI, 2008, 7–10.). A parlament 2013 végén elfogadta a 2013. évi CLXV. törvényt a panaszokról és a közérdekű bejelentésekről, amely 2014. január 1-vel hatályba lépett. S bár a jogszabály az amerikai modellhez hasonlóan erős garanciát biztosított a bejelentők védelmére, a személyiségi jogsértések megelőzése érdekében az abszolút névtelen bejelentéseket kizárta, s az alapjogi biztos által üzemeltetett védett elektronikus rendszer létrehozásával kívánja garantálni a névvel megtett bejelentések bizalmas adatkezelését. Egy történeti perspektívájú kutatás konkrét társadalmi hasznosságát/hasznosíthatóságát nehéz megjelölni, hiszen egy diktatúra keretei között létesült szervezet működésére vagy a bejelentők társadalmi tapasztalataira vonatkozó megállapítások nem konvertálhatók át a jelen viszonyai közé, hiba lenne azonban a közelmúlt tapasztalatainak teljes negligálása is. A sok negatívum mellett egy pozitívként értékelhető példa vagy analógia a múlt és a jelen összehasonlításában ugyanis mindenképpen kiemelhető: Magyarországon a kormányzat jelenleg elsősorban a korrupció elleni küzdelemben remél segítséget a bejelentésektől, a hivatalhoz beérkező bejelentések viszont sokkal szélesebb tematikát ölelnek fel.¹⁵⁴ Számosat közülük nem is tekintenek közérdekűnek, amely azt a benyomást erősíti, hogy a bejelentést tevők – a NEB-hez hasonlóan – olyan jogi fórumként tekintenek a szervezetre, melynek feladatkörébe a segítségnyújtás, útmutatás is beletartozik.

¹⁵⁴ <http://www.ajbh.hu/kozerdeku-bejelentes-publikus-kivonat;jsessionid=2A8C49D596928107626C0B67125275D7> – utolsó letöltés: 2014. november 16.

IRODALOM

BETTS, Paul

2012 *Within Walls. Private Life in the German Democratic Republic*. Oxford University Press, Oxford.

BEZSENYI Tamás

2012 Enyém, tied, mienk. Gyári munkások közötti reciprocitás és a fuziási módszerek az 1960-as évek Magyarországon. In: BARTHA Eszter – VARGA Zsuzsanna (szerk.): *Határokön túl. Tanulmánykötet Mark Pittaway (1971–2010) emlékére*. 204–219. Budapest, L’Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.

BORECZKY Beatrix (főszerk.)

1985 *A magyar állam szervei. 1944–1950. A–M*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

1993 *A magyar állam szervei. 1950–1970*. Budapest, Magyar Országos Levéltár.

BURAI Petra

2008 *Koncepció a közérdekű bejelentések (whistleblowing) törvényi szabályozásához*. http://www.transparency.hu/uploads/docs/koncepcio_kozerdeku_bejelentések.pdf – utolsó letöltés: 2014. december 12.

ECKHARDT Sándor

1950 A legrégebbi parasztlevelek nyelve és stílusa. *Magyar Nyelvőr*, 74, 2–3, 113–123.

FIRLIT, Elzbieta – CHŁOPECKI, Jerzy

1992 When Theft is Not Theft. In: WEDEL, Janine R. (szerk.): *The Unplanned Society. Poland during and after Communism*. 95–109. New York, Columbia University Press.

FITZPATRICK, Sheila

1996 Supplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s. *Slavic Review*, 55, 1, 78–105.

FULBROOK, Mary

2005 *The People’s State. East German Society from Hitler to Honecker*. New Haven and London, Yale University Press.

GÖRBE Bálint – PETRAVICH Ferenc (összeáll.)

1962 *A népi ellenőrzés kézikönyve*. Budapest, Központi Népi Ellenőrzési Bizottság.

HANÁK Péter

1988 Népi levelek az első világháborúból. In: HANÁK Péter: *A kert és a műhely*. 222–274. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

HANN, Chris

2004 Két tudományág összemerosódása? Néprajz és szociálintropológia a szocialista és poszt szocialista időszakokban. In: BORSOS Balázs – SZARVAS ZSUSZA – VARGYAS Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére* I. 45–63. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

HONFFY Pál – SZABOLCS Árpád

1979 *Levelezési tanácsadó*. Budapest, Tankönyvkiadó.

HONVÁRI János

2003 *A gépállomások története. 1947–1964*. Budapest, Távtan.

HORVÁTH M. Ferenc

1990 A „népi ellenőrzés” Magyarországon 1957–1989. *Levéltári Szemle*, 40, 4, 29–40.

HORVÁTH Sándor

2012 *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban*. Budapest, Napvilág Kiadó.

HUNEKE, Erik G.

2013 *Morality, Law and the Socialist Sexual Self in the German Democratic Republic, 1945–1972. Dissertation. University of Michigan*. http://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/97942/ehuneke_1.pdf?sequence=1 – utolsó letöltés: 2014. június 7.

HUSZÁR Tibor (szerk.)

2002 *Kedves jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből, 1954–1989*. Budapest, Osiris Kiadó.

IZSÓ István

2011 *A Miskolci Bányakapitányság kerületének bányaipara*. Miskolc.

JOBST Ágnes

2009 Önmegjelenítés és ellenségkép a Szabad Nép 1946-os vezércikkeiben. In: Ö. KOVÁCS József – KUNT Gergely (szerk.): *A politikai diktatúra társdalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás*. 179–191. Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék. /A jelenkortörténet útjai 3./

KISS Anita

2006 Dél Borsod-Abaúj-Zemplén megye kavicsbánya tavainak turisztikai hasznosítási lehetőségei. In: CSORBA Péter (szerk.): *Egy szakmai életút eredményei és helyszínei. Tiszteletkötet Martonné Dr. Erdős Katalin 60. születésnapjára*. 331–341. Debreceni Egyetem, Tájvédelmi és Környezetföldrajzi Tanszék.

KISS Dezső (összeállította)

1960 *Parasztors – parasztgond, 1919–1944*. A Magyar Történelmi Társulat és a Hazafias Népfront Könyvtára 1–2.

- KOCSIS Aranka
2006 *A gazda, a családja, a munka és a hatalom. Értékváltozások egy kisalföldi faluban.* Pozsony, Kalligram Kiadó.
- KORNAI János
2012 *A szocialista rendszer. Kornai János válogatott munkái II.* Pozsony, Kalligram Kiadó.
- KOVÁCS Csaba
2013 Panaszok a kollektivizálás befejező hullámának időszakából: az egyéni és a szövetkezeti gazdálkodás problémáinak sajátosságai. *Múltunk*, LVIII, 3, 207–251.
- KÖ András – NAGY J. Lambert
2002 *Levelek Rákosihoz.* Budapest, Maecenas Könyvkiadó.
- LÖKÖS László
1973 Az alsószuhai „Új Élet” Termelőszövetkezet története. In: DONÁTH Ferenc (szerk.): *Termelőszövetkezettörténeti tanulmányok II.* 107–172. Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum.
- MERKEL, Ina
1997 „...in Hoyersverda leben jedenfalls keine so kleinen viereckigen Menschen.” Briefe an das Fernsehen der DDR. In: LÜDTKE, Alf – BECKER, Peter (szerk.): *Akten. Eingaben. Schaufenster. Die DDR und ihre Texte. Erkundungen zu Herrschaft und Alltag.* 279–310. Berlin, Akademie Verlag.
- MÜHLBERG, Felix
1999 *Informelle Konfliktbewältigung. Zur Geschichte der Eingabe in der DDR.* Dissertationsschrift zur Erlangung des Dr. phil. <http://www.qucosa.de/fileadmin/data/qucosa/documents/4337/data/dis.pdf> – utolsó letöltés: 2014. június 7.
- NAGY Netta
2013 *A cserevilágtól a padlássöprésig. Falusi hétköznapiak a beszolgáltatás éveiben.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság.
- OLÁH Sándor
2001 *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962).* Csíkszereda, TLA Közép-Európa Intézet – Pro-Print Könyvkiadó.
2006 Kliensek és patrónusok. (Egy szocialista termelőszövetkezet tündöklése és bukása). *Székegyföld*, 10, 1, 195–212.
- Ö. KOVÁCS József
2012 *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Budapest, Korall. /Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 3./

PAJOR Emília

- 2012 „A közvélemény parancsnokai”. A Szabad Nép munkás- és parasztlevezelési mozgalma. *Új Forrás*, 44, 9, 32–43.

PÜNKÖSTI Árpád

- 1983 Névtelen leveleket forgatva. *Jelkép*, 4, 3, 74–86.
1988 *Kiválasztottak*. Budapest, Árkádia Könyvkiadó.

RUUSMANN, Reet

- 2010 „The Needs of the Consumers Oblige”: Daily Problems and Criticism of the System in Public Letters in the 1960s and 1980s. *Journal of Ethnology and Folkloristics*, 4, 2, 115–135.

STITZIEL, Judd

- 2008 Shopping, Sewing, Networking, Complaining. Consumer Culture and the Relationship between State and Society in the GDR. In: PENCE, Katherine – BETTS, Paul (szerk.): *Socialist Modern. East German Everyday Culture and Politics*. 253–286. The University of Michigan Press.

SZENTE Zoltán

- 2010 A bennfentes informátorok (whistleblower-ek) alkalmazásának lehetőségei a korrupcióellenes küzdelemben. *Közigazgatás-tudományi Közöny*, 1, 19–40.

SZIJÁRTÓ András

- 1972 A nagyüzemi fejlődést befolyásoló néhány társadalmi és szak-képzettséggel összefüggő tényező vizsgálati eredményei. (Szociológiai vizsgálat tapasztalatai a Belvárdgyulai „Közös Út” Mezőgazdasági Termelőszövetkezetben). In: LÁZÁR Vilmos (szerk.): *Termelőszövetkezetektörténeti tanulmányok I.* 349–384. Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum.
1973 A tagság társadalmi összetételének, szakképzettségének és a szövetkezeti demokrácia érvényesülésének szerepe a létavértesi Aranykálász Termelőszövetkezet nagyüzemi fejlődésében. In: DONÁTH Ferenc (szerk.): *Termelőszövetkezetektörténeti tanulmányok II.* 77–106. Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum.

SZILÁGYI Miklós

- 2000 Törvények, szokásjog, jogszokás. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. 693–759. Budapest, Akadémiai Kiadó.

TOSICS István

- 1997 Lakásviszonyok, lakáspolitiká. In: KOLLEGA TARSOLY István (főszerk.): *Magyarország a XX. században II. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság*. 261–274. Szekszárd, Babits Kiadó.

TÓTH Eszter Zsófia – MURAI András

2014 *Szex és szocializmus*. Budapest, Libri Kiadó.

VALUCH Tibor

2006 A bőséges ínségtől az ínséges bőségig. A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben. In: VALUCH Tibor: *Met-szetek. Válogatott tanulmányok*. 222–252. [Budapest], Argumentum – 1956-os Intézet.

2013 *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest, Napvilág Kiadó.

VARGA Zsuzsanna

2012 Miért bűn a sikeresség? Termelőségvetkezeti vezetők a vádlottak padján az 1970-es években. *Történelmi Szemle*, LIV, 4, 599–621.

2013 *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

ÁGOTA LÍDIA ISPÁN

“IF YOU DON’T HELP, WE’LL WRITE TO JÁNOS KÁDÁR”

PUBLIC INTEREST REPORTS AND LETTERS OF COMPLAINT ADDRESSED TO
THE PEOPLE’S MONITORING COMMITTEE IN THE SOCIALIST ERA

The author in her article investigates a certain group of documents from the Socialist era: public interest reports and letters of complaints submitted to the People’s Monitoring Committee (PMC) located in Mezőcsát (and later in Leninváros, present-day Tiszaújváros) between 1968–1989. PMC was established at the end of 1957 with the primary objective to protect people’s wealth and to disclose misuse and abuse (e.g. larceny, fraud, embezzlement, inappropriate management of common property and damages due to omission). The content analysis of the documents provides a down-to-top view into the conflict-stricken Socialist weekdays, and especially the major conflicts and power relations of local societies in the countryside. The change of values after ejection, the ambivalent relationship to common property and the differing social practices of the increasingly consumption-oriented life of the 1970s and 1980s can be revealed via the inspection of these documents. The most typical cases were as follows: reports criticising the operation of agricultural cooperatives, state and party organisations, the actual or supposed abuses of leaders and their clients, commercial units and services (stores and pubs in

villages of the administrative district, supply of coal, postponed repair due to lack of accessories etc.), distribution, exchange, allocation and standard of flats. With regard to these written reports the author examines, besides the formal-linguistic features of correspondence, the argumentative strategies applied by the correspondents in order to gain a positive evaluation, the impact these made on the PMC controllers, and the possible motivations of the correspondents having an attitude adjusted to the ideal of the new Socialist man.

BÁTI ANIKÓ

PARADICSOMLEVESTŐL A FÜRJTÓJÁSIG

A GYERMEKÉTKEZTETÉS NÉPRAJZI VIZSGÁLATA BUDAPESTI PÉLDA
NYOMÁN

A nemzetközi és a hazai médiában is ma a legnagyobb érdeklődést kiváltó és egyben leginkább vitatott témák egyike az étkezés és az ételek egészségmegőrzésben játszott szerepe.¹ Különösen nagy figyelmet kap e tekintetben a gyermek közétkeztetés helyzete. A legtöbb diáknak, szülőnek van valamifajta személyes tapasztalata a közétkezésről, de ezek többnyire általánosítva, negatív emlékként fogalmazódnak meg, életkortól függetlenül.² Fölmerül a kérdés: mi lehet az oka a kialakult általános vélekedésnek? A közétkeztetést az elmúlt ötven évben már többször igyekeztek megújítani, a megítélése mégsem lett jobb. Jelenleg is zajlanak változások a gyermekétkeztetés szinte minden területén, melyeket tudományos kutatásokra alapoznak. A megoldandó problémák nagyon sokrétűek. Tisztiorvosi ajánlások, minisztériumi rendelet igyekszik a szolgáltatás eddig meghatározatlan jogi kereteit körülírni. Az élelmezéstudományi hatóságok felméréseket készítettek, melyekből nem a legjobb kép rajzolódik ki az óvodai, az iskolai menzák³ nyújtotta színvonalról. Megnőtt a túlsúlyos, kövér gyermekek száma az utóbbi 20 évben; és jelentős az éhezõ, minõségi éhezõ gyermekek aránya is. A menzán kínált ételekből ugyanakkor nagyon sok hulladékként kárba vész. Mindezen problémák egyik forrásaként a közétkeztetés rendezetlen törvényi hátterét, másrészt – a magyarázatként legtöbbször kiemelt, de senki által nem vizsgált kérdést – a családok hétköznapi étkezési szokásainak változásait jelölik meg. A menzákra vonatkozó eddigi felmérésekben – melyek elsősorban az ételekre fókuszáltak –, a megoldások keresésében kevés teret kaptak a társadalomtudományi vizsgálatok. Az alkalmazott néprajzi kutatási eredményeknek a közétkeztetés-fejlesztésben való felhasználására eddig nem volt példa.⁴ Jelen tanulmány célja főként az, hogy

¹ A tanulmány megírását az MTA Bolyai Ösztöndíj támogatta. A szerző az MTA BTK Néprajztudományi Intézet főmunkatársa.

² A tanulmány bevezetőjeként filmfelvételek a mai helyzetről: *Teri néni is megette, te sem fogsz belehalni. Egy hét a menzán 2010-ben.* http://index.hu/video/2010/01/13/menza_egyben/ – utolsó letöltés: 2014. augusztus 30.

³ A tanulmányban a közétkeztetés szinonimájaként a menza (latin eredetű szó, mensa, jelentése étkezőasztal, étel, étkezés, közös étkezés) szót használom, bár egyes forrásokban újabban a közösségi étkeztetés kifejezés is megjelent, hasonló jelentéssel. A menza történetéről röviden lásd: MARTOS – LUGASI, 2012, 119–122.

⁴ Skandináv példa, ahol doktori program is épült erre: a Lundi Egyetem az alkalmazott néprajzi kutatásokat felhasználva működik együtt a szolgáltatókkal, az élelmiszeriparral. Lásd: ETN, 2008.

kiemelje azokat a pontokat a közétkeztetés rendszerén belül, melyek eddig kevésbé voltak hangsúlyosak, nem tudatosultak, nem képezték részét a hatósági vizsgálatoknak. A néprajzi szemléletű kutatás révén lehetőség nyílt a nézőpontok árnyaltabb megismerésére (lásd például: SYLOW, 2008; JONSON, 2008, 2012). Így például vizsgálendő téma az étkezések és a közösségi élet kapcsolata; az étkezési szokásoknak a szocializációban, egészségtudatosságban betöltött jelentősége; az alapanyagok, ételek ismerete; a piackutatáshoz hasonlóan a fogyasztói preferenciák feltérképezése, az ételek szimbolikus szerepe, jelentése a társas kapcsolatok szintjén.

A közétkeztetésben ma Magyarországon 1,2 millió gyermek vesz részt a bölcsődétől a középiskoláig, ezen kívül ebbe a kategóriába tartozik a kórházi étkeztetés, a szociális intézményekben élők és az egész napos szociális ellátásban részesülők, valamint az állami, önkormányzati táborokban pihenők étkezése is. A tanulmány nem vállalkozhat az adott keretek között a probléma teljes mélységű feltárására, annak csupán első lépése, kísérlete lehet. Eszközül szolgál ehhez egy nem túl nagy mintavételű, egy óvodát és egy általános iskolát bemutató, a menzán folyó étkezéseket leíró esettanulmány, melynek segítségével a táplálkozáskultúra felől megközelítve elemezhető annak működése. Ezzel egy időben a közétkeztetésben fogyasztóként megjelenő gyermekek családjainak étkezési szokásairól is képet alkothatunk. A menzák és a családok párhuzamos vizsgálata a gyermekek napi étkezésének bemutatását teszi lehetővé. Ezek az adatok az élelmezéstudományi vizsgálatok eredményeit árnyalják, kiegészítik.

Feltett kérdések

Az élelmezéstudományi hatóságok által készített felmérések – ezeket később részletesen bemutatom – a felmerülő kérdéseknek csak egy részét tudják megválaszolni a vizsgálat sajátosságából adódóan. Eredményeik csupán érzékeltetik például azt a fontos ténytet, hogy a közétkeztetésben fogyasztóként megjelenő gyermeklétszám az 5. osztálytól rohamosan csökken,⁵ de a miértre nem kaphatunk tőlük választ. Pedig ma – az elmélet szintjén – az iskolai menzák kínálhatnák a korosztályos tápanyagszükségletet leginkább kielégítő, szakemberek által kontrollált étrendet. De nem jut el, vagy csak egy – létszámában folyamatosan

⁵ 2008-ban az 1 millió tanuló fele ebédelt az iskolákban. A közétkeztetést igénybe vevők számaránya 2008-ban: 1–4. évfolyamon 90%, 5–8. évfolyamon 47%, 9–12. évfolyamon 20% volt. ORSZÁGOS ISKOLAI MENZA KÖRKÉP, 2008. 2013-ban 1,2 millió tanulóból a közétkeztetést igénybe vevők számaránya: 1–4. évfolyamon 87%, 5–8. évfolyamon 63%, 9–12. évfolyamon 27% volt. ORSZÁGOS ISKOLAI MENZA KÖRKÉP, 2013.

csökkenő – kis csoporthoz jut el a gondosan elkészített étel. A válasz valahol nagyon egyszerű: 5. osztálytól már nem „kötelező” – bár törvényileg a fiatalabb korosztálynak sem az a napközi mellett – az étkezés befizetése. A kérdés tehát az, hogy miért nem vonzó a menza a nagyobbaknak? Miért mondanak le erről a kényelmi szolgáltatásról? Mit és hol étkeznek délben? Az élelméztudományi vizsgálatok másik fontos megállapítása a levesekre vonatkozik: a keletkező élelmiszerhulladék nagy részét a leves teszi ki. Miért kerül a bevezetőfogás a moslékba? Kutatásom egyik kulcskérdése, hogy mik lehetnek azok a kisgyermek-kori tapasztalatok, melyek – feltételezhetően a kamaszok részben elutasító döntéseinek előzményeként – összegyűlnek a menzáról. A másik, a tanulmány több pontján visszatérő vizsgálati téma a többi ételosztálytól most eltekintve egyedül a levesek helye, szerepe az iskolai menzán és a családi étkezéseken. A minisztériumi szinten megfogalmazott reformok célkitűzéseinek hatékony megvalósítása szempontjából fontos lenne, hogy minél több gyermek számára vonzó legyen a menzai étkezés. A megoldás kereséséhez a jelen dolgozat problémafelvetései is hozzájárulhatnak az esettanulmány tanulságai révén.

A kutatás helyszíne, menete

A kutatás helyszínéül egy budapesti óvodát és általános iskolát választottam, melyeket ugyanaz a szolgáltató lát el, és a beiskolázási körzetük is egybe esik.⁶ A kutatás céljának megfelelően a vizsgálati csoport mérete elegendő ahhoz, hogy kiindulópontként szolgáljon egy esettanulmányhoz (az iskola összlétszáma 472 fő, ebből menzán étkezik 356 fő). A kutatási helyszín kiválasztásában személyes okok is közrejátszottak: az óvoda és az iskola körzete által lehatárolt, a vizsgálat kereteit adó közösségnek magam is tagja vagyok. Ez a tény kapcsolati, bizalmi tőkét, előzetes információk tömegét jelenti számomra kutatóként. A személyes megfigyeléseimet nagyban segítette, hogy mind az óvoda, mind az iskola működését régóta ismerem a közösség tagjaként, és így sok finom részlet, az időbeli változások is láthatóvá váltak számomra. Az adatközlők részéről könnyebben elfogadható volt egy kutató, aki nem az élelméztudományi vagy az egészségügyi hatóságokat képviseli, így néhány olyan információt is megtudtam, melyeket más körülmények között szinte biztosan elhallgattak volna.

⁶ A vizsgálat mélysége és időtartama nem tette lehetővé, hogy a kiválasztott közösség szociális, anyagi hátterét is bevonjam szempontként, ez a fajta megközelítés a későbbiekben árnyalhatja a menza igénybevételére vonatkozó megállapításokat társadalmi csoportonként.

A kutatás elsősorban a jelenre koncentrált. A terepmunka első szakaszát 2013 tavaszán végeztem, majd az intézményekben a felméréseket és a résztvevő megfigyelést 2014 májusában megismételtem. A jelenre vonatkozó megállapítások ezt a két évet fedik le. Ez az időszak fontos változásokat hozott a menzák működése szempontjából: az oktatási intézmény fenntartója megváltozott, az önkormányzat helyett az állam vette át őket; az étkeztetésre vonatkozó tisztifőorvosi ajánlások helyett pedig egy kötelező érvényű, a közétkeztetés egészét érintő, táplálkozás-egészségügyi előírásokat tartalmazó minisztériumi rendelet lépett életbe 2014. áprilisban (7/2014. /IV. 30./ EMMI rendelet). A felmérés első éve még az átmenet előtti állapotokat rögzíti, míg a második évben a rendelet bevezetése is megkezdődik a tervek szerint.⁷

A táplálkozáskutatás hagyományos témáitól, helyszíneitől a jelen, alkalmazott néprajzi kutatás valamelyest eltér, a vizsgálat látókörét kibővítve elsősorban a jelenre, a városi környezetre koncentrált. Célja nem elsősorban a tudományos eredmények tárának bővítése, hanem a néprajz, a táplálkozáskultúra társadalomtudományi szemléletű kutatási tapasztalatainak a segítségével a menza működésbeli problémáinak körvonalazása. A középpontba maga az étkezés kerül, melynek keretei (helye, időpontja, szereplői), felépítése, szabályai kulturálisan meghatározottak (WIEGELMANN, 1971), akkor is, ha a helyszín egy közintézmény. A kutatást nem valamely résztvevő (az iskola, a szolgáltató, a szülői közösség) kérése, csupán az én szakmai érdeklődésem hívta életre. Éppen ezért az adatok feldolgozása, közzététele során nem pontosítom sem a helyszínt, sem a szereplőket, ezzel is a tanulmány kísérleti jellegét hangsúlyozom, az adatközlőket csak foglalkozásukkal jelölöm. A témát át- meg átszövi a helyi politika, valamint a gazdasági és pénzügyek,⁸ ezekre a pontokra viszont a tanulmány a jelen keretek között szándékosan nem tér ki, még akkor sem, ha a kérdések egy része emiatt nyitott marad.

A kutatásban a válaszok keresésének eszköze a közétkeztetés köré épült intézményi szokások mindennapjainak „sűrű leírása” és az óvodai, iskolai életben, a társas kapcsolatokban betöltött szerepük kvalitatív elemzése, értelmezése volt, amely mint megközelítési módszer nem ad azonnali megoldást a problémákra, de segítheti a megfelelő lépések kidolgozását.

A téma összetettsége miatt többféle forrást használtam. A legtöbb információhoz a részben irányított interjúk révén jutottam.⁹ Interjút készítettem a következő

⁷ A tanulmány írásakor a bevezetésre vonatkozó utolsó adatok: a közétkeztetői szakma kérésére 2015. januárig kitolódik a rendelet életbe léptetése, mert több felkészülési időre van szükségük. Az élelmezésvezetők kritikai megjegyzéseire lásd: NEBEHAJ, 2014a.

⁸ A terepmunkám során számos esetben kaptam azt a választ kérdéseimre, hogy ezt ne írjam meg, ezt ne vegyem diktafonra, ezt meg majd csak a választások után hozzam nyilvánosságra.

⁹ Több hatósági engedélyt is be kellett szerezniem, hogy a közétkeztetés résztvevőivel interjúkat készíthessek. A kutatás tényét többnyire érdeklődéssel fogadták a hivatalok, a szolgáltató is, sok segítséget kaptam mindenkitől, melyet ezúton is köszönök. Az oktatási

személyekkel: a választott óvoda vezetőjével és két óvodapedagógussal; a választott iskola igazgatónőjével, két tanítónőjével, az iskolai konyha személyzetével, a büfé tulajdonosával; a közétkeztetési szolgáltató cég helyi menedzserével, a konyha fősfőjével és élelmezésvezetőjével; az OÉTI főosztályvezetőjével; két másik gyermekétkeztetési cég mesterséfőjével és vezetőjével; egy független szakáccsal; 9 családdal, akik az érintett óvodával, iskolával állnak kapcsolatban.

A fogyasztói oldal véleményének a megragadásához a 2012/2013. és a 2013/2014. tanévben is kérdőíves vizsgálatot végeztem a kiválasztott iskolában. A tanulók körében kitöltött kérdőív elsősorban az egyéni ízlést, választásokat igyekezett feltárni, míg a szülői válaszok a családi háttérre is kitértek.¹⁰ A vizsgálati eredmények sok szubjektív elemet tartalmaznak, ugyanakkor a fogyasztási szokások tendenciáit is érzékeltetik. A reprezentatív mintába a tanulók 20%-át, 89 és 94 főt vontam be, alsó és felső tagozatból egyaránt 2–2 teljes osztályt. A gyermekek véleményeit kiegészítik, pontosítják, árnyalják a hasonló arányban kitöltött szülői kérdőívek is. A továbbiakban a megállapításaim ezen a mintavételen alapulnak, amely méretét, kétéves időtartamát tekintve alkalmas az iskolai étkezésre vonatkozó fogyasztói vélemények, meglátások, javaslatok érzékeltetéséhez az adott intézményben, az adott szolgáltató által kínált ételekre vonatkozóan. A számszerűsített adatok mellett a résztvevő megfigyelés során tapasztaltak és az adatközlőim szavai nyomán végigkövethetjük az egyes étkezések menetét. Az eddigi menzavizsgálatokban is szerepeltek olyan megállapítások, melyek a gyerekek fogyasztási szokásaira vonatkoztak, de az egyéni ízlés, a preferenciák, vélemények nem kerültek középpontba; sőt az adatközlőim közül többen úgy vélték: „*azzal nem kell foglalkozni*”. Pedig a hosszú távon is fenntartható eredmények, a tudatos fogyasztóvá válás ezen is múlhat.

Menzák és megújítási kísérletek a világban

A magyarországi gyermekétkeztetés részletes tárgyalása előtt érdemes áttekinteni néhány nemzetközi példát¹¹ arra vonatkozóan, hogy milyen szerveze-

intézmények fenntartói változtak időközben, a feladatokat újraosztották, így a 2013 tavaszán kézhez vett engedélyek, a kutatáshoz való hozzájárulások a következő tanévre érvényüket veszítették, a teljes eljárásort meg kellett ismételnem. A 2013 őszén életbe lépett, az iskolák életét átalakító átszervezés miatt nehézkessé vált a munka. Egy olyan egyszerű kérdésre például, hogy hány gyermek étkezik az adott hónapban a menzán 4 levelet kellett írnom, és az iskolai gazdasági ügyeket intéző hivatalnál több mint két hónapot kellett várnom a válaszra, melyet előző évben még az iskolatitkár azonnal meg tudott adni.

¹⁰ A kérdőív kérdései első körben azokra a tételre vonatkoztak, melyek az OÉTI országos felmérés pontjainak feleltethetőek meg, másrészt a szervezett kereteken kívül eső táplálkozási szokásokat körvonalazza.

¹¹ A menzai ételekről fotók sora készült a skót Martha Payne felhívására: <http://neverseconds>.

ti keretek között működik a menza más országokban, illetve milyen korszerű megújítási tervek születtek a bevezetőben már vázolt hasonló problémákra (fenntarthatóság, egészségvédelem).¹²

A legismertebb menza megújítási program az Egyesült Királysághoz, Jamie Oliver nevéhez fűződik.¹³ Az iskolai étkeztetés átalakításához az angol kormány a „Feed me better” és a „Turning the tables” program keretében több száz millió fontot fordított a fenntartható közétkeztetési politika kidolgozására, az egészségtelen menzai ételek megváltoztatását célzó kampányra. A sztárséf bevonásával a céljuk az volt, hogy az újszerű iskolai étkezések révén az iskola befejezésére tudatos fogyasztóvá váljanak a gyerekek. A program azonban csak részsikereket ért el, a szolgáltatók gazdasági érdekeit sértette, az egészséges ételeket pedig a szülők és a diákok az iskolák jelentős részében tiltakozásként a kukába dobták. Az első hónapok csatái után azonban lecsendesedtek az indulatok, a gyerekek megkóstolták, megszokták az újfajta menüt. A változások elfogadtatásához azonban idő és minden érintett értő együttműködése volt szükséges.

Skócia¹⁴ egy tartományában (MORGAN – SONNINO, 2007; 2008, 11.) 2002-ben öt helyi termelő és két felvásárló bevonásával indult program az általános iskolások számára, melynek célja az volt, hogy a gyerekeket összekösse az élelmiszerek forrásával, hogy megtanítsák, honnan származnak az élelmiszerek. A mediterrán étkezés szabályai szerint új menüt állítottak össze számukra, friss, feldolgozatlan alapanyagokra alapozták a gyermekétkeztetést. A programba bevonták a helyi gazdálkodókat és a konyhák dolgozóit is, innovatív élelmiszerminőségi kritériumrendszert dolgoztak ki. Erre a forrásra alapozva az ételek 90%-a élelmiszeripari feldolgozó-folyamatok nélkül, frissen került a tányérra. A beruházás ösztönzőleg hatott a helyi gazdaságra, csökkentek a kiadások, mert csökkent az élelmiszerszállítás, csomagolás, hulladék stb., azaz a food miles mennyisége. A közösségen belül mind a gyerekek, mind a szülők elégedettek voltak, a döntő többség szerint a menza menüje jobb ízű lett.

blogspot.hu/ – utolsó letöltés: 2014. augusztus 30.; <http://aztadom.co/fun/2842832> – utolsó letöltés: 2014. február 2.; továbbá <http://www.hotdog.hu/news/erdekessegek-es-furcasagok-szerte-a-nagyvilagbol/ilyen-a-suli-menza-a-vilag-varosaiban-ezt-eszik-tarsaid-a-fold-tavoli-pontjain> – utolsó letöltés: 2014. február 2.

¹² 2005-ben nemzetközi konferencia tekintette át a legfőbb gondokat a gyermekétkeztetés és az egészségügyi problémák összefüggéséről. Lásd: HADEN, 2006. Az egészség tudatos fogyasztóvá váláshoz elengedhetetlen az étkezési kultúra iskolai tananyagba való beépítése is. Lásd: ARNAIZ, 2009.

¹³ <http://www.jamieoliver.com/us/foundation/jamies-food-revolution/schoolfood/getthefacts.pdf> – utolsó letöltés: 2014. január 15.

¹⁴ Martha Payne blogja alapján lásd még: <http://neverseconds.blogspot.hu/> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 18.

Olaszország¹⁵ a mediterrán diéta hazája, melyet a közétkeztetésbe is bevezettek 1986-tól egyes városok önkormányzatai (MORGAN – SONNINO, 2008). A helyben megtermelt biotermékek törvényi védeltséget és előnyt élveznek, a büfék több mint felében és 500 iskola konyháján kizárólag ezeket használják. A kulcskérdés pedig a beszerzés: a kedvező jogi háttér mellett a megrendelők a legjobb ajánlat elvét az élelmiszer-minőségi kritériumok mentén értelmezik, és folyamatos élelmiszerhatósági ellenőrzést biztosítanak. Rómában 2001-től a közétkeztetői pályázatok elbírálásakor az ár mellett nagyon fontos szempont lett többek között a bio- és eredetvédett termékek használata, a gasztro-kulturális ismeretterjesztés is. A szolgáltatások árát társadalmi csoportonként differenciálják. A fel nem használt élelmiszereket pedig jótékonyági szervezeteknek osztják szét.

Svédország menzái igen vonzóak: a gyermekétkeztetés ingyenes mindenkinek, azt az önkormányzatok finanszírozzák.¹⁶ Az alapoktatás és a diákok étkezésének megszervezése is az ő feladatuk, nem nagy főzőkonyhákban gondolkodnak, hanem minden iskolának saját szakácsnői vannak, akik a tanárokkal is együttműködnek. Igyekeznek elsősorban a helyi és egyre inkább bio, organikus alapanyagokat felhasználni. A kínálatra és a minőségre vonatkozó kormányzati szintű szabályozás, elvárások példaértékűek: legalább kétféle menü és vegetáriánus étel közül választhatnak, emellett állandó kínálat a többféle zöldség, saláta, öntet külön saláta-asztalon (7–8 féle friss, darabolt-lereszelt zöldség, melyet mindenki maga válogat össze), barna kenyér, vaj, sajt, italként tej és ivóvíz. Előírás hogy a vörös hús, a szárnyas és a hal egyenlő arányban szerepeljen a menüben, továbbá hogy a tányérra kerülő ételnek fele legyen zöldség, negyede szénhidrát és negyede fehérje. Elvárás továbbá, hogy az ebéd ne csak tápláló, de változatos is legyen. Kívánság-hetet is tartanak néha. Keresve a változatos-ságot, előfordult, hogy más etnikumhoz tartozó szakácsot is alkalmaztak, vagy fél éven át téma-napokat iktatnak be, amikor a hét egy napján más-más nemzet

¹⁵ A mediterrán konyhán is meghatározó azonban az étkezés szervezése, környezete. A gyermekkori túlsúlyosság globális probléma, amely részben a kedvezőtlen családi étkezési szokásokra vezethető vissza, szoros összefüggésben a családok anyagi helyzetével. Ciprusi példaként lásd: MATALAS – LAZAROU – B. PANAGIOTAKOS, 2012.

¹⁶ Svéd és hasonló dán menzákról, illetve további európai példákról tájékoztat a WHO 2013-as jelentése, ahol a hosszú távú egészségtudatos gyakorlati nevelés a menza legfőbb jellemzője: www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0017/232505/e96926.pdf – utolsó letöltés: 2014. február 2.; Menü és képek egy svéd iskolából: <http://www.168ora.hu/dolcevita/a-menza-ha-sved-85934.html> – utolsó letöltés: 2014. február 2.; de ezt is el lehet rontani: <http://antalvali.com/hirek/parancsra-rosszabb-a-menza-egy-sved-iskolaban.html> – utolsó letöltés: 2014. február 2. A skandináv menzák működése, az étkezés kultúrája, a lokális gazdasággal való kapcsolat és az egészségtudatosságra való gyakorlatorientált oktatás ma kiemelkedő társadalomtudományi kutatási téma a göterborgi egyetemen (BARBRO, 2009) és a koppenhágai egyetemen is (MIKKELSEN, 2013, 2014) egymással szoros együttműködésben. Továbbá: ROOS, 2012.

ételét kínálják. Fél évre előre minden diák megkapja a menüt, ott van az iskolai honlapon, s az újságban. Hosszútávon ezeknél is nagyobb a jelentősége azonban, hogy a gyerekeket nem csak fogyasztónak tekintik: az iskolai oktatási anyagban, elsősorban a háztartási ismeretek keretében főzni is tanulnak, megismerkednek az alapanyagokkal, a tervezéstől a tálalásig a teljes folyamattal. A tanulók egymásnak főznek. A tanárok a tanulókkal együtt étkeznek, és az együtt töltött időt tudatosan a társas kapcsolatok építésére fordítják, ugyanis a gyerekek jelentős része más nemzetiségű. Az elmúlt évtized egyértelmű pozitív eredményeket mutat az egészségtudatos fogyasztóvá válás tekintetében ezen gyakorlatorientált módszerrel.

Menzák Magyarországon

A magyarországi gyermek közétkeztetés jelenéről¹⁷ a legszélesebb körű áttekintést az OÉTI (Országos Élelmezés- és Táplálkozástudományi Intézet) és az ÁNTSZ (Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálat) intézetei által végzett felmérések adják. A jelen dolgozat célkitűzéseinek megfelelően itt most csak a közelmúltban lezajlott vizsgálatok vonatkozó megállapításait emelem ki, melyek meghatározóak voltak a közétkeztetés minisztériumi szintű rendeleti szabályozásának előkészítéséhez.¹⁸

2005–2006-ban egy reprezentatív budapesti kutatás elsősorban a gyermekkorban kimutatható táplálkozási kockázati tényezőkre koncentrált. Ezek közül is a „legsúlyosabb” probléma a felmérések alapján: a túlsúlyos, elhízott gyermekek aránya nagyon magas volt, az általános iskolások körében 26%, a középiskolások körében 16%. A gyermekek egészségmagatartásának formálására az iskolai közétkeztetést mint fontos színteret jelölték meg. A gyermekétkeztetés mint kiemelt vizsgálati téma a továbbiakban előtérbe került a hatóságok körében, és ennek hatására a sajtóban és a közösségi médiában is.

2008-ban 3099 általános és középiskola bevonásával készült átfogó felmérés (ORSZÁGOS ISKOLAI MENZA KÖRKÉP, 2008) az iskolák által biztosított étkezési lehetőségek, a menzák, az iskolabüfék, az étel-, italautomaták kínálatáról.¹⁹ Az OÉTI-ÁNTSZ felmérés célja továbbra is az volt, hogy felhívják a figyelmet

¹⁷ A menzán kínált ételek egészségügyi kihatásairól, és arról, hogy egy gyermekorvos igazolással is távol tarja tőle betegeit lásd: NEBEHAJ, 2013a.

¹⁸ Országos Élelmezés- és Táplálkozástudományi Intézet a közösségi étkezést 1977 óta vizsgálja átfogóan, elsősorban az egészségvédelem szempontjai szerint, javaslataik alapját képezik a törvényi szabályozásoknak. Az intézet működéséről, történetéről lásd: MARTOS – LUGASI, 2012.

¹⁹ A felmért iskolák 92%-ában volt menza, máshol szervezett formában oldották meg az étkezést, de az intézmények 5%-ában nem volt lehetőség helyben étkezni. Az iskolák felében működött büfé, ez a szám Budapesten magasabb, ott 70% volt.

azokra a kockázati tényezőkre, melyek az egészséget károsan befolyásolják. A megállapításaik a közétkeztetés egységes szabályozási hátterének hiányát emelték ki elsődleges problémaként. „Az elvégzett vizsgálatokból kitűnik, hogy sem az étkezés körülményei, sem a feltálalt ételek mennyisége és minősége nem felelt meg sok helyen az egészséges táplálkozás irányelveinek.” (ORSZÁGOS ISKOLAI MENZA KÖRKÉP, 2008, 15.) A közétkeztetés terén számos ponton találtak hiányosságokat, így például az ivóvízhez való hozzáférést, a korosztályonként eltérő, szakember által ellenőrzött étlaptervezést, adagolási útmutatót, a friss gyümölcs- és zöldségfelhasználás mértékét, a korszerűtlen ételkészítési technológiákat.²⁰ A vizsgálat eredményei után központi kérdéssé vált a közétkeztetés megújítása, a jogi, gazdasági háttér átalakítása az egészségügyi kockázati tényezők csökkentése érdekében.

2009-ben hasonló felmérést végzett az OÉTI és az ÁNTSZ az óvodák körében is (ORSZÁGOS HELYZETKÉP AZ ÓVODAI KÖZÉTKEZTETÉSRŐL, 2009). 948 intézmény vizsgálata után megállapításaik hasonlóak, mint az iskoláknál: „...sem minőségében, sem mennyiségében nem felel meg a követelményeknek.” (ORSZÁGOS HELYZETKÉP AZ ÓVODAI KÖZÉTKEZTETÉSRŐL, 2009, 3.) Problémás, hogy a gyerekek nem jutnak hozzá friss zöldséghez, gyümölcshöz naponta; az ételek sótartalma rendkívül magas; a folyadékpótlás egy része nem egészséges; az étrendek nyersanyagkiszabatában a tervezett és a kiadagolt ételek laboratóriumi vizsgálati eredményei néhol nagyban eltértek.²¹ A nyersanyagkiszabat és az étlapok 10 napos ciklusát vizsgálva megállapították:²² a húsfogyasztás 60%-kal

²⁰ Az illemhelyen kívüli ingyenes ivóvízhez való hozzáféréshez az intézmények 64%-ában volt csak mód! Az étlapok összeállítását elsősorban az ételmezésvezetők végezték – köztük szakképesítéssel sem rendelkezők is –, dietetikust csak 10%-ban vontak be. Az étlaptervezés során a gyerekek korosztályos tápanyagigényét az iskolák 36%-ában vették figyelembe. Az egy főre jutó átlagos ételmezési norma 308 Ft, de ez nagy területi eltéréseket mutat az országon belül (minimum 100 Ft, maximum 770 Ft). Az egyes ételkészítési felhasználati gyakorisága az étlapok kéthetes ciklusa alapján: az iskolák 27%-a csak 0–3 alkalommal használt friss zöldséget; 50%-uk egyszer sem kínált teljes kiőrlésű gabonaféléket; 17%-uk legalább hetente kétszer használt sütőzsiradékot. Az intézmények 84%-a nem tudott megfelelni a diétás (tej- vagy gluténmentes étrend) étkezésre vonatkozó igényeknek. A büfé kínálatában nagyon magas volt a szénsavas cukrozott üdítőitalok aránya, 25%-uk árult energiatalt is.

²¹ További részletek a felmérésből: a vizsgált óvodák 76%-ában tálalókonyha, 24%-ában helyben működő főzőkonyha volt. Az étlaptervezés során a konyhák 49%-ában végeztek tápanyagszámítást. Az ételmezésvezetők 15%-a nem rendelkezett szakirányú végzettséggel. Ahol nem csak óvodásoknak főztek, ott is csak a konyhák felében volt nyersanyagkiszabat az óvodás korcsoport számára. A napi háromszori étkezés biztosítására a napi nettó nyersanyagnorma átlagosan: 259 Ft (minimum 200 Ft).

²² A húskételek között 60–40%-ban vörös húsokat használtak föl, volt olyan intézmény, ahol a cikluson belül csak háromszor szerepelt húsetel; hal átlagban egy alkalommal, halrúdként. Bár a felhasznált hús mennyisége meghaladta átlagban a javasolt értéket, de az ételek vastartalma alig fele volt az ajánlottak! Tejből, tejtermékből az ajánlott mennyiségnek csak a 75%-át adták, volt rá példa, hogy 10 nap alatt csak kétszer szerepelt tej vagy tejtermék. A javasolt kalciumfogyasztás 75%-át fedezi mindez. Kenyérből, péksüte-

több mint az ajánlás, és főként vörös húsokat használtak fel, nagyon alacsony ugyanakkor a halfogyasztás. A javasolt mennyiségnél 25%-kal kevesebb tej, tejtermék szerepelt; nagyon magas a szénhidrát-fogyasztás, ellenben a friss gyümölcs, zöldség mennyisége 14%-kal elmaradt az optimálistól. Sok intézménybe a szülők vittek be zöldséget, gyümölcsöt. A napi háromszori étkezésen tálalt ételek (tízórai, [azaz nem reggeli], ebéd és uzsonna, tehát az ajánlott napi étkezések 65%-a) sótartalma rendkívül magas volt: több mint háromszorosa a javasolt napi mennyiség 65%-ának.²³A napi étrendek 35%-a nem felelt meg a tápanyagtartalomra vonatkozó elvárásoknak. Diétás ételleket a szolgáltatók fele tudott biztosítani a rászorulóknak.

2011-ben tisztiorvosi ajánlásokat (AZ ORSZÁGOS TISZTIFŐORVOS AJÁNLÁSA, 2011) fogalmaztak meg a korosztályos tápanyagigényeknek megfelelően. Ezt azonban a szolgáltatóknak csak egy része vette magára is érvényesnek, nem kérhették számon rajtuk. A hatása azonban a következő országos felméréskor már érzékelhető volt.

2013-ban megismételték a felméréseket reprezentatív mintán mind az iskolákban (ORSZÁGOS ISKOLAI MENZA KÖRKÉP, 2013), mind az óvodákban (ORSZÁGOS HELYZETKÉP AZ ÓVODAI KÖZÉTKEZTETÉSRŐL, 2013). A korábbi vizsgálati szempontok mellett például ételfotókat is készítettek, az étel külleme és a keletkező hulladék mennyiségének dokumentálására, illetve a kutatás kiterjedt a szülői véleményekre is. Az iskolákra vonatkozó kiemelt megállapításaik egy része pozitív, más része negatív tendenciákra utal. A menü összeállításakor a 2011-es ajánlásban foglaltakat a konyhák 76%-a igyekezett megvalósítani, az étlapokat többnyire az ételmezésvezetők állították össze, dietetikus felügyelete mellett. 2010 óta törvényi háttér biztosítja a lehetőséget a helyi kistermelői termékek beszerzésére,²⁴ ezt a főzőkonyhák fele tudta kihasználni. „Gyakrabban, de még mindig csak az iskolák felében, átlagban naponta egyszer kaptak nyers gyümölcsöt,²⁵ zöldséget a gyerekek. Az étrendbe beépültek a teljes kiőrlésű pékáruk, új zöldségek, bővült az ételkínálat. A napi nettó nyersanyagnorma átlagosan 27%-kal nőtt, 392 Ft-ra. A diétás étkeztetést az iskolák 66%-ban tudták megoldani. Kedvezőtlen viszont, hogy a napi háromszori étkezést nem minden iskola tudott biztosítani. Ivóvíz a mosdón kívül az iskolák felében állt

ményből 117%-ot, tésztákból az ajánlott mennyiség 2,5-szeresét kínálták, volt ahol minden második nap szerepelt főtt tészta. Az óvodák 75%-ában sokszor fordult elő zsíros, tepertős, vajos, margarinos kenyér, szalonna és kolbász, volt ahol kétnaponta. Emellett szintén minden másnap volt nutellás, lekváros kenyér, keksz, sütemény. A napi háromszori étkezés összömege nagyon eltérő adatokat mutat: minimum 530 g, maximum 1591 g, a háromszorosa! De ezen adatok a vizsgált napokon belül, ugyanazon intézményekben is eltérést mutatnak.

²³ A mért értékek: átlagban 6,9–7,4 g; minimum 3,5 g; maximum 13,1 g.

²⁴ 52/2010 (IV.30.) FVM rendelet.

²⁵ 2013-ban az általános iskolák 78%-a vett részt az Iskolagyümölcs programban. Ennek keretében nyers gyümölcsöt, zöldséget, gyümölcslevet kaptak.

rendelkezésre. Az ebéd elfogyasztására szánt idő nem elegendő.²⁶ Kevés tejet, tejterméket adtak a gyerekeknek. Az ételek sótartalma jelentősen meghaladta a korosztályos ajánlást. Az étrendek energiatartalma sokszor kevesebb az előírtnál. Az étrendek laboratóriumban mért és a nyersanyagkiszabat szerinti tápanyagtartalma közötti eltérés jelentős.²⁷ Az iskolai étel-, italautomatákban és a büfékben az egészségtelen élelmiszerek domináltak, az egészséges élelmiszerek kínálata csökkent.²⁸ A szülők 40%-a panaszkodott az iskolai étkezésekre a minőség, a mennyiség és a nem megfelelő higiénia miatt.

Az óvodáknál is történt előre- és visszalépés is a korábbiakhoz képest. A pozitív megállapítások egy része megegyezik az iskolák esetében ismertetettekkel (több zöldség, gyümölcs, hal, teljes kiőrlésű pékáru, új ételek az étrendben, nagyobb hozzáférés a diétás ellátáshoz).²⁹ A napi nettó nyersanyagnorma nőtt 16%-kal, 300 Ft-ra, de a legkisebb és legnagyobb összegű norma között több mint négy és félszeres a különbség. 2009 óta csökkent azon konyhák száma, ahol helyben főzik az ételt (2009-ben 24%, 2013-ban 19%). Kedvezőtlen viszont, hogy a napi folyadékpótlás jelentős része nem megfelelő. Az ételek sótartalma még mindig háromszorosa az ajánlottnak. A tej és tejtermékek korábban is elégtelen mennyisége még további 15%-kal csökkent! Az ételek tápanyagtartalma a laboratóriumban mért és a tervezett értékek alapján jelentősen eltért. A szülők ötöde panaszkodott az óvodai étkezésre mind a minőséget, mind a mennyiséget tekintve. Kevesebben gondolták azt, hogy az óvodai közétkeztetés egészséges.

²⁶ Az ebéd átlagos időtartama 30 perc, de az iskolák harmadában alsó tagozaton, illetve 5–8., 9–12. évfolyamon ennél kevesebb idő jutott csak az étkezésre. Az iskolák 7%-ában 1–4. évfolyamon, 15%-ában a felsőbb évfolyamokon 15 percnél is kevesebb idő jutott az ebédre.

²⁷ Az étlap 10 napos ciklusának elemzése után megállapították: a húsételek között a vörös húsok, sertéshúsok domináltak, hal az iskolák 60%-ában egyszer sem volt. Tejből, tejtermékből a korosztályos szükséglet 58%-át tudták csak adni. Kenyér, péksütemény átlagosan naponta kétszer szerepelt, tészta az iskolák 43%-ában 10 nap alatt kétszer, de volt ahol ötször fordult elő! Az iskolák 63%-ában kaptak a gyerekek kenyert, péksüteményt kis étkezésekre tej, tejtermék, gyümölcs, zöldség nélkül. Édességek, azaz lekváros, mogyorókrémes kenyér, keksz, édes péksütemény, sütemény átlagban minden második nap szerepelt, de volt ahol 8 alkalommal a 10 nap alatt. Minden tizedik iskolában előfordult, hogy 10 nap alatt egyszer sem adtak gyümölcsöt. A vizsgált ételek sótartalma nagyon magas volt, sok esetben már az ebédben lévő sómennyiség meghaladta a háromszori étkezésre vonatkozó ajánlott értéket.

²⁸ A büfék kínálatára 2005-ben az OETI ajánlást adott ki, ennek pozitív hatásai 2008-ban már érzékelhetőek voltak, 2013-ra viszont visszarendeződés volt megfigyelhető.

²⁹ Az óvodákban 10 nap alatt 8-szor szerepelt hús az étrendben, ennek közel fele fehér hús volt. Tejet átlagosan kétszer, tejterméket egyszer kínáltak, de volt ahol 10 nap alatt egyszer sem! A kenyér, péksütemény, tészta fogyasztása nem változott érdemben. Nyers gyümölcsöt, zöldséget átlagban kétszer annyit kaptak, mint 2009-ben. Az ételek sótartalma továbbra is nagyon magas volt: 6,7 g; de a legmagasabb napi érték 10,8 g, ötszöröse a korosztályos ajánlásnak. A kalcium- és vastartalom viszont messze elmaradt az optimálistól, a korábban mért adatokhoz képest is csökkent.

2013-tól a közétkeztetést a NÉBIH (Nemzeti Élelmiszerlánc-biztonsági Hivatal) is vizsgálja területi egységenként, így például a budapesti kerületek³⁰ több iskolájának ebédjét érzékszervi módszerekkel és laboratóriumban elemzik, ételfotókat készítenek róluk. A vizsgálat célja, hogy felhívja a figyelmet a gyermekétkeztetésre és a kedvezőtlen folyamatokra: a tálalókonyhákból eredő problémáktól az ételek külleméig. Mivel a vizsgálatok még folynak, így csak a fotókat, a beltartalomra vonatkozó számított és a mért laboreredményeket, a gyerekszemmel is észrevehető tulajdonságokat: látvány, íz, illat tudjuk áttekinteni. De nagyon tanulságosak ezek is: az ételek jó része az átlagos minősítést érte el, tehát javul a minőség, de a főzőkonyhákban a látvány és az íz még mindig nem szempont, az előírásoknak való megfelelési kényszer mellett ez elsikkad (NEBEHAJ, 2013b, 17.).

2014-ben minisztériumi szintű rendelet (37/2014 (IV. 30.) EMMI rendelet) lépett életbe, amely minden szolgáltatóra és minden oktatási intézményre általánosan érvényes kereteket ad a közétkeztetés több területén. A rendelet gyakorlati megvalósítására viszont a szolgáltatóknak külön föl kell készülni.³¹ A rendelet kihirdetése után a médiában elsősorban a sófogyasztás csökkentését célzó intézkedések és a korszerűtlen konyhatechnológiai eljárásban készülő rántott hús hiánya kapta a legnagyobb figyelmet.³²

A menzákra vonatkozó miniszteri rendelet³³ – magában foglalva a korábbi ajánlásokat is – az étrendtervezést is szabályozza: tíz nap az a ciklus, melyet vizsgálnak a hatóságok, például változatosság szempontjából, így kétszer tíz nap főttekészeiben egy ételsor csak egy alkalommal fordulhat elő. A rendelet megadja korosztályonként a napi étkezéseken ajánlott nyersanyagkiszabatot. A kész ételekhez külön program segítségével, adatbázisok alapján készítik a tápanyagszámítást, mely az étlapra is felkerül. Napi háromszori étkezés szolgáltatása esetén a napi energiaszükséglet 65%-át kell biztosítani egy fő és két

³⁰ https://www.nebih.gov.hu/szakteruletek/szakteruletek/elelmiszer_takarmanybiztonsag/aktualitasok/gyermek_kozetkeztetes/budapest91.html – utolsó letöltés: 2014. augusztus 30.

³¹ A rendelet, illetve előzményeként az ajánlások is a táplálkozás egészségügyi szempontjait helyezik mindenek elé, de az élelmezésvezetők és a dietetikusok által megfogalmazott egyik jelentős kritikai észrevétel az, hogy ehhez nem állapít meg normatív kereteket, a feltárlalendő ételeket nem árazza be, így országosan jelentős eltérések adódnak. Ehhez lásd: VIGNÉ SÁGI, 2012; GYURICZA, 2012.

³² A rendelet szakmai kritikája ennél tovább megy: nincsenek megadva a költségvetések, ezért a településenként eltérő norma miatt nagy a területi esélyegyenlőtlenség; az étlapon kötelezően feltüntetendő tápanyag-összetétel fölösleges, nem informatív, másrészt a számításokhoz szükséges szoftverek az élelmezésvezetőknek nem állnak rendelkezésére; egy tervezési hiba: az ajánlott étkezésenként felhasználható nyersanyag-adagokat tálalva a napi ajánlott tápanyagtartalmat messze túllépik; a húsok és a nyers zöldségek mennyisége túlzó: egy óvodás nem eszik meg egy kisétkezésen 30–70 gramm nyers zöldséget (KÖZÉTKÉZTETÉSI, 2013).

³³ Minden vonatkozó adatot számszerűen lásd: <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK14061.pdf> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 30.

kisétkeztetéssel (tízórai és nem reggeli, uzsonna). Napi egyszeri étkeztetés esetén az ebéd a napi energiaszükséglet 35%-át kell, hogy fedezze.³⁴ A tápláláshoz adagolási útmutatót kell készíteni, a konyhán azt is ki kell függeszteni. Ez alapján például levesből a 4–6 éveseknek 2–2,5 dl, a 7–10 éveseknek 2,5–3 dl, a 11–14 éveseknek 2,5–3,5 dl jár, amely 1dl-rel kevesebb, mint a vizsgált szolgáltató által eddig használt adag. Napi háromszori étkezés esetén biztosítani kell 3 dl 1,5% zsírtartalmú tejet (melyben cukor ízesítőként nem lehet) vagy hasonló kalciumtartalmú tejterméket; továbbá két adag zöldséget vagy gyümölcsöt (ide nem értve a burgonyát), ebből egy adagot nyers formában; valamint két adag gabona alapú élelmiszert, melyből legalább egynek teljes kiőrlésűnek kell lennie. Napi egyszeri étkezés esetén biztosítandó egy adag zöldség vagy gyümölcs a tíz nap átlagában, legalább három alkalommal nyers formában.

Menza megújítási kísérletek Magyarországon

A 2008-as OÉTI felmérést követően a menzai étkezések megújítására több programot is elindítottak. Ezek közül időben az első és alap gondolatát tekintve véleményem szerint a legkiemelkedőbb a Buday Péter mesterséf nevével fémjelzett, 2009-ben elindult Menzareform program.³⁵ A gyermek közétkeztetés megújításának Buday Péter szerint az első és legfontosabb célja, mellyel minden szülő és szolgáltató is könnyen azonosulni tudna: a gyerekek számára szerethető ételeket kínáljon a menza, örömmel fogyasszák azt; valódi alternatíva és ne kényszermegoldás legyen mindennapos iskolai étkezés.

A Menzareform volt az első terv a megújításra, érdemes bővebben is bemutatni. A hosszútávra tervezett, az iskolai életbe szervesen illeszkedő oktatási program célja, több nemzetközi példához hasonlóan, hogy az óvodától

³⁴ Tehát a napi szükségleteknek csak töredék részét adja a menza a számok szintjén is. Elsősorban nem a menzától lehetnek kövérek a gyerekek. Az egészséges táplálkozásra vonatkozó célkitűzések hangsúlyait sokkal inkább az élelmiszeripari termékek felé kellene elvinni, azok összetevőit és gyártásmódját kellene rendeletekkel szigorúbban szabályozni.

³⁵ A Menzareform név és a program alapelvei Buday Péter nevéhez kötődnek és jogilag védettek. A sajtóban megjelent hírek mellett a tanulmányhoz forrásként használtam egyrészt Buday Péterrel készített interjúkat (BUDAY, 2010) a program alapelveiről, a megvalósítás tanulságairól, másrészt a séffel készített kötetlen interjút. A program kidolgozása előtt öt évvel Buday Péter részt vett egy kísérletben, melyben az adott menzai normából kellett menüt főznie. Onnantól gyűjtötte a személyes tapasztalatokat, melyek kiindulópontként szolgáltak a Menzareformhoz. Lásd továbbá: <http://www.boon.hu/menzareform-sok-zoldsegetkinalnak/news-20101005-05510208> – utolsó letöltés: 2014. január 10.; http://m.hvg.hu/gasztronomia/20100205_menza_roadshow_buday – utolsó letöltés: 2013. november 30.

a középiskola végére a gyerekek tudatos fogyasztóvá váljanak, a megszerzett gasztronómiai ismereteik révén választani tudjanak a ma elérhető élelmiszerkínálatból. Ez a széleskörű ismeret lehet a záloga annak, hogy hosszútávon is fenntartható legyen az egészségmegőrzés a táplálkozás révén. Ehhez azonban a fogyasztóknak, a gyerekeknek érteni kell, hogy mely ételek milyen hatással vannak az egészségükre. A program részeként az óvodától kezdve szükséges, hogy minél több alapanyagot, azok termelését, feldolgozását és az abból készült ételeket megismerjék, annak a szervezetünkre gyakorolt élettani hatásával együtt.³⁶ A felső tagozattól a menza pedig már a tudatos döntés lehetőségét is kínálja naponta: az ebéd során többféle főmenüből választhatnak. Mindez a séf tudása révén olyan receptúrával és korszerű konyhatechnikával, -technológiával elkészítve, hogy az megfeleljen az egészséges táplálkozás elvárásainak. Nem elveti a ma meglévő gyakorlatot, hanem korszerűsíti azt. A kínálatban egymás mellett vannak a hagyományos magyar konyha fogásai, a gyerekek számára vonzó nemzetközi konyha ételei és alternatív, vegetáriánus, diétás menü is. Minden ebéd három fogásból áll, a leves mellett többször talál hideg vagy meleg előételt is. Az étlapok tervezése egy egész évre előre történik. Ez egyben a helyi kistermelőkkel való programozott együttműködést is lehetővé teszi. Az éves étlapon évszakonként csak kétszer fordul a hathetes menüsor. Így mindig a szezonálisan elérhető alapanyagokat fölhasználva készülhet a 300–500 féle étel! Nagyon fontosnak tartja, hogy a gyerekek figyelmét felkeltse egy étel, akár a nevével is.³⁷ A tálalás során az adagok mennyisége kisebb, mint a mai általános gyakorlat (az adagolási útmutató szerint 3–5 dl),³⁸ levesből a kisebbeknek 1,5–2 dl, a nagyobbaknak 2,5–3 dl a javaslat.

A program megvalósítását 2009-ben még az önkormányzat és az iskola, valamint a helyi gazdaság együttműködésében képzelte el Buday Péter.³⁹ A javas-

³⁶ Javasolja, hogy a tananyagban legyen része az élelmiszer alapanyag-ismeret és bizonyos alap ételkészítési technológiák. „Saját megfigyelésem szerint, ha az ebéd előtt tájékoztatták a gyereket, hogy mi lesz az ebéd, és ha valaki valamit nem tudott róla, viszont felvilágosították, 80%-ban ízlett az étel.” BUDAY, 2010.

³⁷ Csirkepaprikás mellett legyen »bang-bang crazy chicken«, az étlapon így: beng-beng örült mexikói csirkés tortillatekercs. A tekercs kukoricaliszból készült palacsinatalepeny, megszórva jégsalátával, rá a csirkés-kukoricás töltelék, föltekerve, végül rá a tejföl és a sajt. Gyakorlatilag ez is tészta és hús, csak érdekesebb a gyerek számára. <http://www.168ora.hu/ittthon/miskolcrol-indul-utjara-a-menzareform-52164.html> – utolsó letöltés: 2014. január 10. A gyerekek szeretik a hamburgert, akkor legyen a kínálatban az is, de teljes kiőrlésű lisztből és rengeteg friss zöldséggel, a húspogácsába is zöldséget „csempészve”. BUDAY, 2010.

³⁸ „Ma egy 15–20 kg-os óvodásnak 3 dl levest, 30 dkg főételt, 5–10 dkg desszertet vagy gyümölcsöt számítanak. Ez 65–70 dkg, ami egy felnőttnek is bőven elég. Ha ehhez hozzáveszem, hogy a kenyeret és a vizet, [...] oktalan pazarlás is van a mostani rendszerben.” BUDAY, 2010.

³⁹ A fenntartás kereteit településtípusonként határozta meg, alapítványt, önkormányzati céget szervezve a finanszírozáshoz, a falvakban a helyi termelés révén munkalehetőséget is

latai között első helyen szerepelt, és ez is jól mutatja a megközelítése lényegét, hogy az iskolai étkezőket kell felújítani főként, a konyha csak ezután következhet. A konyhán dolgozók munkáját ‘supervisor’ séfek segítenék, mind a munkaszervezés, mind a szaktudás terén, hogy az új elvárásoknak megfelelhessenek.⁴⁰ Többször ismételt alap gondolata, hogy eredmények csak hosszútávon érhetőek el, nem azonnal: az új ízeket, új ételeket is csak nagyon kis lépésekben vezetné be, a konyháknak és a beszállítóknak is idő kell a támogató háttér kiépítéséhez. A program 2009-ben Gödöllőn, majd Miskolcon és Kerecsenden indult be sikeresen,⁴¹ de csak ez utóbbi él a mai napig, a többit a helyi politikai döntéshozók hamar megszüntették. A szélesebb körű bevezetése még várat magára. A jelentőségét azonban azon is mérhetjük, hogy a program számos elemét más megújítási törekvések is átvették.

2010-ben⁴² Békés megyéből, Gyuláról indult a Menzaminta-Mintamenza program az ÁNTSZ Dél-alföldi Regionális Intézete és a Magyar Nemzeti Gasztronómiai Szövetség közreműködésével, élén Prohászka Béla mesterséffel.⁴³ Az együttműködés keretén belül Mintamenza Csapatok szerveződtek helyi népegészségügyi szakemberekből és séfekből. Megfogalmazott céljuk az egészségesebb, korszerű táplálkozás kialakítása, a közétkeztetés megújítása, ízlésformálónak válása, amit az ajánlások alapján a nyersanyagok körének bőví-

teremtve. Az alapanyagok ára ezek révén lényegesen kevesebb, mint a kizárólag kereskedelemből beszerzett termékeket felhasználó nagy főzőkonyháké. Számításai szerint ez az árás nagyon jelentős: naponta, gyermekenként 50 Ft. A napi háromféle főétel így nem jelent többletköltséget, azonos norma mellett is megvalósítható.

⁴⁰ A programnak hangsúlyos része a szakmai továbbképzés minden érintett részére. Személyes tapasztalatai bizonyították, hogy a meglévő technikával, személyzettel is megvalósítható a déli ételválaszték, csak a mesterséf munkaszervezési technikáit kellett elsajátítani.

⁴¹ Gödöllő: http://nol.hu/belfold/20100126-reform__sef_modra-521151 – utolsó letöltés: 2013. november 30.

Miskolc: <http://www.168ora.hu/itthon/miskolcrol-indul-utjara-a-menzareform-52164.html> – utolsó letöltés: 2013. március 10.; <http://www.foodandwine.hu/2010/05/13/buday-peter-menzareform-2010/> – utolsó letöltés: 2013. március 10. A 2010-ben két miskolci iskolában beindult kísérlet sikeres volt, a kormányváltás és az iskolai fenntartóváltás miatt azonban nem tudták minden helyi intézménybe bevezetni, s a program leállt. Lásd: <http://www.hir24.hu/belfold/2012/05/25/elkaszalta-az-egyhazi-a-jovo-menzajat/> – utolsó letöltés: 2013. november 30.

Kerecsend az egyetlen példa, ahol máig működik a helyi igényekhez igazítva a Menzareform. A program jelentőségét adja, hogy sok gyermek csak itt kap meleg ételt hétköznapokon; de a konyhai alapanyagok megtermeléséhez a korábban munkanélkülieket is be tudták vonni. http://nol.hu/belfold/20100126-reform__sef_modra-521151 – utolsó letöltés: 2013. március 10.

A program kritikája a nagy főzőkonyhák meg nem értéséből fakad: <http://www.sonline.hu/somogy/kozelet/megint-a-buday-a-mesterszakacs-belekavart-a-menzareformba-286875> – utolsó letöltés: 2013. március 10.

⁴² A sajtóanyagok egy részében 2009-ben.

⁴³ A személyes megkeresésre nem volt mód, nem kaptam visszajelzést a felkérésemre, így az információim csak másodlagos forrásokból származnak.

tésével, az étlapok és a konyhák megújításával terveztek elérni. Az alapanyagok beszerzésekor igyekeznek főként a helyi gazdaságokra támaszkodni. Jelenleg 250 főzőkonyha kapcsolódott a programhoz,⁴⁴ mely széleskörű támogatást élvez. A gondosabban megválogatott alapanyagok, a kényelmi termékek és a hozzáadott só és cukor mennyiségének fokozatos csökkentése a szemléletváltás első eredményének tekinthető (MINTAMENZA, 2013). Megközelítése viszont teljesen más, mint a Menzareformé, hiányzik az a háttértámogatás, amely a gyerekek tudatos fogyasztóvá válását segíthetné. Ebben a koncepcióban a gyerekek csak mint „fogyasztók” jelennek meg, a véleményüket, döntéseiket felülről irányítva igyekeznek formálni. Sokkal hangsúlyosabb, és a média is ezt emeli ki, hogy a közétkeztetés egy állandó felvevőpiaca lehet a helyi termelőknek: így lehet hír, hogy vadhús [!] és fűrjtojás [!] is lesz a jövőben a menzán.⁴⁵ Bár a felmérésekből látható, hogy nem ezek hiánya okozta eddig sem a legnagyobb problémákat.

Az Országos Közétkeztetési Szakácsversenyen nem sztárséfék, hanem a közétkeztetésben dolgozó szakácsok alkotnak újszerű fogásokat.⁴⁶ 2014-ben már 4. alkalommal rendezték meg a versenyt. A feladat háromfogásos menü elkészítése, melynek teljes nyersanyagigényét 420 Ft-ból kell fedezni. Ez ugyan jóval több, mint a fentebb tárgyalt napi normák, de a szervezők ezzel is fel akarják hívni a figyelmet az országosan általános alacsony értékekre. A verseny célja, hogy a menüsorokat megújítsák, a bemutatott ételek bekerüljenek a mindennapi gyakorlatba.

Az OÉTI által szervezett intervenciós programok közül több is az iskolai közétkeztetés megújítását célozta. 2010-ben indult a „Startolj reggelivel!”,⁴⁷ mely a diákok körében a reggeli étkezés fontosságát emelte ki. 14 iskola diákjai

⁴⁴ Mintamenza: <http://www.mnpsz.com/menza-minta=-mintamenza/menza-minta=-mintamenza> – utolsó letöltés: 2014. február 1.; <http://www.hir24.hu/belfold/2014/08/16/kiterjesztenek-a-mintamenza-programot/> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 30.; <http://www.origo.hu/tafelspicc/kozelet/20130115-mintamenza-gyulan.html> <http://www.hir24.hu/belfold/2014/08/16/kiterjesztenek-a-mintamenza-programot/> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 30.; <http://prohaszkabela.com/hirek-prohaszka-bela/igeretesek-a-menza-minta=-mintamenza-program-eredmenyei> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 30.

⁴⁵ Vadhús és fűrjtojás a menzán: <http://www.mnhsz.com/mintamenza/mindenkinекtennie-kell-azert-hogy-a-vadetel-megvesse-alabat-a-kozetkeztetesben-interju> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 24.; <http://www.mnhsz.com/mintamenza/bevezetnek-a-vadhust-a-kozetkeztetesbe> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 24.; <http://www.beol.hu/bekes/kultura/egeszseges-etelek-furjtojastbol-a-mintamenzan-511678> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 24.; <http://www.prohaszkabela.com/kozetkeztetes-bekes-megye/furjtojast-a-kozetkeztetesbe> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 24.

⁴⁶ Országos Közétkeztetési szakácsverseny 2013. <http://www.eletinfo.hu/2013/11/25/orszagos-kozetkeztetesi-szakacsverseny-okes-2013/> – utolsó letöltés: 2014. március 10., továbbá <http://www.origo.hu/tafelspicc/kozelet/20131124-a-menza-a-mennybe-megy-nebihsefverseny-420-forint-kozetkeztetes-menza.html?sec-2> – utolsó letöltés: 2014. március 10.; VIGNÉ SÁGI, 2013.

⁴⁷ <http://www.oeti.hu/?m1id=14&m2id=225> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 30.

hat hétig együtt reggeliztek, olyan fogásokat, melyeket a felmérések tanulsága-
it levonva dietetikusok állítottak számukra össze. A program célja elsődlegesen
a szülők felé a figyelemfelhívás volt. Hasonló a „Happy-hét” is, amely az ivó-
vízfogyasztást népszerűsíti iskolák bevonásával.⁴⁸ A közétkeztetés keretein túl
mutat a „Stop Só” Nemzeti sócsökkentő program, amely a hazai nagyon magas
sófogyasztás (KOVÁCS – LELOVICS, 2014) egészségkárosító hatásaira hívja fel
a figyelmet.⁴⁹ Az OÉTI honlapján például táblázatban mutatják be jó néhány
kereskedelmi forgalomba kerülő termék sótartalmát; illetve szórólapokon a
fűszerezési gyakorlat megújítására tesznek javaslatot, például a zöldfűszerek
előtérbe helyezésével.⁵⁰

Óvodások étkezései: „Ott még minden rendben van...”

Az iskolai menza vizsgálata előtt az óvodai étkezéseket érdemes először átte-
kinteni,⁵¹ mert a gyerekek a családi szokások alapvető elemeinek elsajátítása
után itt találkoznak először a közösségi étkezés normáival. Ez a tudás és ta-
paszalat meghatározó a későbbiekben mind a menzával, mind az étkezés kul-
túrájával kapcsolatban, jó és rossz értelemben egyaránt. A kiválasztott óvodá-
ban a saját korábbi megfigyeléseim mellett az óvodavezetővel és két gyakorló
óvodapedagógussal készült interjú nyomán összegzem – a tanulmány céljainak
megfelelően – elsősorban az étkezések menetét,⁵² a megállapítások erre az óvo-
dára érvényesek. A kisgyermekek jelentős része a következőkben bemutatandó
iskolában folytatja tanulmányait, az óvodában szerzett tapasztalatokkal.

Az óvodai étkezések szervezeti keretei sok tekintetben eltérnek az otthon
megszokottól, ezt külön meg kell tanulni, meg kell szokni. A napi programok
keretében állandó, mindenkire érvényes időpontban, meghatározott menetrend

⁴⁸ <http://www.oeti.hu/index.php?m1id=9&m2id=217> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 30.

⁴⁹ <http://www.oeti.hu/index.php?m1id=10&m2id=88> – utolsó letöltés: 2014. szeptember 10.

⁵⁰ További OÉTI intervenciókhoz lásd: MARTOS – LUGASI, 2012, 123–127.

⁵¹ A közétkeztetés megszervezéséről székesfehérvári példa, mely az óvodák innovációkra való nyitottságát példázza: „... a reformok elfogadtatására leginkább az óvodás korosztály nyitott, mert őket játékosan még rá lehet venni arra, hogy kipróbálja a szokatlan ízeket.” NÉBEHAJ, 2013c.

⁵² A vizsgálat kihatása rövidtávon az új kérdések, nézőpontok felvetése lehet: a kutatásba bevont óvodavezetővel való beszélgetés után arról számoltak be, hogy egy új szemléletű kommunikáció kezdődött más óvodák vezetőivel a napi gyakorlatról, a főzőkonyhák, a tálalókonyhák és a helyi gazdaságok kapcsolatáról. Például egy vidéki kollégájától a budapesti vezetőnő megtudta, hogy a menü náluk sokkal változatosabb, mert egy kis főzőkonyha, saját szakácsnővel helyben termelt, friss szezonális gyümölcsöket, helyben sült péksüteményt, lángost is tud az óvodások elé tálalni.

szerint zajlik minden étkezés. Kötött az idő, a menü, a mozgástér is korlátozott, a többieket is türelemmel meg kell várni. A helyszín mindig a csoportszoba, ahol a gyerekek magasságához illő bútorok között hamar önállósodni tudnak: kiszolgálják magukat és társaikat is. Az óvodapedagógusok a vegyes korosztályú csoportokban a nagyobb gyerekek segítségével hamar szocializálják a bekerülő kics csoportosokat, a korosztályos példa nagyon sokat számít már ebben a korban is.

Fontos tanulnivaló az evőeszközök helyes használata. Elvárás lenne, hogy kanállal, villával már 3 évesen tudjanak bánni, ne kézzel nyúljanak az ételbe, ismerjék a szalvéta használatát. A pedagógusok azonban úgy látják, több évtizedes tapasztalataik nyomán, hogy ezen a téren – egyre növekvő arányban – jelentős hiányosságok vannak a most óvodába kerülő gyerekek körében. Ők ezt arra vezetik vissza, hogy a kicsiket otthon még a szülők etetik, nem önállóak, illetve a közös családi étkezések, ahol elleshetnék az evőeszközök használatát, sok családban hiányoznak. Problémát jelent továbbá, hogy az óvodába bekerülő gyerekek egy része nem túl sokféle ételt ismer: a legkevésbé kedveltek a levesek. Ezért az óvodában úgy tűnhet, hogy válogatós a gyermek, pedig csak arról van szó, hogy otthon a kedvenceit főzik neki, az óvodában viszont ez nem oldható meg mindennap. A kulturált étkezési szokásokat, az evőeszköz használatát, a rendszeres kézmosást, az étel megköszönését, az étkezés közbeni halk beszélgetést, a terítést sokan az óvodában tanulják meg, tudásukat ott mélyítik el, mert itt kellően önállóak lehetnek. Nagyon fontos, hogy a változatos menüsorból a pedagógus biztatására,⁵³ a többieket is látva itt megköstölhetnek, megismerhetnek új ízeket, ételeket azok is, akik addig kevésbé voltak nyitottak. Sok múlik azonban a pedagógus módszerén, mert az az újdonságok felé való beállítódást hosszútávra is meghatározhatja. Az óvoda a családokkal való együttműködésre törekszik azon a téren, hogy a tanultakat otthon is alkalmazzák; egy-egy hétvége például nagy visszaesést tud okozni a fejlődésben, ha a szülők más gyakorlatot folytatnak. Az óvoda végén viszont szinte minden kisgyermek jól megalapozott étkezési kultúrával kerül ki innen: megtanul késsel-villával enni, önállóan tud teríteni, csendben végig tud egy étkezést ülni.⁵⁴

Az óvodai pedagógiai program egyik fontos eleme az egészséges életmódra nevelés, de ugyanilyen hangsúlyos a környezet megismerése is. Ezen keretek között az óvodában töltött három év alatt a gyerekek elemi szinten megismer-

⁵³ „Azt szoktam mondani, hogy merítsd kicsit bele a kanalad, nyald meg, ha ízlik, akkor jobban is belemerítheted. Ha azt mondja, hogy nem, akkor nem. Akkor viszont ügyelek arra, uzsonnából többet egyen.” Óvodapedagógus 1.

⁵⁴ „Az óvodában a kulturált étkezési szokások még a helyükön vannak, az étkezési kultúra rendben van, ott mindig terített asztal van. ...Menet közben negatív szokások rakódnak rá. A gyerekeket az első trauma akkor éri, amikor iskolába mennek. Reggelinél már csak állva isszák meg a forró kakaót. De közben már mondják nekik, hogy gyorsan-gyorsan, siessenek.” Óvodapedagógus 2.

kednek a helyes táplálkozási szokásokkal és azoknak az egészségre gyakorolt hatásaival. Az óvodának saját kiskertje van, ahol a gyerekek a szülők bevonásával zöldségeket, gyümölcsöket termelnek a konyhájukra. Nagy örömmel fogyasztják a saját paradicsomot, ribizlit, egrest uzsonnára, kóstolgatják a nyers karalábét a salátában. Rendszeres kapcsolatot tartanak gazdaságokkal, ahol a háziállatokat saját környezetükben figyelhetik meg, részt vesznek például szüretben, mustot készítenek. Az így szerzett tapasztalati tudást pedig igyekeznek a mindennapok szintjén is elmélyíteni: beszélgetnek arról például, hogy miért kell sok gyümölcsöt enni, majd ezt a délelőtti tálalt tízóráiban meg is kóstolják. Ez a modell sok hasonlóságot mutat a fentebb ismertetett skandináv példával, de ott a módszert a nagyobbak körében is továbbvitték.

Az óvodai napi háromszori étkezés minden gyermek számára kötelező, a szülők ezért térítési díjat fizetnek. Az ételeket szállító cég ugyanaz, mint a későbbiekben tárgyalt iskoláé, a menü is azonos, mennyiségekben van csupán eltérés. Ezért alkalmas ez a két intézmény az étkeztetési gyakorlat összehasonlítására.

Reggel 8 és 9 óra között a gyerekek a csoportszobában fogyasztják a reggelit/tízórait. E kettő között nemigen tudunk különbséget tenni, csak az étlap anyagkiszabata nyomán, mert mennyiségét tekintve ez valóban tízórai, de a szülők többsége úgy tekinti, hogy ez a reggeli, ezért úgy hozza be az óvodába a gyermeket, hogy otthon nem eszik korábban semmit.⁵⁵ A dajka a tálalókonyháról kis zsúrkocsin a csoportszobába viszi az ételt: kancsóban a meleg italt, a megkent fél szelet kenyeret, péksüteményeket, kis tányérokra a feltéteket, felszeletelt zöldségeket.⁵⁶

A reggeli a csoportban folyamatosan, a beérkezéssel párhuzamosan zajlik. A kis asztalok közül egy-kettő van megterítve, ott esznek a gyerekek, míg a többiek játszanak, emiatt nincs ülésrend. Az óvónő felügyeli, hogy reggeli előtt mossanak kezet, segít a kancsóból innivalót önteni, de a terítést mindenki önállóan végzi: tányért, poharat vesznek maguknak, tálalják az ételt. Aki otthon reggelizett, az is leül, mert az óvónő arra biztatja, hogy legalább a folyadékot igya meg a többiekkel. Reggeli közben beszélgetnek. Maradékok nem nagyon vannak, a tálalt étel elfogy, lehet repetázni is, bár a későn érkezőknek tesznek félre ételt. A reggeli végén a saját terítékét mindenki a zsúrkocsi alsó részére helyezi, megköszöni az ételt és szalad kezet mosni, majd játszani.

Délelőtt, mielőtt az udvarra mennének játszani, a dajka felszeletelt gyümölcsöt tálal a gyerekeknek. Ez az étkezés is lehet elnevezése alapján a tízórai, bár a menüsorban nincs feltüntetve. Együtt ülnek le enni. Az óvónők tapasztalata

⁵⁵ A későbbiekben bemutatandó iskolai adatokkal ellentétben az óvodában ezek a számok hiányoznak, mert itt nem végeztem kérdőíves felmérést.

⁵⁶ A menü hasonló, mint az iskolában, terjedelmi okokból itt most erre nem térek ki bővebben.

az, hogy sok gyermek nem szereti, nem ismeri a gyümölcsöket, nyers zöldségeket: egy felszeletelt almáikk elfogyasztását is már eredményként értékelik ebben az esetben! A szolgáltató hetente egyszer-kétszer szállít gyümölcsöt,⁵⁷ ennek a tárolását, beosztását az óvoda a tálalókonyhán tudja megoldani. Az EU- előírások bevezetése előtt a szülők is vittek be hetente zöldséget, gyümölcsöt az óvodába, a kínálat mennyiségét, minőségét tekintve is sokkal gazdagabb volt; de ma már nem lehet, és egyes családoknak valóban anyagi teher lenne egy csoportnyi gyermek ellátása.

Az ebéd fél 12-től fél 1-ig tart az óvodában. A nagyobb gyermekek a dajka irányításával, napi váltásban részt vesznek a terítésben, ők a naposok. (1. kép)

1. kép A napos megteríti az ebédhez az óvodában. (Fotó: Báti Anikó, Budapest, 2014)

Amíg a többiek kezet mosnak, addig a naposok a bekészített porcelán tányérokat, evőeszközöket, üveg poharakat rakják a textil terítővel borított asztalra saját asztaltársaságuknak. A vizes kancsó ott áll az asztalon, abból is ők töltenek a többieknek. A feladatokra mind nagyon büszkék, a terítés rendjét hamar

⁵⁷ Ezen a téren 2011 előtt, a korábbi szolgáltató jobb ellátást biztosított, ezt mind az óvodában, mind szülői körben hangsúlyozták.

megtanulják. Az ebédnél az ülésrend kötött, állandó. Az ételt az óvónő tálalja a gyerekeknek, az igényeiket, az étvágyukat megismerve egyénre szabottan szed nekik. Repetázni egyszer mindenkinek lehet, de ha valami nagyon ízlik, akkor igyekeznek a további kéréseknek is eleget tenni. Az étkezést együtt kezdik és együtt is fejezik be, jó étvágyat kívánnak és megköszönik az ételt. A pedagógus egyéniségétől függ, hogy evés közben lehet-e beszélgetni, vannak csoportok, ahol a halk beszélgetés megengedett. Amíg az asztaltársaságok kezét és fogat mosnak, addig a napos a dajkával leszedi az asztalt, segít a morzsák összesepülésében. De amíg a terítés kedves elfoglaltságuk, addig a befejező pakolást már többen igyekeznek elkerülni.⁵⁸ A délutáni uzsonnázás keretei és fogásai hasonlóak, mint a tízóraié. Az asztaltársaságok együtt ülnek le enni, de a terítékekről mindenki maga gondoskodik a zsúrkocsiról.

A pedagógusok arról számoltak be, hogy a gyerekek a vizsgált időszakban nagyon jó étvággal ettek. A nagyobb gyerekek körében, akik már megszokták az itteni ételeket, viszonylag kevés hulladék keletkezik, becslések alapján a déli menü 70–80%-a elfogy. Ez az iskolával összevetve nagy különbség. De kiemelték, hogy főzelékek, a húselekek terén már nem ilyen kedvező: ott csak 60% a hasznos rész, mert a zsíros, gyenge húsokat és húskészítményeket nem eszik szívesen a gyerekek. A legkedveltebb a paradicsomleves és a tejbegríz, a rántott hús. „*Otthon egyik anyuka sem tud olyan jót főzni, mint az itteni paradicsomleves!*”⁵⁹ Az óvodavezető visszajelzései nyomán a szolgáltató igyekszik az igényeknek megfelelni, például hogy minden ebéd két fogásból áll, tehát van leves is. A kérések nyomán uzsonnára a felvágottak mellett/helyett szendvicsskrémeket, sajtot, joghurtot szállítanak. De kérésként kellett azt is megfogalmazni, hogy egy-egy fogás a háromhetente forduló menüben visszatérve ugyanúgy nézzen ki, ugyanolyan legyen az íze, mint a korábbi alkalmakkor.

Az óvodapedagógusok és a szülők napi találkozásai során az egyik leggyakoribb beszédtema az aznapi étkezés. A szülők a faliújságon nyomon követhetik a heti menüt. Az óvónők pedig jelzik a szülők felé, ha a gyermek valamiért hiányosan étkezett. Az már a szülők felelőssége, hogy ezt otthon is figyelembe veszik-e: a vizsgált háztartások egyikében sem volt szempont az otthoni étkezések tervezésekor az óvodai menü. Az étkezésekre vonatkozóan az óvoda közvetítő szerepét az óvodavezető is hangsúlyozta a 2014-ben bevezetésre került rendelet és annak gyakorlati következményei kapcsán is. A megvalósítása előtt fontosnak tartotta volna, hogy erre a pedagógusokat felkészítsék: az ételkészítés korszerű menetébe bepillantsanak, az új ízeket megköstölhassák, hogy aztán hitelesen képviselhessék mindezt a gyerekek

⁵⁸ „*Amikor le kell szedni a poharakat, az már nem tiszta, maszatos, az már őket zavarja. Szívesen eltűnnek fogat mosni.*” Óvodapedagógus 1.

⁵⁹ Óvodapedagógus 2.

és a szülők felé is. Az óvoda minden dolgozója ugyanis ezt az ételt fogyasztja a gyerekekkel együtt. Az interjúk lezárásáig mindez nem valósult meg szervezett keretek között.

Mivel a szolgáltató és a menü is azonos, mint az iskolában, az óvodai étkezések sikerének magyarázata nagy valószínűséggel az étkezés körülményeiben keresendő: a gyerekek itt még elfogadják a kínálatot, mert nincs számukra más alternatíva; van elég idő az étkezésre és az ételek megismerésére az alapanyag-tól a tálalásig; a pedagógusok kiemelt figyelmet fordítanak minden kisgyermek étkezésére; az asztaltársaságokat úgy válogatják össze, hogy segítsék egymást a jó példákkal.

Néprajzi szemléletű iskolai menzavizsgálat

A kutatás helyszínéül választott iskolában a menzát a tanulók 75%-a, 356 fő (243 alsós, 123 felsős) veszi igénybe. Az étlapon csak egy menüsor van, nincs választási lehetőség. A menzán egy ebéd nyersanyagnormája 250 Ft, annyi, mint egy szelet pizza a büfében. Az egyszeri (ebéd) vagy háromszori (tízórai, ebéd, uzsonna) étkezés az alsó tagozatos osztályok minden tanulójának kötelező a napközis vagy iskolaotthonos oktatási rendszerben. Felső tagozatra viszont ez az előírás már nem vonatkozik, ezzel együtt jelentősen le is csökken a szervezett keretek között étkező kamaszok létszáma: mindössze az 50%-uk étkezik, és csak a déli főétkezésen az iskolában. Pedig a tanítási idő részükre is 14–15 órakor ér véget, és a gyerekeknek csak a 85%-a lakik a kerületben, vannak, akiknek sokat kell utazniuk is. Jelentősen kitolódik a „déli” főétkezés ideje: 15–16 órára. Az alsósok és felsősök étkezéseinek a szervezeti kereteit ez a kötelező menzai étkeztetési rendszer határozza meg, ezért ezt az elemzés során is alapvető viszonyítási pontnak vettem.

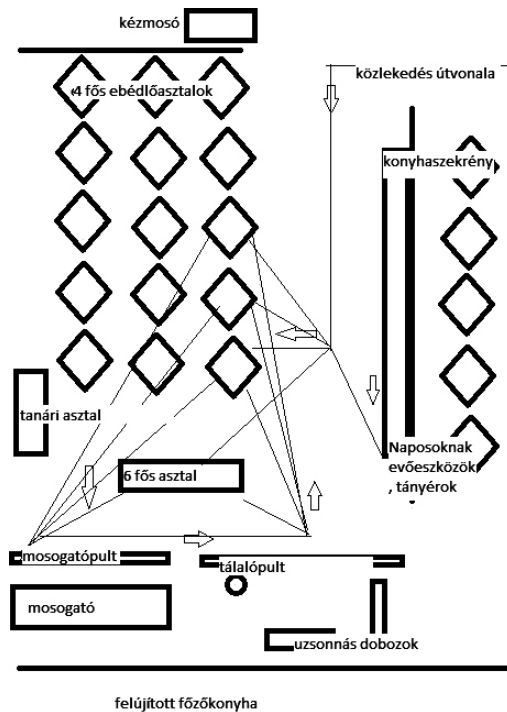
Menzai ebédlő

Az ebédlő helyisége magán viseli az elmúlt 30–40 év emlékeit, kis alapterületű, felújításra szorul. Az emlékezetben felidézhető időszak elején, az 1980-as évek előtt a berendezés terítő nélküli, műanyag tetejű asztalokból és egyforma székekből állt. Az iskola történetében a helyiség berendezését érintő nagyobb méretű változások jórészt az igazgatók személyével függtek össze, döntéseik nyomán vált egyre otthonosabbá: több figyelmet kapott az ebédlő külső megjelenése, amikor az igazgató nő lett. Függönyöket, virágokat is elhelyeztek, viaszos vászon asztalterítőket vásároltak, melyeket minden évben cseréltek. Ez

a gyakorlat a mai napig él. Az ebédlő szűkös mérete miatt az iskola nehezen tudja a megnövekedett tanulói létszám mellett a déli étkezést jól megszervezni. 12 és 14 óra között, több turnusban egyszerre 3 osztálynyi gyermeket (60–80 fő) kell leültetniük (lásd a rekonstrukciós rajzt).⁶⁰ A közelmúltban a korábban a tanárok számára fenntartott különálló ebédlőrészt is a tanulók rendelkezésére bocsájtották. Így most 20 db négy személyes és 1 db hatszemélyes asztal köré ülnek a gyerekek, állandó ülésrend szerint.

Térhasználat

Az ülésrend egyes osztályokban a gyerekek saját döntésén alapul, 4–6 fős baráti társaság ül egy-egy asztalnál. Van, ahol a gyerekeket megismerve az asztaltársaságokat igyekeztek úgy összeválogatni, hogy „legyen benne jó evő és kissé nyammogóbb. Hátha jó kedvet kap attól, aki habzsolja. Illetve tudni kell, hogy ki az, aki szereti leszólni az ételt, megmondani a véleményét. Akkor ő lett az én [a tanítónő] társaságom.”⁶¹ Nagyon nagy szerepe van ebben az esetben a tanítónő odafigyelésének és emberismeretének az ebéd sikere és hangulata tekintetében. Ezeket a feladatokat főiskolán, egyetemen nem tanítják, az iskolában nem kérik számon, csak a mindennapi gyakorlat hozza, és emiatt nagyon sokféle egyéni megvalósítási mód él még ugyanazon intézményen belül is. A felsősök viszont saját maguk szervezik asztaltársaságukat, az egyes csoportok sokkal esetlegesebbek, mert nem egy időben étkeznek. A menza ideje alatt a tanári felügyelet mindössze a rend fenntartására korlátozódik esetükben, de ez étkezésük jó hangulatát nem segíti elő, az ételek elfogyasztását nem befolyásolja. (1. ábra)

1. ábra Rekonstrukciós rajz az ebédlő térhasználatáról.

tükben, de ez étkezésük jó hangulatát nem segíti elő, az ételek elfogyasztását nem befolyásolja. (1. ábra)

⁶⁰ Az ebédeltetés időrendjét lásd lentebb.

⁶¹ Tanítónő 1.

Az ebédlő használatának fontos eleme az önkiszolgálás. A legkisebbek számára ez nehéz feladat, mert eddig nem kellett soha a kiszedett étellel egy teremben közlekedniük. Külön probléma, mellyel az alsós tanító nénik szembeesülnek, hogy a berendezés méretei nem igazodnak minden korosztályhoz. (2. kép)

2. kép Az ebéd vége. (Fotó: Báti Anikó, Budapest, 2014)

Mi [pedagógusok] belegondoltunk abba, hogy a kisgyerek, aki bejön egy ekkora hodályba, ami számára egy ismeretlen terep, mert az óvodában, a saját csoportszobájában, az ő méretéhez igazított székek és asztalok, azt az ideális, otthonos légkört nyújtotta, ami számára kellemes, és tanulható. Hirtelen az iskolában egy nagy hodály, csörömpölés, az illatok. Mindez a gyerek számára rémisztő lehet. Az asztalok magassága, ami kamasz méretű, a pultok magassága. Képzeli el, hogy neki onnan kell levenni a forró teát, az ételt. A feje magasságában lévő polcról. Nem kellemes és veszélyes is. [...] Úgy ül a széken, hogy nem ér le a lába, így kell neki viszonylag stabilan fogni a kést, a kanalat, és érje el a tányért, ami áll magasságban van, ne csöpögtesse le! Ha a felnőttek kellene arányosan ilyen méretű székekkel, asztallal bánni, ő mit kezdene vele? Tudna-e szében enni vagy lenne-e kedve? És mindezt gyorsan! És tudná-e élvezni az

*ételt egyáltalán, mert ott kezdődik, hogy ne legyenek olyan rémségek a körülményekben, hogy elvegye a figyelmét az ételről. Mert azért megy, hogy jó étvággal egyen!*⁶²

3. kép Ebéd sorban állással. (Fotó: Báti Anikó, Budapest, 2014)

Az ebédlő elrendezése miatt az étkezési idő nagy részét a sorban állás és a tányérokkal való mozgás veszi el (lásd a rekonstrukciós rajzon a közlekedés irányait egyetlen osztály esetében, de a gyakorlatban 3 osztály van egyszerre jelen). Ez persze nem veszélytelen, mert az asztalok között, ha a székek ki vannak húzva, akkor gyakorlatilag nem marad hely, a diákok a társaik feje fölött egyensúlyozzák az ételt. (3. kép) A két fogást nem egyszerre tálalják nekik, nincsenek tálcák, így a használt leveses tányért kiviszik, majd újra sorba állnak, most a második fogásért, majd újabb séta az asztalig.⁶³

⁶² Tanítónő 1.

⁶³ A kerület másik iskolájában a tanárok és a gyerekek megállapodása révén működik a kiszolgálás rendszere. A rendelkezésre álló tér lehetővé teszi, hogy csak a konyhás néniknek kell mozogni, zsúrkocsikon tudják az ételt kivinni az asztalokhoz, segítenek a gyerekeknek, a tányérokat cserélik, így nem kell tömegeknek vándorolni a fogások között. A kiszolgálás „feltétele” viszont, hogy mindenki megeszi az ebédet! A rendszer bevált, működik,

„Az a megsemmisülés, ha valaki leejt valamit! A konyhás nénik szűrős tekintete! Mert akkor ki kell menni, föl kell törölni! Hol van nekik erre idő?! Akkor a gyerek kap egy-két keresetlen mondatot! És akkor mehet az a szegény kisgyerek legközelebb! Biztos, hogy egy kis szorongás is hozzájárul. Ez nem kedvez az étkezésnek.”⁶⁴ „A félelmek abból adódhatnak, ha összetörik a tányért, akkor azt nagyon hangosan kéri számon a gyereken. De a felsősökhöz nyilván másként szólnak, mint a kis elsőshöz.”⁶⁵

A mindennapos kis konfliktusok kezelése része a konyhás nénik munkájának, személyiségüktől függ azonban, hogy ki hogyan bánik eközben a gyerekekkel.

Tányérok, evőeszközök

Az iskolai étkeztetés keretén belül fontos változásként élték meg a tanárok és a ma szülőként visszaemlékező diákok is, amikor az egészségügyi előírások nyomán a déli kétfogásos menüt már nem ugyanabban a tányérban találták az 1980-as évek végétől. A konyhai személyzet körében a többlet mosogatni való miatt volt ellenérzés. A műanyag poharakat igyekeztek üvegre cserélni, de hamar visszakoztak a töréskárok miatt. Költségesnek találták a rendszeres pótlásukat. Ma is 3 dl-es műanyag poharakat használnak a gyerekek, melyek inkább megkopnak, mint törnek, és emiatt kell rendszeresen lecserélni. A tanítónők, tanárok igyekeztek az iskolavezetéssel együttműködve a lepraktikusabb megoldást megtalálni, de a változtatásoknak a rendelkezésre álló anyagi keret mindig határt szabott, szab ma is.⁶⁶ Jelenleg több mint 100 lapos- és mélytányérja és ugyanennyi evőeszköze van az iskolának. De naponta több mint 350 gyermek étkezik! A konyhai személyzet 3 tagjának a déli étkezés alatt a folyamatos mosogatás a feladata, mert mosogatógép nem áll a rendelkezésükre. A csurgatóról levett edényekbe pedig már tálalnak is a következő osztályoknak. A reggelihez és az uzsonnához viszont nem terítenek tányérokat, sem evőeszközöket. A savanyúság is a lapostányérra kerül, a süteményeket szalvétán kínálják.

nagyban segíti az otthonos, nyugodt, tolongás- és balesetmentes légkör megteremtését az iskolai ebédlőben.

⁶⁴ Tanítónő 1.

⁶⁵ Tanítónő 2.

⁶⁶ Az iskola a vizsgálat ideje alatt önkormányzatiból állami fenntartású intézménnyé vált, a működtetés gazdasági kérdései kikerültek a kezükből. Ez a menza esetében az első évben némi gondot is okozott: a tanév vége felé a törött tányérokat forrás hiányában nem tudták pótolni, így a szülői munkaközösség a szülők segítségét kérte: akinek módja van, az ajánldékozzon tányért az iskolának.

Reggeli

Reggelit a kérdőívet kitöltő tanulók egy harmada, egy negyede fogyaszt az iskolában a menza keretén belül, a legtöbbjük alsó tagozatos (a számszerű adatokhoz lásd: *1. táblázat*).

1. táblázat Étkezések az iskolai menzán a kérdőíves minta alapján

	Év	Összes válaszdóból (%)	Alsós válaszdóból (%)	Felső válaszdóból (%)
Menzán étkezik 1x vagy 3x	2013	81	100	60
	2014	75	100	49
Nem reggelizik	2013	13	7	20
	2014	19	8	31
Menzán reggelizik	2013	36	59	10
	2014	23	40	5
Az étel a menzán „elegendő”	2013	66	74	54
	2014	42	50	68
Az étel a menzán „sok”	2013	9	14	0
	2014	16	17	0
Az étel a menzán „kevés”	2013	25	12	46
	2014	42	33	32

Vannak, akik az iskola épületében, de nem a menzán, hanem a tanteremben ülve, egyedül eszik meg az otthonról hozott reggelit. Kisebb csoport otthon reggelizik, a családja körében. Nem túl nagy számban, de előfordul, hogy otthon, egyedül reggeliznek felsősök. Közülük van, aki csak folyadékot fogyaszt (kakaó, tea, kávé). Ezt nem nevezhetjük valódi reggelinek, így a kérdőív alapján őket is azok közé számoltam, akik egyáltalán nem is reggeliznek: sajnos elég sokan, a válaszadók 13/19%-a. [Az első adat 2013-ra, a második 2014-re vonatkozik, itt és lentebb is a tanulmányon végig.] Ezen a téren nem lehet eléggé hangsúlyozni a szülői felelősség kérdését, de valószínűsíthető, hogy átfedés van a fenti gyermekcsoport és azon családok között, ahol hétfvégén sem esznek reggelit.⁶⁷

⁶⁷ A családok heti étrendjének és vásárlási szokásainak elemzésére lentebb még visszatérek.

A reggeli menete a megfigyelések alapján

Az ebédlő mérete és a tanórák, szünetek rendje adja azt a térbeli és időbeli keretet, amelyben a gyerekek napi étkezéseit meg kell szervezni. Ehhez az iskola szigorú rendet kell, hogy tartson, percre pontosan behatárolja, hogy ki és mikor mehet étkezni, és mikor kell az ebédlőt elhagynia.

A reggeli a szolgáltatótól 7 órakor az iskolába érkezik, ahol azt a konyhai személyzet tálalja: a felszeletelt, félbe vágott kenyeret megkenik, tálcákra rendezik. Mellé egy tálba feldarabolt zöldséget helyeznek. Innivalót a pultra, a kenyeres tálcák mellé készítenek, műanyag poharakba. (4. kép) A gyerekek fél

4. kép A reggeli az iskolai menzán. (Fotó: Báti Anikó, Budapest, 2014)

8-tól háromnegyed 8-ig kisebb csoportokban érkeznek az étkezőbe. Belépve köszönnek és beállnak sorba a kiszolgáló pult elé. Két-háromfős csoportokban beszélgetnek, halkán. A pultról egy kenyeret és egy poharat vesznek el. Reggel nincs kötött ülésrend, a pulthoz közeli asztalokhoz ülnek a kis csoportok, van, aki társul hozzájuk, van, aki egyedül étkezik. Tányér vagy szalvéta nincs számukra kikészítve, így a terítőre pakolnak. Az elsősök nagyobb csoportja együtt érkezik: a tanítónő hoz nekik szalvétát, kiosztja, így ők arra teszik a kenyérüket. Megkérdezi őket, hogy kezet mostak-e. A felszeletelt zöldséget (egy karika paradicsom, máskor egy negyed vajretek) szinte senki nem veszi el, pedig erre

a napra a menüben ennyi volt a nyers, friss zöldség. A menzán reggeliző gyerekek kb. egyharmada csak a poharat veszi el a pultról, a kenyeret nem, bár nem is kínálja senki. Az aznapi reggelije egy pohár tea, melyet a mosogatópult felé menet fel is hajt. Az ebédlőben szinte csend van, látszik, hogy sietnek. A legkorábban érkezők reggelije sem tart tovább 5 percnél. A mosogatópulton lévő, lepattogott zománcú tálban gyűlnek a két falattal megrágott kenyerek, a fél szeletből is mindössze ennyi fogyott. (5. kép) Az együtt érkező elsősök együtt is távoznak, kifelé menet elköszönnek. A nagyobbak, ahogy jöttek, egyesével mennek ki az ebédlőből.

5. kép A reggeli maradéka. (Fotó: Báti Anikó, Budapest, 2014)

Tízórai

A tanulók közül szinte mindenki (a válaszadók 93%-a) hoz magával az iskolába tízórait, uzsonnát. Az „ellátmány” nem csak élelmiszer, hanem folyadék is: a megkérdezett tanulók 95%-a innivalót is hoz mindennap.

2. táblázat A menza keretein kívüli étkezések az iskolában
a kérdőíves minta alapján

	Év	Összes válaszadóból (%)	Alsós válaszadókól (%)	Felső válaszadókól (%)
Az iskolai büfében vásárol	2013	50	13	65
	2014	62	37	84
Az italautomatából vásárol	2013	25	0	52
	2014	30	5	57
Visz magával tízórait, uzsonnát	2013	92	68	92
	2014	93	90	95
Visz magával innivalót	2013	84	88	76
	2014	95	92	97
Az iskolába vitt innivaló víz	2013	74	77	38
	2014	61	65	43

Az országos felmérések adataival szemben a leginkább kedvelt folyadék a víz, melyet a tanulók 61/74%-a otthonról visz magával, mert az épületben a WC-ék kézmosóin kívül nincs más vízvételi lehetőség. Tízórait, uzsonnát még akkor is csomagolnak a szülők, ha a gyermek az iskolában kap háromszori étkezést, illetve otthon is reggelizett. Ezzel mintegy „bebiztosítják”, hogy a gyermek tényleg egyen is valamit, mivel elsősorban a kedvencek kerülnek a dobozba, így például (gyakorisági sorrendben): kakaós csiga, pizzás csiga, sonkás szendvics, csokoládé, gyümölcs. Mindez kétélű fegyver, mert egyrészt alternatívát kínál a menza egész napra tervezett, változatosságra törekvő fogásai, köztük akár újszerű, akár „nem szeretem” fogásaival szemben. Másrészt a becsomagolt ételek többnyire nagy szénhidrát-, és sótartalmúak, kevésbé felelnek meg az egészséges étel fogalmának, nem igazán változatosak; egy tartalmas reggeli után, tízóraitként fogyasztva pedig szinte el is veszik az ebéd helyét.⁶⁸

Az alsósok napi felszereléséhez hozzátartozik a kis uzsonnás zsák, benne a dobozba csomagolt étel, műanyag palackban az innivaló és egy kis terítő, melyet a padjukra terítenek az étkezéshez. A szülők a kézmosáshoz rendszeresen küldenek be folyékony szappant, és mindenkinek van otthonról hozott, saját

⁶⁸Egy kakóscsiga energiataralma felér egy ebédvel! A menzán kívüli étkezések vizsgálatáról további adatokkal szolgál: BÉNYI – VARGÁNÉ KONYHA – KACSUR – JUHÁSZNÉ CZULEK, 2014. A tanulmány tanulságát nem lehet eléggé kihangsúlyozni: a köztételtés rendeleti szabályozása mellett az élelmiszeripari termékek összetételét is szabályozni kell, mert a lakosság napi élelmiszerfogyasztásának jelentős hányadát az teszi ki, s többek között a menzán is megjelennek.

törölközője is a teremben. De az idő rövideje miatt nem mindig tudják használni. A tanteremben névvel ellátott műanyag poharak és egy kancsóban víz is a rendelkezésükre áll, ha napközben megszomjaznak, bár többnyire a saját, otthonról hozott üvegből isznak. A felső tagozat azonban ezeket az otthonos, alapvető kényelmi elemeket is nélkülözni kénytelen a tantermek rendje miatt. A folyosókon, tantermekben étkeznek. A mosdókban a kézmosáshoz szappantartók vannak, de üresek, mert az iskolának erre nincs anyagi kerete, és emiatt nincs kéztörülésre sem lehetőség. Az ebédlő előtti kézmosónál van egy törölköző, de a nap végén már nem használható. Az óvodai előzményekre építve az alsó tagozatban szépen megtanult, megszokott, hosszú távon is fenntartható minta, igényesség itt nagyon gyorsan megtörik.

Az iskolai büfé a közétkeztetés másik fontos szereplője a menza mellett, amely különösen a felsősök körében bír nagy jelentőséggel. Az alsósok esetében a pedagógusok egy része nem javasolja, hogy ott vásároljanak, amíg a pénzzel és a nagy számokkal nem tudnak biztosan bánni. Ez a vizsgálati mintán is jól nyomon követhető. Ugyanakkor felsőben részben ennek ellenpontosításaként is nagy népszerűségnek örvend a büfé árukínálata.⁶⁹ A kérdőívet kitöltők 50/62%-a rendszeresen vásárol a büfében, 14/17%-uk naponta; 36/44% hetente többször is. Azok a szülők, akiknek nincs elég ideje reggelit, tízórait csomagolni, pénzt adnak gyermekeiknek, 200–500 Ft-ot, hogy maguknak vásároljanak, maguk válasszanak. A menzai étkezések, melyet ugyan szintén a szülők finanszíroznak, de a gyerekeknek a menübe nincs beleszólásuk, ennek éppen ellenkezőjét jelentik számukra. Ez a fajta önállóság, függetlenség sokaknak vonzó, kifejezi a kamaszok törekvéseit. A vásárolt áruk a környezetük felé ezt az önállóságot szimbolizálják. A felsősök csoportján belül megfigyelhetők az egyes osztályok közötti eltérések, van, ahol nagyobb „divat” a büfében vásárolni, míg máshol a közösségi életnek ez kevéssé része. A vásárolt termékek közül a kedvencek: meleg szendvics, pizza szelet, croissant, Mexicorn pörkölt kukorica, chips, csoki, üdítő, kóla.⁷⁰ A kínálatban az ÁNTSZ ajánlások nyomán egészséges áruk is szerepelnek, de közel sem olyan népszerűek, mint az előbbiek. Az eladó pedig igyekszik a vásárlói igényeknek megfelelni. A büfének az iskola életében betöltött szerepe vitathatatlan. A megvásárolt termékek a kamaszok tiltakozásának az eszközei, bár tudják, hogy mi lenne a számukra egészséges. A szülőknek nincs rálátásuk ezekre a vásárlásokra. A tanulók napi

⁶⁹ „Voltak osztályok [alsóban], ahol megengedték, és ott a menzának nem volt olyan sikere, meg szerepe. Mert volt alternatíva, hogy nekem van pénzem, és megveszem. Ez egy kilépési helyzet volt, és ha lehetett meg is lépték. Én már más vagyok, mint ti. Ti csak üljetez itt a vályúnál, mert nekem megengedik, hogy egyek meleg szendvicset, és az milyen finom. El tudta magát ámitani, és szülői támogatás kellett hozzá, mert a pénzt megkapta.” Tanítónő 1.

⁷⁰ A dán gyermekek körében sem a gyümölcs a legkedveltebb áru a büfében, hanem a sült krumpoli, amelynek hasonló szerepe van az önállósodási törekvésekben, mint a fent ismertetett példában. SYLOW, 2008.

étkezéseit a kérdőívek nyomán áttekintve többségüknek ezek az ételek teljesen fölöslegesek, üres, nélkülözhető kalóriák. Van azonban, aki az otthoni gondoskodás hiányában csak így tudja a saját ellátását megoldani.

A büfé mellett az italautomata is a rendelkezésükre áll az épületben. A válaszadók 25/30%-a vásárol itt rendszeresen (hetente többször 36/42%-uk), üdítőt, cappuccino-t, forró csokit, édességet. A büfé esetében megfigyelt korosztályos tagolódás itt is érvényes, az italautomatából is elsősorban felsősök vásárolnak. Bár az automata közel sem olyan népszerű, mint a büfé, a nagyobbak körében kedvelt „presztízsfogyasztás” ezen formáját azok is megengedhetik maguknak, akik egyébként a büfében nem vagy csak ritkán vásárolnak. Előfordul, hogy barátok kölcsön is adnak egymásnak, hogy együtt üdítőzzenek.

A tízórai menete

Az alsósok a tízórait a saját termükben, a padban ülve fogyasztják el a tízperces délelőtti szünetek egyikében. Kezet mosni csak kevesen mennek elötte. Van, aki már a reggelit is a tanteremben fogyasztotta, és ilyenkor annak a maradékát eszegeti. Van, aki otthon reggelizett, és a kis dobozából szendvicset, almát szed elő, de mire belefog, már pakolhatja is vissza. Aki korábban a menzán reggelizett, az is az otthon csomagolt péksüteményt és teát fogyasztja. A felsősök a rövidke szünetekben a szaktantermek között vándorolnak, óriási a forgalom a folyosókon. A tízóraizásra számukra nem megoldás az sem, hogy padjukba üljenek, ezért csak futtában látni étkezőket. A többség az otthoni szendvicset harapdálja gyorsan, van, aki a menzára szalad le, mert a reggeli maradékot, fél szelet kenyeret, egy-egy almát el lehet hozni. Az étkezők legnagyobb csoportja a földszinti büfé körül tömörül, főként abban a szünetben, amikor a pizzafutár meghozza a kész pizzákat, melyeket szeletenként árusítanak. Szalvétán egyensúlyozzák a szendvicset, úgy étkeznek és közlekednek egy időben. Sem étkezés előtt, sem étkezés után nem mosnak kezet azok a csoportok, akiket figyelemmel kísértem, csupán a szalvétát használják.

Ebéd

Ebédet a kérdőívet kitöltők háromnegyede fogyaszt a menzán. A felső tagozatra a kötelező menza-előírás már nem vonatkozik, ezzel együtt jelentősen le is csökken az iskolában szervezett keretek között étkező kamaszok létszáma, csak kb. az 50%-uk étkezik és csak a déli főétkezésen az iskolában. A felsősök között megfigyelhető tendencia figyelmet érdemlő: a közétkeztetés igénybevétele osztályonként jelentős eltérést mutat. A menzától való távolmaradás egyfajta „divat” a felsős tanulók körében, a kortárs csoport véleménye a meghatározó ezen a téren is. Így van olyan osztály, ahol a 60%-uk az iskolán kívül ebédel.

Az alsósokra vonatkozó kötelező menza-rendszer „ellenhatása” lehet ez, mert a kiskamaszok (5. osztály) körében ez a szám még jóval kisebb: 15%. Minél nagyobbak, annál inkább eltávolodnak a korábban kötelező menzától. Önmaguk számára is magyarázatként korábbi rossz élményeiket túlhangsúlyozzák, azt általánosítják. A megreformált menza ezt a növekvő számú csoportot ezért nem éri el, ebben a formában. Az iskolán kívül ebédelők nagy része otthon étkezik, főként egyedül vagy testvér társaságában. Sokan azonban közülük délre is csak szendvicset fogyasztanak, mert a délutáni órák miatt nincs mód másra. Számukra a menza lehetne a megoldás, ha versenyképes tudna lenni.

A menzán kínált fogások közül a legkedveltebbek sorrendben: paradicsomleves, gyümölcsleves, bolognai spagetti/milánói makaróni,⁷¹ tejbegríz, piskótakocka csoki öntettel, rántott hús rizs körettel, tojásleves, sajtkrémleves. Ezeket a fogásokat sorolták többnyire ott is, ahol a hazai ízekre hasonlító fogásokat kellett megnevezniük. A szolgáltató felé ez egy fontos jelzés lehet. Nem szerepel ugyanakkor ezen a listán egyetlen zöldségleves, húsleves és főzelék sem! Ez komoly kritika ezen ételosztályokkal szemben, bár az étlapokon nagyon sokszor ott vannak.

Az étlapok

A vizsgált kétéves időszak szinte összes heti menüjét összegyűjtöttem az iskolából, ezeket azonban nem tudom dietetikus szemmel elemezni, nem is céлом, azt megteszik a táplálkozástudományi hatóságok. Bár ők csak 10 napos ciklusokat elemeznek, én a teljes rendelkezésemre álló mintát, mert a gyerekek egész évben ezt eszik. Az étlapot a fogyasztói oldal szemszögéből látatom, hogy mit olvashat ki mindebből egy gyermek vagy egy szülő. A tanulmány keretei között most csak a leves helyét, szerepét emelem ki, mert azzal kapcsolatban merült föl a legtöbb probléma minden forrásban.

Az adott hétre vonatkozó étlap elérhető az iskola kapujában, a menzaajtóban, valamint az iskola honlapján keresztül is. 2014-től az étlap tartalmazza a tápanyag-összetételre és az allergénekre vonatkozó legfontosabb adatokat is. A főzőkonyha élelmezésvezetője állítja össze, olykor intézményenként is differenciálva az étlapot,⁷² majd a szolgáltató központjába küldi, ahol dietetikus ellenőrzi a tervezetet. A szolgáltató az orvosi igazolások alapján a speciális diétára vonatkozó igényeket is ki tudja elégíteni, számukra egy másik konyháról, külön, névre szólóan csomagolva szállítják az ételt.

⁷¹ A kérdőívre adott válaszokban a spagetti, makaróni, bolognai, milánói minden formában keverve szerepelt, a gyerekek egy része a kedvencét sem tudta pontosan megnevezni, az ételről még ezzel a minimális ismerettel sem rendelkezett.

⁷² A főzőkonyhának otthont adó iskola előnyt élvez: számukra például a rakott zöldséges ételek is a menüben szerepelnek, mert ott nem kell szállítani, míg ugyanerről a konyháról ugyanaznap a többi iskola azonos alapanyagból, de valamilyen főtt ételt kap, rakott krumpoli helyett krumplifőzeléket.

Az étlapokon az ételek elnevezése a gyerekek szempontjából nem túl fantáziadús, elsősorban az alapvető alkotóelemek megnevezésére korlátozódik. (Személyes kedvencem a „Bakonyi pulyka betyár leves”, mely bölcsészként sokféle asszociációt ébreszt.) A jól megtervezett, változatos étlap fölkeltheti az érdeklődést. Ha kellő figyelmet kap a családon belül és a tanítónők körében, akkor motiválttá, kíváncsivá teheti a gyermeket, hogy megismerje az ételeket.⁷³ Nagy jelentősége van a fogások elnevezésének is (MINEK NEVEZZELEK? 2013), hiszen bár az alapanyagok hasonlóak, de az ízek mások. A névvel, amely akár mesefigura is lehet – a brokkoli krémleves neve Shrek leves például –, érdekessé, különlegessé lehet tenni a fogásokat. Erre tett javaslatot Buday Péter is (lásd fentebb).

Az étlapokból a levesek, hangsúlyozottan a gyermekek szemszögéből elemezve: ha a nevek alapján nézzük, akkor a két év alatt 39 féle leves fordul elő, ami igen jelentős szám. Ha jellegadó alapanyagok szerint nézzük, akkor szerepel 7 féle tésztaleves, amely mind közül a legolcsóbb, 5 féle húsos leves, 2 féle gyümölcsleves, 8 féle zöldségleves és újítként 5 féle krémleves. A gyerekek, még ha ismernek is közülük jó párat – bár a tapasztalatok nem ezt mutatják –, nem fogják tudni megkülönböztetni a kertész levest, a húslevest és a csontlevest zöldséggel.⁷⁴ Mivel mindháromban, illetve minden további levesben is az azonos méretűre darabolt leveszöldségekkel találkoznak, ránézésre nagyon könnyen arra a következtetésre jutnak, hogy már megint ugyanaz a leves van, mint tegnap. Hasonló a helyzet a levesbetétekkel is: a gyerekek nem feltétlenül veszik észre a különbséget, ha nem hívjuk fel rá a figyelmet, a vajgaluska, a grízgaluska és a korpagaluska között, holott ezek egy-egy leves név- és jellegadó is. Az étlapban a rendeleti előírások miatt is törekednek a változatosságra, ennek lehet sajátos eszköze a következő: csak a receptek ismeretében tudhatjuk, hogy a Dubarry krémleves és a karfiol krémleves vagy a pirított tészta és a lebbencsleves tulajdonképpen ugyanaz, bár az étlapon így is, úgyis előfordul. A gyerekek tányérján viszont ugyanolyannak látszik! Nem volt túl szerencsés a szerkesztés szempontjából az a hét, amikor egyik nap hagymakrémleves, rá két napra sajtkrémleves, a többi napokon pedig zöldborsóleves és sárgaborsóleves, végül zöldséges korpagaluska leves szerepelt. Ezeket a példákat csak azért emeltem ki, mert az étlapokat nézve meg lehet érteni a gyerekek visszajelzéseit: ha csak a kitálalt levesekre ránéznek, akkor kevésbé tűnik változatosnak

⁷³ „Várják-e azt a napot, amikor a kedvenc ételük vagy amit jobban szeretnek, és elviselik-e azokat viszonylag egyszerűen, amikor nem a kedvencük van, vagy nem szeretem dolgok is elé kerülnek, azt hogyan élik meg. Ide nem kérdőjel kellene? Én fontosnak tartottam, hogy rendszeresen a nap várható étkezéseit közöljem velük.” Tanítónő 1.

⁷⁴ Tanulságos volt a következő, szemem előtt zajló esemény: a levest a gyerekek nem ismerték fel, a tanítónőt kérdezték, mi ez. A tanítónő a tálalás közben szintén nem tudta meghatározni a látottak alapján, hogy mi is lesz a mai menü. Odament a falon lógó étlaphoz és onnan olvasta fel: kertész leves.

a kínálat. Talán emiatt is többen már el sem jutnak oda, hogy megízleljék, és észrevegyék a különbséget a tejfölös és a magyaros burgonyaleves között.

Minden vizsgált közösségben, úgy az óvodában, mint az iskolában, a gyermekérkeztetésről szólva az egyik leginkább hangsúlyozott megállapítás az volt, hogy a gyerekek nem szeretik és nem ismerik a leveseket. A legtöbb ételhulladék is ebből keletkezik. Ezt a tényt nem lehet figyelmen kívül hagyni. A szolgáltatók és a táplálkozást vizsgáló hatóságok mégis kulcsszerepet szánnak a déli étkezésen belül a levesnek. A kérdés összetettsége miatt érdemes ezt bővebben is körüljárni. A probléma megoldása egyben a megújítás alapelveit is meghatározza, melynek az anyagi vonzata is jelentős lehet.

„A levesekről élettani szempontból egy sor pozitívumot lehet leírni. Jellegtől függően első fogásként lehetnek étvágyfokozók, de egytálételként is fogyaszthatjuk őket. Közétkeztetésben általában első fogásként kínálják. A mennyisége 2,5–3,5 dl között van.” (BÉNYI, 2014) A leves, mint folyadékszükségletünk kielégítéséhez hozzájáruló elem, szintén nem elhanyagolható (SZIRÁKI, 2014; GYURICZA, 2013).

A déli főétkezésben a levesnek, mint bevezető első fogásnak a közép-európai és azon belül a magyar táplálkozáskultúrában betöltött szerepe több mint 300 éves múltra tekint vissza (KISBÁN, 1997, 2009a, 2009b, 2010). Az 1970-es évektől azonban a hétköznapi déli étkezéseken a helye és szerepe megváltozott. A női munkába állással párhuzamosan az otthoni főzés és étkezések hangsúlyai eltolódtak, mindinkább a vacsora lett a napi közös főétkezés. Ezen azonban korábban sem volt kizárólagos szerepe a főtt ételeknek, kenyérré alapozott hideg ételek ugyanúgy szerepelhettek. A levesekkel szemben ebben a tanulmányban is többször megfogalmazott szeretem/nem szeretem hozzáállás ezekre a négy, négy és fél évtizede elindult folyamatokra vezethető vissza. A mai családanyák már ebben nőttek föl, körükben is ez a megosztottság figyelhető meg, ezt tükrözik csak vissza az iskolában a gyerekek is. A megkérdezett felnőttek úgy nyilatkoztak, nevetve, hogy gyerekkorukban ők sem szerették a levest, még ha ma másként is gondolják. Mindezzel azt szeretném hangsúlyozni, hogy a probléma nem mostani keletkezésű, nem feltétlenül a mai családokkal van gond ezen a téren. A probléma sokkal inkább az, hogy a közétkeztetésben a menüszervezés ezt a változást nem követte, az étkeztetési cégek vezetőjétől az egészségügyi hatóságok szakemberéig mindenki a leves jelentőségét hangsúlyozza. De ha nem eszik meg a gyerekek, akkor mindegy, hogy milyen előnyei vannak, akkor az csak veszteség. (A későbbiekben hozok egy vizsgálati eredményt, amely az el nem fogyasztott leves előnyét is megfogalmazza.) A nemzetközi konyháról számos példával lehet azonban igazolni, hogy lehet attól egy menü teljes értékű, hogy nem leves vezeti be. A leves mindennapos szerepe helyett a hideg és meleg előételeket, továbbá a valódi gyümölcsből készült gyümölcsleveket, salátákat is nagyobb mértékben kellene bevonni, ezzel is kínálatot bővít-

ve. Megítélésem szerint ez nem csökkentené a levesek pozícióját a menüben, sőt, egy-egy újdonság mellett egy valódi, friss alapanyagokból készült, nem egy sablonra ízesített leves jobban is hasznosulna. A gyerekek ezen a téren is az újdonságokat keresik, a változatosság nem merülhet ki csak a névadásban.

A levesekre vonatkozó kitérő után az étlapokat tovább elemezve: a menzán kínált ételek mennyiségével a tanulók közel fele elégedett, a megítélés ugyanakkor nagyban függ a korosztálytól (lásd *1. táblázat*). A legkisebbek 13/23%-ának sok a föltálalt étel, míg a felsősök 32/46%-ának kevés. Az adagolási útmutatóban ezt figyelembe kellene venni, ahogy ez az ajánlásokban is szerepel.

Az iskolai válaszadók többsége nagyon komolyan vette azt a kérdést, hogy ha módja lenne, akkor mit változtatna a menzán. Itt egyrészt megerősítették a fenti kedvenceket, azok legyenek gyakrabban. Másrészt felsorolták, hogy milyen alapanyagokat nem szeretnek (sóska, spenót, gomba, brokkoli, mák), melyek ugyan egyéni vélemények, de a változatos, sokféle igénynek megfelelő étrend összeállításához fontos ismerni ezeket is. A tudományos vizsgálatok eredményeitől függetlenül is meglepően jól megjelölték azokat a változásra váró tételket, melyekre a miniszteri rendelet is kitér.⁷⁵ A tanulók által javasolt változtatások közül a leghangsúlyosabbak, melyek túl mutatnak az egyéni igényeken:

több gyümölcs, ne csak alma; sokkal több hal, sajt legyen; reggeli változatosabb legyen; túl sok a főzelék, leves csak hetente kétszer legyen, helyette 100%-os gyümölcslé; fűszerezzenek változatosabban; legyen rántott sajt, rántott zöldség; levesekbe kevesebb sót[!], többfajta ételt ebédre[!]; több desszert legyen; melegen kellene tartani az ennivalót; tisztább legyen a konyha; a konyhások ne beszéljenek durván.

A menzai étkezésekről főként az alsó tagozatos szülők tájékozódnak a gyermekeikkel való beszélgetésekből (a válaszadók 83%-a), felsőben erre már kevesebb figyelmet fordítanak, illetve sokan ki is maradnak. Az iskola kapujában és a honlapjukon is elérhető étlapok iránti érdeklődés is ezzel áll párhuzamban: az alsósok szülei olvassák inkább, a válaszadók 24%-a.⁷⁶ (Érdekes viszont, hogy a szülők 62%-a kíváncsi a tápanyag-összetételre vonatkozó adatokra az étlapokon.) A vizsgált családok körében nagyon kevés példát találtam, ahol a vacsora megtervezésekor figyelembe veszik a gyermek ebédjének milyenségét – szereti-e a gyermek az aznapi fogásokat, evett-e elegendő tápanyagot mindenből – az étlap előzetes tanulmányozása után.

⁷⁵ Ezek a megállapítások annak tükrében is érdekesek és elgondolkodtatóak, hogy a szolgáltató már 2 éve a Mintamenza program tagjaként szigorúbb minőségi elvárásoknak igyekszik megfelelni.

⁷⁶ A menzai étlapok és az otthoni étrend kapcsolatáról lentebb még szólok.

A menzákra vonatkozó miniszteri rendeletről a szülők többsége egyáltalán nem hallott. Aki értesült róla, az is csak a sajtó által kiemelt, például a rántott hús fogyasztás korlátozásáról szóló pontokat ismerte.⁷⁷ Az OETI „Stop-Só” programja, valamint az erre utaló reformtörekvések még ennyire sem ismertek a szülők körében. Ennek ellenére 59%-uk úgy véli, hogy ők ezt már meg is valósították az otthoni étkezéskor, hangsúlyozták, hogy tudatosan kevesebb só-t használnak. Ezt azonban az általam használt módszerek nem igazolhatták, csak a szavaikra támaszkodhattam.⁷⁸

Az ebéd menete

Az iskolai ebédelés rendjében minden osztályra maximum 20 perc jut!⁷⁹ Ez idő alatt kell a legkisebbeknek is például az épület tulsó felén lévő termük mellett a mosdóban kezét mosni, együtt idevonulni, az ajtón belépve soraikat rendezni, köszönni, majd helyet foglalni, levest enni, sorban állni az üres tányérral, majd egy újabb sor a második félért, enni, asztalt törölni, székét pakolni. A felsősöknek pedig a szaktantermek közötti vándorlás után kell lerohanni, többszörösen sorban állni, enni és 6–7. órára csengetésre visszaérni.

Az alsósoknál minden osztályban az asztaltársaságból van egy-egy napos, aki a szülők által bevitt szalvétával megteríti a többieknek. 5. osztálytól ez a rendszer teljesen megszűnik, minden kényelmi elemével, szervezettségével együtt. Az addig megkövetelt normát nagyon hamar felülírják a rendelkezésre álló rövid idő miatt az igénytelenebb megoldások.

⁷⁷ Válaszok a szülők által kitöltött kérdőív-ből, vélemények a rendelet megvalósíthatóságáról: „Jó lenne, ha működne, de tartok tőle, hogy még kevesebb dolog fog ízleni nekik.” „Az étkezés nem csak tápanyagbevitel, hanem közösségi élmény is. Ha a gyerekek kedvencét elveszik, az nem tesz jót!”

⁷⁸ Meg kell azonban említeni, hogy a vizsgálatba bevont mesterséf és két másik szakács is megerősítette, hogy a magyar sajtó sósabb, a fűszerezés kicsit más, mint általában véve Európában. Volt, akit külföldi szakmai gyakorlata során szembesítettek ezzel. Kiemelték, hogy a nátrium-glutamát élelmiszeripari használata teljesen általános, az ízérzékelésünket viszont becsapja: az ízfokozó nélkül a természetes ízeket elégtelennek érezzük. Ez az egyik összetevője a Vegetának is. A WHO ajánlásokra épült hazai előírások erre bizonyára kevésbé voltak tekintettel, az új ízek elfogadtatásához, a minimális só-mennyiség behatárolásához viszont fontos, de nehezen meghatározható információ lehet.

⁷⁹ 3. táblázat Az ebédlő beosztása a 2013/14-es tanévben:

Időpont	Ebédlő eleje	Ebédlő hátulja	Kis folyosó
12.00–12.20	2a	2c	3c
12.20–12.40	1c		3a
12.40–13.00		felsősök	
13.00–13.20	1a	1b	3b
13.20–13.40	2b	4a	4b
13.40–14.00		felsősök	

A régebbi gyakorlat szerint az első gyermekcsoportoknak a konyhas nénik terítették meg az asztalt az általános normáknak megfelelően: mélytányér, evőeszközök, szalvéta szalvétatartóban. A visszaemlékezések szerint egy tanévben az volt a gyakorlat, hogy minden osztály számára a konyhasok készítették elő az asztalt, de a rendszer nem volt fenntartható a csökkenő személyzeti létszám miatt, a feladatok jelentős részét így a pedagógusokra és a gyerekekre hárították át.⁸⁰ Az iskolai konyhai személyzet létszáma, összetétele sokat változott az utóbbi években, folyamatosan csökkent, cserélődött – első körben akkor, amikor a főző/befejező konyha tálalókonyhává lépett vissza⁸¹ –, ezzel az elvégzendő feladatok köre változott ugyan, de a gyermeklétszám folyamatosan nőtt, mert évfolyamonként több osztályt indítottak.

Minden alsós osztály maga terít saját magának a mai gyakorlat szerint. (6. kép) Az asztaltársaságon belül a napos feladatát heti váltásban osztják meg egymás között a gyerekek. Az óvodában elsajátított technikákat hasznosítják. Míg a többiek helyet foglalnak, addig a naposok evőeszközöket, poharakat, mélytányérokat készítenek oda mindenkinek. A mélytányérok a konyhaszekrényen, az evőeszközök, poharak a csoport vonulási útvonala mellett, egy alacsony asztalkán vannak elhelyezve: egyetlen, nagy átmérőjű műanyag edényben állnak a kések, villák, kanalak vegyesen. A naposok nem tudják kivenni anélkül, hogy a kanalak, villák „fejét” ne érintenék. Az evőeszközök tisztaságának kérdése nem megoldott.

⁸⁰ A terítés gondja nem megoldott: „Újabb ötlet volt, minden csapat oldja meg a következő csoportnak, hogy ők is terített asztalhoz érkezzenek. De az már nem volt olyan, mint az első, mert szedett-vedett, mosogatóronggyal összevizezett. Sőt, ami nekem szemet szúrt: a kanalakat, az evőeszközöket hogy fogja meg az a kisgyerek, aki már siet, mert ott a következő csoport. Kézmosás nélkül, evés után van, ki tudja, mi van a kezén. Neki az a praktikus, ha az evőeszközt a legnagyobb felületén ragadja meg. Pont annál, amit a következő gyerek a szájába vesz.” Tanítónő 1.

⁸¹ 2011. januártól az önkormányzat új szolgáltatóval kötött szerződést. A korábbi személyzetből csak egy fő dolgozik most is itt, a többség egy-két éve dolgozik csak ebben a munkakörben, melynek a szakmán belül a legkisebb a presztízse. A tálalókonyhán való munkához a szakképesítés sem feltétel. Az iskola állami fenntartású intézmény lett 2012-től, a konyhai személyzettel együtt. (Más oktatási intézményekben a tálalókonyhán dolgozók az ételt készítik, szállító cég munkatársai lettek, amely számukra kedvezőbb jogi-anyagi helyzetet teremtett.) A szerződésben foglaltak szerint a konyhát az új szolgáltató felújította az iskolában, de használaton kívül van. Helyette egy másik iskolából szállítják az ételt, egy 3500 főt ellátó nagy konyháról. A korábbi gyakorlattól ez teljesen eltér. A felső tagozatosak és a pedagógusok – akik mindkét konyha főztjét ismerik – egyértelműen a korábbi szolgáltatót találták jobbnak: izletesebb ételeket, több gyümölcsöt és desszertet kínált. Számukra nagyon hiányzik a konyhai személyzettel, az ételt elkészítő szakáccsal való személyes kapcsolattartás. Az új szolgáltató esetében alapvető minőségi kifogások merültek fel, melyet az iskola a tanárok és a gyerekek véleménye alapján rendszeresen jelzett a szolgáltató felé írásban. Ezeket a problémákat igyekeztek orvosolni. Sokat jelentett például 2014-től az új főszakács személye. A főszakács most igyekszik az ebéd kiszállításakor a konyhasokkal is beszélgetni, véleményüket kikérdezni. Ugyanakkor ezek a problémák nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a mai felsősök amúgy is ingatag bizalma megrendült a közétkeztetésben.

6. kép A leves tálalása. (Fotó: Báti Anikó, Budapest, 2014)

Az ebédeltetés rendjében többnyire az első-második osztályosok érkeznek először. Számukra a konyhás nénik segítettek régen az ételek kiszedésében. Az elmúlt években már a tanító nénik vették át ezt a feladatot: a fém leveses tálakat az asztalra helyezik, az ételt kiszedik. A gyerekek többsége igyekszik önállóan megoldani a leves tálalását,⁸² de ehhez a székekre térdelnek fel, hogy biztonságosan elérjék és bele is lássanak a tálba. A tanítónő jó étvágyat kíván, és egyszerre kezdik az evést. A teremben mindenki csak halkán beszélget,⁸³ inkább siet. A legnagyobb zaj a székek folyamatos mozgatásából,

valamint a mosogatásból fakad.⁸⁴ Az első fogás után a gyerekek a leveses tányérokat egyesével a mosogatóhoz viszik, ott a pultra teszik. Előtte azonban

⁸² „... a tetejéről szedtek. Én próbáltam tréfásan, hogy a 'kincs' alul van – a zöldségek, a tészta stb. –, keverjük csak fel az állóvizet kicsit. ... a tapasztalat az, hogy a gyerekek nem nagyon szeretik a levest.” Tanítónő 1.

⁸³ A szülők egy része értetlenül áll az előtt a kérdés előtt, hogy miért kell evés közben csendben lenni. A pedagógusok valójában nem követelnek meg teljes csendet, csupán halk beszédet. Ugyanakkor szülői elvárás, hogy a gyermek ebéd közben ne maradjon éhes, tehát a cél az, hogy inkább egyen, mint beszélgessen. A hangulatos, vidám ebédnek egyébként legnagyobb ellensége az időbeosztás, mert végezni kell, mire jön a következő osztály. Továbbá nem szerencsés az étkezés szempontjából, ha 60 együtt étkező gyermek egymást akarná túlkiabálni. Az osztályok között azonban jelentős eltérések voltak a tanítónők egyéni gyakorlata miatt, az alapzaj szintje nagyon különbözött korosztályonként is.

⁸⁴ „Amikor a tányérokat teszik a mosogatóba, az igen nagy zajjal jár. Egy kicsi gyereknek, aki nincs ehhez hozzászokva, mert egy nyugalmasabb családi légkörből jön, a nagy tányérsörömpölés már eleve bizonytalanságot kelt.” Tanítónő 2.

a tanító néni felé fordulnak, aki rápillant a tányérra, és engedélyezi a kivitelét vagy szerencsétlen helyzetben további levesfogyasztásra bízhatja kis növendékét. A második fogást már mindenki saját maga veszi el a konyhapultról, tálca nélkül, csak a tányért fogva viszik az asztalukhoz, majd evés után újra a mosogatópulthoz. Ha gyümölcs vagy sütemény is van, hetente egyszer, azt nem külön tányérra tálalják, csak szalvétára. Ebben az esetben a tányér mellett ezt is a kezükben szorongatják visszafelé, így kerülhet például hámozatlan kivi a tejbegrízbe... Inni az asztalokon lévő vizeskancsóból, műanyag poharakból tudnak, de nem mindenki iszik ebéd után. A legtöbben megköszönik az ételt. Az asztalt a naposok törlik le az asztaltársaság után. Ehhez vizes törlőruhák vannak számukra kikészítve, melyeket a konyhas nénik minden turnus után kimosnak. Közben az osztály már sorakozik, elköszön a konyhas néniktől. Kifelé menet többen, de közel sem mindenki, a bejárat közelében lévő almásládából vesz egy-egy almát.⁸⁵ A naposok feladata azzal zárul, hogy ha az ebédlőhasználat rendjében az ő osztályuk az utolsó az ebédlő azon térfelén, akkor a székeket is fel kell rakniuk az asztalra. (7. kép) Az osztályterembe indulva magukkal viszik a nagy műanyag dobozokba készített uzsonnát is.

Az iskola dolgozói a vizsgált időszakban csak nagyon kis létszámban vették igénybe a menza szolgáltatásait: 2013-

7. kép Naposok munkában.
(Fotó: Báti Anikó, Budapest, 2014)

⁸⁵ Az almát, a suli gyümölcs program keretében, hetente egyszer hozza ki az ebédet szállító cég, nagy ládába öntve. A minősége a vizsgálat ideje alatt igen változó volt. A válogatós gyerekeket nem igen biztatta a fogyasztásra a nagyrészt éretlen, a szállítástól többnyire ütődött gyümölcs. A ládából az alma nem kerül ki, például tálakra, nem is kínálja senki. A következő hétig az ebédlő oldalfalánál állnak az almás ládák, mellette halad el több száz gyerek naponta, ott porosodik, romlik a melegben. A következő szállításig az előző adag vége már tönkre megy, a konyhasoknak ki kell önteni. Az étlap alapján valóban van minden nap friss gyümölcs, de ebben a formában azt csak nagyon-nagyon kevesen fogyasztják.

ban a 43 dolgozóból csak 8-an étkeztek itt. A régebbi szolgáltató ideje alatt ez a szám magasabb volt, de pontos adat nem áll rendelkezésemre. A konyhások közül senki nem ebédel, nem is kóstolják azt az ételt, amit kitálalnak. Az alsós tanítónőknek nincs ebédidejük: aki befizetett ebédre, az a gyerekekkel egy időben próbál maga is enni. De láthatjuk, hogy rájuk az ebédeltetés rendjében sok-sok feladat is vár. Ha egy asztalhoz ül a gyerekekkel, akkor is talál nekik, felügyeli közben a rendet, a levesfogyasztást, a maga köré gyűjtött tanulókat az evőeszköz helyes használatára tanítja, saját példáján keresztül is. A legtöbben nem is esznek közben, az asztalok között sétálnak, csak a munkaidő után, otthon estebédelnek. Van, aki leül a tanári asztalhoz, és onnan kiabálva próbál rendet tartani. Van olyan pedagógus, aki otthonról hoz magának ételt, melyet a mikrohullámú sütőben megmelegít, és azt fogyasztja a gyerekek társaságában. A gyerekek mindebből azt szűrhetik le, hogy vannak kiutak, más megoldások: a felnőttek, akik döntési helyzetben vannak, ezt kihagyják, akkor nekik miért kellene a menzán enni, ha nem muszáj.

A felsős osztályoknál az ebéd szervezetelembb, mint a kisebbeké, nem működik a napos rendszer, nincs szalvéta, nincs előkészített teríték, nincs levesestál. Az alsó tagozatban nehéz munkával, évek alatt felépített, megszokott rend hiánya 5. osztály elején a tanulóknak komoly konfliktust okoz. A két megjelölt idősávban kell és lehet csupán csak étkezniük, az osztálykeretek viszont nem kötik szorosan őket. Az ebédlőbe kisebb csoportokban, illetve egyesével érkeznek. A tálalópulthoz mennek először, leadják a névre szóló ebédjegyüket. Menet közben felmarkolják az evőeszközöket. Többen nem visznek kanalat, kést, poharat. A pulton csak néhány tányérban van leves kikészítve, de szinte senki nem veszi el, igaz nem is nagyon kínálják. A leveses tányérokat ezután nem is pótolják. A felsősök talán emiatt, de lehet, hogy már előre eldöntötték, többnyire csak a második félét viszik az asztalukhoz, megspórolnak az amúgy is rövid időből két sorban állást! Az asztaltársaságok az érkezés sorrendjében szerveződnek, alkalmilag, a terem hátsó részében. Eközben az alsósok naposai nagyon hangosan zörögve pakolják a székeket egymásra az asztalok mellett, egyre kevesebb ülőhelyet hagyva a még érkezőknek, a konyhai személyzet pedig folyamatosan mosogat (8. kép). Az asztaltársaságok ezt az alapzajt túlharsogva beszélgetnek. A hangulat meghittnek semmiképpen sem mondható. Aki nem vesz részt a társalgásban, egyedül ül, azok közül van, aki levest nem hozott, a második félebből is csak a feltétet ette meg (két halrudacsát), a köretet (párolt rizs) pedig már viszi is vissza a mosogatópulthoz, miközben az utolsó falatot még le sem nyelte. Az egész ebédlőbeli tartózkodása, mert ebédelnek nem nevezhetjük, 3 perc sem volt! A többség vidáman beszélgetve, de tempósan fogyasztja el az ebédet. Vízet nem mindenki iszik ebéd után. A mosogatópultnál néhányan megköszönik az ételt. Az együtt étkező kisebb csoportok együtt is távoznak.

8. kép Ebédelő felsősök. (Fotó: Báti Anikó, Budapest, 2014)

14 órakor vége az ebédnek, a konyhai személyzet a mosogatás újabb fázisába és a hulladékok összegyűjtésébe kezd. A tálalókonyhában ugyan van melegentartó-pult, de nem használják, az ételek a konyháról érkezett 10–12 badellában állnak, abból tálalnak.⁸⁶ A lezárt badellák melegen tartják az ételt, a kitálatl leves például még gőzölgött. (A gyerekeknek, akik viszont sietnének, ez nagyon kedvezőtlen, ez is oka lehet annak, hogy egy-két kanál után már viszik is vissza.) A tészták (melyek alapanyaga durumliszt), a párolt rizs és a rántott halszeletek esetében viszont ez a módszer minőségromlást is eredményezhet: egyszerűen túlfőnek a tálalásig, nehezen szétkavarható, nagy gombócokká állnak össze, a halról leválik a panírozás.⁸⁷ Ezek a gondok a helyi főzőkonyhával is csak részben oldódnának meg, a pultot akkor is minden nap fel kellene forró vízzel tölteni és a nap végén el kellene mosogatni.

⁸⁶ A kiszállításkor a sofőrnek a dolga az is, hogy az étel átadása/átvétele során a minőséget ellenőrizze, a badellát bevigye és a melegentartó-pultba beöntse az ételt. De a pult mosogatása újabb, nehéz feladat lenne a konyhásoknak, ezért ettől eltekintenek, senki nem kéri számon.

⁸⁷ Az esetlegesen előforduló, a konyhai személyzet által kifogásolt, a tálalás előtt észrevett minőségi problémákat a főzőkonyha igyekszik gyorsan megoldani, például ha a virsli nyers, a fasírt túlsült vagy a tarhonyalevesnek nincs leve. Az iskola vezetése pedig folyamatosan küld a minőségre vonatkozó írásos visszajelzéseket a szolgáltató felé.

Nagyon sok hulladék maradt az ebéd végén! A főzőkonyháról 105 l leves és 80 l párolt rizs érkezett délre. Ebből 150 l a moslékos hordókban végezte, a nagy része a leves, de rizs is van közte. (Csak a felnyitása után derül ki, hogy a kiosztott, nagy csomókba összeállt rizs helyett ebben az edényben szép, pergő rizs volt, de hát hiába...) Az étel kb. egyharmada el sem jutott a gyerekekhez, ahogy a konyháról elhozták, úgy öntötték ki a bontatlan badellákból. (9. kép) A hulladék – mely innentől veszélyes hulladéknak számít, szállítása pedig további költség – a dunaújvárosi kommunális gyűjtőbe kerül.⁸⁸

9. kép A ki sem tálalt étel mint hulladék. (Fotó: Bági Anikó, Budapest, 2014)

Az étkezés végén keletkező nagy mennyiségű hulladék nem egyedi eset, méretei az ételmezéstudományi hatóságok érdeklődését is felkeltették. 2013-ban több budapesti iskolát mértek föl: napi, havi szinten mennyi hulladék keletkezik (BÉNYI, 2013). Az egyik kutatásban egy hónapig figyelték az étkezéseket egy intézményben: például a levesekből 20 nap alatt 11-szer maradt meg tetemes mennyiség, 50–70% (a legtöbb a daragaluska, a zabgaluska, a magyaros burgonya- és lencselevesből maradt, 80–84%). A nyers rágórépából a vizsgált

⁸⁸A konyhán keletkező hulladékok kezeléséről lásd: NEBEHAJ, 2014b.

időszakban semmi nem fogyott el. Egy másik vizsgálatban ugyanazon szolgáltató ebédjének sorsát követték nyomon hat iskolában, 3 napon keresztül (BÉNYI, 2014). A tendenciák hasonlóak voltak, még a legjobban fogyó sárgaborsó levest is csak a gyerekek egyharmada ette meg. A levest egyáltalán nem fogyasztók aránya 36–52% volt! Nem volt nagy eltérés abból a szempontból sem, hogy a hagyományos, magyaros jellegű, vagy újszerű, krémleves volt-e az ebéd. Tanulságos viszont az a megállapítás, hogy azokban az iskolákban sem fogyott jobban az ebéd, ahol nagyobb arányban vannak azok, akik nem fizetnek az ételért, tehát kevésbé tehetősek! Volt azonban a vizsgálatnak egy pozitív eredménye is: az el nem fogyasztott levesmennyiségek miatt a számított só-értékek kedvezően alakultak! Azok, akik csak kevés leves ettek 1,5–2,5 g-mal, azok, akik egyáltalán nem ettek levest 3–5 g-mal kevesebb sót fogyasztottak azon a napon. A vizsgálat végén a dietetikus által megfogalmazott általános javaslatok: a receptúrák továbbgondolása, mert az ízek elég egysíkúak és a kivitelezéskor a minőség javítása, a tálaláskor a leves hőmérsékletének optimalizálása; továbbá a pedagógusok mintaadó szerepét emelte ki. Fölvetődött azonban a leves helyének, szerepének átgondolása is.

Uzsonna

Az iskola oktatási rendjében, szervezett keretek között csak az alsó tagozatosak uzsonnáznak az iskolában, 15.30-kor. Az étkezés helyszíne minden osztálynak a saját tanterme. (10. kép) A délutáni közös leckeírás után van 10–15 percük az evésre. Aki otthonról hozott tízórait, az most is a kis uzsonnás zsákját veszi elő, van, aki a reggeli és a tízórai után immár harmadszor, a könyvek, füzetek mellett megteríti magának. Akinek napi háromszori étkezésre fizettek be, az a napos által felhozott menzás uzsonnát fogyasztja.⁸⁹ (11. kép) A tanítónő ehhez szalvétát oszt. A gyerekek mindegyikének most cserélődik a tejfoga, így igen nehezen boldogulnak a kiflivel. A tízóráira szánt kifli ugyanis kiszáradt: a reggelivel együtt érkezett, egész nap ott állt a konyhán, anélkül, hogy letakarták volna. A mellé kínált kefir sem sok jót ígér: a műanyag poharak fóliái fel vannak púposodva. A kefir szintén a melegben állt napközben. Evőeszközt a konyha nem ad mellé, ne kelljen mosogatni, így azt is szülői segítséggel, műanyag evőeszközökkel oldják meg. Ahogy kinyitják a poharat, a kefir töb-

⁸⁹ „Az 1990-es évekig a tanító néninek is tettek egy szelet kenyeret az uzsonnához egy kistányéron. Majd ez megszűnt, nem járt már a napközis tanító néninek egy szelet kenyér. Ő nem uzsonnázhathott együtt a gyerekekkel. Ezt az iskolavezetés meg is erősítette. Ezt úgy érzem, hogy visszalépés. Nem az, hogy a tanító néni majd ingyen eszik egy szelet kenyeret, hanem a társadalmi megbecsülés. ... Amikor ez megszűnt, onnan éreztük, hogy a pályánk csúszik lefelé.” Tanítónő 1.

10. kép Uzsonna az osztályteremben. (Fotó: Bági Anikó, Budapest, 2013)

11. kép A menzán kínált uzsonna. (Fotó: Bági Anikó, Budapest, 2014)

beknek ráfröccsen a ruhájára, a padlóra. A tanítónő a gyerekek segítségével még keféres ruhákat törölget, padlót mos hazaindulás előtt. A kezdeti nehézségek után azonban a gyerekek gyorsan leülnek, az evés rövid ideje alatt mesét hallgatnak. Ez a tíz perc az, amely a jó hangulatú étkezést megidézi, ha nem nézzük a tankönyvkupacokat az ételek mellett. Bár a felső tagozatosoknak még ennyi sem jut.

Családok hétköznapi és hétvégi étkezései

A családi étkezések összegzéséhez a szülők által kitöltött kérdőíveket és a szülők által készített családi heti étrendeket vettem forrásként, ezt egészítik ki a tanulók kérdőívei, melyeken szintén szerepelnek ide is utaló tételek a reggelire, tízórára és a vacsorára vonatkozóan.⁹⁰ A kutatás során készített 9 teljes háztartásfelmérés, táplálkozásvizsgálat pedig további elemzési lehetőségeket kínál a vásárlási szokásoktól a heti étrendek formálódásáig; bár mindez az összegyűjtött adatoknak csupán csak töredékét öleli fel, a további munkákhoz jelenthet majd alapot.

A felső tagozatos gyermekek 50–60%-a nem az iskolában ebédel. E nagyszámú csoportból a kérdőívet is kitöltők 82%-a otthon eszik. A déli étkezés azokban a családokban a leginkább teljes értékű, ahol a szülő vagy a nagyszülő otthon van: ez az otthon ebédelők 35%-ára igaz. Bár az időpont a tanítási órák és az utazás miatt nagyon kitolódik, a legtöbben 15 óra után tudnak csak enni! Ez nagyon felborítja az egész napi energia-bevitel természetes rendjét. Az otthon étkezők jelentős csoportja egyedül vagy a testvére társaságában ebédel, szintén 15 óra körül. A kérdőíveken csupa egyfogásos, többnyire főtt ételből álló menü szerepel, amelyet vagy az előző esti vacsora maradékából vagy a hétvégén előre elkészített fogásból melegítenek meg, így nem friss étel. A megkérdezett szülők úgy vélik, hogy még ez a nem frissen főzött étel is jobb, mint amit a menzán kínálnak. A helyzet azoknál sem sokkal jobb, akik sem az iskolában, sem otthon nem fogyasztanak főtt ételt délre, sokan a délutáni órák miatt ekkor is csak szendvicset esznek, van, aki útközben, az autóban.

Uzsonnát szinte mindenki fogyaszt otthon, még akkor is, ha alsósként az iskolában is evett már, és a napot vacsorával zárja. A kérdőívet kitöltők körében

⁹⁰ Ez utóbbi nagyon hasznos felmérési eszköznek bizonyult, mert a család minden tagjának otthoni és házon kívüli összes étkezését együtt látatja. Az étrendet kitöltő szülők közül többen maguk is rácsodálóztak a heti ételmiszerfogyasztásra. Szinte senki nem figyelte ezt így eddig egyben. Számukra is feltűnt, hogy milyen sok péksütemény, tészta, kenyér alapú étel és milyen kevés gyümölcs szerepel. A fogyasztási szokások felméréséhez, tudatosításához ez egy nagyon egyszerű, de informatív módszer.

a leggyakoribb ételek az otthoni kísétkezésen, sorrendben: csoki, szendvics felvágottal, keksz, péksütemény, gyümölcs, chips, fagy. Az otthoni, szénhidrát alapú, tartalmas kiegészítésre feltételezhetően az el nem fogyasztott vagy csak részben elfogyasztott ebéd miatt lehet a gyerekeknek szüksége. Az édesség, csemege iránti igényt bele kellene tervezni a déli menübe – nem elég egy félig zöld, ütődött alma vagy egy hámozatlan kivi szőröstől-bőröstől –, mert abban az esetben a desszert, amelyre általános igény van a napi energia-bevitel részeként, tervezetten és ellenőrizhetően lenne jelen: valódi tejtermékek, friss gyümölcsökkel kombinálva például, annak összes élettani hasznáival. A levessel kidobott zöldségek, élelmirostok, a krémlevesekkel kiöntött kalcium forrása lehetne ez is.

A válaszadó szülők 91%-ánál a vacsora az az étkezés hétköznap, amikor a család együtt étkezik. 88%-uknál megterítik az asztalt, 91%-ban van állandó ülésrend. Az időpont azonban nagy szóródást mutat az esti órákban. Előfordul viszont olyan is, ahol hétköznap egyetlen alkalommal sem, hétvégén is csak ritkán ül egy asztalhoz a család. A pedagógusok ismerik a gyerekeket, tudják, hogy kik azok, véleményük szerint a közösség kb. 15%-a[!], a kérdőívet kitöltő gyerekek 16%-a[!], aki egyedül, a tv előtt, fotelban ülve vacsorázik, akkor, amikor ő megéhezik. Van példa azonban arra is, hogy sem reggelit, sem uzsonnát, sem vacsorát nem eszik otthon a gyermek. A családok mindennapjainak megértéséhez még további vizsgálatokra van szükség, a miértekre itt most még nincs válasz.

A családok heti étrendjének – hétköznap és hétvége együtt – 27%-ában hetente hétszer; 20%-uknál hetente 5 alkalommal; 30%-uknál hetente 3–5 alkalommal; míg 9%-uknál ebédre és vacsorára is főtt, meleg ételt tálalnak. A kérdőívek és családi menüsorok alapján vacsorára a családok 38%-a tálalt főtt ételt, szinte kizárólag egy fogást. Gyakorisági sorrendben: rántott hús rizs körettel, főzelékek virsli feltéttel, rakott zöldségek (krumpli, kel), csirkepörkölt tésztakörettel, tejbegríz, gulyásleves, húsleves második fogás nélkül, illetve húsleves majd utána rántott hús. A hideg ételek közül a szendvics, meleg szendvics, nutellás kenyér a legkedveltebb.

A hétköznapokon a kérdőívet kitöltő családok 14%-a reggelizik otthon, együtt. Az otthon reggel elfogyasztott ételek köre részben megegyezik a vacsorára tálalt hideg fogásokkal, csak a kedvencek körét péksütemények és a tejre, kakaóra épülő gabonapelyhek, müzlik egészítik ki. Az otthon reggelizők egyharmada viszont csak meleg folyadékot, kakaót, teát iszik. A gyerekek többsége, ahogy korábban láttuk, az iskola menzáján vagy az osztályteremben reggelizik.

A hétvégi étkezéseket mind a gyerekek, mind a felnőttek szervezettebbnek látják a hétköznapokhoz képest. A legtöbb család ilyenkor többször is együtt étkezik: a hétvégi reggeli közös a válaszadók 79%-ánál, az ebéd a 94%-uk-

nál, a vacsora a 82%-uknál. Ez utóbbi szám viszont kisebb, mint a hétköznapokon. Hétvégén inkább a déli ebéd a kiemelt főétkezés, ezt a menüsor is igazolja. A válaszadók 50%-a hétvégén délre legalább két fogást tálal. Ezen a körön belül itt és most csak a leveseket emelném ki: a leggyakoribb a húsleves, majd sorrendben borsóleves, gyümölcsleves, zöldségleves, paradicsomleves, babgulyás, sajtkrémleves, hagymaleves, tojásleves. Az iskolai menüben leggyakrabban szereplő levesekhez képest alig van eltérés, bár a tésztalevesek száma minimális. A levesekkel kapcsolatban fentebb megfogalmazottakat ezek az adatok is megerősítik: a déli főétkezésen elvesztette kizárólagos szerepét, mint bevezető fogás. A családi szokások a hétvégéken még az esetek felében éltetik, de teljes értékű – és itt most nem a biológiai, élettani szempontokra utalok – lehet nélküle is egy vasárnapi ebéd az ő normáik szerint.

A hétfégi vacsora az ebédhez képest kevéssé kidolgozott, kevéssé tartalmaz. A válaszadók közül többen nem is ettek, volt, aki csak süteményt, volt, aki ropit. Meleg ételt csak 20%-uk fogyasztott, a csoport fele a déli maradékból, másik fele főtt tésztát, tejbegrízt, pizzát tálalt. A hideg ételek a hétköznapi vacsorákhoz közel hasonló arányban, minőségben szerepeltek.

A válaszadók felének szándékában áll változtatni a családi étkezéseken, a legtöbben a reggelit pótolnák: „nyugisabb reggelit, hétköznap rendszeresen reggelit, együtt reggelizni, ne csak egy kakaóra jutna idő”. Akik változtatnának, azok körében igen sokan egészségtudatos lépéseket tennének: a hal, zöldség, gyümölcs, teljes kiőrlésű lisztből készült termékek fogyasztását növelnék, illetve vannak, akik az édesség, a liszt mennyiségét csökkentenék. Kérdés, hogy miért nem teszik. A sófogyasztást illetően viszont a döntő többség úgy ítélte meg, hogy kevés sót használnak, tudatosan, bár a „Stop-Só” programról közülük senki nem hallott. A kényelmi termékek viszonylag magas arányban, hetente többször (3–4 meleg étkezésen) is az asztalra kerülnek sok helyen, de a válaszadó szülők 30%-a tudatosan törekszik arra, hogy a piacról beszerzett, feldolgozatlan, friss alapanyagokból főzzön. Vásárlásnál a válaszadók 40%-a számára a termék összetétele, majd a származás helye és csak ezek után a termék ára a döntés szempontja, tehát itt is tetten érhető az egészségtudatosság a válaszaik alapján, ezt azonban a teljes táplálkozáskultúra felmérése árnyalhatja.

A válaszadó családok körében nem merült föl olyan érzékelhető anyagi gond, amely az ételmiszerfogyasztásukat kirívóan korlátozná. Így a kimaradt vagy szervezetlen, elégtelen étkezéseket inkább a családi szokások indokolhatják: a napi időbeosztás, a családi munkamegosztás, a vásárlási szokások és azzal összefüggésben a családi menüsor léte vagy hiánya. Az iskolai menüt, ahogy arról korábban szó volt, csak kevesen követik figyelemmel, a menzáról, ha beszélgetnek is, akkor is csak utólag, este. Így nem lehet a családi étkezéseket, vacsorákat úgy tervezni, alakítani, hogy az kiegészítse az iskolait, ha esetleg valami „nem szeretem” étel volt délre. Már csak azért sem, mert a követ-

kező heti ételsor megtervezését, ehhez a nagybevásárlást a családok többnyire hétvégén intézik. Az iskolai menü pedig csak a következő hét elején kerül nyilvánosságra. Így nem sok esély van a hosszú távú összehangolásra, ezért kaphat szegény gyerek délre borsófőzeléket, vacsorára pedig zöldbabfőzeléket.

A családok és a menza kapcsolatát még tovább kell majd vizsgálnom, a források köre nagyon sokrétű: a kapcsolódó internetes adatok tömege óriási, például van, ahol a menzaszolgáltatással elégedetlen szülők blogot szerveztek, ahol folyamatosan gyűjtik az észrevételeiket, sajtóanyagokat;⁹¹ egy-egy cikk kommentjeiben is rengeteg adat lapul például a szülők által csomagolt uzsonnákról, saját gyerekkori emlékeikről.⁹² Amerikában ez a fajta szülői civil szerveződés már a menzareform szintjét is elérte (KALÁFA, 2011). Nálunk a menza egyelőre csak a kortárs szépirodalmat ihlette meg a retró jegyében (LACKFI, 2014).

A kutatás társadalmi hasznossága, hasznosíthatósága

A gyermekétkeztetés magyarországi jelenének rövid áttekintésére, a pillanatnyi helyzet több szempontú összegzésére eddig még nem került sor a téma irodalmán belül. A néprajzi szemléletű kutatás révén kiemelt megállapítások, a felvetett újszerű kérdések és az azokra adott lehetséges válaszok tanulságosak lehetnek mind a fogyasztók, a gyerekek, mind az iskola, a szolgáltató és a szakhatóságok felé is. A tanulmány az átalakulóban lévő rendszer működésének mindennapjaiba enged rövid bepillantást egyetlen óvoda és iskola példáján keresztül. Eredményeinek elsősorban ezen a közösségen belül lehet kihatása a jövőben, a lentebb felsorolt megállapítások, javaslatok elsősorban őket célozzák meg. A kutatás minden résztvevője érdeklődéssel várja az összegzést, a megkezdett párbeszédet a jövőben jó lenne folytatni, kiterjeszteni. De a feltárt problémák jó része nem a helyi sajátosságokból adódik, hanem magából a gyermekétkeztetés általános struktúrájából. Országos tendencia, hogy a menzán étkezők száma csökken, a jól megtervezett étrend egyre kisebb csoporthoz jut el. Ennek okait sorolhatnánk: a menza nem divat, időre kell enni, a részvétel kötelező, az étel nem olyan, mint otthon. Ezért az itt felvetett megoldandó kérdések, az újszerű látásmód szélesebb körben is hozzájárulhat ahhoz, hogy a fenntartható, a gyermekek számára is vonzó közétkeztetést eredményesebben szervezzék.

⁹¹ <http://atalakulowekerle.blogspot.hu/2013/01/kispesti-menzafigyelo-osszegyujtott.html> – utolsó letöltés: 2014. február 12.

⁹² <http://bezzeganya.postr.hu/rothado-uzsonnak-a-kisparna-alatt> – utolsó letöltés: 2014. február 12.

A menzával kapcsolatos általános vélekedéseknek többnyire érzelmi okai vannak. Az alapvető konfliktus abból adódhat, hogy a sokszínű egyéni ízlésvilágnak nem tud, nem is felelhet meg egy több száz, esetünkben több ezer főre főző nagykonyha. Az esetleges csalódásokat pedig könnyen általánosítják. A közétkeztetés működését, az étkezés menetét, de még az ételek ízét is meg kell szokni, meg kell tanulni. A magyar közoktatási rendszer ezen a téren a 3–10 éves korosztály számára ezt kötelezővé is teszi, az intézményi keretek között az étkezés alól nincs kibúvó. A felsőbb évfolyamokon viszont a rendszer egyre nagyobb mozgásteret enged a gyermekeknek és szülőknek. Élve ezzel a lehetőséggel sokan ki is lépnek, mintegy jelezve, hogy az addig megszerzett tapasztalataik alapján ők ennél jobb megoldásokat is tudnak. Magán az intézményen belül is léteznek ilyen kiskapuk, melyek a változtatás lehetőségét kínálják: a büfé, az italautomata, az otthonról hozott tízórai, a tanári példák. A menzának ezekkel kellene felvenni a versenyt.

A menza szervezeti keretei

A nemzetközi példák arra hívják fel a figyelmet, hogy a piaci alapon működő nagy étkeztető cégek helyett a kis, helyi főzőkonyhák a valóban életszerűek. A tágabb közösség és az intézmények érdekeit is ezek tudják leginkább szolgálni. A kis főzőkonyhák azok, amelyeknek az igényeit a helyi kisgazdaságok ki tudják elégíteni. Így lehet a szállítás, a csomagolás árát csökkenteni, és a szezonalitást a menüben leginkább megjeleníteni. Ebben viszont a piacorientált szemlélet, a közbeszerzési pályáztatás, a csak a legolcsóbb megoldásokat – az ételminőség rovására – preferáló rendszer ellenérdekel. Az ételminőségbiztonsági előírások (raktározásra, konyhai gépekre vonatkozóan) szinte teljesíthetetlenek iskolai szinten, csak a nagy szolgáltatók elég tökeerősek ezek kivitelezéséhez. Hiányzik továbbá egy általánosan elfogadott nyersanyagnorma, amely meghatározná azt a minimális összeget, melyből a menzai menüket ki kell állítani.

A konyhán dolgozó személyzet szakmai presztízse, anyagi megbecsülése nagyon alacsony, sokan képesítés nélkül végzik munkájukat. Ezen a téren a minisztériumi rendelet hozhat hosszabb távon előrelépést. A személyzet létszámát igyekeznek a lehető legminimálisabbra csökkenteni, holott az elvégzendő feladatok köre sokrétű. Ebből adódhatnak konfliktushelyzetek a gyerekekkel töltött mindennapok során, de ezek mindenki számára vállalható kezelése nagyon fontos a menza működése, hangulata szempontjából. Az iskola fenntartójának és az iskolának is nagyon nagy felelőssége van ebben. A konyha technikai felszereltségének színvonala (mosogatógép, megfelelő számú teríték) is nagyban meghatározza a munkavégzés színvonalát.

A 2014. évi menzákra vonatkozó miniszteri rendelet a közétkeztetés alapvető minőségbiztosítását szolgálja. A menza rendszer szélesebb körű átalakításához fontos, de nem elégséges lépés. A közétkeztetésben kínált ételek a meghatározott értékek mentén egészségesebbé válhatnak, ez a rövidtávú eredmény vitathatatlan. Félő azonban, hogy ezzel egy időben megnő a menzát messze elkerülők száma a drasztikusan megváltozott ízvilág miatt. Ennek kihatásait további vizsgálatoknak kell feltárni. A vélt pozitív hatás csak hosszú idő után válhat valóra. Másrészt a rendelet az élelmiszeripari termékek körére nem vonatkozik, holott a lakosság napi élelmiszerfogyasztásának jelentős részét az teszi ki.

A kimeneti oldalt, a hosszú távon tudatos fogyasztóvá formálást, mintaadást, mint a közétkeztetés egyik legfontosabb feladatát ez a rendelet és a ma működő struktúra egyáltalán nem szolgálja. A svéd példát, illetve Buday Péter programját, az óvodában megkezdett komplex képzést lehet ellenpontként említeni. Az oktatási rendszernek a családoktól egyre több feladatot kell átvállalniuk: már nem csak az evőeszközök használatát kell megtanítani, mint 40 éve, hanem az élelmiszerekről, az alapanyagokról, a háztartás működtetéséről a tervezéstől a főzésig egyre több mindent csak ezen keretek között tanulhatnak meg a gyerekek. Nagyon fontos lenne, hogy a táplálkozástudomány kampányai ne csak néhány iskolát érjenek el, hanem az ismeretek, gyakorlati tudással párosulva az iskolai tananyagba épüljenek be, élethosszig tartó igényt és tudást adjanak. Ehhez az óvoda az első lépéseket meg is teszi a saját keretei között. De az iskola alsó tagozatában már csak a heti egy környezetóra ad alkalmat a tapasztalatszerzésre, illetve felsőben a technika és biológia, egészségtan óra keretében tanulnak röviden a terítésről, tálalásról; illetve a táplálkozás élettani hatásairól. Az iskola a tanév végén egészségnapot szervez, ahol a délutáni foglalkozásokon az alsósok részvételével sok mindenről tanulhatnak, de csak röviden. A felsősök, akiktől viszont már tudatos döntéseket is elvárhatunk, szinte teljesen kimaradnak ebből is. Amit addig tanultak, azt is felülírják a sürgető kényszerek. A szakemberek által megfogalmazott általánosítások a családi étkezések hiányosságairól ennyire egyszerűen nem oldhatók fel. Ehhez sok idő és sok-sok munka kell, táplálkozástudományi szakemberek, tanárok és szülők összefogásával, ahogy ez a korábban mutatott példákban áll.

Az iskolai menza működése

Az iskolai étkezések időbeli kereteit a tanítási órák rendje határozza meg. Az ebédlő mérete miatt viszont korlátozott azoknak a gyermekeknek a száma, akik egyszerre, egy időben együtt ehetnek. 20 perc egy ebédre nagyon kevés, ahhoz, hogy ne csak „belapátolják” az ételt, hanem az étkezést, mint öröm-

forrást a társas kapcsolatok építésére is fölhasználják, több idő szükséges. Az ebédlő hosszabb nyitva tartása és ezzel együtt az egy-egy osztályra szabott időkeret meghosszabbítása lenne az optimális. A tanítási időt és az ebédelés rendjét rugalmasabban kellene összehangolni, hogy a déli főétkezés valóban délben legyen. A takarítást, a székek pakolását pedig nem lenne szabad az idő alatt elkezdni, amíg valaki is étkezik, mert a nyugodt, zavartalan evés a felső tagozatosakat ugyanúgy megilleti, mint a kicsiket.

Az ebédlő térhasználatát is át kellene ezzel együtt gondolni, mert a helyiség nagyon zsúfolt, falakkal tagolt. A hasznos teret is konyhabútorok, gyümölcstárolók, háztartási gépek foglalják el részben. A meglévő asztalok száma tulajdonképpen elegendő, de a köröttük lévő mozgásteret átjárhatóbbá lehetne tenni. Mivel folyamatosan vannak kisebb gyerekek is az ebédlőben, ezért az asztalok, székek egy részét kisebb méretűre lehetne cserélni, és így a kicsiktől elvárt önálló étkezés kevesebb frusztrációt okozna nekik. A gyerekeknek három-négyyszer kell sorban állniuk, a tányérokkal való közlekedés valójában az evéstől veszi el az időt és a kedvet. A tálalás menetét komfortosabbá lehetne tenni, ha a konyhai személyzet tagjai részt tudnának ebben venni. Erre más iskolában van példa: zsúrkocsin viszik ki az ételt az asztalokhoz. A terítéshez az evőeszközöket nem állítva, hanem fektetve, egymástól szétválogatva kellene tárolni, ezzel is segítve a naposok munkáját.

A napközbeni étkezések helyszínéként ki lehetne alakítani olyan kis sarkokat az épületben, ahol nyugodt körülmények között elfogyaszthatnák az otthonról hozott vagy a büfében vett ételeket. Ahol le tudnak ülni és a kézmosás, a folyadékvételi lehetőség is megoldott. Ez egyben a közösségi élet központja is lehetne. Az ivóvízhez való hozzáférés minden korosztály számára nagyon fontos, mert ha bárki tudna vizet inni igénye szerint, akkor az egyébként is súlyos iskolatáskákat nem kellene még a palackjaikkal is terhelni.

Az étkezések „sikerében” jelentős szerepe van a pedagógusoknak. Türelmük, emberismeretük, szociális érzékenységük, személyes példájuk nagyon fontos elemei az egész menzahasználat tanulási folyamatának. Ez a szerep azonban nem tanulható főiskolán, egyetemen, csak személyes tapasztalatok útján, értékét és jelentőségét azonban minden érintett fél számára kiemelten hangsúlyozni kell. Ez a fajta gondoskodás, odafigyelés lehet például az étel kínálása, a kézmosásra való figyelemfelhívás. Mindezt a felső tagozatosok sem nélkülözhetik, a tanári jelenlét nem szorítkozhat csak a rend fenntartására. A példaadásnak pedig része az is, hogy ők is együtt étkeznek a gyerekekkel. Ez abból a szempontból is fontos lenne, hogy nagyobb érdekérvényesítő képességeik révén az esetleges minőségi kifogásoknak is komolyabban hangot tudnának adni. Jobban, mint a kívülálló szülők.

A büfé áru kínálatát át kell gondolni, az ajánlások mentén újraszervezni, de nem lenne szerencsés a drasztikus, hirtelen, kompromisszumok nélküli váltás,

mert azzal éppen az önálló választásnak-vásárlásnak a közösségi életben betöltött szerepe sérülne.

A közétkeztetési cég az iskola életében

A közétkeztetési szolgáltató felé a gyerekek által kedvelt ételek sora az egyik fontos visszajelzés. De az érem másik oldala a sok hulladék. A keletkező hulladék mennyiségét naponta figyelni kellene mind az iskolának, mind a szolgáltatónak, mert az okokat ott és akkor lehetne csak tisztázni. Hosszú távon a Minta-menza-folyamat, az új fűszerezés, az új fogások bevezetése színesebbé teheti a menüsört, de a receptúra bővítésének folyamata itt nem állhat meg, új ételosztályok: előételek, saláták és főként a desszert bevezetése különösen indokolt, az adagolás korosztályokhoz való igazításával együtt.

Az étlapokat a jelen gyakorlatnál hosszabb távra, akár egy évre előre is kellene tervezni, 3 hétnél hosszabb forduló ciklusokkal. Ebben a formában, egyben nyilvánosságra hozva már több esély lenne a családok és a menza étkezéseinek összehangolására. Ez fontosabb lenne, mint a tápanyagok feltüntetése a menüben, melyek valóságértéke – mint a laboreredmények mutatják – egyébként is kérdéses lehet.

A szolgáltató nagy főzőkonyhája helyett az iskola számára kedvezőbb volna – ahogy korábban is volt – egy befejezőkonyhát működtetni, mert így az ételválasztékot nem korlátozná a szállíthatóság. A konyhai személyzettel való közvetlen kapcsolattartás pedig az otthonosság alapját jelentené.

A szolgáltató részéről más iskolák felé megvalósított kommunikációs stratégiák itt is jól használhatóak lennének. Nagy igény van a szülők részéről, hogy jobban rálássanak a menza működésének egészére, a kérdéseiket fórumokon folyamatosan feltehessék, az ételeket bármikor megkóstolhassák, megvitathassák. De akár korszerű ételkészítési technikákat is elsajátíthassanak. Ebben a folyamatban az iskolának egyfajta közvetítő, koordináló szerepe kell hogy legyen, ő a közös láncszem a szülők, a gyerekek és a szolgáltató között. A szolgáltató részéről a fogyasztói igények és vélemények folyamatos monitorozására, folyamatos visszacsatolására lenne szükség, például a hasonló felmérések, a gyerekek számára egy vélemény-levelezőláda eszközként szolgálhatnak ehhez.

A szülői felelősség kérdése

A családi étkezések heti tervezése, a bevásárlások ütemezése, az időbeosztás a háztartásszervezés egyik kulcsproblémája ma a vizsgált otthonokban. A szülőknek át kellene látniuk azt az ételmennyiséget és -minőséget, melyet a gyer-

mekük egy nap elfogyaszt, vagy ami a hulladékba kerül tőlük, hogy belássák hiányosságait, aránytalanságait. Ennek ismeretében tudnák a tízórait és a vacsorát az iskolai ebéd mellé úgy összeállítani, hogy az a gyermek egészséges fejlődését szolgálja hosszútávon. Nem is beszélve a közös családi étkezések jelentőségéről.

Nagyon hasznos lenne egy internetes fórum, amelyet minden érintett fél láthat, ahol például a szolgáltató felé jelezhetnék véleményüket, vagy akár a dietetikusuktól tanácsot, a szakácsuktól korszerű recepteket kérhetnének. Mindez a személyességet, a közvetlenséget, és ezáltal az elfogadást nagyban segíthetné.

Az első néprajzi szemléletű menzavizsgálat esettanulmánya a kommunikáció és az étkezések szervezése, lebonyolítása terén számtalan olyan pontot tárt fel, ahol változtatni lehetne a fenntartható, hosszú távon is működőképes, a gyermekek egészségvédelmét valóban szolgáló, szerethető iskolai közétkeztetés érdekében. A kutatást azonban nem tekintem lezártnak, mert a változások még napjainkban is zajlanak, azok kihatásait a jövőben is érdemes és hasznos lehet vizsgálni.

IRODALOM

ARNAIZ, Mabel Gracia

2009 Learning to Eat. Establishing Dietic Normality in the Treatment of Eating Disorders. *Food, Culture & Society*, 12, 2, 191–215.

BARBRO, Johanson (et al.)

2009 Nordic Children's Foodscapes. *Food, Culture & Society*, 1, 25–51.

BÉNYI Mária

2013 Mennyit esznek meg a gyerekek? *Élelmezés*, 10, 11, 34–35.

2014 Levesek moszlékban. *Élelmezés*, 11, 1, 10.

BÉNYI Mária – VARGÁNÉ KONYHA Edit – KACSUR Margit – JUHÁSNÉ CZULEK Katalin

2014 Kisétkezések – nagy eltérésekkel. *Élelmezés*, 11, 5, 13–14.

BUDAY Péter

2010 *MENZAREFORM*. Kézirat.

ETN

2008 *ETN: JOB. Etnologisk skriftserie*. FREDRIKSSON, Cecilia – JÖNSSON, Håkan (szerk.). Lund, Etnologiska institutionen, Lunds universitet. <http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordOID=4285811&fileOID=4285820> – utolsó letöltés: 2014. február 15.

GYURICZA Ákos

2012 Élelmezési norma – vagy mindennapi normá(la)tlanóságok? *Élelmezés*, 9, 1, 12–13.

2013 Folyadékészükséglet – (tév)hitek. *Élelmezés*, 10, 10, 36–37.

HADEN, Roger

2006 „Pandora’s Lunchbox” on Esthetic Education, Children, and Food. *Food, Culture & Society*, 9, 3, 265–274.

JÖNSSON, Håkan

2008 The Cultural Analyst. An Innovative Intermediary? In: FREDRIKSSON, Cecilia – Jönsson, HÅKAN (szerk.): *ETN: JOB. Etnologisk skriftserie*. 75–82. Lund, Etnologiska institutionen, Lunds universitet. <http://lup.lub.lu.se/lup/download?func=downloadFile&recordId=4285811&fileId=4285820> – utolsó letöltés: 2014. február 15.

2012 Ethical Aspects of Applied Ethnological Food Research. In: LYSAGHT, Patricia (szerk.): *Time for Food. Everyday Food and Changing Meal Habits in Global Perspective*. 29–43. Abo, Abo Akademi University Press.

KALAFÁ, Amy

2011 *Lunch Wars. How to Start a School Food Revolution and Win the Battle for Our Children’s Health*. New York, Penguin.

KISBÁN Eszter

1997 A főétkezés újkori szerkezetének kialakulása Magyarországon: a levesfogás. In: CSOMA Zsigmond – GRÁFIK Imre (szerk.): *Kapcsolat és konfliktusok Közép-Európa vidéki életében*. 105–115. Szombathely, Vas Megye Önkormányzata.

2009a Az étkezések szerkezetéről. In: BALI János – TURAI Tünde (szerk.): *Élet/Út/Írások*. 408–417. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – ELTE BTK Néprajzi Intézet.

2009b Táplálkozáskultúra. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz. Táj, nép, történelem I.2*. 406–425. Budapest, Akadémiai Kiadó.

2010 Arranging the Meal: The Middle-Class Three-Course Meal in Central Europe – The Soup Course in Hungary, from the Eighteenth to the Twentieth Centuries. In: LYSAGHT, Patricia (szerk.): *Food and Meals at Cultural Crossroads*. 82–91. Oslo, Novus Press.

KOVÁCS Ildikó – LELOVICS Zsuzsanna

2014 Kitekintés. Nemzeti sócsökkentő programok Európában. *Élelmezés*, 11, 6, 15–16.

KÖZÉTKEZTETÉSI

2013 PSCs [szerző nélkül]: Közétkeztetési rendelet születik. *Élelmezés*, 10, 5, 6.

LACKFI János

2014 *Paradicsomleves betűtésztával. Etető versek a menzáról Megyeri Annamária tálalásában.* Budapest, Betűtészsza Kiadó.

MATALAS, Antonia-Leda – LAZAROU, Chrystalleni – B. PANAGIOTAKOS, Demosthenes

2012 Meal Habits of Schoolchildren: Associations with Socio-Economic Factors. In: LYSAGHT, Patricia (szerk.): *Time for Food. Everyday Food and Changing Meal Habits in Global Perspective.* 237–245. Abo, Abo Akademi University Press.

MARTOS Éva – LUGASI Andrea (szerk.)

2012 *Az Országos Élelmezés- és Táplálkozástudományi Intézet története 1949-től napjainkig.* Budapest, OÉTI.

MIKKELSEN, Bent Egbert

2013 Can healthy eating at school be considered a human right? In: RÖCKLINSBERG, Helena – SANDIN, Per (szerk.): *The ethics of consumption: The citizen, the market and the law.* 412–415. Wageningen, Wageningen Academic Publishers.

2014 School – a multitude of opportunities for promoting healthier eating. *Public Health Nutrition*, 17, 06, 1191–1193.

MINEK NEVEZZELEK?

2013 [Szerző nélkül] Minek nevezzetek? – a nagy menzateszt. Az ét-lapon sonkás, a tányéron darálékos a tészta. <http://fn.hir24.hu/itthon/2013/04/26/minek-nevezzetek-a-nagy-menzateszt/> – utolsó le-töltés: 2013. március 10.

MINTAMENZA

2013 [szerző nélkül] Mintamenza – segítség, nem teher! *Élelmezés*, 10, 1, 15–16.

MORGAN, Kevin – SONNINO, Roberta

2007 Empowering Consumers: The Creative Producement of Schools Meals in Italy and UK. *International Journal of Consumer Studies*, 31, 1, 19–25.

2008 *The School Food Revolution. Public Food and the Challenge of Sustainable Development.* London, Eartscan, Taylor & Francis Group.

NÉBEHAJ Tímea

2013a A menza nem laboratórium. Az élelmezés nem patkánykísérlet. *Élelmezés*, 10, 3, 9–11.

2013b Tükör a közétkeztetésnek. *Élelmezés*, 10, 4, 17.

2013c Az oviban még van remény. *Élelmezés*, 10, 11, 36–37.

2014a Levél az olvasóhoz. *Élelmezés*, 11, 6, 5.

2014b Hulladék a konyháról – környezettudatosan? *Élelmezés*, 11, 3, 41–43.

ORSZÁGOS ISKOLAI MENZA KÖRKÉP

- 2008 Országos iskolai MENZA Körkép. Iskolai táplálkozás-egészségügyi környezetfelmérés. http://oeti.hu/download/iskolai_taplalkozas-egeszsegugyi_kornyezet_felmeresenek_első_eredmenyei.pdf – utolsó letöltés: 2014. február 6.
- 2013 Országos iskolai MENZA körkép. Iskolai táplálkozás-egészségügyi környezetfelmérés <http://www.oeti.hu/download/menza2013.pdf> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 24.

ORSZÁGOS HELYZETKÉP AZ ÓVODAI KÖZÉTKEZTETÉSRŐL

- 2009 Országos helyzetkép az óvodai közétkeztetésről. Óvodai táplálkozás-egészségügyi felmérés. <http://www.oeti.hu/download/ovoda2009.pdf> – utolsó letöltés: 2014. február 6.
- 2013 Országos helyzetkép az óvodai közétkeztetésről. Óvodai táplálkozás-egészségügyi környezetfelmérés. <http://www.oeti.hu/download/ovoda2013.pdf> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 24.

AZ ORSZÁGOS TISZTIFŐORVOS AJÁNLÁSA

- 2011 Az országos tisztifőorvos ajánlása. A rendszeres étkezést biztosító, szervezett ételmezési ellátásra vonatkozó táplálkozás-egészségügyi ajánlás közétkeztetők számára. https://www.antsz.hu/data/cms26880/szervezett_elelmezési_ellátásra_vonatkozó_taplalkozas_egeszsegugyi_ajanlas_kozetkeztetoknek_20110805.pdf?query=t%C3%A1pl%C3%A1lkoz%C3%A1s <http://www.oeti.hu/download/1222-1-mell-ajanlas.pdf> – utolsó letöltés: 2014. január 12.

Roos, Gun

- 2012 Organic Food in the Canteen: Perceptions of Organic Food among Cadets in Norwegian Defence. In: LYSAGHT, Patricia (szerk.): *Time for Food. Everyday Food and Changing Meal Habits in Global Perspective*. 321–329. Abo, Abo Akademi University Press.

SYLOW, Mine

- 2008 Tempting French Fries. Cultural Analysis as an Approach in the Development of Healthy Fast Food. In: FREDRIKSSON, Cecilia – JÖNSSON, Håkan (szerk.): *ETN: JOB. Etnologisk skriftserie*. 13–26. Lund, Etnologiska institutionen, Lunds universitet. <http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=4285811&fileId=4285820> – utolsó letöltés: 2014. február 15.

SZIRÁKI Zsófia

- 2014 A leves helye és szerepe. *Élelmezés*, 11, 3, 20–21.

VÍGNÉ SÁGI Katalin

- 2012 Kívánalmak, ésszerűség, trendek... *Élelmezés*, 9, 1–2, 4.
- 2013 Közétkeztetési szakácsverseny. *Élelmezés*, 10, 12, 13–14.

WIEGELMANN, Günter

1971 Was ist der spezielle Aspekt ethnologischer Nahrungsforschung?
Ethnologia Scandinavica, 1, 6–16.

7/2014. (IV.30.) EMMI rendelet <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK14061.pdf> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 25.

ANIKÓ BÁTI

FROM TOMATO SOUP TO QUAIL EGG

AN ETHNOGRAPHIC STUDY OF CHILDREN'S NUTRITION IN BUDAPEST

The possible health deteriorating effects of nutrition, and one of its sub-forms, school food is one of the most widely disputed topics among experts and consumers in Hungarian and in international media alike. The nationwide surveys of the responsible authorities (in 2008–2009 and in 2013) informed of a dramatic situation of children's public catering in Hungary: there was not one institution or dish that was able to match the optimal requirements set for various age groups.

These negative results formed a basis for the questions raised by the author in her research project, which has approached school food, cafeteria and meal habits from the aspect of ethnographic interpretation of nutrition. It was not the formerly investigated meals that were in the focus of this research, but, rather, the eating habits: the scene, setting, serving, social relations and temporal framework provided for food consumed in the canteen. The field sites were a kindergarten, a primary school and a supplier kitchen in Budapest. Not only pupils who ate at the canteens of kindergartens/schools and the service providing organisation, but the parents and the households of families were also involved in this micro-research. Former surveys identified the meal habits of families as a possible source of problems, but fine details did not become visible in large-scale nationwide surveys.

In the first part of the present article the author gives an overview about the reform experiments of school food, evaluates their major objectives and sustainability with regard to similar international examples. The second part analyses the outcome of the fieldwork and surveys conducted in Budapest. It focuses on the process and schedule of eating, emphasizing the negative effects of community norms, for instance the insufficient time given for lunch at the institutions under survey. After meal habits at home are presented, it becomes

understandable that the renewal program for school food in some cases is not really well-established, or even mistaken, for example in the case of soup offered for lunch. Pupils beyond the age of ten either use or reject school food in canteens primarily in compliance with the opinion of their peers. Buying the foods (chocolate bar, candy, snack, burger, coke etc.) in the tuck shop of the school is primarily an issue of prestige for them. Altogether, authorities trying to reform the system of school food should take into consideration not only healthy foods and dishes, but also the role eating plays in the life of communities. This case study is the first pilot study in order to reach a better understanding of meal habits at cafeteria via ethnographic research. The new aspects introduced by the article may help the participants to get involved in a more wholesome communication and to effectively implement the proposed reforms.

TERMÁL- ÉS ÖKOTURIZMUS-KONCEPCIÓK GYOMAENDRÓDÖN

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÁS LEHETŐSÉGEI EGY VÁROS VERSENYKÉPESSÉGÉNEK JAVÍTÁSÁBAN

A lakosság egészségének fenntartása gazdasági és demográfiai szempontból is fontos társadalmi feladat. A nyugati államokban a deklarációk szintjén az 1960-as évektől megjelent az életminőség javításának célkitűzése,¹ amely azóta a jóléti államok alapvető jelszavává vált. A megélhetést biztosító munka mellett a társadalmi együttélés és a szabadidő minősége is az életminőség legfontosabb tényezői közé tartozik.² A Magyarországon kiemelt ágazatnak számító egészség-turizmus a betegségek kialakulásának megelőzése, gyógyítása, utógondozása, valamint az emberi szervezet kondíciójának fenntartása révén az egyén életminőségének mutatóit kiemelkedően hatékonyan befolyásolja.³ Másik oldalról az egészség-turizmus fejlesztésének lokális pozitív gazdasági hatásai az egészség-turisztikai vonzerővel rendelkező településeken élők életminőségét is jelentős mértékben javíthatják,⁴ mely a társadalmi versenyképességre (SZIRMAI, 2009) ugyancsak jótékony hatást gyakorol.

2007-ben készült az első *Országos egészség-turizmus fejlesztési stratégia*, 2010-ben ennek II. része „az orvosi szolgáltatásokon alapuló gyógyturizmus fejlesztése” céljából, a 2011–2020 közötti időszakra szóló *Új Széchenyi Terv*-ben pedig az egészség-turizmus a prioritások között az első helyen szerepel a *Gyógyító Magyarország Egészségipari Program*ban foglaltak szerint.⁵ E fontos dokumentumok megalkotásában turisztikai, marketing-, területfejlesztési, környezetvédelmi, hidrogeológus, balneológus, orvos-, wellness- és műszaki

¹ Johnson elnök 1964-es kampányában tett kijelentése alapján: „Céljaink elérését nem mérhetjük bankszámlánk nagyságával, csak az emberek életminőségének javulásával” (KOPP – SKRABSKI, 2009, 37.).

² Az életminőség főbb dimenzióiról a szociológiai, pszichológiai és egészségtudományi kutatások tükrében lásd KOPP – KOVÁCS, 2006. A turizmus és az életminőség komplex összefüggéseiről lásd MICHALKÓ, 2010; MICHALKÓ – RÁTZ, 2011.

³ Az „egészség-turizmus” terminológia nálunk a 2000-ben meghirdetett Széchenyi-terv nyomán vált általánossá. A turizmus és az életminőség kapcsolatának magyarországi vonatkozásairól a 2007–2009 között elvégzett OTKA kutatás (MICHALKÓ – RÁTZ, 2006) és további kutatások alapján lásd MICHALKÓ, 2010.

⁴ A turizmus hatásairól általában lásd PUCZKÓ – RÁTZ, 1999. A turizmus szerepéről a vidék boldogulásában lásd például MICHALKÓ, 2012, az egészség-turizmus és az életminőség kapcsolatáról lásd MICHALKÓ – RÁTZ, 2011.

⁵ KINCSES, 2010; *Új Széchenyi Terv* 2011, 47–96. A program keretében 2013-ig 23 pályázat jelent meg 31,1 milliárd forint keretösszeggel.

szakértők vettek részt. Ugyanakkor e stratégiaileg fontos ágazat kutatása terén még sok adóssága van jó néhány tudományágnak. A sokáig hiányzó statisztikai adatok szisztematikus gyűjtését például csak 2010 januárjától kezdte meg a KSH, pedig ezek nélkül elképzelhetetlen a fejlesztés megfelelő irányainak kimunkálása.⁶ Ugyancsak fontos lenne a célközönség, másodsorban a többi stakeholder (piaci szereplők, alkalmazottak, egészségügyi és wellness szolgáltatók, turisztikai desztinációk lakossága) oldaláról az ún. „puha” adatokat nyújtó, interjúkon, terepmunkán alapuló néprajzi/antropológiai kutatások végzése, amely hozzájárulhat e vezető gazdasági ágazat eredményességének javításához. E kutatások szükségessége gyakran megmutatkozik az ágazatot irányító szakemberek nyilatkozataiból, a turisztikai koncepciókból, stratégiai tanulmányokból, helyzetértékelésekből.⁷ A turizmussal foglalkozó elméleti szakemberek már régóta hangsúlyozzák az interdiszciplinaritás és a komplex kutatás fontosságát.⁸ Az utóbbi évtizedekben szakterületünk és a rokontudományok képviselői is egyre többet és sokféle nézőpontból foglalkoznak a turizmus szerteágazó problémakörével.

Jómagam a tisztálkodási szokások és fürdőkultúra több mint két évtizede folytatott történeti-társadalomnéprajzi kutatása során számos résztémakört feldolgoztam, amelyek esetenként részben érintik a fürdőéletet, fürdőkultúrát is.⁹ Emellett számos magyar és külföldi fürdőintézményt felkerestem mint tisztaság- és testkultúra-kutató.¹⁰

E tanulmányban az *Ethno-lore* jelen kötetének tematikájához illeszkedve az eddigi szerteágazó tereptapasztalataim és olvasmányaim nyomán, a Békés megyei Gyomaendrődön megkezdett vizsgálódásaimból kiindulva körvonalazom azokat a problémaköröket, illetve lehetséges kutatási feladatokat, amelyek a sok szempontból periferikus, hátrányos helyzetben levő települések turisztikailag hasznosítható adottságainak kihasználásával történő fejlesztését, versenyképességük növelését elősegíthetik.

⁶ Sokáig egyoldalúan csak a forgalmi adatokat gyűjtötték. A KSH 2004-től elkezdett, a lakosság utazási szokásaira fókuszáló felméréseinek eredményei már szélesebb teret kínáltak például a turizmus és az életminőség kapcsolatának megismerésére (MICHALKÓ, 2010, 26–27.).

⁷ A helyzetértékelő és stratégiai tanulmányok a turisztikai és marketingirodalom sémáit követve egy bizonyos dimenziót láttatnak, azok a finomságok, amelyeket például egy néprajzi/antropológiai kutatás feltárhatna, ezekből hiányoznak.

⁸ Az 1950–1960-as évek „pártoló”, az 1970–1980-as évek „kétkedő”, a ’80-as évek „alkalmazkodó, megismerésen alapuló” irányzatai mellett és azokat meghaladva az 1980-as évek végén került igazán tudományos alapokra a turizmuskutatás, amely nemcsak a turizmus hatásait vizsgálja, hanem a jelenség holisztikus megközelítésére törekszik (PUCZKÓ – RÁTZ, 1999, 21–23.).

⁹ Hogy csak a leginkább idetartozókat említsem: JUHÁSZ, 1998, 2006.

¹⁰ 2007 és 2013 között Felvidék, Erdély, Dél-Bulgária, Törökország, Észtország, Finnország, Oroszország, Lengyelország és Észak-Olaszország fürdőiben végeztem terepmunkát.

A kutatás színhelye

Gyomaendrőd a Dél-Alföldi régióban, azon belül Békés megyében található 14 ezer fő lakosú város a Hármas-Körös és holtágai közvetlen környezetében, amely két egymás melletti község egyesítésével jött létre 1982-ben. Mindkét települést a török hódoltság után telepítették újra az északi országrészekből származó magyar és szlovák lakossággal (Gyomára reformátusok, Endrődre katolikusok kerültek). A három évszázadnyi (homogenizációt elősegítő) szoros egymás mellett élés ellenére a két városszész nemcsak vallásában, hanem társadalmában, és a kultúra egyéb elemeit tekintve (például nyelvjárásában és a gasztronómiai hagyományában) is a mai napig észlelhető különbségeket mutat.

1. kép Gyomaendrőd látképe. (Fotó: Weigert József)

Gyoma az 1830-ban Mezőberényből idetelepített 400 családnál evangélikus német lakossággal kiegészülve iparosodó, vásártartó mezővárossá és jó közlekedéssel¹¹ rendelkező regionális kisközponttá fejlődött. Az 1882-ben alapított Kner nyomda, amely a magyar művészi könyvkiadás csúcsát képviselte nemcsak itthon, hanem külföldön is hosszú időn keresztül (szinte máig érezhetően) jótékony hatást gyakorolt Gyoma műveltségi színvonalára is. „Gyoma, jómódú nép által lakott [...] értelmes középosztállyal és fejlődésre képes iparos és földművelő néppel...” – olvasható a Békéscsaba város színügyi bizottságának az Alföldi szinkerülettel kapcsolatos, a főispánnak írt 1901-es jelentésében.¹²

¹¹ 1858-tól már vasútja volt, majd közúti híd is épült a Körös fölött. Gyoma történetével kapcsolatban a legátfogóbb munka SZABÓ, 1977.

¹² BÉML IV. B. 401 255/1901. Idézi GLÓZIK, 2011, 168.

Endrőd rendkívül magas gyermekszámú katolikus családjaival a 19. század elejére a térség egyik legnagyobb faluja lett (1930-ban már 16.000 fő). A földnélküliek napszámosként, kubikosként vagy földbérllőként (Gyomán is) próbáltak boldogulni, s a növekvő munkanélküliség miatti elégedetlenség tömeges (főként Amerikába történő) kivándorláshoz és az 1935-ös emlékezetes csendőrsortúzhöz vezetett. Endrődön elsősorban a mezőgazdaságot kiszolgáló kézműipar virágzott. Az 1900-as évek elején már volt mezőgazdasági, iparostanonc és polgári iskola, a két világháború között szülőotthon, szegényház, járványkórház, három gyógyszertár, mozi és benzinkút is.

A szocializmus időszakában két-két nagy téesz, állami gazdaság és a szocialista iparfejlesztés eredményeképpen több nagyobb üzem (Gyomán a Kner nyomda, Körös Kazángyártó és Gépipari Vállalat részlege, a Takarmánykeverő, a Kenyérgyár, a Bútorüzem, a Háziipari Szövetkezet, Endrődön az 1949-ben alapított Endrődi Cipőipari Szövetkezet) adott munkát a két település lakosainak. Ennek ellenére – különösen Endrődről – továbbra is igen nagy volt az elvándorlás.

Az 1970-es évek községi vezetései a településfejlesztés egyik legfőbb lehetőségeként Endrőd és Gyoma várossá történő egyesítése mellett további ipari üzemek létesítését vélték célravezetőnek a párthatározatok szellemében. Az ipar fejlesztéséhez kedvező adottságot láttak a Hármas-Körös vízében, amely ipari nyersanyagként és segédanyagként is hasznosulhatott volna élelmiszeripari vagy vegyipari üzem telepítése esetén.¹³ Az elképzelés már nem valósulhatott meg, az 1980-as évekre az ipar fejlődése megtorpant, a rendszerváltás után pedig a helyi üzemek sorra megszűntek, esetleg privatizálták ezeket, s az új gazdasági-piaci körülmények között csupán néhány meglévő, vagy újonnan alapított ipari vállalkozás tudott talpon maradni. A téeszek megszűnésével a földek nagy része is magánkézbe került. A térségben igen magas a munkanélküliség, és ennek következtében folyamatos a fiatalok külföldre vagy városba költözése, a társadalom elöregedése.

A helyi önkormányzat és elit hosszú ideig alapvetően a gyomai termálfürdőre, az utóbbi néhány évben pedig a helyi természeti adottságokra alapozott turizmus fejlesztésében látja az egyik kitörési lehetőséget.

A kutatás módszerei, forrásai

Gyomaendrődi tanulmányomat elsősorban az itt folytatott kvalitatív terepmunkámra alapoztam. Az 1980-as évek vége óta több alkalommal végeztem nép-

¹³ A legszükségesebbnek a térségből hiányzó műtrágyagyár létesítése látszott (BENKE, 1977, 248.).

rajzi gyűjtőmunkát a tisztálkodással, fürdőkultúrával kapcsolatban, később egy OTKA program keretében táplálkozás témakörben vizsgálódtam.¹⁴ Minthogy a szülővárosomról van szó, a terepmunkán kívül is minden évben eltöltöttem itt néhány hetet, így „kívülről” is volt némi rálátásom a rendszerváltás óta itt lejajlott társadalmi-gazdasági változásokra. A turizmus témakörben interjúkat készítettem a város egyes turisztikai kulcsszereplőivel,¹⁵ a társadalmi-kulturális elit néhány képviselőjével,¹⁶ illetve számos helyi lakost is megszólítottam a termálvízre, gyógyfürdőre és turizmusra vonatkozó kérdéseimmel. Tanulmányoztam a helyi lapokat és helytörténeti irodalmat, a város, a kistérség, a Dél-Alföldi régió turizmuskoncepcióit és a nemzeti turizmus-stratégiákat az ezredfordulótól kezdve. Ugyancsak átnéztem azokat az országos és helyi turisztikai kiadványokat, szóróanyagokat, valamint internetes felületeket, amelyekben a város turisztikai desztinációként jelenik meg. Mindezek alapján a következő – ebben az előtanulmányban is csupán részben megválaszolható – kutatási kérdések körvonalazódtak, amelyek kifejtése számos – egy nagyobb szabású kutatás keretében vizsgálendő – további problémakört vet fel.

- Mikor és milyen formában jelent meg a fürdőkultúra és a turizmus a térségben, milyen előzményei, hagyományai vannak?
- Hogyan illeszkedik a kisváros gyógyfürdője az országos és regionális egészségturizmus-termálfürdő hálózatba, és milyen szerepet tölt be a település lakóinak életében?
- Hogyan változott a település turizmuskoncepciója az országos trendek, a pályázási lehetőségek és a helyi politikai erőviszonyok függvényében? Milyen módon tudja a település kihasználni a turisztikai lehetőségeit, milyen módon teremti meg a saját arculatát?

A fürdőkultúra és a turizmus előzményei a térségben a rendszerváltásig

E történeti áttekintésben igyekeztem összegyűjteni mindazokat a múltbeli jelenségeket, történéseket, hagyományokat, amelyek a jelenkori gyomaendrődi egész-

¹⁴ A turizmus témájához kapcsolódva a paraszti, parasztpolgári fürdőletről a gyomai adatokkal lásd JUHÁSZ, 1998, 2006. *A Magyar táplálkozáskultúra Európában az ezredfordulón* című, T 043044 számú OTKA program keretében született tanulmányok: JUHÁSZ, 2009, 2013.

¹⁵ A helyi Turisztikai Desztinációs Menedzsment szervezet néhány tagjával, a polgármesterrel, a fürdőigazgatóval, a város közösségi honlapjának szerkesztőjével, vendéglátókkal. Itt köszönöm meg valamennyi adatközlőm segítségét, valamint Hornok Ernő és Weigert József fotóit.

¹⁶ Civil szervezetek képviselőivel, a független városi lap szerkesztő-újságírójával, a kulturális intézmények vezetőjével.

ségturizmus (pontosabban termálfürdő-turizmus), valamint az újabban előtérbe került ökoturizmus előzményeinek tekinthetők. Egy ilyen áttekintés hasznos lehet akkor, amikor a városvezetés, vagy a turizmuskonceptiókat megalkotó testület olyan turisztikai terméket, városarculatot szeretne, amely a helyi hagyományokból¹⁷ táplálkozik, vagy egyenesen arra épül. Természetesen elképzelhető sikeres és versenyképes turizmus-stratégia enélkül is,¹⁸ azonban úgy vélem, a döntések meghozásánál mindenképpen hasznos a helyi tradíciók alaposabb ismerete.

Az „egészség- és ökoturizmus” fogalmakat gyakran használjuk a közbeszédben, úgy gondoltam, hogy nem árt a fellelhető sokféle definíció¹⁹ alapján legalább általánosságban meghatároznunk, mit is takarnak ezek a fogalmak.

Az *egészségturizmus* a turizmusnak azon területét jelenti, ahol a turista utazásának fő motivációja az egészségi állapotának javítása vagy megőrzése, tehát a *gyógyulás* vagy a *megelőzés*. Ebből adódóan az egészségturizmuson belül két alszektort – gyógyturizmust és wellnessturizmust (SMITH – PUCZKÓ, 2010), újabban az *Országos Egészségturizmus Fejlesztési Stratégia* szerint a fürdőturizmus kapcsán három fő tematikus fejlesztési irányt különítenek el: a *gyógyító víz* (balneológia), a *regeneráló víz* (wellness) és a *szórakoztató víz* (élményfürdők, csúszdaparkok, sport) elnevezésű programokat.

Az *ökoturizmus* az 1990-es évektől használt fogalom, amely az utóbbi évtizedben jelent meg nemzetközi és hazai turisztikai termékként, napjainkra pedig már a turizmus önálló szakágaként szerepel az oktatásban és a gyakorlatban is. Kapcsolódik hozzá a *fenntartható fejlődés* fogalma, s a kettőt összekapcsolva a legutóbbi magyarországi turisztikai irodalomban és stratégiákban már a *fenntartható turizmus* terminust is használják, az elnevezés szintjén is utalva arra, hogy az ember és környezet harmonikus kapcsolatát, összhangját a középpontba helyező jelenségkörrel van szó.²⁰

A fürdőélet előzményei

A polgári létforma egyik fontos eleme volt a dualizmus korában felvirágzó fürdőélet, amely a gyógyhatás mellett kikapcsolódási, pihenési formát is jelentett.

¹⁷ Ehhez lásd például FEJŐS, 1990; PUSZTAI – NEILL, 2007; BARTHA, 2007; NAGYNÉ SALLAI, 2007; FÜZES, 2009; SCHLEICHER, 2010; SZABÓ, 2011; SÁRI, 2012.

¹⁸ Mint például Pusztamérgezes esetében, ahol nem a helyi tradícióra építettek, hanem a konkrét adottságokból kiindulva kreatív módon alkottak arculatot kitalált hagyományokra alapozva (PUSZTAI, 2003, 2007).

¹⁹ Az *egészségturizmus* összetett fogalmának meghatározásával kapcsolatban nem alakult ki konszenzus sem a turisztikai, sem pedig az egészségügyi szektorban, és az egyes országokban használt definíciókat illetően is jelentősek a különbségek. Az ökoturizmus értelmezése is sokszínű és számos más fogalom kapcsolódik hozzá, mint például *alternatív*, *aktív* turizmus, jelezve, hogy valamiképpen a *tömezturizmussal* ellentétes szemléletű kikapcsolódási, utazási formáról van szó (vö. SMITH – PUCZKÓ, 2010).

²⁰ A fogalom közérthető formában történő kifejtését lásd BEREZC et al., 2008, 3–7. A néprajztudomány felől közelítve az ökoturizmus kérdéséhez vö. GRÁFIK, 2000.

Békés megyében – Gyopárosfürdőt kivéve²¹ – fürdők eleinte nem turisztikai, hanem inkább a helyi polgárság szabadidős igényeinek kielégítésére, illetve közegészségügyi céllal létesültek. A megyében Gyula és Békéscsaba után Gyoma volt a harmadik település, ahol 1888-ban tisztasági fürdő létesült – a korabeli gyakorlatnak megfelelően a gőzmalom mellett.

A fürdő, különösen a tisztasági fürdő mint intézmény, kifejezetten városi képződmény, a városiasság egyik fontos jele. A parasztfürdő teljesen más: nem elsősorban higiéniai vagy polgári szabadidős, hanem sokkal inkább rituális, esetenként vallási és nagyon gyakran gyógyítási célokat szolgál.²² Természetesen léteznek kapcsolódási pontok, a parasztfürdőből is válhat idővel úri fürdő, de ekkor már inkább üdülőhelyként definiálhatjuk. Gyomán tehát már 1888-tól a városi-polgári jelleget erősítette a Tisza-malom mellett megnyitott tisztasági fürdő, amelynek híre a megyeszékhelyig jutott: „Gyomán nagy ünnepélyességgel készülnek, mint halljuk az új fürdőházat megnyitni, ami mindenesetre az élénk társadalmi élet jelensége, másrészt pedig jele annak, hogy a gyomaiak érzékkel bírnak a közegészségügyi viszonyok iránt. A fürdőmegnyitásra, vagy talán inkább egy kis barátkozásra Gyuláról is többen készülnek átmenni Gyomára.”²³

A tisztasági fürdő hamar népszerűvé vált az iparos-kereskedő réteg, illetve a jobbmódú parasztság körében, úgyhogy 1909-ben már korszerűsítették,²⁴ és egészen a gőzgépek leszereléséig, 1947-ig üzemelt. Pataki Béla adatai szerint a fürdő a következő egységekből állt: egy gőzkamra, 4 fürdőkád, egy meleg és egy kisebb hidegvizes medence.²⁵ A kádasba házaspárok, családok együtt mentek be, a medencés közös fürdőben pedig férfi- és női napok voltak, ahol a korabeli gyakorlat szerint kötényben²⁶ fürödtek. A fürdő tisztasági célokat szolgált elsősorban, de a medencés-gőzkamrás részleget a büfés pihenőszobával már a mai wellness előfutárának is tekinthetjük.

Bementünk, volt egy előcsarnok, akkor volt egy folyosó, baloldalt volt egy hosszú, ilyen pihenőszoba, meg ott volt a kantinos, ott lehetett ruszlit venni, [...] meg ilyen keverős málnát árult az öreg [...]. Csak kötőbe lehetett fürödni, a nőknek is. A fürdőterembe, ahol a medencék voltak, [...] a falból kiállt 3–4 zuhanyrózsa, mert kötelező zuhanyozás volt, [...]

²¹ A megyében az első szó szoros értelmében vett gyógyfürdőhely a sziksós tóra az 1869-ben épült, és a századfordulótól felvirágzó Gyopárosfürdő.

²² A parasztfürdőhelyekről részletesebben lásd VAJKAI, 1955. A paraszti, parasztpolgári, polgári fürdőélet összehasonlításáról lásd JUHÁSZ, 2006, 129–148.

²³ *Békés*, 1888. június 17.

²⁴ BÉML, IV.B. 413. b. 1467/1909.

²⁵ Az 1910-es statisztikák szerint Magyarországon 311 nyilvános tisztasági fürdő működött (174 városban, 134 községben), így a népesség alig több mint egynegyede tudott a saját lakóhelyén megfürödni (PATAKI, 1914).

²⁶ A budapesti fürdőkben az 1990-es évekig élt ez a gyakorlat, ma már csak a Rudas fürdőben létezik nem koedukált fürdés.

volt egy gőzkamra, ahol három kakasülő volt csinálva, vasajtóval, ahol én adagoltam a gőzt magamra. Mellette volt egy forróvizes medence, és közvetlen mellette egy kisebb hidegvizes, úgyhogy a bátrabbak azok azt csinálták, hogy a kettő közötti keskeny falat megfogta, és a melegből átugrott a hidegbe, de úgy, hogy utána meg egyből a melegbe, vót az vagy 36 fokos. És akkor ott ugrált oda-vissza. (SZ)

Hú! á, nagyon bírtam! Oda megint csak a tehetősebbek mentek, mert elég drága volt a belépti díj. Engem nagyapám vitt oda 923–24-be, mint kiskölyköt. Vót olyan kádas is, olyan nagyok. Lépcsőn kellett lemenni, olyan márványszerű valami. [...] Te mentél, mán engedték is bele a vizet, vagy amikor mán elmentek, teleengedték, oszt ha jött valaki, mán mehetett is befele. Ott lehetett jól tisztálkodni, szappanozni. Vót masszázs is. Cajgl József nevű koma vót a fürdőmester, lehetett masszíroztatni is. (JL)²⁷

2. kép A Tisza malom épülete ma. A hajdani fürdő a jobboldali todaléképületben volt, az elején lévő bejárati részt a fürdő megszüntetése után elbontották. (Fotó: Juhász Katalin)

Gyomán 1908-ban már egy zsidó rituális fürdő is működött a zsinagóga mellett. Erről egyelőre részleteket nem tudunk, csak a létezése bizonyos. A környéken legközelebb csak Mezőberényben, Szarvason és Szeghalmon volt fürdő, a járás pedig kifejezetten rosszul ellátottnak minősült.²⁸ Az 1910-es adatok szerint a 11 és fél ezer lakosú Gyomán évente 4080 fürdőlátogatás történt a tisztasági fürdőben, amely azt jelenti, hogy 100 lakosra évente 34 fürdési alka-

²⁷ Az adatközlőimet monogrammal különböztetem meg.

²⁸ A járás lakosságának csak 46,4%-a élt fürdővel ellátott településen.

lom, 403 lakosra egy fürdőkád jutott, s ezzel a megyében Mezőberény mögött az előkelő második helyet foglalta el. Endrődnek ekkor a maga 13 és fél ezer lakosával nem volt fürdője.

Gyomán igen kedvező feltételei voltak a nyári fürdőzésnek is, hiszen a községet mintegy körülöleli a Körös folyó és annak holtágai. Ennek megfelelően a lakosság lejárt fürödni, tisztálkodni a három fürdésre alkalmas partszakasz közül a lakóházához legközelebb esőre. Egyfajta „turisztikai-szolgáltatás kezdeménynek” tekinthetjük azt az 1970-es évekig meglévő gyakorlatot, mely szerint az átöltözés némi ellenszolgáltatás fejében a gát melletti házak valamelyikében történt.

Ín 1922-be vótam ott először anyámmal fürdeni. [...] háznál ötöttünk. ott ilyen nádas házak vótak, oszt adtak egy pár fillért, hogy engedje meg, hogy a szobába felötözön. [...] A nők térgyen alul érő szoknyában. A fürdőruha olyan vót. Nővérem is, anyám is jöttek lefele, oszt olyan térgyig érő ruha vót... Belementek a vízbe, oszt otán átötöztek. Fírfiaknak nem lehetett felsőrisz nélkül fürdeni. Lejött a főszolgabíró, oszt ha nem vót rendesen felötözve, megbüntették. Volt olyan, hogy anélkül fürödtünk, minden... megláttuk, hogy jön a gáton a főszolgabíró, szaladtunk befele, oszt vettük fel az atlétatrikót. (JL)

A polgári és paraszti attitűd ebben a szabadidős tevékenységben is különbözött. Míg a parasztságnak inkább munka utáni tisztálkodási lehetőséget, vagy a nyári melegben történő felfrissülést, addig a polgári rétegek számára egyfajta „egészséges”, friss levegőn, természetben, piknikezéssel eltöltött aktív hétvégi kikapcsolódást jelentett. Ez a különbségtevés adatközlőm szavaiból is világosan érzékelhető.

... a tömeg inkább fürdőzött, így, olyan nagy melegbe lejöttek és akkor tisztálkodtak is. Akkor nyáron lejöttek, osztán nem vittek azok még szappant se, csakhogy mégis hogy vízbe értek. [...] Még a cséplőgéptől is eljöttek, oszt fürödtek lefele... porosan, piszkosan. [A polgári rétegek] általában 'szombat-vasárnap jártak. Lejöttek, oszt ott vótak naplementéig. Mikor ment a nap lefele, oszt a fűzfák közt gyönyörűn látszott, akkor mán pakoltak, mentek az emberek haza. Hoztak le ennivalót, oszt ottan ott kosztolgattak. (JL)

A 20. század első felében országszerte egyre több fővenyfürdő és folyami fürdő létesült – vidéken is. Az első ilyen fürdőt fából készítették, gyakran szétszedhető és újra összerakható szerkezettel, és csak szezonálisan állították fel őket a vízpartokon. Általában kabinsorral körülkerített vízparti telepek vol-

tak ezek, ahol ún. „kosarakat”, vagyis deszkákból kialakított medencéket is készítettek, amelyeken át tudott folyni a víz, így nem volt szükség vízcserére, vagy bonyolult szárazföldi építményekre.

A fürdőzés mint tisztán szabadidő eltöltési forma gyűjtéseim alapján a parasztság életében a két világháború között kezdett megjelenni, de akkor is csak a polgárosultabb rétegek körében. Ez az az időszak, amikor hirtelen megnőtt a kiépített fürdőhelyek, uszodák, gyógy- és gőzfürdők száma.²⁹ Gyomán a növekvő igények nyomán 1929-ben Wagner Márton fakereskedő nyitott fából épített, komplett szolgáltatásokkal ellátott, beléptidíjas strandfürdőt a Körös partján. Ezt követően még inkább szétvált a polgári és paraszti gyakorlat: a tehetősebbek a kiépített kabinos fürdőbe jártak, és élvezték a fizetős szolgáltatásokat, míg a fürdő kerítésén kívül a parasztok és kisebb jövedelműek továbbra is a hagyományos módon lubickoltak (és tisztálkodtak). Az aktív turizmus csírájaként értelmezhetjük a bérelhető csónakok meglétét a komplett strandfürdői infrastruktúra mellett. Ezt a korábban már meglévő, turisztikainak is nevezhető ellátást hiányolta adatközlőm 1992-ben, amikor Gyomaendrődön már fellendülőben volt a turizmus.

Mán a harmincas évekbe mán vót ott egy nagyon komoly valami: 82 kabin volt! [...] A vízparton volt egy nagy kosár fából, [...], egy homokozó, fodrászműhely, telefonfülke és cukrászda! [...] Hisz éppen ezt mondom itt ezeknek, meg Frankónak [polgármester]. Uram, itt telefon volt, a gátrul deszkaút vezetett le! Női-férfi fodrászat volt. És még volt egy valaki, az meg sütött-főzött, ott lehetett enni mindenféle dógokat. Na, ide oszt pénzér lehetett bemenni, még azt is tudom, hogy a miénk az 56-os számú kabin vót, mer bérelt kabinunk vót. 6 pengő volt egy évre, de az akkor olyan nagy szó volt, hogy 2 pengő 50 fillér volt egy mázsa búza. Hát, aki oda bejött, az a felsőbb gazdaosztály vót. (Ettül erre meg arra olyan 150 méterre vót a mindenki strandja. Ide te idementél, levetkeztél, oszt itt belementél a vízbe, itt nem kellett fizetni abba a két ódalba.) Vótak osztán csónakok, lehetett bérelni ilyen evezős csónakokat. Vót egy ilyen moló, egy ilyen kikötő stég, oszt oda vótak kötve a csónakok. Na oszt jött a háború, az emberek szétszaladtak, aztán meg széthordták az egészet tüzelőnek. Még 46-ba vót hat vagy hét kis kabin, azóta nincs egy se! Na, hát ez borzasztó szégyen. (JL)

²⁹ Az 1937-es statisztikai összeírások szerint 337 fővenyfürdő, 97 uszoda, valamint 162 gyógy-, gőz- és tisztasági fürdő, összesen 596 fürdőintézmény működött az országban. A számítások szerint nyaranta naponta maximum mintegy félmillió ember fürödhetett meg ezekben az intézményekben. Az Alföldön egyenletes eloszlásban helyezkedtek el ezek a fürdők. Bővebben lásd JUHÁSZ, 2006, 142–143.

A polgárosodás hatását, a korszerű személyi higiéne iránti belső igény szélesebb körű meglétét mutatja az is, hogy nemcsak a belterület polgári lakossága, hanem a tanyai gazdálkodók is éltek a környezetükben adódó újfajta tisztálkodási lehetőségekkel. A Gyomával szomszédos Dévaványa határában levő tanyák kisbirtokos gazdái a szikes talajba ásott kutak „borzasztó kemény” vizét nem tudták sem mosáshoz, sem tisztálkodáshoz használni, mert a szappan nem habzott benne, ezért erre a célra esővizet gyűjtöttek. Egy 1938-as születésű férfi emlékezete szerint a tanyájuk 10 km-es körzetében egyetlen fűrt kút volt, „el is keresztelték gyógyvíznek”. Az ottani gazda családját „Fürdős Tóték”-nak hívták, mert a környékbeli tanyák lakói számára – három kádas fürkéből álló – „szabályos”, beléptidíjas fürdőt nyitott. Amikor csak az időjárás engedte, több kilométer távolságból is egész családok jártak ide gyalogosan vasárnaponként. A vizet a kádakhoz csatlakozó fafűtéses fürdőhengerekben melegítették. Egy család ment egy helyiségbe. Az édesanya előbb megfürdette a gyerekeket, aztán segédkezett a férjének a fürdésben, végül maga is megfürdött (ugyanabban a vízben). Szappant, törölközőt, tiszta ruhát vittek magukkal, és az útra egy kis elemózsiát. Ez a példa már azt mutatja, hogy a paraszti rétegek milyen formában vehették át a polgári típusú fürdőintézmények mintáját.

3. kép Szabadstrand a gyomai Körös-parton. (Fotó: Hornok Ernő)

Az 1948-ban bekövetkezett kommunista hatalomátvétel alapjaiban rendezte át a társadalmi viszonyokat, ennek keretében felszámolta a '45 előtti virágzó (polgári) civil kulturális és társadalmi életet. A Körös-parti fából készült fürdőtelep az enyészete lett, a tisztasági fürdő is megszűnt, a lakosok csupán nyaran-

ta, a folyóban fürödhetek. A Gyomai járás és a hozzá tartozó községek tanácsi vezetése az államosítás és téveszesítés, valamint a belterületi villamosítás, járda-építés és a „szocialista” egészségügyi, gyermekjóléti, oktatási, kulturális intézményrendszer kiépítését követően csak az 1954–1958 közötti választási ciklusban kezdett fürdőépítéssel foglalkozni. A járásszerte végzett olajkutató fúrások várható eredményeként a fürdők többségét eleve termálvízre tervezték.³⁰

A gyomai Liget Fürdő

A község keleti részén a Holt-Körös melletti évszázados fákból álló közel 20 hektáros Erzsébet-liget már a századforduló óta kedvelt pihenőhelye volt a lakosságnak. Fürdő létesítésére ennél alkalmasabb környezetet elképzelni sem lehetett. Anyagi lehetőség híján részben társadalmi munkával a községi tanács kőműves brigádja építette 1954-ben az első 15x25 méteres medencét, amely vizét a Körösből csővezetéken kapta.

A kezdeti ellenérzések³¹ hamar megszűntek, az új strandot megkedvelték, egy év múlva már úszóversenyeket rendeztek. (Emellett a folyami fürdőzés is változatlanul népszerű maradt az 1980-as évek közepéig.) A medence víz-cseréje azonban nem volt megfelelő, a víz minőségét fürdésre alkalmatlannak minősítették. A vízellátást végül is a nagyalföldi kőolajkutató program keretében az 1957-ben a fürdő területére kijelölt, ám a főtéren megvalósult³² kísérleti fúrással sikerült megoldani, amely során olajat nem találtak, de a feltörő termálvizet a fürdőbe is bevezették. A termálvízzel töltött medence és a mellé épült fűthető öltözőhelyiség lehetővé tette az egész éves nyitva tartást. „...*télen is kijártunk. A zuhanyozó is a csak a szabadba volt, és ilyen nádszövettel volt körülveve. [...] Télen nem használtuk a zuhanyt. Szaladtunk bele egyből a vízbe, mer hideg volt. [...] állandóan folyt befele a melegvíz, és a túlfolyón meg ment bele a Körözsbe.*” (SZ)

A gyomai községi tanács a helyi üzemek, vállalatok és szövetkezetek összefogásával 1959 tavaszán nyitotta meg a Liget Fürdő új épületét tíz káddal, két zuhannyal, két kis medencével, ágyakkal berendezett pihenőhelyiséggel, büfével, fodrászattal és pedikűrrel. Az alkáli-hidro-karbonátos gyógyvíz³³ be-

³⁰ 1958-ban Endrődön, Dévaványán és Ecseghalván tervezték strandfürdő építését (GAJDÁCS, 1958, 5–6.).

³¹ Sokan nehezményezték, hogy a közparkból fákat kivágva hasították ki a fürdő helyét ahelyett, hogy a tanácsi dolgozók ligettel szomszédos veteményeskertjeit számolták volna fel.

³² „*Farkas útbiztos úr járta ki a járási tanácsnál, hogy a fúrás a főtéren legyen, ahol a régi kastélyhoz tartozó nagy magtárat tervezték gőzfürdővé átalakítani a lakosság tisztálkodásához*” (SZ).

³³ A víz mozgásszervi panaszok, idült ízületi gyulladások, idegrendszeri és nőgyógyászati megbetegedések kezelésére alkalmas, ivókúrára is ajánlható, elsősorban idült savtúltengés, gyomorhurut, nyálkahártya-betegségek, emésztési zavarok, gyomorégés, gyomorfekély esetében.

4. kép A gyomai fürdő legelső medencéje. (Korabeli képes levelezőlap)

vizsgálása és a fürdő szolgáltatásai alapján az Egészségügyi Minisztérium a fürdőt 1960-ban gyógyfürdővé nyilvánította.

A kinti fürdőt is bővítették: előbb egy ülőpadkás gyógymedencével („öregéké”) és gyermekklubickolóval, majd mögöttük egy 15x50 méteres, fokozatosan mélyülő nagymedencével („hátsó”), és a területet szegélyező kabinsor, illetve egy lapos tetejű büfé-napozóterasz is megépült. Ezzel a fürdő elnyerte azt a formát, amelyben mintegy négy évtizeden keresztül egyre népszerűbbé válva működött.

A gyomai fürdő első virágkorának az 1960–1980 közötti időszakot tartjuk – legalábbis a helyi lakosság életében betöltött szerepe szerint. Míg a hidegvizes első strand még elsősorban csak az ifjúság sportos találkozóhelye és az úszóedzések színtere volt, a termálvíz bevezetése után, és főként, mikor

5a–5b. kép A gyomai Liget Fürdő előcsarnoka és benti gyógymedencéje az 1960-as években. (Korabeli képes levelezőlap)

6. kép A gyomai Liget Fürdő az 1970-es évek elején. (Korabeli képes levelezőlap)

a fedett fürdő is megépült, már minden korosztály használta. Az 1960-as években a fürdő a heti tisztálkodás népszerű közösségi helyszíne lett, ahol kényelmesen és a vízmennyiség korlátozása nélkül lehetett fürödni. Ősztől tavaszig a kádas, a nem koedukált „közös” és a két zuhanyfürdő elsősorban a tisztálkodás, másodsorban gyógykezelés célját szolgálta, ugyanakkor természetesen a nagy látogatottság élénk társaséletre is alkalmassá tette. Különösen jellemző volt ez a péntek-szombat-vasárnapi napokra, míg a többi hétköznapokon inkább a gyógykezelés funkció dominált. Nyaranta a strand forgalma igen magas volt, ugyanis az óvodásokat is rendszeresen vitték, a nyári szünetüket töltő iskolások pedig már 7–8 éves kortól önállóan jártak, s akár egész napjukat is ott tölthették, míg a szülők dolgoztak. A fürdőben sok volt az ismerős, így a gyerekek semmiképp nem maradtak felügyelő szemek nélkül. A belépő minden gyomai alkalmazott számára nagyon kedvezményes volt, hiszen a helyi vállalatok és termelészövetkezetek dolgozóiknak kabinokat béreltek. Az 1970-es évek derekán a vízvezetékek kiépítésével a fürdőszobás lakások száma ugrásszerűen megnőtt, s ezzel a fedett fürdő funkciója is megváltozott, ettől kezdve már leginkább a betegek, a gyógyulást keresők látogatták.

Az endrődi bogárzói fürdő

Az 1959-es endrődi olajkutató fúrás eredménye az Endrődtől északra, a Peresholtág mentén, a Bogárzó-zug és a Pap-zug közötti szakasztól 100 méternyire, a 46-os útról földúton megközelíthető, 70 °C termálvizet adó hévízkút. Lakos-

7. kép Az endrődi Bogárczó fürdő maradványai. (Fotó: Hornok Ernő)

sági összefogással épült itt két kis medence és néhány kabin, amelyet a környékeliek az 1980-as évekig használtak. A holtág közeli kanyarulatának nevééről „Bogárczó”-ként is emlegetett egyszerű fürdőhely virágkorában a székelyföldi kis parasztfürdők hangulatára emlékeztetett. A medencéket mindig kora reggel töltötte meg a községi tanács gondnoka tiszta termálvízzel, hogy mire a fürdővendégek megérkeznek, elviselhető hőfokúra hűljön.³⁴

A funkcióváltás: tisztasági fürdőből turisztikai célpont

A gyomai Liget Fürdő és az endrődi bogárczó fürdő létesítése és üzemeltetése abba az általános koncepcióba illeszkedett, amely az egész Alföldet behálózó olajkutató fúrások nyomán nyert termálvíz hasznosítására közfürdők építését tartotta célszerűnek. Ennek nyomán a termálfürdők ma is egymást érik a térségben. Az 1950-es évektől az 1970-es évek közepéig ezek a fürdők a szociálpolitika részeként elsősorban a helyi lakosság igényeit szolgálták ki. Az endrődi termálfürdő megmaradt falusias helyi fürdőnek, míg a gyomai fürdő 1960-as gyógyfürdővé nyilvánítása egyben az országos és regionális hálózatba kerülését is jelentette, s ezt a pozícióját a legutóbbi időkig tartani tudta. A Liget Fürdő környezeti adottságai, a tiszta levegő, a kellemes klíma (a nyári hónapok

³⁴ H. E. közlése szerint a fürdőt Fodor István működtette, aki később a nagylaposi Fortiko Kft. termálvízzel fűtött növényházában is tulajdonos volt. További fényképek: <http://www.gyomaendrod.com/terkep/bogarzo-zug> – utolsó letöltés: 2014. szeptember 9. A Körös-Sárréti útikalauz túraleírása: <http://www.kvte.hu/ksar/t33.htm> – utolsó letöltés: 2014. szeptember 9.

középhőmérséklete 20 °C fölött van, a napos órák száma több mint 2000), és nem utolsósorban az alacsony árak vonzották a nyaralókat. A turizmus megjelenése az 1970-es évek közepétől datálható a gyógyfürdőben, eleinte elsősorban a belföldi vendégek, az 1980-as évektől a kemping megnyitásával pedig már a szocialista országokból érkező vendégek száma is növekvő tendenciát mutatott. A gyomai fürdő nyári látogatószámát ugyancsak megnövelték a közeli ifjúsági táborban és a gimnáziumi, szakiskolai kollégiumban táborozók – éppen a fürdő miatt lett Gyomaendrőd kedvelt nyári táborozóhely. „Új jelenség a növekvő idegenforgalom, melyben fontos szerepe van a Dévaványa felé vezető út mellett, kellemes környezetben levő gyógyvizű Liget-fürdőnek” – olvashatjuk egy 1981-es kiadású útikönyvben (GÁL, 1981, 197.).

Az 1990-es években a növekvő idegenforgalom és az újabb egészségügyi előírások miatt a strand medencéit felújították és vízforgató berendezéssel látták el. 2003-ban a fürdő önálló városi intézményből 100%-os önkormányzati tulajdonú, de nyereségorientált vállalkozási formában működő gazdasági társasággá alakult át Gyomaendrődi Liget Fürdő Kft. néven. A városi önkormányzat sikeres pályázatainak³⁵ keretében 2004-ben valósult meg egy új fedett uszoda építése, a korábbi gyógyászati épület rekonstrukciója, bővítése, vendégszobák kialakítása és egy új üzemviteli épület. A fürdő területén 2006-ban fűt, egyelőre még nem üzemelő termálkút hosszú távon biztosítja a megfelelő mennyiségű és minőségű termálvizet nemcsak a medencék vízellátásához, de a fűtés gazdaságos üzemeltetéséhez is.

Ez a fejlesztés a 2002–2004 közötti átmeneti vendégszámcsökkenést követően megalapozta a fürdő népszerűségének ugrásszerű megnövekedését. 2011-ben a gyomaendrődi Liget Fürdőt több mint 115 ezer fürdővendég kereste fel. A 2007–2009 közötti időszak magas vendégforgalma után az elmúlt évek vendégforgalmi adatai ismét enyhe csökkenést mutatnak. Ez részben köszönhető a válságnak, részben pedig a környékbeli (Dévaványa, Mezőberény, Mezőtúr, Szarvas, Túrkeve, Cserkeszőlő) fürdőkben történt látványos fejlesztéseknek, amelyek következtében a vendégkör egy része más fürdőkhöz pártolhatott át.

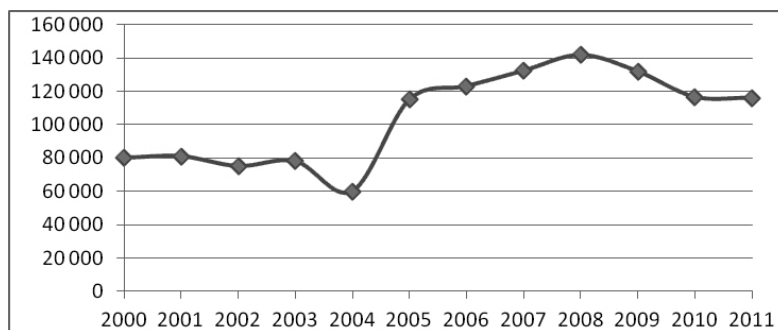
A fürdőlátogató helyi lakosok száma viszont csökkenő tendenciát mutat: 2011-ben az összes látogatónak csak 10%-át tette ki a kedvezményes belépőjegy- és bérletárak ellenére. A megkérdezettek zöme ennek okát abban látta, hogy a helyiek még a kedvezményes belépőjegyet sem tudják megvenni az alacsony jövedelmek, illetve a nagy munkanélküliség miatt.

Ha fürdőbe nem is járnak a gyomaiak, a szabadon hozzáférhető termálvizet tömegesen használják. A Gyoma történelmi központjában található termálkút előtt egész nap hosszú sorok állnak: kerékpárral, egyesek autóval nagy kánokban hordják haza a vizet. Külön kutatás tárgya lehetne, milyen hiedelmek,

³⁵ A Gazdasági Minisztérium Széchenyi Programja, a Békés Megyei Területfejlesztési Tanács pályázata, valamint a Phare program.

8–9. kép A gyomaendrődi Liget Fürdő a 2004-es korszerűsítés után. (Fotó: Hornok Ernő)

1. ábra A gyomaendrődi Liget Fürdő belépőinek száma 2000–2011 között. (Forrás: gyomaendrődi Liget Fürdő Kft. adatszolgáltatása)

elképzelések és tapasztalatok nyomán, milyen módon, és mire használják a helyiek ezt a vizet. Hogyan épül be a vízhasználat és maga a vízfordás aktusa a hétköznapjaikba, életvilágukba, mit jelent számukra a termálvíz.

A vizet használók zöme elég jól megformált narratívákban számol be saját vagy mások gyógyulástörténeteiről, amelyek akár a turizmusmarketingben is használhatók lehetnének.

10. kép Vízfordók a termáلكútnál. (Fotó: Juhász Katalin)

Az ökoturizmus előzményei és fejlődése

Gyoma és Endröd élete mindig szorosan kötődött a településeket körülölelő folyóhoz és holtágaihoz. A partszakasz a folyószabályozás után ide áttelepült eredeti flórájával és faunájával híven őrzi az ősi „Nagy Körös” hangulatát. A térség épp gazdasági elmaradottsága, elsősorban mezőgazdasági és kevésbé industrializált jellege miatt már régóta kifejezetten alkalmas arra, hogy ökoturisztikai desztinációvá válhasson. Nem véletlen, hogy a lakosság már régen felfedezte azokat a megélhetési, majd szabadidőeltöltési lehetőségeket, amelyeket az érintetlen természeti környezet kínált: nagy hányaduk hagyományosan rendszeresen horgászik, és fogyaszt halat, illetve az élő folyó és a holtágak már a 20. század elejétől kezdve kedvelt lokális kirándulóhelyek voltak, ahová kerékpárral egy-egy napra, vagy akár hosszabb időre is kiruccantak az emberek.

A hagyományos halászat néprajzi kutatását már elvégezték, tárgyi anyaga is összegyűjtésre került, amelyet a Templom-zugi holtág partján kialakított Halászati és Történelmi Élmény Parkban elhelyezett szabadtéri kiállítás mutat be.³⁶

„Nagy értéke ez a táj Gyomának, mely még alig van kihasználva, de a zavartalan természetet kedvelők egyre nagyobb mértékben fedezik fel. Ugyancsak kihasználatlan még a vízisportok számára szinte egyedülállóan alkalmas gyomai Hármaskörös, mely széles, és helyenként egyenes, csaknem álló vízfelületével

11. kép A Hármaskörös 17 holtágának egyike. (Fotó: Hornok Ernő)

egész idejében rendelkezésre áll” – olvashatjuk a nagyközségről 1977-ben megjelent tanulmánykötetben (NAGY, 1977, 502.). Az 1981-es fürdőkre, összpontosító útikönyv is ajánlja a Körösök e vidékét az „ősi környezetet”, a vízi sportokat, a horgászatot és csónakázást kedvelőknek (GÁL, 1981, 201.).³⁷ A Holt-Körös által körülzárt 15 hektáros Erzsébet-liget ugyancsak a Körösnek köszönheti létét: a folyó és holtága közti területen a magas szintű talajvíz előnyös hatással van a faállományra (NAGY, 1977, 502.; DELI, 2008).

Az, hogy a Körösök mentén a környék lakói szívesen kerestek felüdülést, párosult az 1970-es évek végétől a vidékünkön is terjedő víkendházépítési lázzal

³⁶ A halászat kutatásával foglalkozott többek között Szilágyi Miklós (például SZILÁGYI, 1989), az utóbbi évtizedben pedig Szonda István néprajzkutató végez értékes helytörténeti, néprajzi kutatásokat.

³⁷ Ugyanakkor a másfél évtizede a helyi önkormányzat kezdeményezésére alakult horgász- és környezetvédelmi egyesület sajátos horgászati szabályzatai máig inkább a horgászturisták távoltartására irányulnak.

12. kép Hétvégi házak a holtág partján. (Fotó: Juhász Katalin)

(GERŐ, 1999), így a holtágak egy része, valamint néhány kedvelt kirándulóhely, mint például Szanazug szinte észrevétlenül váltak a természeti táj szerves részéből üdülőterületté. Míg a hetvenes évekig inkább a község szélén, illetve határában történelmileg kialakult kertek (Poczoskert, Bánomkert, Hantoskert) voltak a hétvégi kiruccanás színterei is az ide épített kis vityillókkal – ahol mintegy átmenetként az inkább pihenést szolgáló hétvégi házak felé, egyelőre a hasznost (kertművelés) kötötték össze a kellemessel (családi összejövetel, szalonnasütés stb.) –, addig a nyolcvanas években Gyomaendrőd és környéke holtágainak partszakaszait fokozatosan foglalták el a Kádár-korra jellemző hétvégi házak, nyaralók. Ilyenek épültek például a gyógyfürdő melletti Holt-Körös partján (Kiss Lajos üdülőtelep, Körös sor, Hantoskerti út), a Siratói-, a Kecskés- és a Torzsás-zugban (holtágak), az endrődi oldalon a Sóczó-, Templom-, Bónom- és Kecskés-zugban, valamint a kicsit távolabb fekvő, hosszú és kacskaringós Peresi-holtág partján.

A Gyoma és Endrőd körüli holtágak partján sorjázó hétvégiház-tulajdonosok között számos budapesti és más városban lakó, sőt elvértve külföldi is akadt. Míg a gyomai nyaralók tulajdonosait jellemzően a termálfürdő vonzotta (s ezzel ők is a vendégszámot növelték), addig az Endrődön víkendházat vásárlókat inkább a természeti környezet és a horgászati lehetőségek csábították a környékre. Ez utóbbi jelenség illeszkedik abba a trendbe, amelyet a

tömegturizmussal szemben az alternatív turizmus³⁸ képvisel a szolgáltatások és az élmények egyediségével, a környezettel kialakított bensőséges kapcsolatával.³⁹ A turisztikai irodalomban „niche”-nek nevezik azokat a helyeket, ahol nem a turistákat kiszolgáló infra- és szuprastruktúra megléte az elsődleges, hanem az egyén mentális, egzisztenciális kötődése, s amelyet új lakóhelyként, élettérként is szívesen elfogadnának az odalátogatók.⁴⁰ A niche nem áll meg az országhatároknál, és bár a statisztikák ebből a szempontból szinte szűz területként tüntetik fel a Körösvidéket, egyedi esetek Gyomaendrődön is ismertek. Néhány holland és német háztulajdonosról tudnak, akik „*tavaszon megjönnek, oszt késő őszig itt laknak*” (HKL).

E folyamatokra felfigyelt a területet gondozó Körösvidéki Vízügyi Igazgatóság, amely már régóta foglalkozott az üzemeire kíváncsi látogatók és szakemberek vendégül látásával, s erre sok helyen egész kis „idegenforgalmi ágazat” bontakozott ki. Ezért a megfelelő szakemberek közreműködésével megalkotották a Békés megyei Természetvédelmi és Idegenforgalmi Gazdasági Társaságot, amelynek alapcéljaként a természetvédelem és az idegenforgalom fejlesztését határozták meg. Ennek jegyében neves szakírókat felkérve adták ki a térség első, speciálisan természetjáróknak szánt útikönyvét, amelyhez hasonló igényű és részletességű azóta sem jelent meg a térségben.⁴¹

Az útikönyv bevezető tanulmányai átfogóan mutatják be a tájegységeket, a vízi és szárazföldi túraajánlatoknál pedig nem feledkeztek meg az adott helyhez kötődő névmagyarázatokról, a kapcsolódó történelmi eseményekről, néphagyományokról, szépirodalmi utalásokról, valamint az értékes építmények és a régészeti emlékek bemutatásáról sem. Mindezek mellett a szerkesztők minden olyan hasznos információt közölnek, amelyre egy turistának szüksége lehet.

³⁸ World Tourism Organization UNWTO: Tourism Highlights 2008. http://www.unwto.org/facts/eng/pdf/highlights/UNWTO_Highlights08_en_HR.pdf – utolsó letöltés: 2014. szeptember 11.

³⁹ Erről bővebben lásd PUCZKÓ – RÁTZ, 1999; MICHALKÓ, 2010, 94–95.

⁴⁰ Ebbe az adott helyen második otthonként használt ingatlan is beletartozik, ahogyan ez Gyomaendrődön is történt. Ilyen értelemben a niche átmenetet képez a turizmus és a migráció között (MICHALKÓ, 2010, 96–97.).

⁴¹ Az 1984-ben kiadott színvonalas kötet évek múltán sem veszített aktualitásából: 1999-ben Vidovenyecz Zsolt, illetve a Körösök Völgye Turista Egyesület jóvoltából online is hozzáférhetővé vált (GODA – KÖTELES, 1984). Ennek köszönhetően a mai turisztikai honlapok előszeretettel másolják, vagy „jobb” esetben linkkel hivatkoznak rá. <http://www.kvte.hu/ksar/ksar00.htm> – utolsó letöltés: 2014. szeptember 20.

1. táblázat

A Körös-sárréti útikalauz tematikája:
<p>1. ÁLTALÁNOS ISMERTETŐ Természeti földrajzi viszonyok; Vízi munkák a Körös-Sárrét vidékén; Természeti környezet és élővilága; Állatvilág; Horgászati lehetőségek a Körös vidékén; Történet és népelet; Építészeti emlékek a Körös-Sárrét vidékén; Társadalmi átalakulás.</p>
<p>2. KÖRÖS-SÁRRÉTI TÚRALEÍRÁSOK A 9 vízitúra-útvonalból kettő érinti Gyomát és Endrődöt, az 51 gyalogos túraútvonalból 5 található a Hármaskörös környékén, amelyek mindegyike érinti Gyomát, és közülük 3 Endrődöt is.</p>
<p>3. HASZNOS INFORMÁCIÓK A Békés Megyei Természetvédelmi és Idegenforgalmi GT; A Körösvidéki Vízügyi Ig. ügyeletéről beszerezhető információk; Körzetenkénti címjegyzék; Ember a természetben – Természetjárók magatartási szabályai; A közúti gyalogos közlekedés szabályai; A gombagyűjtésről; Szállásinformációk; Sétahajózás a Körösökön; Gyógy- és strandfürdők, szabadstrandok; Horgászat Békés megye vizein; Természetbarátoknak, turistáknak (KVTE); Lovasprogramok; Múzeumok, gyűjtemények; Rendszeresen ismétlődő kulturális programok; Természetvédelmi területek; Hasznos tudnivalók vízitúrázók számára; Vízügyi Igazgatóságok és a Körösök vízi segélykérő helyei; A Körösök vízi táborhelyei, KÖVIZIG szálláshelyek; Vízállásjelentések értelmezése; A Körösök vízi létesítményeinek ismertetése; Vízlépcsők és duzzasztók megközelítésének szabályai; A gátór és hatásköre, közlekedés a töltéseken; Az államhátár megközelítésének szabályai; A Körösök vízminősége; A kerékpáros közlekedés legfontosabb szabályai; A kerékpárról, mint közlekedő eszközről; Kislexikon</p>

A kezdeményezés a régiókban való gondolkodás első csírájának is tekinthető, hiszen a bemutatott terület sem a közigazgatási, sem az eddig alkalmazott gazdasági vagy történelmi tagozódásnak nem felel meg. A három Körös és a Berettyó egykori árterülete békési és bihari Sárrét néven ismert. Határai sohasem egyeztek a közigazgatási határokkal, földrajzi, turisztikai szempontból azonban egy táj.

A települési turizmuskonceptió és turizmusirányítás alakulása

A Gyomaendrődöt valamilyen formában érintő turizmuskonceptiók egész sora készült a rendszerváltozás óta. Ennek oka, hogy a gyógyfürdő és maga a település is együttműködő tagja a kistérségi, regionális és országos turisztikai szervezeteknek, amelyek a törvényi keretek és a pályázati lehetőségek változása függvényében alakulnak, szűnnek meg, vagy változtatják területi hatókörüket. A térségben Gyomaendrőd az a település, amelynek talán legtöbbször változott meg a közigazgatási és statisztikai térstruktúrában betöltött pozíciója. A térstruktúrák megértése szempontjából fontosnak vélem ezek változásának rövid történeti áttekintését.

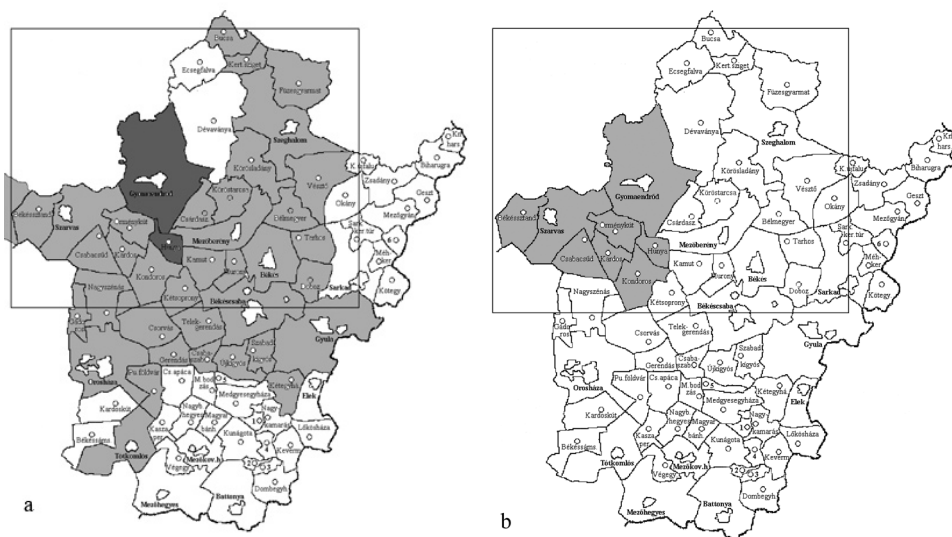
A közigazgatási és statisztikai területstruktúra változásai

Gyoma 1877-ben lett járási székhelyként a megye északi részének regionális központja. Az 1950-es tanácstörvény és megyerendezés a Gyomai járáshoz csatolta az addig Szolnok megyéhez tartozó Dévaványát és Ecsegfalvát. 1966-ban összevonások nyomán a Gyomai járást két másik között felosztották, Gyomát és Endrődöt a Szarvasi járáshoz csatolták. 1984-ben a járások megszüntetésekor alakult városi jogú nagyközséggé, és lett nagyközségkörnyék-központ az 1982-ben egyesített Gyomaendrőd, amely 1989-ben alakult várossá.

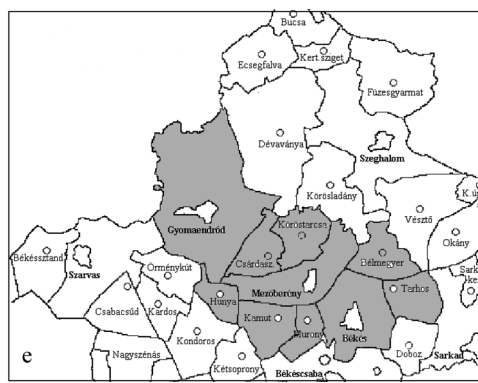
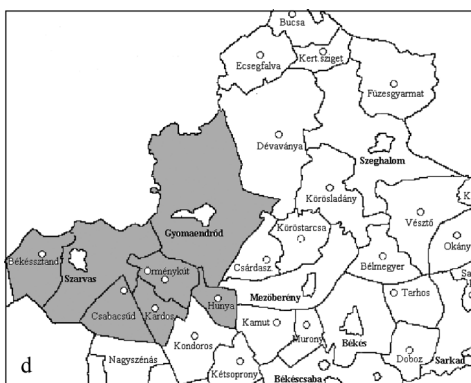
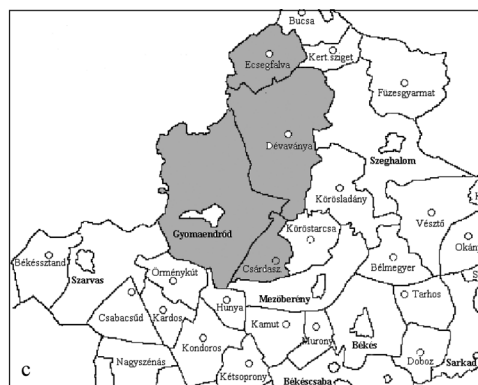
1990-ben az önkormányzati törvény nyomán a megyehatárokat át nem lépő kistérségi szerveződések már 1991-ben megindultak.⁴² Egy-egy kistérség olyan földrajzilag is összefüggő települések együttese, amely a települések közötti valós munka, lakóhelyi, közlekedési, középfokú ellátási (oktatás, egészségügy, kereskedelem) stb. kapcsolatokon alapul. Gyomaendrőd e térségi kapcsolatai a legutóbbi időkig folytonosan átalakulóban voltak. Úgy tűnik, mintha a város folyamatosan keresné (és nem igazán találná) a maga helyét a közigazgatási, kistérségi struktúrában.

Az 1996. június 12-én megalakított Körös-szögi Kistérségi Területfejlesztési Önkormányzati Társuláshoz csak öt hónappal később csatlakozott Gyomaendrőd Város Önkormányzata. A kistérségben korábban már elkészült komplex területfejlesztési koncepció is e települések fejlesztéseit vette figyelembe. Mivel a térségi lehatárolódások során számos önkormányzat a minél nagyobb és hasznosabb források megszerzésének reményében többször is másik kistérségi társuláshoz csatlakozott, a kormány 2003-ban újraszabályozta a kistérségi

⁴² Az EU regionális politikájához való illeszkedés elősegítésére került kialakításra a tervezési-statisztikai régiók és kistérségek rendszere, amely többször is változott. A statisztikai kistérségekről 2000-ig lásd HAJDÚ, 2001. A közigazgatási rendszer legutóbbi történetét és a jelenlegi rendszer kritikáját lásd TAKÁCS, 2010.

- a) Békés megye, benne a Gyomai járással 1920 előtt
- b) Békés megye, benne a szarvasi járással 1966–1984 között
- c) A Gyomaendrődi járás 2013-tól
- d) A Körös-völgyi (Békési) Kistérség 2003–2007 között
- e) A körös-szögi (Szarvasi) Kistérség 1996–2003 között, valamint 2008-tól

13. kép Gyoma, majd Gyomaendrőd helyzetének változása a közigazgatási és statisztikai területstruktúrában a mai megyetérképre vetítve. (Saját szerkesztés)

ségi rendszert.⁴³ Gyomaendrőd ekkor úgy döntött, hogy csatlakozik a teljesen újonnan megalakuló Békési Többcélú Kistérségi Társuláshoz (ennek területe teljesen megegyezik a Békési statisztikai kistérségével), amelynek keretében az önkormányzatok számos feladatot⁴⁴ közösen, illetve külön megállapodások alapján, egyes intézményeiken keresztül, mikrotársulásokban láttak el. Azonban Gyomaendrőd 2008. január 1-től Hunyával együtt kivált a társulásból és ismét a Körös-szögi (szarvasi) kistérséghez csatlakozott.

A járási közigazgatási rendszer bevezetésével 2013-ban Gyomaendrőd hosszú idő után ismét járási székhely lett. A Gyomaendrődi járás előzményének tekinthető az 1966-ban megszűnt egykori Gyomai járás, amelynek székhelye 1877 óta mindvégig Gyoma volt. Jelenleg a Gyomaendrődi járás területén két kistérség osztozik: a Körös-szögi és a Szeghalmi.

Már ebből a rövid ismertetésből is látszik, hogy Gyomaendrőd helyzete a közigazgatási és kistérségi struktúrában az 1950-es évek elejétől többször is megváltozott, így a kistérségi településközi kapcsolatháló szinte kibogozhatatlanul bonyolultnak tűnik.

Gyomaendrőd (illetve korábban Gyoma és Endrőd) egy olyan történetileg kialakult többszörös kulturális határmezsgyén fekszik, amelyen valamennyi itt érintkező földrajzi, néprajzi kistáj, kulturális régió, közigazgatási egység és statisztikai térség hatása érvényesül valamiképpen. Ezért tanulságosnak tűnik összevetni a közigazgatási térstruktúrát a földrajzi tájakkal és a kulturálisan elkülöníthető régiókkal.

Borsos Balázs, aki a *Magyar Néprajzi Atlasz* számítógépes klaszteranalízise alapján határoz meg kulturálisan elkülöníthető területeket, elvégezte ezt az egész magyar nyelvterületre vonatkoztatva, azt is vizsgálva, hogy mennyire hozhatók fedésbe a történeti közigazgatási egységek, illetve a földrajzi és a különféle néprajzi tájak a klaszteranalízis által kirajzolt régiókkal (BORSOS, 2011).

Gyomaendrőd⁴⁵ a Borsos által kirajzolt öt nagy régióból a *Középső nagyregió*ban helyezkedik el, amelyen belül az egymással aránylag fedésbe hozható Körös-Maros közét alkotó négy kulturális kistrégió és a Maros-hordalékkúp-nak nevezett földrajzi középtáj része. Ugyanakkor a Körös-vidék és a Hajdúság néhány települése között is kimutatható kulturális egyezés (BORSOS, 2011, 160.). Az összes térképlap klaszteranalízise alapján 32 klaszterig Gyoma (az ennél a felbontásnál még hasonló kulturális jegyeket mutató) a Körös-vidék, Kis-Sárrét és Nagykunság részének látszik. 51 klaszternél a Sárrét része, 90

⁴³ A 244/2003.(XII. 18.) számú kormányrendelet szerint.

⁴⁴ Például területfejlesztés – belső ellenőrzés, központi orvosi ügyelet, idősgondozás, pedagógiai szakszolgálat, közoktatási intézményfenntartás stb.

⁴⁵ Minthogy a *Magyar Néprajzi Atlasz* gyűjtőpontjai között Endrőd nem, csak Gyoma szerepelt, a Borsos-féle klaszteranalízis térségünkre vonatkozó adatainak ismertetésénél a továbbiakban én is Gyomára és nem Gyomaendrődre hivatkozom.

klaszternél pedig Gyoma és Dévaványa már különválnak a Sárreáltól. Borsos külön megvizsgálta az egyes kulturális elemek szerinti tagolódást is, amelyek ezzel egybevágnak. Összefoglalva tehát Borsosnál Gyoma a Középső nagyregió, Keleti középrégio Keleti kistrégiójában, a Körös-vidéken fekszik.

A nagyregión belül jól kijelölhetők a *Keleti középrégio* határai,⁴⁶ amelyet református többség jellemez (a katolikus Endröd tehát ebből a szempontból különbözik), s az agrárstatisztikai adatok alapján (a Tiszántúl agrárregio részeként), illetve nyelvjárási, építkezési, zenei szempontból⁴⁷ szinte egységes. A középrégión belül a Körösök vidéke/Körösköz néprajzi kistáj a Kósa László-féle táji tagolásban a „legnyitottabb alföldi vidék, a Dél-Tiszántúl” középtáj részeként szerepel (KÓSA, 1990, 140–154.). A néprajzi kistáj egybevethető a hozzá nagyon hasonló *Keleti kistrégió*val. A kistrégio déli határán a Körös bal parti települések (köztük Gyoma) bihari-sárreíti kulturális kapcsolódásai is ezt a besorolást támasztják alá. Kósa szerint ez a református lakosság a szomszédos sárreíti-bihari magyarsággal közvetlenül tart kulturális és nyelvjárási rokonságot (KÓSA, 1990, 140.).⁴⁸ Borsos megállapítása szerint ugyanakkor a kistrégio még mindig túl sok szempontból heterogén, ezért további kulturális tagolását tartotta szükségesnek. Ennek során három mikrorégio-t tudott megkülönböztetni, amelyek közül a Gyomát magába foglaló *Körösök mente mikrorégio* a legheterogénebb. Négy megye hét járását képviseli, csupán a domináns nemzetiségi és két agrárstatisztikai lapon egységes. A földrajzi középtájak határvonala, s az egyik építkezési zónahatár is metszi, valamint az új stílusú népzene és a néptánc szempontjai alapján a nyolc település hat különböző területi csoportba osztható. A mikrorégionál is részletesebb bontásban további nanorégio-k rajzolódhatnak ki. A kulturális hasonlóság-vizsgálat szerint a *Kettős- és Hármás-Körös nanorégio* (Köröstarcsa, Dévaványa, Doboz, Gyoma) elég összetartó egység. A korábbi néprajzi vizsgálatok eredményeit is figyelembe véve Borsos arra következtet, hogy a Sárreitek és a Kettős-Körös-Hármás-Körös mente képében ugyan kevésbé jellegzetes és jól lehatárolható, de mégis releváns kicsiny mikrorégio-kat határozhatunk meg (BORSOS, 2011, 405–406.).

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Gyoma és Endröd nemcsak több (közigazgatási, földrajzi és kulturális) régio találkozási pontján, hanem együtt-

⁴⁶ Ezek nem igazodnak a történelmi megyehatárhoz. A területi egység felöleli Nyugat-Bihart, Észak-Békést és Jász-Nagykun-Szolnok keleti felét, valamint a teljes Hajdú vármegyét.

⁴⁷ Vargyas Lajos szerint az egész középrégio egyetlen zenei dialektus (Közép-Alföld) része, a *Magyar Népzenei Antológia* szerkesztői azonban három részre bontják: Körös-vidék, Nagyunság, valamint Hajdúság-Szabolcs (idézi BORSOS, 2011).

⁴⁸ A 12 járást képviselő kistrégio-t Hajdú vármegyéből Földes, Jász-Nagykun-Szolnok megyéből Dévaványa, Békésből Gyoma, Köröstarcsa, Doboz, és a Körösökön túlról Füzesgyarmat, hét bihari település (Konyár, Furta, Artánd, Körösnagyharsány, Geszt, Okány, Kötégán), valamint a részben önálló egységnek tekinthető Debrecen és Kokad alkotják.

tal e területi egységek perifériáján helyezkedik el, miközben maga Gyoma, most pedig Gyomaendrőd a környező kistérség lokális központjának szerepét is betölti – ráadásul mindez elég jól egybevág a történelmi és a 2013-tól újra érvénybe lépett járási rendszer szerinti térstruktúrával is.

Véleményem szerint mindenképpen szükség lenne további adatgyűjtésre a térségben (Endrődön feltétlenül) a kulturális mikrorégió pontosabb körülhatárolásához. Ugyancsak kutatási feladatként fogalmazható meg egy „valós”, a néprajzi, történelmi adatok, a korábbi gazdasági-társadalmi kapcsolatháló feltérképezése alapján történetileg alátámasztható regionális struktúra megrajzolása, bár nyilván nehéz eldönteni, hogy a történelemben is változó térbeli struktúrákból melyiket tekinthetjük a leginkább érvényesnek.

Mindez akkor is támpontként szolgálhatna a kistérségi kapcsolatrendszer jelenlegi alakításához, ha a városvezetés *tudatosan* mégsem ez alapján építené a településközi együttműködést.

A regionális térstruktúrákkal kapcsolatban figyelemreméltó jelenségnek tarthatjuk, hogy az utóbbi időben kistérségek földrajzi jellegű névválasztással is igyekeznek egységes kistérségként megjelenni. Ennek szellemében a 2008-tól új tagösszetétellel működő Békési kistérségi társulás *Körös-völgyi* kistérségként, míg a Szarvasi kistérség (Gyomával együtt) *Körös-szögi* kistérségként határozza meg magát.

Régió, klaszter, kistérség, megye, járás, önkormányzat, TDM – a turizmus „gazdái” és a turizmus-koncepciók

Az előzőekben vázolt térségi közigazgatási struktúrák és kapcsolatok változása a turizmussal kapcsolatos együttműködési és szervezési tevékenységet is befolyásolta, de ez nem minden, a helyi turisztikai szereplők még ezen túl is (önként vagy „kényszerűségből”) többféle szervezeti struktúrába tagozódnak be. A turizmusnak – az országotól a települési, sőt létesítményi szintig – számos „gazdája” van, amelyek működési területei között többszörös átfedés is lehetséges, és a helyi szereplők egyidejűleg több különböző szintű szerveződés tagjai is lehetnek. Egyelőre még csupán a tervekben létezik az a törvénybe foglalt, egységes és átlátható turizmusirányítási struktúra, amelynek felépítése és megfelelő működése – elkülönítve a koordinációs, marketing, pályázatadási és konkrét megvalósítási feladatköröket és szinteket – jóval hatékonyabbá tehetné az ágazat fejlesztését.

A turizmussal összefüggő állami irányítási feladatok – a nemzeti marketing tevékenységgel és a turizmust érintő uniós fejlesztési kérdésekkel együtt – jelenleg a Nemzetgazdasági Minisztérium hatáskörébe tartoznak. Ezen belül a Gazdaság szabályozásért Felelős Államtitkárságon belül a turizmusért felelős

helyettes államtitkár vezetésével működő Turisztikai Főosztály felelős a turizmus irányításáért.⁴⁹

A Magyar Turizmus Zrt. (nemzeti turisztikai marketingszervezet) fő feladata a belföldi turizmusban – az ország kilenc turisztikai régiójában⁵⁰ működő Regionális Marketing Igazgatóság (RMI) regionális irodáin keresztül⁵¹ – a régiók identitásnövelése, a vidék felzárkóztatása, (versenysemleges) ismertté tétele, a szolgáltatók ösztönzése a minőségi turisztikai termékek kialakítására és szinten tartására. Az RMI-k ennek érdekében éves akcióterv alapján⁵² kapcsolatot tartanak a helyi turisztikai szolgáltatókkal és regionális szervezetekkel, részt vesznek a termékfejlesztésben, a kiadványok elkészítésében, képviselik a régiót és szolgáltatóit a turisztikai kiállításokon, közreműködnek a regionális pályázatok kezelésében és elbírálásában, működtetik a Tourinform Iroda hálózatot és együttműködnek a Turisztikai Desztinációs Menedzsment (TDM) szervezetekkel.

A 2005-ben elfogadott *Nemzeti turizmusfejlesztési stratégia* egy „alulról építkező” szervezeti struktúra vízióját vázolta fel, amelyben az adott régió klasztereivel szorosan együttműködő, kistérségi vagy települési turisztikai desztinációs menedzsment szervezetek jönnek létre.⁵³ A TDM-ek az idegenfor-

⁴⁹ Megalkotja az ágazat fejlesztési stratégiáját, alakítja jogszabályi és közgazdasági környezetét, működteti nemzetközi kapcsolatrendszerét. A Nemzeti Fejlesztési Minisztériummal együtt részt vesz az *Új Széchenyi Terv Gyógyító Magyarország – Egészségipari program* pályázati rendszerének kialakításában és a turisztikai költségvetési források elosztásában. Ellátja (a Magyar Fejlesztési Bank tulajdonában működő) Magyar Turizmus Zrt. szakmai felügyeletét (MICHALKÓ, 2012, 221–225.).

⁵⁰ A 7 statisztikai régió nem egyezik a 9 turisztikai régióval, a Dél-alföldi régió (Békés, Csongrád, Bács-Kiskun) kivételével. Az EU támogatási rendszeréhez (NUTS) alkalmazkodva megalakult hét tervezési-statisztikai régióban a hazai forrásokat elosztó pályázati rendszer működtetését, a regionális szintű programozást-tervezést (Regionális Operatív Programok, akciótervek) és gazdaságfejlesztési koordinálást a Regionális Fejlesztési Tanács és az általa létrehozott Regionális Fejlesztési Ügynökség végezte 2012. január elsejéig, amikor e szerepet a megyei önkormányzatok vették át.

⁵¹ A turisztikai régiókban a Regionális Idegenforgalmi Bizottságok (RIB) feladata volt a turizmus irányítása. A RIB határozta meg a régió turizmusfejlesztési programját és a régió Regionális Fejlesztési Tanácsával (RFT) egyeztetve koordinálta a megvalósítást, együttműködve a megyei és települési önkormányzatokkal, idegenforgalmi hivatalokkal, Tourinform irodákkal és idegenforgalmi szakmai szervezetekkel. 2000-től a korábbi RIB titkárságok a Magyar Turizmus Zrt. Regionális Marketing Igazgatóságaiként (RMI) működtek (MICHALKÓ, 2012, 243–245).

⁵² Az aktuális stratégiai és taktikai terv a konkrét akciókkal nyilvánosan közzétéve: <http://szakmai.itthon.hu/marketingterv-akcioterv> – utolsó letöltés: 2014. december 8.

⁵³ *Új Széchenyi Terv*, 2011, 66–68. 1.1.3. Turisztikai intézményrendszer (TDM) fejlesztése alprogram. A TDM szervezetek eszerint a négy szinten (helyi, térségi, regionális és nemzeti szinten) szerveződnek majd egy teljes szervezeti struktúrát alkotva. Jelenleg azonban még csak az első két szinten regisztrálhatók a TDM-ek. Létezik viszont országos TDM Szövetség, amely egy önkormányzati elven működő szakmai önszerveződő, érdekvédelmi és érdekképviseleti közhasznú társadalmi szervezet és aktívan közreműködik a mindenkor nemzeti turisztikai stratégia és koncepció kidolgozásában. <http://>

galmi vállalkozásokkal, szakmai és civil szervezetekkel, az önkormányzattal és a helyi lakossággal együttműködve látják el az adott desztináció turisztikai szakmai és menedzsment feladatait. Az *Új Széchenyi Terv* szerint regionális, kistérségi, települési szinten a TDM-ek végzik az egészségturisztikai imázs tudatos felépítését, melynek során feladatuk a turisztikai kínálat pozicionálása tematizált és célcsoport-orientált profil kialakításával és következetes márkáépítéssel úgy, hogy eközben az elmaradott térségek felzárkóztatása, a természeti adottságok védelme, a fogadóképesség javítása (szálláshelyek) és az egészségturizmushoz kapcsolódó egyéb turisztikai termékek fejlesztése (kulturális-, vallási-, kerékpáros-, ökoturizmus) is megvalósuljon.⁵⁴

A fent vázolt irányítási struktúra mellett működő szervezettípus a *klaszter*,⁵⁵ amely a turizmust régiós szinten igyekszik szervezeten és összehangoltan működtetni. Gyomaendrőd gyógyfürdője tagja az 1999-ben létrehozott Dél-alföldi Termálklaszternek,⁵⁶ amely a dél-alföldi termálfürdőkkel kapcsolatos közös arculat kialakításával és marketingjével, értékesítésével, emellett kutatással, képzéssel is foglalkozik. A klaszter az „Alföld Spa” brand-en belül ajánlja a Magyar Turizmus Zrt. marketingjében „termálvölgy”-ként emlegetett dél-alföldi fürdőket és valósítja meg stratégiai célkitűzéseit.⁵⁷

2008-ban DAOP támogatással alakult a Békés Megyei Egészségturisztikai Klaszter, amelynek tíz alapító tagjából kettő gyomaendrődi, a Liget Fürdő Kft., továbbá Katona Piroska orvos és szállásadó (később csatlakozott a Körös Hotel is). A szervezet honlapja és a gyomaendrődi tagok véleménye alapján úgy tűnik, hogy a pályázatíró Thermal Consulting Kft. menedzsment szervezet elsődleges célja a közel 30 milliós pályázati összeg megszerzése volt, amelynek fejében a klaszter megalakítását és 7 éves fenntartását, valamint nehezen ellenőrizhető, illetve látszateredmények teljesítését vállalták.⁵⁸

[www.tdmszovetseg.eu/files/_tdmsz/images/TDMSz_alapszabaly\(3\).pdf](http://www.tdmszovetseg.eu/files/_tdmsz/images/TDMSz_alapszabaly(3).pdf) – utolsó letöltés: 2014. december 8.

⁵⁴ *Új Széchenyi Terv*, 2011, 51–55.

⁵⁵ A klaszter egy adott iparág versenyző és kooperáló vállalatai, kapcsolódó és támogató iparágai, pénzügyi intézmények, szolgáltató és együttműködő infrastrukturális (háttér) intézmények (oktatás, szakképzés, kutatás), vállalkozói szövetségek (kamarák, klubok) innovatív kapcsolatrendszerén alapuló földrajzi koncentrációja (PORTER, 1998). A különbség a TDM-ekhez képest, hogy a klaszterek regionális, vagy interregionális szinten az egy adott turisztikai termékhez kapcsolódó szervezeteket tömörítik (ZIMA, 2013).

⁵⁶ A fürdő más hazai szakmai szövetségekben, így a Magyar Fürdőszövetségben, a Magyar Kempingszövetségben is tag. A Dél-alföldi Termálklaszterről részletesen lásd ALBEL – TOKAJI, 2006.

⁵⁷ A stratégiai dokumentum közzétéve: <http://www.datekla.eu/index.php?ln=hu&cid=2021&id=9> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 12.

⁵⁸ Vállalták, hogy a klasztertagok (vállalkozások) árbevétele a projekt ideje alatt (az első két évben) 4%-kal, majd a projekt 5 éves fenntartási ideje alatt átlag 3%-kal nő; évente 2, majd 1 vállalkozást léptetnek be; a projekt ideje alatt egy, a fenntartási időben 2 közös projektet valósítanak meg; és összesen 7 közös megjelenést valósítanak meg 7 éves időciklus-

A térségben az ökoturizmus egyik legerősebb klaszterszerű szervezete a 2002-ben, főként dél-békési tagokkal létrehozott Körösök Völgye Natúrpark, amelynek legfőbb célja aktív- és ökoturisztikai fejlesztések, illetve környezeti nevelési programok lebonyolítása. A rendkívül sikeres pályázati tevékenységet folytató szervezet távlati célja a Körösök völgye földrajzi régió Gyomaendrődöt is magában foglaló, megyehatárokon átnyúló területének minisztérium által elismert natúrparkká minősítése és a Körösök Völgye brand felépítése.⁵⁹ Gyomaendrődön már megvalósult egy tanösvény, és a natúrpark összes projektjében szerepel a város, mint öko- és gyógyturisztikai desztináció. Ugyanakkor a szervezet által létrehozott tanösvény ma már csak a „kalandturisták” számára lehet vonzó az árvizek pusztítása és a gondozatlansága miatt.

Az eddigi vázlatos áttekintés is mutatja, hogy szervezetekből, társulásokból van bőven. Ezeknek egy része kifejezetten azért alakul, mert vagy erre kap pályázati forrást, vagy csak a szervezet keretében pályázhat egy-egy konkrét projekt megvalósítására. A különböző szintű szervezetek mindegyike szakértőkkel készítetteti el a maga stratégiai dokumentumait, amelyek az országos stratégiák adott szintre történő adaptációi. A stratégiák többsége azonban megragad az általánosságok szintjén, és a jól hangzó standard sémák alapján elvégzett „elemzések” nyomán inkább általános, mint konkrét elképzeléseket, javaslatokat fogalmaz meg, kivéve, ha a dokumentum kifejezetten pályázati céllal készül. Magukban a (terjedelmes, gyakran többszáz oldalas) pályázatokban pedig megint csak elsősorban a pályázati követelményekhez való alkalmazkodás, a „kötelező” standard nyelvezet és tartalmi elemek elsődleges megléte, és nem az igazán kreatív, alapos helyismeretet tükröző valós igények megfogalmazása a jellemző.

A 2. táblázatban a teljesség igénye nélkül mutatom be azokat a különböző szintű turizmusfejlesztési koncepciókat, stratégiákat, megvalósíthatósági tanulmányokat, amelyek valamilyen módon a gyomaendrődi turizmusfejlesztést is meghatározzák, vagy ahhoz kapcsolódnak.

Ezekből a dokumentumokból kirajzolódik a nemzeti trendnek megfelelő turizmuskoncepció, amelyben regionális szinten az 1990-es évek vége, kistérségi és lokális szinten a 2000-es évek eleje óta került egyre inkább előtérbe az ökoturizmus.

ban. A gyomaendrődi tagok a regisztrációra történő felkérés óta a szervezettől semmiféle megkeresést nem kaptak, eredményekről nem értesültek.

⁵⁹ <http://korosoknaturpark.hu/index.php?menuid=2> – utolsó letöltés: 2014. október 2.

2. táblázat Turizmusfejlesztési koncepciók, stratégiák, megvalósíthatósági tanulmányok

ORSZÁGOS szint		
2005	Magyar Turisztikai Hivatal által felkért szakértők	<i>Nemzeti turizmusfejlesztési stratégia 2005–2013</i>
2007	Az Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztérium Turisztikai Szakállamtitkársága által felkért szakértők	<i>Országos egészségturizmus fejlesztési stratégia 2007–2013</i>
2011	Magyarország Kormánya	<i>Új Széchenyi Terv, ezen belül a Gyógyító Magyarország – Egészségipari program</i>
2013	Nemzetgazdasági Minisztérium – Nemzetgazdasági Tervezési Hivatal	<i>Nemzeti turizmusfejlesztési koncepció 2014–2024 Erőt adó Magyarország. A versenyképes turizmus koncepciója. Stratégiai tervdokumentum</i>
REGIONÁLIS szint		
1998	Dél-Alföldi Regionális Fejlesztési Tanács megbízásából készítette: az MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet	<i>A Dél-Alföldi Régió Területfejlesztési Koncepciója</i>
2005	Dél-Alföldi Regionális Fejlesztési Tanács megbízásából készítette: az MTA Regionális Kutatások Központja	<i>A Dél-Alföldi Régió Területfejlesztési Koncepció felülvizsgálata és Operatív Programblokk javaslatai</i>
2007	Dr. Albel Andor	<i>„Alföld Spa” – stratégiai célok és programok a Dél-Alföldön 2007–2013 között</i>
2007	DARFT, DARFÜ	<i>Dél-Alföldi Regionális Operatív Program CCI-szám: 2007HU161PO004</i>
2011	A Körösök Völgye Akciócsoport Nonprofit Kft. megbízásából szakértők	<i>A Körösök-vidéke fenntartható térségfejlesztése. A Körösök Völgye Natúrpark vidékfejlesztési céljait és működését megalapozó szakmai dokumentáció</i>
MEGYEI szint		
2007	Békés megyei Önkormányzat	<i>Békés megye Fejlesztési stratégiája 2007–2013</i>
2011	Békés megyei Önkormányzat	<i>A Békés Megyei Önkormányzat Társadalmi-gazdasági Programja 2007–2014</i>

KISTÉRSÉGI szint		
2005	Terra Stúdió Kft., Budapest	<i>A Békési Kistérség turizmusfejlesztési programja</i>
2005	Terra Stúdió Kft., Budapest	<i>A Békési kistérség terület- és gazdaságfejlesztési koncepciója – helyzetértékelés és koncepció</i>
TELEPÜLÉSI szint		
1998		<i>Gyomaendrőd Város Idegenforgalmi Koncepciója</i>
2007	A FÓKUSZ-2 Gazdaságfejlesztési Központ Kft. munkatársai és Gyomaendrőd Város Önkormányzatának értékelemzési teamje	<i>Gyomaendrőd Város Idegenforgalmi Koncepciója</i>
2012	GYÜSZ-TE	<i>Gyomaendrőd Helyi Turisztikai Desztináció Menedzsment Szervezet Fejlesztése. Pályázat és megvalósíthatósági tanulmányok</i>
2013	Weigertné Szilágyi Erika	<i>„Lélekkel a Körösök mentén” – DAOP-2.1.1/J-12 pályázat és megvalósíthatósági tanulmány</i>
LÉTESÍTMÉNYI szint		
2012	Gyomaendrődi Liget Gyógyfürdő	<i>Megvalósíthatósági tanulmány a „Gyomaendrődi Liget Gyógyfürdő fejlesztése” című pályázathoz (DAOP-2.1.1./J-12)</i>

2007-ben elkészült *Gyomaendrőd város idegenforgalmi turisztikai koncepciója*,⁶⁰ amelynek célja a turizmusfejlesztés szakmai megalapozása és versenyképessé tétele, a város lakosságmegtartó erejének javítása volt. A koncepció a dokumentum nagy részét kitevő általános megállapítások és máshonnan átvett adatok, sémák mellett néhány fontos javaslatot is megfogalmaz. A fürdő előirányzott fejlesztése mellett a természeti értékek turizmusba történő bevonását javasolja, illetve önkormányzati turisztikai bizottság és az önkormányzat keretein belül működő, marketingre, rendezvényszervezésre szakosodott turisztikai szervezet létrehozását tartja szükségesnek, amely képes komplex turisztikai termékek kialakítására, valamint összehangolja a település valamennyi turisztikában érdekelt szereplőjének tevékenységét a helyi lakossággal együttműködve és a nagyobb regionális társulások (kistérség, megye, régió, klaszterek) koncepcióival összhangban.

⁶⁰ Az önkormányzat megbízásából a Fókusz-2 Gazdaságfejlesztési központ és az önkormányzat értékelemzési teamje készítette. Közzétéve: <http://www.gyomaendrod.hu/> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 14. Az „értékelemzés” módszere MILES (1961) nyomán világszerte elterjedt módszer a költségek csökkentésére.

A stratégiában megfogalmazott feladatok nagy része természetesen csak a pályázati sikeresség függvényében realizálódhat. A 2004-es látványos fejlesztés után a gyógyfürdő 2012-es pályázatát nem támogatták, így újabb fejlesztések egyelőre nem valósulhattak meg.

A TDM Gyomaendrődön

2012-ben az *Új Széchenyi Terv*ben foglaltak szerint alakult meg a gyomaendrődi TDM szervezet (Gyomaendrődi Üdültetési Szövetség Turisztikai Egyesület=GYÜSZ-TE), amely a *Dél-alföldi Operatív Program* keretében a helyi turisztikai desztináció fejlesztésére közel 38 millió forintot, 2014-ben pedig a „*Lélekkel a Körösök mentén*” című projektjére 400 millió forintot nyert. A TDM-nek mindenképpen van létjogosultsága a régióban és ezt a gyomaendrődi önkormányzat is felismerte. A tagok között jelentős támogatóként ugyanis Dévaványa és Mezőberény önkormányzata is megjelenik, miközben nem világos, hogy a területi bővítés egy tudatos koncepció eredménye, vagy csak a személyes kapcsolatok mentén alakult így.

Varga Dorottya, a GYÜSZ-TE vezetője a szervezet létrehozásának legfőbb motivációjaként az összefogást, tenni akarást emelte ki. Ugyanakkor a GYÜSZ-TE-t nagy nehézség elé állítja a potenciális tagok szkeptikus hozzáállása, illetve a már belépett tagok inaktivitása, és az, hogy az azonnali siker elmaradása esetén kilépnek a szervezetből. A jelenleg 50 körüli tag nagy része szállásadó, akik közül csupán egy maroknyi csapat dolgozik teljes erőbedobással a közös célokért.

Kezdetben sok lelkes ember volt, aztán hamar elkopott a lendület. Mi most öten-hatan vagyunk, együtt ötletelünk, agyalunk, tervezgetünk, de nehéz, mert itt, ha valaki sikert ér el, azonnal megindulnak a rosszindulatú megjegyzések. Az is rossz, hogy a 30-as–40-es korosztály szinte teljesen hiányzik (Budapesten vagy külföldön vannak), és aki itthon van, az rettentően fásult, depressziós, nem bízik a GYÜSZ-TE-ben sem, egyetlen célja van: elmenni (egy aktív tag véleménye).

Gyomaendrődön magam is találkoztam efajta vélekedésekkel: általában kétségbe vonják a szakmai hozzáértést, illetve gyanakodnak, hogy az aktív tagok közül egyesek tisztességtelen gazdasági előnyhöz jutnak a sikeres projektek megvalósítása során, vagy pesszimisták a megvalósuló turisztikai létesítmények hosszú távú fenntarthatóságát illetően. Ez utóbbi nagyon is reális aggodalom, hiszen ha a további pályázati források és a bevételi források bizonytalansága egy önkormányzati és tagsági érdektelenséggel párosulna, a TDM szervezetek további fenntartható és versenyképes működése mindenképpen veszélybe

„Lélekkel a Körösök mentén”

DAOP-2.1.1/J-12 Turisztikai attrakciók és szolgáltatások fejlesztése pályázat, Gyomaendrőd, 2012. augusztus

Szent László Szabadidő és Kulturális Park, Erzsébet ligeti tanösvény, fejlesztés után

14a-b. kép GYÜSZ-TE kabalafigurái („Gyoma Endre” és párja), valamint a sikeres pályázat keretében megvalósuló objektumok.

kerülne.⁶¹ A néhány főből álló munkaszervezetnek pedig szinte minden erejét felemésztí a pályázatírás és adminisztráció, miközben a tényleges feladatokra (marketing, üzleti terv, gyomaendrődieknél rendezvényszervezés) nem jut elég ideje. Az is veszélyforrást jelenthet, hogy sem a TDM-en belül, sem kistérségi és régiós szinten nem alakult ki megfelelő együttműködés a versenyhelyzet miatt, így a közös arculatépítés is nehézségekbe ütközik.⁶²

Gyomaendrődön mindezt a Gyoma-Endrőd, illetve az ezzel részben párhuzamos fürdőturizmus–öko-(és zárandok)turizmus ellentét és véleménykülönbség is színezi. Amint láttuk, a gyógyfürdőturizmus és az ökoturizmus is nagy hagyományokkal rendelkezik a településen. A mérhető idegenforgalom fejlődése kétségkívül a Liget Fürdőre alapozódott, s a 2004-es fejlesztés látványos vendégszám növekedést generált a városban, amelyre egy sor vállalkozás települt (elsősorban szállásadók, másodsorban étkeztetéssel kapcsolatos szolgáltatók). A TDM megszerveződésével került igazán előtérbe az ökoturizmus és a legutóbbi 2014-es sikeres pályázattal a zárandokturizmus koncepciója. Amellett, hogy Gyomaendrődöt egyedülálló természeti adottságai maximálisan alkalmassá teszik e célra is, a pályázati kiírás prioritásai legalább ugyanennyire motiválták a pályázatírókat.

Ez a kidolgozatlanág, az arculattal kapcsolatos többféle koncepció megléte, illetve a konszenzus hiánya a város „kifelé” mutatott képén – az internetes felületeken és a nyomtatott szóróanyagokon – is észrevehető.⁶³

A Gyomaendrődöt reprezentáló három honlap közül a keresőben első helyen megjelenő *Gyomaendrőd információs, turisztikai és közösségi portálja* (gyomaendrod.com)⁶⁴ tűnik a leginkább kidolgozottnak, áttekinthetőnek és olyanak, amely a helyi lakosság legnagyobb részét képviseli. A weboldal egyaránt megszólítja a város és környéke lakosságát, illetve a potenciális turistákat. Rögtön a kezdőlapon látható a teljes kínálat: a város bemutatása a történetével, nemzetközi kapcsolataival és híres szülőtteivel együtt, a közigazgatás és intézményei, a turisztikai attrakciók – fürdők, strandok, látnivalók és természeti értékek túraútvonal-, szabadidős-tevékenység és programajánlatokkal, eseménynaptárral együtt –, a szállás- és vendéglátóhelyek kategóriánként, letölthető

⁶¹ Egyelőre csak a TDM (és klaszter) létrehozására van pályázati pénz, a működésre már lehetetlen szerezni. A TDM-ek egyelőre a törvényileg szabályozatlan tagdíjakból, az önkormányzati támogatásból és pályázatokból tartják fenn magukat. A kisebb turisztikai szereplők pedig nem tudnak egyszerre annyi felé tagdíjat fizetni, ahány érdekvédelmi/szakmai szervezet létezik már. A Magyar TDM Szövetség szerint égetően szükség van egy megfelelő szakmaisággal kidolgozott turizmus törvényre, amelyet közel 20 éve vár a szakma (ZIMA, 2013, 52.).

⁶² A versenytársak együttműködéséről a Dél-Alföldi régió turizmusának lehetséges kitérési pontjaival kapcsolatban lásd CSIZMADIA, 2009.

⁶³ A kérdéshez lásd például FEJŐS – SZIJÁRTÓ, 2000, 2002, 2003; FEJŐS – PUSZTAI, 2008, valamint FEJŐS, 2011 tanulmánykötetek ide vonatkozó tanulmányait.

⁶⁴ Szerkeszti Weigert József és Klimó Krisztián.

ismertető kiadványok, praktikus tudnivalók, sőt a három helyi mesterszakács konyhájából a jellegzetes helyi ételeket is megismerhetjük a receptekkel együtt. A teljes tartalom legnagyobb része angol és román nyelven is olvasható, s ezzel a magasabb szintű marketing-követelményeket is teljesíti. Emellett kell megemlítenünk a Liget Fürdő honlapját, amely ugyancsak professzionális szinten, hét nyelven közvetít információkat a potenciális fürdővendégeknek.

Gyomaendrőd város önkormányzatának 2011-ben megújult hivatalos honlapja (gyomaendrod.hu) – elsősorban a városi közügyekre fókuszáló oldal – az önkormányzati ügyek és közérdekű dokumentumok mellett a város hivatalos önreprezentációjának tekinthető. A „Város” fejezetcím alatt található aloldalakon az önkormányzati tájékoztatók mellett a város bemutatása, története, jelképei, híres szülőttei is megtalálhatók. A „Turizmus” fejezetcím alatt a „Szállások programok”-link a GYÜSZ-TE oldalaira navigál, a többi alcímek és elágazásaik a turisták figyelmébe ajánlott helyi kulturális és természeti értékeket, turisztikai attrakciókat mutatják be, illetve az összes hasznos praktikus információ is áttekinthető formában jelenik meg.

A TDM szervezet pályázati pénzből, a saját koncepciójának megfelelően hozta létre honlapját (a minta Gyenesdiás volt). A honlap talán legszembeütőbb különbsége a közösségi weboldalhoz viszonyítva, hogy nem az egész helyi társadalmat, hanem csupán a szervezet tagdíjat fizető tagjait reprezentálja. Innen adódik az is, hogy a Gyomaendrőd mellett megjelenő néhány mezőberényi és dévaványai ajánlat elég szervesen hat, és a városi tartalmat is gyengíti. A turizmusról való gondolkodásmód a leginkább bemutatott attrakciók, turisztikai termékek és programajánlatok arányaiból nyomon követhető. Míg a közösségi honlap valamennyi turisztikai szolgáltatót és programlehetőséget egyformán tartalmazza, az első helyen – a természeti környezetet kiemelő, kezdőlapon látható képsorok mellett – egyértelműen hangsúlyozva a Gyomaendrődöt a turisztikai palettán leginkább ismertté tevő „fürdőváros” jelleget, addig a GYÜSZ-TE felületén a fürdők menüpont alatt a gyógyfürdővel egy lapon és szinte egyenértékűen jelenik meg a dévaványai gyógyfürdő, a Pájer strand és a Körös-parti szabadstrand.⁶⁵ Felmerül a kérdés, ha a hivatalos városmarketing kevésbé tartja jelentősnek a gyógyfürdőt (ahogyan ezt a polgármester is megfogalmazta az interjúbán: „a fürdő csak egy kiegészítője az egésznek”), nem fog-e tényleg visszaszorulni a látogatottsága, illetve, hogy az öko- és zárandokturisták majd betömik-e azt az űrt, ami a fürdő-vendégszám esetleges csökkenése miatt keletkezik. Persze ez csak egy teoretikus kérdés, de jó lenne, ha ezzel kapcsolatban világos stratégiai célkitűzések fogalmazódnának meg, és a marketing összhangban lenne a valós helyzettel és igényekkel, illetve mérhető lenne a tényleges vendégszám-arány.⁶⁶

⁶⁵ Ez a relevancia-átrendeződés a GYÜSZ-TE nyomtatott anyagaiban is szembeütő.

⁶⁶ Egyelőre csak a gyógyfürdő látogatottságáról állnak rendelkezésre részletes adatok, az ökoturistákról nem.

Eközben persze fontos az is, hogy új brandek alakuljanak az ökoturizmus jegyében, illetve legszerencsésebb lenne a kettőt egy nagyobb, jól eladható címkével is ellátni. Valamennyi érintett megfogalmazta (persze különböző nézőpontokból) az igazán színvonalas, „eladható” rendezvények hiányát. Ha ezen a területen a véleményeket sikerülne egyeztetni és a szerepeket megfelelően kiosztani, valószínűleg az egyetlen kétségbevonhatatlanul sikeres (Volkswagen) Bogártalálkozó mellett a Sajt- és Túrófesztivál, illetve más, és esetleg újfajta rendezvények is elérhetnék az országos „hírtéket”.

Érzékeny és kényes, mégis megkerülhetetlen kérdés a két városrész képviselőinek aránya, a véleményük, álláspontjuk endrődisége vagy gyomaisága a turizmuskonceptiók kidolgozásában és megvalósításában. Ehhez mindenképpen külső szemre is szükség van, hiszen eddigi tapasztalataim szerint a döntéshozók gyakran maguk észre sem veszik, hogy „gyomaendrődi érdekek” helyett esetleg az eredeti szülőhelyük érdekeit erősebben képviselik a másikkal szemben. Mindez korosztályfüggő is: a településegyesítés (1982) után született gyomaendrődiek jóval kevésbé érzékenyek a kérdésre, mint az idősebb gyomaiak és endrődiek. Mindenesetre abszolút létjogosultsága van az olyan lokális identitás-kutatásoknak, amelyek például egyetemisták közreműködésével, Szonda István⁶⁷ szakmai vezetésével idén nyáron megvalósultak az ikertelepeken. Csak a hasonló és kellő mélységű vizsgálatok tudják feltárni azokat a feszültség-, nézetkülönbség-, konfliktusokozó tényezőket, amelyek többek között az identitáskülönbségből adódnak, és hosszú távon a társadalom jóllétét, versenyképességét veszélyeztetik.

Turizmus és életminőség

A turizmus szerepe nemcsak a gazdaság élénkítésében, munkahelyteremtésben, területfejlesztésben, vagy az utazók általános elégedettségi szintjében mérhető, hanem – az identitás erősítése, jövedelem, szolgáltatási kínálat növekedése, környezetformálás, új kapcsolatok teremtése folytán – a fogadó települések életminőségét is javíthatja.⁶⁸ Ugyanakkor az is tapasztalat – és Gyomaendrődön is ez a helyzet –, hogy a turistaforgalom és a turisták által is igénybe vehető szolgáltatások megléte kevésbé hat a helyiek jóllétére (hiába származik a városnak belőle bevétele), a lakosok többsége közönyösen viszonyul hozzá, sőt (akiknek

⁶⁷ Néprajzos, a gyomaendrődi kulturális intézmények vezetője.

⁶⁸ A turizmus gazdasági, társadalmi és természeti környezeti hatásai (PUCZKÓ – RÁTZ, 1999) együttesen határozzák meg az életminőséget (MICHALKÓ, 2010. Vö. COSKUN SAMLI – RAHTZ – SIRGY, 2003), amelynek három dimenziója a biológiai, a mentális állapot és a szociális funkcionális, vagyis az interperszonális, közösségi kapcsolatok minősége (KOPP – SKRABSKI, 2009).

az anyagi helyzetük nem teszi lehetővé a szabadidős és rekreációs szolgáltatók gyakori igénybevételét) elkeseredettek, elégedetlenek lehetnek. Csupán az egzisztenciájukat a turizmusra alapozó helyi lakosok elégedettek, mert nekik közvetlenül bevételük van ebből, azonban a kiélezett versenyhelyzet esetükben is sok feszültség és negatív érzés forrása (MICHALKÓ, 2010, 63–86.).

Michalkó részletes vizsgálataiból kiderül, hogy ahol a helyiek nagyobb arányban be tudnak kapcsolódni a vendégforgalmi kiszolgálásba, illetve a turisták jelenlétéből haszonra tesznek szert, az életminőség szintje is javul (MICHALKÓ, 2010, 88–91.). Gyomaendrődön egyelőre az a veszély sem fenyeget, hogy a turisták tömeges jelenléte bármiben zavarná a helyben lakók életét. A fürdőben a helyi törzsvendégek jellemzően hajnalban és zárás előtt vannak jelen, a napközben ott levő 10%-nyi helyi lakost sem zavarják a turisták a megszokott tevékenységeikben és térhasználatukban. Csupán a sporttáborozók rohanják meg időnként nagy tömegben az úszómedencét, de a helyiek ezt inkább látványosságként, eseményként értékelik, elnézőek a fiatalokkal szemben, különösen, ha némi információval is rendelkeznek róluk, például hogy „ez itt a Vasas utánpótlás edzőtáborozó csapata”, vagy a karatés táborozók, akik közt még egy „ferde szemű” család is van. Ez jó beszédtema a helyiek között, és inkább örülnek az ilyen látogatóknak, mintsem zavarná őket.

A turizmus fejlesztése során a turizmusirányítással foglalkozó helyi vezetés nem feledkezhet meg arról, hogy a turizmus nem öncél, hanem egy olyan eszköz, amellyel a lakosság általános jóléte és jólléte is javítható. Azonban ez a törekvés nem lehet sikeres, ha a helyiek nem fognak társadalmi szinten bevonódni.

Társadalmi versenyképesség

Az Európai Unió egyik legfontosabb irányítási-döntéshozási elve a szubszidiaritás, vagyis, hogy minden döntést azon a lehető legalacsonyabb szinten kell meghozni, ahol ehhez rendelkeznek a kellő információval, és a felelősség, a döntések következményei a legjobban láthatók és érvényesíthetők. Más szóval a közösség számára a legmegfelelőbb megoldás akkor születhet, ha az egyes ügyekben azok döntenek, akik a döntés következményeit viselik majd. Ugyanakkor nagyon nehéz ezeket a gyakran informális közösségeket azonosítani, behatárolni és még nehezebb a lakóhelyükkel kapcsolatos közigazgatási, várospolitikai kérdésekben a véleményüket megismerni, kikérni. Pedig ha a tervezési folyamat nem az érintett lakosság érdekeinek feltárására és együttműködésük megnyerésére, hanem csak a már meghozott döntések legitimizálására irányul, még a fenntarthatóságot szolgáló fejlesztési elképzelések is megbukhatnak a lakosság ellenállásán. Az erős lokális társadalom – a saját ügyeik intézésében aktívan részt

vevő, kedvező lakóhelyi körülmények között élő lakosság – nélkül a versenyképesség nem alapozható meg és hosszú távon nem fenntartható (SZIRMAI, 2009).

Ahhoz, hogy a gyomaendrődi turizmus hosszú távon versenyképes legyen, az ehhez kapcsolódó társadalmi tényezők – kutatás-fejlesztés, oktatás, humán erőforrások, intézményi ellátottság, regionális, hálózati együttműködések, civil aktivitás, gazdasági szereplők helyi beágyazottsága – is szükségesek. A társadalmi versenyképességet a térbeli társadalmi egyenlőtlenségek, a társadalmi konfliktusok sajátosságai, illetve ezek kezelésének sikeressége, a civil szervezetek fejlettsége, társadalmi bázisa, a lakóhelyi körülmények, helyi szolgáltatások, és az ezekkel való elégedettség, valamint a helyi társadalom versenyképesség-felfogása határozza meg (BARÁTH – SZÉPVÖLGYI, 2009).

Ezért további komplex kutatásokat igényel, hogy a vizsgált térségben ezeket a kérdéseket világosan lássuk.

Vizsgálni kell a természeti adottságokból és a termálfürdőből eredő turisztikai lehetőségek (nemzeti egészségturizmus stratégiába ágyazódó) jelenlegi versenyképessége és a térségben tapasztalható társadalmi problémák közötti összefüggéseket. Fel kell tárni mind a településen belüli, mind a (centrumhoz képest) periferikus helyzetből adódó társadalmi egyenlőtlenségeket, a migráció irányait és számszerű jellemzőit, az életkor szerinti összetételt. Fel kell mérni az egymással versenyző gazdasági szereplők és a civil társadalom együttműködési hajlandóságát. Nagyon fontos a társadalmi konfliktusok⁶⁹ vizsgálata, különös tekintettel a gyomaendrődi társadalomban jellemzően és gyakran előforduló ellentétekre, összeütközésekre, vitás kérdésekre (gyomaiak-endrődiek közötti, a városvezetés és a lakosság, a civil szervezetek, az egyéb mérvadó elit csoportok, a gazdasági szereplők, a kistérségi társulás tagjai, politikai szereplők, gazdasági szereplők közötti stb.) és ezek megnyilvánulási tereire.

A két település egyesítésével képződött város szerkezete még átalakulóban van. A térszerkezet a turizmus szempontjából is jelentőséggel bír, és egyúttal kétféle zónára osztja a város területét: a turisták által látogatott terekre és a turizmus által nem érintett terekre. Mindez egyúttal a társadalmi szerkezettel is összefüggésben áll. A frekvenciált helyek lakói bevonódnak a turizmussal kapcsolatos tevékenységi körökbe, de legalábbis (ha passzívan is) résztvevői, személyes megtapasztalói a turizmus jelenlétének. A másik zóna lakóit semmilyen módon nem befolyásolja a turizmus, hacsak nem éppen a turizmusban foglalkoztatottak szűk kis körébe tartoznak. Kérdés, hogy ez milyen befolyással van az ő életükre. Szélesedik-e ezzel a látókörük, élvezik-e ennek valamiféle hasznát azokhoz képest, akik nem a turizmus területén dolgoznak?

⁶⁹ A társadalmi konfliktus fogalmára sokféle meghatározás született (CSIZMADIA, 2009), itt most ezeknek a közös vonásából indulok ki.

Konklúzió: a társadalomtudományi, néprajzi/antropológiai kutatások
hasznosíthatósága a versenyképesség javításában

Az ország turizmusa rekordévet zárt tavaly: az egészségturizmus, és azon belül a természetes gyógytényezőkön alapuló turizmus Magyarország egyedi, nemzetközi viszonylatban is versenyképes, kiemelten fejlesztendő területe.⁷⁰ A turizmus a periferikus helyzetű, elmaradott térségek számára is lehetőség arra, hogy eddig parlagon heverő természeti vagy kulturális értékeiket gazdasági tökékeként, turisztikai terméként hasznosítsák, bekapcsolva ezeket az idegenforgalomba. Ugyanakkor a turisztikai pályázatok révén nyert forrásokból megvalósuló turisztikai fejlesztések soha nem látott versenyhelyzetet és túlkínálatot is kialakíthatnak. Az EU-konform pályázati rendszerben működő gazdaságfinanszírozás alkalmazkodásra kényszeríti a településeket: nem biztos, hogy a helyi adottságokból és szükségletekből kiindulva, hanem sokkal inkább a pályázati feltételek szerint átszabva tudják csak megvalósítani a településfejlesztési feladatokat. A kapacitásbővítés helyett most az önálló arculat megalkotása a cél, amelyben a hangsúlyt a helyi természeti és kulturális értékek láthatóvá tételére és turisztikai vonzerőként történő bemutatására, illetve ezek hálózatos, tematikus fejlesztésére helyezi a legújabb országos stratégia. A közeljövőben a kulturális, vallási témájú utak, a kerékpáros, természetjáró, illetve lovas és vízi hálózatok fejlesztését kívánják támogatni, amelyek egységes megjelenésű útvonallá fejlesztve újszerű élményeket jelenthetnek az utazóknak. Ugyancsak támogatják a házigazda szerepét betöltő turisztikai szervezetek fejlesztését is.

Gyomaendrőd – hasonlóan az ország sok más településéhez – folytonos alkalmazkodásban keresi az ország egyik leghátrányosabb helyzetű térségében a maga lehetőségeit. A fürdőélet gazdag múltjának talaján az ezredfordulóra a térség egyik kiemelkedő gyógyfürdőhelye lett, s a termálfürdő – szerény jövedelmű társadalmi rétegekből kikerülő – vendégköre számára létrejött az alsó-közép kategóriájú szállás és étkeztetés infrastruktúrája. E turizmus központja, és a város közigazgatási centruma is egyértelműen a régi Gyoma volt. Az országos turizmus koncepció prioritásainak (és a települési önkormányzat összetételében történő változásoknak) köszönhetően egyre inkább előtérbe kerül a szintén hagyományokkal rendelkező ökoturizmus, valamint (újdonságként) a zárandokturizmus, amelyhez a nemrég alakult TDM szervezet sikeres pályázatai nyomán valósulnak meg turisztikai létesítmények – elsősorban a régi Endrődön. Ez a paradigmaváltás is hozzájárult a többszáz éve létező Gyoma-Endrőd ellentétek feléledéséhez, amelyek – elsősorban az idősebb kor-

⁷⁰ THURZÓ Katalin: A Szép-kártya felpörgette a hazai turizmust. Ruszinkó Ádám helyettes államtitkár szerint kreatív eszközökkel új helyszínek kapcsolhatók be a vendégjárásba. *Magyar Nemzet*, LXXVII, 257. (2014. szeptember 20.) 6.

osztálynál – szinte minden ezt a konfliktust valamilyen módon érintő városi szintű intézkedés, esemény kapcsán tetten érhetők a közbeszédben és a helyi médiában. Tény, hogy a város mesterséges képződmény, amely két különálló település adminisztratív egyesítésével jött létre. Véleményem szerint érdemes lenne nagyon világosan elkülöníteni a két település hagyományát, eltérő kulturális örökségét (nem összemosni vagy összekeverni), illetve úgy kellene ezeket kezelni a lokális hagyományápoló közösségekre támaszkodva, mint amelyek a település sajátosságát adják. Az egyesítés óta eltelt időszak értékei, új hagyományai viszont már a *gyomaendrődi* identitást erősítik, amelyeket immáron lehet és érdemes következetesen egységesen kezelni. Ha ez a hármasság nem jelenik meg markánsan a helyi politikában, a marketingben és a városimázs-építésben, a két település 20–25 évesnél idősebb lakossága nem fog tudni azonosulni a kitűzött célokkal és a turisztikai, kulturális, gazdasági stratégiával.

A turisztikai célú pénzforrások elnyerésére benyújtott pályázati célokat a lakosság széles körű bevonásával kellene meghatározni és megvalósítani. Ez csak úgy működhet, ha a TDM szervezet képes valódi párbeszédet folytatni a többségükben passzivitásba süllyedt érdekeltekkel. Ez persze egy pályázati kiírás nyomán, mesterségesen létrehozott szervezet nevében nagyon nehéz feladat, még akkor is, ha létrehozói vitathatatlanul nemes szándékkal és erőn felül tevékenykednek a településfejlesztés érdekében. A helyi társadalmi struktúra, az interperszonális, közösségi kapcsolatok, a megélhetési stratégiák, az identitás társadalomtudományi vizsgálata minden bizonnyal használható támpontokat nyújthat ahhoz, hogyan érhetők el a társadalom jelenleg passzív és apátiában élő rétegei, miképpen találhatják meg a számukra testhezálló szerepüket nemcsak a turizmus fejlesztésében, hanem a helyi társadalmi-kulturális életben is.

Részben ezzel kapcsolatos az a friss kutatás, amelyet a GYÜSZ-TE berkein belül Oláh Réka, a Szent István Egyetem Gazdasági, Agrár- és Egészségtudományi karának egészségügyi szervező szakos, egészségturizmus szervező szakirányos hallgatója végez Gyomaendrődön. Témája a helyi lakosság szerepe egy fejlődő desztináció életében. Kérdőíves felmérésének célja volt, hogy megismerje a város lakóinak véleményét és viszonyulását a turizmushoz. Rákérdezett arra, hogy más turisztikai desztinációkhoz képest hogyan látják a helyi lakosok a turizmus helyzetét, látnak-e benne lehetőségeket a város vagy az egyének jobb boldogulásához, a turizmus van-e valamilyen hatással az életminőségükre, közérzetükre; hogy mennyire érinti őket a turisták jelenléte, kerülnek-e, és milyen kapcsolatba az idelátogatókkal. Vizsgálta, hogy mit tudnak a helyi TDM szervezet tevékenységéről, hogyan ítélik meg azt, illetve, hogy szerintük mennyire élhető a város a turisták szemével. A kutatás eredményei egyelőre még nem ismertek, mindenesetre máris szükségesnek látszik a kvalitatív vizsgálat kiegészítése néprajzi/antropológiai módszerrel végzett (kvantitatív) terepkutatással (a civilekkel, a társadalmi, kulturális, turisztikai szervezetekkel, az önkormányzattal,

a gazdasági szereplőkkel történő szoros együttműködésben, illetve a tényleges és a potenciális turisták megszólításával, véleményük személyes kommunikáción alapuló rögzítésével), ugyanis csak ennek révén lesz átlátható teljes mélységében a turizmushoz való viszonyulás háttérben meghúzódó helyi társadalmi viszonyrendszer és gondolkodási mechanizmusok.

Fontos lenne a komplex tudományos eredményeken alapuló stratégiai tervezés és gondolkodás meghonosítása. A kutatási eredmények gyorsabb, hatékonyabb alkalmazása érdekében a tudományos szféra képviselőinek is jobban meg kell ismerniük a turizmuskonceptiók és stratégiák sajátosságait, a pályázatiírók pragmatikus elvárásait, illetve olyan nyelven kell kifejezniük mondanivalójukat, amelyet az érdekeltek is megértenek. Ez a feltétel Gyomaendrőd esetében szerencsésen teljesül, az itt élő Szonda István egy személyben kulturális intézményvezetőként, néprajzkutatóként, helytörténészként és gyakorlati ismeretekkel rendelkező lokálpatriótaként aktívan vesz részt a turisztikai pályázatok és fejlesztések megvalósításában is. Ugyanakkor épp sokoldalú elfoglaltsága és lojalitása miatt mindenképpen szükséges lehet a „külső” szemet képviselő kutatók bevonása is ebbe a munkába, illetve valamennyi közelmúltbeli kutatási eredmény (szakdolgozatok, disszertációk, terepmunkák, konferenciák, tanulmányok, turisztikai helyzetelemző és stratégiai dokumentumok) szintézisének elkészítése.

Megkerülhetetlen feladat a kulturális és közigazgatási, statisztikai régiók összehangolása kiterjedt helytörténeti, néprajzi háttér tanulmányok alapján, hogy Gyomaendrőd végre a helyére kerüljön a térség kulturális-regionális térszerkezetében.

Ugyancsak jól hasznosítható a történeti-néprajzi kutatás a desztináció és turisztikai termék arculatának kialakításában, ha az egyedi arculat megkonstruálásához a helyi hagyományokra kívánnak építeni. Ezek a kutatási eredmények nagyrészt rendelkezésre állnak, viszont a Gyoma – Endrőd szintézis az egymásnak megfeleltethető, egymáshoz illeszthető adatok egyesítésével még nem készülhetett el.

Az eredményes turizmusfejlesztéshez elengedhetetlen a komplex társadalomtudományi háttér kutatások elvégzése, a társadalmi versenyképesség felmérése és ennek alapján a javítására tett javaslatok. A helyi lakosságot is érdekeltté kell tenni a turizmus fejlesztésében. Ennek éppen egyik eszköze lehet a lokális identitás fejlesztése a helytörténeti, néprajzi ismeretek széles körű elterjesztésével, és a lakosság bevonása a turisztikailag értékesíthető, helyi hagyományokon alapuló turisztikai termékek (attrakciók) megkonstruálásába a feltárt és elsajátított ismeretek alapján.

Szaktudomány terepmunkán alapuló módszerei több szempontból is újabb eredményeket hozhatnak, melyekkel igen fontos tudásanyagot tehetnek hozzá a rokon tudományterületek eddig feltárt kutatásaihoz. A vizsgált csoporttal bi-

zalmi állapot kialakítása szükséges, hogy olyan „etnográfiai” interjúk készüljenek, amelyekből valóságos, őszinte információkat tudunk meg, amelyekből mélyebbre vezető, több dimenziót feltáró, a belülről megélt állapotokat jobban felszínre hozó információkhoz juthatunk. A néprajz fontos módszertani sajátossága, hogy nem egyszeri beszélgetésekre építi információgyűjtését, hanem többszöri találkozásokra, ismételt interjúkra, melyek a fokozott bizalmi állapot kialakulásával egyre több részletet és egyre több megvilágításból hoznak a felszínre. Lehetőség esetén az interjúkat kontrollinterjúk kísérik, tehát kontrollszemélyeket is megkérdezzük a másik oldalról, ugyanarról a témáról. Mindezek során jóval több lehetőségünk adódik azon kontextus felmérésére, amelyen belül a megkérdezett személyek kijelentései érvényesek.

Egy mindenre kiterjedő, komplex kutatás, amelynek koncepciójához és megvalósításához jelen tanulmány is használható szempontokkal kívánt szolgálni, minden bizonnyal sikerrel mozdíthatná ki a jelenleg nem túl optimista gyomaendrődi lakosságot a passzivitásából, hozzájárulhatna a város versenyképességének javításához, s mindez jó például szolgálhatna más hasonló problémákkal küzdő települések stratégiai elképzeléseikhez.

IRODALOM

- ALBEL Andor – TOKAJI Ferenc
2006 *ALFÖLD SPA. Gyógyítás és wellness a Dél-Alföld termálfürdőiben.* Gyula, Dél-alföldi Termálklaszter.
- BARÁTH Gabriella – SZÉPVÖLGYI Ákos
2009 A versenyképesség – elméleti hátterek. In: SZIRMAI Viktória (szerk.): *A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői.* 151–156. Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- BARTHA Júlia
2007 A folklórhagyományok újraélesztésének jelentősége és lehetőségei a Nagykunság idegenforgalmi arculatának kialakításában. In: BARTHA Júlia: *Nagykunsági Néprajzi tanulmányok* 77–144. Karcag, Szerző.
- BENKE János
1977 Gyoma gazdasági, társadalmi, kommunális és egészségügyi fejlődése 1957 és 1974 között. In: SZABÓ Ferenc (szerk.): *Gyomai tanulmányok.* 217–253. Gyoma, Nagyközségi Tanács.
- BERECZ Béla – BODÓ Eszter – PUCZKÓ László – TOLNAY Zsuzsa
2008 *Mi is az ökoturizmus? Az ökoturizmus irányelvei helyi szereplők számára Gömör és Torna vidékén.* Budapest – Jósavfő – Tornakápolna, Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság.

BORSOS Balázs

2011 *A magyar népi kultúra regionális struktúrája I–II.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete.

COHEN, Marc – BODEKER, Gerard (szerk.)

2008 *Understanding the Global Spa Industry: Spa Management.* Oxford, Butterworth – Heinemann.

COSKUN SAMLI, A. – RAHTZ, D. – SIRGY, J. (szerk.)

2003 *Advances in Quality-of-Life Theory and Research.* Dordrecht, Kluwer Academy Publisher.

CSIZMADIA Norbert

2001 A területfejlesztés és turizmus kapcsolatrendszeréről – A Dél-alföldi régió turizmusfejlesztésének elméleti és gyakorlati kérdései. *Turizmus Bulletin*, 3, 45–54.

CSIZMADIA Zoltán

2009 A társadalmi konfliktus problematika elméleti megalapozása. In: SZIRMAI Viktória (szerk.): *A várostársadalmi versenyképesség társadalmi tényezői.* 123–129. Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

CSORDÁS László

1992 *Az Alföld turizmusa.* Szeged, MTA Regionális Kutatások Központja – Alföldi Tudományos Intézet.

DELI Tamás

2008 A gyomai Erzsébet-liget története és természeti értékei. *Natura Bekesiensis*, 9. Békéscsaba, Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága. 69–91.

FEJŐS Zoltán

1990 Folklor és turizmus (Jegyzet a kultúraközi kommunikáció lehetőségéről). *Átmenetek: a mindennapi élet antropológiája*, 1, 2, 43–53.

FEJŐS Zoltán (szerk.)

2011 *Színre vitt helyek. Tanulmányok.* Budapest, Néprajzi Múzeum.

FEJŐS Zoltán – PUSZTAI Bertalan

2008 *Az egzotikum: Tanulmányok.* Budapest – Szeged, Néprajzi Múzeum – Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

FEJŐS Zoltán – SZIJÁRTÓ Zsolt (szerk.)

2000 *Turizmus és kommunikáció.* Budapest – Pécs, Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikációs Tanszék. /Tabula könyvek 1./

2002 *Egy tér alakváltozásai: Esettanulmányok a Káli-medencéről.* Budapest, Néprajzi Múzeum

2003 *Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k: A turizmus társadalomtudományos magyarázata: Tanulmányok.* Budapest, Néprajzi Múzeum. /Tabula könyvek 5./

- FÜZES Endre (szerk.)
 2009 *Tárgyalók a kulturális turizmus szolgálatában: A Hevesen 2008. aug. 29–31-én tartott VI. Nemzetközi Szőtteskonferencia előadásai*. Heves, Heves Megyei Népművészeti Egyesület.
- GAJDÁCS György
 1958 *A gyomai járás 1954–1958*. Gyoma, Hazafias Népfront Járási Bizottsága.
- GÁL Mózes
 1981 *Az Alföld gyógyfürdői és fürdői*. Budapest, Panoráma Kiadó.
- GERŐ András
 1999 1984: szekrénysor, Lada, vikendház. *Beszélő*, III. folyam, IV, 4.
- GLÓZIK Klára
 2011 *A turizmus és szabadidő eltöltésének lehetőségei Magyarországon a dualizmus korában különös tekintettel Békés megyére (1867–1914)*. PhD értekezés. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskola Modernkor Program.
- GODA Péter – KÖTELES Lajos
 1984 *Körös-sárréti útikalauz*. Kondoros, Békés megyei Természetvédelmi és Idegenforgalmi Gazdasági Társaság. HTML: 1999. *Vidovenyecz Zsolt, Körösök Völgye Turista Egyesület*. <http://www.kvte.hu/ksar/ksar00.htm> – utolsó letöltés: 2014. december 9.
- GRÁFIK Imre
 2000 Ökoturizmus. In: FEJŐS Zoltán – SZIJÁRTÓ Zsolt (szerk.): *Turizmus és kommunikáció*. Budapest – Pécs, Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikációs Tanszék. /Tabula könyvek 1./
- HAJDÚ Zoltán
 2001 A település-, településhálózat- és területfejlesztés hazai múltja. In: BELUSZKY P. – KOVÁCS Z. – OLESSÁK D. (szerk.): *A terület- és településfejlesztés kézikönyve*. Budapest, CEBA Kiadó, 18–25. /Magyarország kézikönyvtára/
- JUHÁSZ Katalin
 1998 Paraszti fürdőélet a két világháború között. Szempontok a paraszti fürdőélet-turizmus kérdéséhez. In: FEJŐS Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer. Tanulmányok*. 156–168. Budapest, Néprajzi Múzeum.
- 2006 *Meg is mosakodjál: Magyar népi tisztálkodás a 20. században*. Budapest, Timp Kiadó.
- 2009 „Csiga, kolbász...” Egy ételkészítő-specialista házaspár a Békés megyei Gyomán. In: BALI János – TURAI Tünde (szerk.): *Élet/út/írások. Szilágyi Miklós tiszteletére*. 130–139. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete – ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszéke.

- 2013 Tradition and innovation in the kitchen. A couple with talent for living & surviving strategies. In: UHEREK, Zdenek – POJAROVÁ, Tereza (szerk.): *Traditional Food in the Central Europe*. 129–145. Prága, Etnologický ústav AV ČR.
- KINCSES Gyula
2010 *Az egészségügyi turizmus jövőképe, szükséges fejlesztési irányai*. Budapest, Egészségügyi Stratégiai Kutatóintézet. http://www.eski.hu/new3/gyogyturizmus/zip_doc_2010/ESKI%20egeszsegturizmus%2020100607.pdf – utolsó letöltés: 2014. szeptember 12.
- KOPP Mária – KOVÁCS Mónika Erika (szerk.)
2006 *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Budapest, Semmelweis Kiadó és Multimédia Stúdió.
- KOPP Mária – SKRABSKI Árpád
2009 Magyar lelkiállapot az ezredforduló után. *Távlatok*, 86, 32–52.
- KÓSA László
1990 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke. /*Studia Folcloristica et Ethnographica* 27./
- MICHALKÓ Gábor
2010 *Boldogító utazás. A turizmus és az életminőség kapcsolatának magyarországi vonatkozásai*. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. (Második javított kiadás.)
2012a A turizmus szerepe a vidék boldogulásában, a vidékiek boldogságában. *A Falu*, 27, Nyár, 27–34.
2012b *Turizmológia: elméleti alapok*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MICHALKÓ Gábor – RÁTZ Tamara
2006 *Egészségturizmus és életminőség Magyarországon: az egészségorientált mobilitás társadalmi, gazdasági és környezeti problematikájának földrajztudományi szintézise*. OTKA kutatási terv 2007–2009. <http://www.mtafki.hu/pdf/Michalko%204.doc> – utolsó letöltés: 2013. február 12.
2011 *Egészségturizmus és életminőség Magyarországon*. Budapest, MTA CSFK Földrajztudományi Intézet.
- MILES, Lawrence D.
1961 *Techniques of Value Analysis and Engineering*. New York, McGraw-Hill.
- NAGY György
1977 Gyoma és a Körös. In: SZABÓ Ferenc (szerk.): *Gyomai tanulmányok*. 485–502. Gyoma, Nagyközségi Tanács.
- NAGYNÉ SALLAI Erzsébet
2007 A hagyományörző kézművesség és a turizmus kapcsolata a Berettyó-Körös Többcélú Társulás kistérségben. *Szín*, 12, 4, 56–71.

- PATAKI Béla
1914 *Népfürdő*. Budapest, Társadalmi Múzeum. /A Társadalmi Múzeum kiadványai 25b./
- PORTER, Michael
1998 Clusters and the New Economics of Competition. *Harvard Business Review*, 6, 77–90.
- PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara
1999 *A turizmus hatásai*. Budapest, Aula – Kodolányi János Főiskola.
- PUSZTAI Bertalan
2007 Autentikusság, rivalizálás, „márkázás”: Megalkotott hagyományok használata a turizmusban. In: WILHELM Gábor (szerk.): *Hagyomány és eredetiség*. 226–239. Budapest, Néprajzi Múzeum.
- PUSZTAI Bertalan (szerk.)
2003 *Megalkotott hagyományok és falusi turizmus: A pusztamérgesi eset. Invented traditions and village tourism: The Pusztamérges case*. Szeged, JATE Press.
- PUSZTAI Bertalan – NEILL, Martin (szerk.)
2007 *Turizmus, fesztiválok és helyi identitás: Halászléfőzés Baján*. Edinburgh – Szeged, University of Edinburgh – Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.
- SÁRI Zsolt
2012 Bárány és birkaételek az európai közösség életében. *Ethnographia* 123, 3, 378–290.
- SCHLEICHER Vera
2010 Terek, képek, eszmék: A hagyományos kultúra és a hagyományhoz való viszony változásai a Balaton térségében. *Tabula*, 13, 1, 3–18.
- SMITH, Melanie – PUCZKÓ László (szerk.)
2010 *Egészségturizmus: gyógyászat, wellness, holisztika*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZABÓ Ferenc (szerk.)
1977 *Gyomai tanulmányok*. Gyoma, Nagyközségi Tanács.
- SZABÓ László
2011 Mít tehetünk a Tiszazug idegenforgalma érdekében? In: BARTHA Júlia – BENEDEK Csaba – GECSE Annabella (szerk.): *Életjel: Tanulmányok az ezredvégi Tiszazug népeletéből*. 269–303. Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- SZILÁGYI Miklós
1989 Mezőberényi és gyomai halászati szerződések a 19. század első feléből. In: ÉGETŐ Melinda – FILEP Antal (szerk.): *Történeti-néprajzi források a 19. századból*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Intézet. /Documentatio Ethnographica 13./

SZIRMAI Viktória (szerk.)

2009 *A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

TAKÁCS Gergely

2010 A magyar közigazgatás térszerkezetének áttekintése és reformjának lehetőségei. *XXI. Század – Tudományos Közlemények*, 24, 113–124.

VAJKAI Aurél

1955 Parasztfürdőhelyek. *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*, 1, 76–106.

ZIMA Péter

2013 *Klaszter és TDM közötti különbség elméletben és gyakorlatban a Dél-alföldi Régióra fókuszálva*. Szakdolgozat. Kézirat. Budapest, Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola.

EGÉSZSÉGTURIZMUSSEL KAPCSOLATOS TANULMÁNYOK, KONCEPCIÓK, PÁLYÁZATOK, EGYÉB DOKUMENTUMOK:⁷¹

„Alföld Spa” – *stratégiai célok és programok a Dél-Alföldön 2007–13 között*. Dél-alföldi Termálklaszter (dr. Albel Andor), 2007.

A Békési Kistérség Terület- és Gazdaságfejlesztési Konceptiója – helyzetértékelés és koncepció. 2005. Készítette: Terra Studio Kft., Budapest.

A Békési Kistérség Turizmusfejlesztési Programja – helyzetértékelés, stratégiai és operatív program. 2005. Készítette: Terra Studio Kft., Budapest.

Békés megye Fejlesztési stratégiája 2007–2013. Békés megyei Önkormányzat, 2007.

A Békés Megyei Önkormányzat Társadalmi-gazdasági Programja 2007–2014. Békés megyei Önkormányzat, 2011.

A Dél-alföldi régió területfejlesztési koncepciója és stratégiai programja 1998. Készült a Dél-alföldi Regionális Fejlesztési Tanács (DARFT) megbízásából a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja (MTA RKK) Alföldi Tudományos Intézetében. Békéscsaba – Szeged – Kecskemét.

A Dél-Alföld Régió Területfejlesztési Konceptió felülvizsgálata és Operatív Programblokk javaslatai. 2005. A DARFT Kht. megbízásából készítette az MTA RKK Békéscsabai Osztálya. Békéscsaba.

Dél-Alföldi regionális Operatív Program. DARFT, DARFÜ, 2007.

⁷¹ A felsorolt dokumentumok megnevezésük szerint ABC sorrendben szerepelnek.

- Az Európai Parlament állásfoglalása a fenntartható európai idegenforgalom új távlatairól és kihívásairól (2004/2229 (INI)). Az Európai Unió Hivatalos Lapja* 33. C193 E/325–333.
- Gyomaendrőd Város Idegenforgalmi Koncepciója 1998.* Gyomaendrőd Önkormányzatának megbízásából készítették: szakértők, 1998.
- Gyomaendrőd Város idegenforgalmi (turisztikai) koncepciója.* Készítették: A FÓKUSZ-2 Gazdaságfejlesztési Központ Kft. munkatársai és Gyomaendrőd Város Önkormányzatának értékelemzési teamje.
- Gyomaendrőd Helyi Turisztikai Desztináció Menedzsment Szervezet Fejlesztése. Pályázat és megvalósíthatósági tanulmányok.* GYÜSZ-TE, 2012.
- A Körösök-vidéke fenntartható térségfejlesztése. A Körösök Völgye Natúrpark vidékfejlesztési céljait és működését megalapozó szakmai dokumentáció.* A Körösök Völgye Akciócsoport Nonprofit Kft. megbízásából szakértők, 2011.
- Megvalósíthatósági tanulmány a „Gyomaendrődi Liget Gyógyfürdő fejlesztése” című pályázathoz.* DAOP-2.1.1./J-12. Pályázó: Gyomaendrődi Liget Fürdő Kft. 5500 Gyomaendrőd, Erzsébet liget 2. Kézirat (lezárva 2012. október 1.).
- Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2005–2013.* Magyar Turisztikai Hivatal (2005).
- Nemzeti turizmusfejlesztési koncepció 2014–2024. Erőt adó Magyarország. A versenyképes turizmus koncepciója. Stratégiai tervdokumentum.* Nemzetgazdasági Minisztérium – Nemzetgazdasági Tervezési Hivatal, 2013.
- Országos Egészségturizmus Fejlesztési Stratégia 2007–2011.* Budapest, Aquaprofit Műszaki, Tanácsadási és Befektetési Rt., 2007.
- Új Magyarország Fejlesztési Terv (2007).*
- Új Széchenyi Terv.* Budapest, Nemzetgazdasági Minisztérium (Magyarország kormánya), 2011.

KATALIN JUHÁSZ

CONCEPTS OF SPA- AND ECO-TOURISM IN GYOMAENDRŐD

THE CONTRIBUTION OF SOCIAL SCIENCES TO THE IMPROVEMENT OF COMPETITIVENESS OF THE TOWN

Health preservation is an important social objective in economic and demographic terms as well. In western states the objective to improve the standard of living appeared in the 1960s, and it has been a basic principle of welfare states. Besides work, social integration and the quality of leisure time are also important indicators of the standard of living. Health tourism is a highlighted sector in Hungary, which effectively influences the indicators of individual standard of living due to prevention, cure and post care of illnesses and the maintenance of the general conditions of human body. On the other hand, the positive local effects of the development of health tourism can remarkably improve the standard of living of inhabitants in settlements involved in health tourism, which has a positive impact on social competitiveness as well. In 2007 the first Health Tourism Strategy was compiled and in 2010 the Health Care Strategic Research Institute issued the second part of the strategy entitled “Health tourism based on medical services”. Health tourism takes the first place in The New Széchenyi Plan (for the period of 2011–2020) out of the priorities in compliance with the Healing Hungary Health Industry Program. Experts of marketing, tourism, regional development, environment protection, hydrogeology, balneology, medical sciences, wellness and engineering took part in the elaboration of these documents. Yet, other disciplines (statistics, social and historical studies) could also contribute to it. It would also be important for the target audience and the other stakeholders (market actors, employees, health care and wellness service providers, population of touristic destinations etc.) the conduct of ethnographic/ anthropological researches providing soft data, based on interviews and fieldwork, which may promote the improvement of the effectiveness of this leading economic sector. The author has been investigating the historical and social ethnographic aspects of hygienic customs and bath culture. Relying on her extensive fieldwork experiences, related literature and her studies in Gyomaendrőd (south-east Hungary), she outlines those problems and probable research tasks which may aid the development and competitiveness of settlements in peripheral and disadvantaged situation via the use of their conditions utilisable for tourism.

IDŐSEKET GONDOZÓ KELET- ÉS KÖZÉP-EURÓPAI NŐK
DISKURZUSA TRANSZNACIONÁLIS ÉLETÜKRŐL

A globális munkaerőpiacba integrálódott és azon belül jelentős szegmenssé vált reprodukciós szektor számos új kérdést vet fel a migrációval, az országok nemzetközi hierarchiájával, a individuális és a globális szféra találkozásával, a szociális ellátórendszerrel, a szociális tevékenységek termékké konvertálódásával, ezen javak nemzetközi közvetíthetőségével stb. kapcsolatban. Pontosabban fogalmazva, arra készítek, hogy három rendszer – gender, migráció és szociális ellátás/gondozás – érintkezését és egymásra hatását vessük vizsgálat alá (LUTZ, 2008).

A háztartási és az ápolási munka globális térbe való belépése a stratégiai gazdasági szektorok átalakulását jelzi, valamint ezek újratermelésében játszik szerepet Saskia Sassen szerint, és imaginárius, nemzetközi dimenzióban képződő „globális városokról” beszél, melyekben új mintázatok figyelhetők meg, éppen a női migrációs tendenciák mentén (SASSEN, 2006). Annie Phizacklea azt hangsúlyozza, hogy messzemenően nem elégséges nemzetközi, sokkal inkább globális kölcsönös függésként szükséges értelmezni azt a jelenséget, melynek keretében a nők a függőség intézményesült formáiba szorulnak bele (PHIZACKLEA, 1998). Nicola Yeates erőteljesen fogalmazva migrációs ipari komplexumként értelmezi a globalizálódott gondozási láncot és általában a globálisan szervezett reprodukciós munkamegosztást (YEATES, 2009, 86.). Pei-Chia Lan a világszerte hierarchiájában társadalmi osztály, etnikai hovatartozás és társadalmi nem alapján kategóriarétegződést figyel meg, ami az együttműködés és a kölcsönös függés terméke ugyan, de az egyenlőtlenséget fenntartó, strukturált és rétegzett másságképzés mentén (LAN, 2006, 29–58.). Rhacel Salazar Parreñas a szóban forgó szektor legnagyobb kibocsátó országát, a Fülöp-szigeteket vizsgálja, ahonnan az 1960-as évektől tömeges női migráció indult meg a fejlett világ felé a reprodukciós ágazatba: háztartási munkákat végeznek, gyerekekre vigyáznak és öregeket gondoznak. A Fülöp-szigeteki nőket ezért a globalizáció szolgálóinak nevezi. Úgy véli, a nemzetközi szinten megvalósuló reprodukciós munka megosztását a globális kapitalizmus, valamint a kibocsátó és a befogadó országokra jellemző nemi egyenlőtlenségek alakítják. A Fülöp-szigeteki nők egy társadalmi nemi alapon rétegzett társadalomból lépnek ki, majd állampolgársági és faji megkülönböztetés alapján a kapitalista és industrializálódott országokban szintén olyan szociális résbe kerülnek, ahol egy hasonló rendszer hátrányaival kell szembesülniük. Parreñas szerint a globális rendszer

a Fülöp-szigetek lakosságát export-alapú gazdaságként kezeli, és a tömeges migráció ennek a pozícionálásnak a terméke (PARREÑAS, 2001). Helma Lutz ezt a gondolatmenetet viszi tovább, amikor a kelet-európai nők belépését vizsgálja a globális háztartási szektorba. A poszt-szocialista politikai és gazdasági folyamatok következtében a kelet-európai térség újrapozícionálása zajlik, aminek következtében új migrációs dinamikák észlelhetők. A kezdeti erőteljesebb férfi kivándorlás után a migráció feminizálódására került sor, ami új jegyeket mutat. A társadalom nem látható, rejtett zónáiban (háztartás) való együttműködés és kölcsönös egymásra utaltság elemzése során arra a következtetésre jut, hogy az 'új szolgáltatók' nem egy rendszer (globális munkaerőpiac) áldozatai és nem is egyéni aktivitásuk (ágens) következményeinek az elszenvedői, hanem e kettő interakciójából kinövő tendencia szereplői (LUTZ, 2011).

Tanulmányom fókuszába a külföldön idősgondozásban dolgozó közép- és kelet-európai, pontosabban magyarországi, romániai és kárpátaljai nőkkel folytatott beszélgetéseimet helyezem.¹ Úgy tűnik, a nyugati világ elégtelen szociális ellátórendszere és a meghosszabbodott életidő által generált és növekedő gondozói igény, valamint a poszt-szocialista országok repedezett gazdaságának munkanélküliséggel, alacsony jövedelemmel és magasabb aspirációkkal küszködő lakossága egymásra talált a globális munkaerőpiacon, és ez a helyzet megoldásokat kínál, de új problémákat is előhív a migráns nők és családjaik életében. Számptalan kérdés merül fel az elemzés során, melyek közül most csak egy aspektust emelek ki. Azt vizsgálom meg, hogy milyen diskurzusok működnek a különböző migrációs terekben a női vándorlás témakörében. Mivel a migránsok egy transznacionális társadalmi tér részesei, ami a befogadó lokális közösségből, az új ismeretségekből álló kapcsolathálóból (nemzettársak és a befogadó közösség tagjai), valamint az otthon hagyott közösségből épül fel, olyan diskurzusokat elemzek, melyek ebben a nemzetközi közegben képződnek. Interjúalanyaim folyamatosan ebben a globális közegben vannak, külföldön sem szakadnak le a hátrahagyott társadalomról, és hazalátogatva sem lépnek ki a befogadó országban kiépített kapcsolathálójukból. Fontosnak tartom tehát, hogy ne geopolitikai alapon megrajzolt térképek szerint, hanem a globális dinamikák alapján létrejövő migrációs terekre figyelve reflektáljak az interjúkban körvonalazódó diskurzusokra.

Terepmunkám során három migrációs térrel szembesültem a kelet- és közép-európai nők idősgondozói aktivitását vizsgálva: (1) kelet – nyugat irányultságú, (2) Kelet- és Közép-Európa és Izrael között kirajzolódó, illetve (3) egy közép-európai etnikai migrációs tér. Ezek jellegükben több szempontból is (migráció- és munkaszervezés, integráció, tevékenységi kör, kapcsolatháló stb.) eltérnek egymástól, így a migrációs tapasztalatok megélési módjai és értelmezései is különböznek. Három diskurzus körvonalazódik az inter-

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

júkbán: áldozat- és szenvedéssdiskurzus; egzotikum-diskurzus, valamint egy etnocentrikus diskurzus.

Módszertan: gyűjtés és értelmezés

Terepmunkámat 2009-ben kezdtem, és azóta folyamatosan, több országra kiterjedve végzem. Elsőként azt néztem meg, hogy a Magyarországra érkező erdélyi és kárpátaljai nők az ellátórendszerbe hogyan lépnek be, hogyan illeszkednek be a befogadó családokba, hogyan működnek együtt az érintett szereplők, és ez hogyan hat vissza életútjukra és önértelmezésükre. Mélyinterjúkat készítettem gondozókkal, gondozottakkal és megbízókkal a küldő és a fogadó országban egyaránt. A kutatást kibővítettem a Romániából és Moldova Köztársaságból Olaszországba irányuló tömeges női vándorlás tanulmányozásával is több hónapos terepmunkát végezve a nevezett országokban. 2010-től a Magyarországról elmenő gondozókat is bevontam a vizsgálatba, ami feltárta számomra az Ausztria, Németország, Svájc, Amerika és Izrael felé irányuló mobilitást is. Ebben a kutatási szakaszban is lehetőségem volt terepmunkát végezni szinte valamennyi említett országban.

Kutatásom során elsősorban mélyinterjúkat készítettem. A beszélgetés nyelve a kérdezett anyanyelve volt, tehát a magyar és a román nyelvet használtam. A terepmunka számottevő mennyiségű szövegkorpuszt eredményezett, összesen 199 interjú készült. Ezt kiegészíti egy adatgazdag és terjedelmes terepnapló, amibe a spontán beszélgetések, az interjú során fel nem vállalt történetek és egyéb megfigyelések kerültek. Mivel a háztartási szektorban végzett munka az esetek jelentős többségében illegális, ritkábban részlegesen legális (egyetlen olyan esettel találkoztam, ahol a munkavégzés teljesen legális volt), a beszélgetések a bizalom és a felvállalhatóság érzékeny határmezsgyéjén zajlottak, és az anonimitás ellenére is sok információ csak a terepnaplóba kerülhetett be. A hagyományos néprajzos módszerek kiegészültek a cybertér nyújtotta lehetőségekkel. Az otthoni ápolást végző nők fizikai bezártságukat az internettel és a virtuális társaság kiépítésével tágítják. Intenzív facebook-életet élnek, sokat emaileznek és chattelnek. Több ilyen körbe is bevontak, aminek köszönhetően folyamatosan részese maradtam annak a „globális városnak”, amit ebben a globális társadalmi térben maguknak teremtenek. Nem volt előre tervezett ez a módszertani újítás, így meglepetésszerűen ért az új perspektíva, mint ahogy az is, hogy itt igazán láthatatlanul (számomra sokszor zavarba ejtően) végezhetem résztvevő megfigyelői munkámat, ami a hagyományos módszerekben a fizikai jelenlét miatt csak töredékesen valósítható meg.²

² A cybertérben végzett terepmunka elemzése egy külön módszertani tanulmányt is meg-

Írásomban diskurzuselemzésre vállalkozom Michel Foucault jól ismert elmélete alapján (Foucault, 1972, 1984, 1991). A társadalmat szervező kulturális tartalmak és jelentések a róluk való beszédben jönnek létre. Az elbeszélés/kibeszélés során exteriorizálódó tapasztalati konstrukciók szabják meg a társadalmi valóság szerkezetét, és egyúttal kijelölik az egyén helyét is ezen belül. A „globális városok” tagjai számára a migrációs térben képződő diskurzus olyan hatalmi megnyilvánulás, ami nagymértékben kihat az egyének legitimációjára, pozíciójára és az identitásképzés számos aspektusára is. Az interjúk során sokszor észlelhető az a vehemencia, amivel a megszólalók serényen igyekeznek befolyásolni a diskurzus tárgyának jelentésképző mechanizmusait, a kijelentésmező szerveződési elveit és a lehetséges diskurzív stratégiákat. A bemutatásra kerülő diskurzusokban jól kitapinthatóak mindazok a társadalmi gyakorlatok, amelyek a szövegek előállítására és társadalmi kezelésére, hozzáférésének szabályaira irányulnak.³

Áldozat- és szenvedéssdiskurzus

A romániai és moldovai idősgondozók jelenléte Olaszországban sok szociológiai elemzésnek témája. Vizsgálják okait, formáit, fenntarthatóságát, kontrollálhatóságának lehetőségeit, illetve egyes társadalmi következményeit is (BETTIO et al., 2006; SIMONAZZI, 2009; DEGIULI, 2010; DI SANTO, 2010; IZZO, 2010; SANTINI et al., 2010; ROSSI – BOTTI, 2010 stb.). Jelen vannak az olasz háztartásokban a '90-es évek elejétől, sőt bizonyos régiókból ki is szorították a korábban már ott dolgozó, a munkastruktúrának ezt a részét elfoglaló Fülöp-szigeteki vagy latin-amerikai nőket. Komplex hálózatok szerveződtek informális és formalizált ágensekkel, melyek során olyan sűrű migrációs csatornarendszer épült ki, hogy az Olaszországba jutás és a munkahelytalálás nem akadály, még ha annak érdekében zöldhatárt is szükséges átlépni. Általánossá vált a tudás és beszélés erről a migrációs tendenciáról, szinte találni sem lehet ezekben az országokban olyan személyt, akinek ne lenne a családi, rokonsági vagy baráti körében olyan nő, aki érintett benne. Ha mást nem, legalább egy másodkézből kapott történetet bárki fel tud idézni, és kiformált véleménye is van – minden bizonnyal – a jelenségről. Ehhez nagymértékben hozzájárul az is, hogy a téma alaposan mediatizált. Nem vitás, a közbeszéd egyik igen gyakori, és igen dra-

érdemelne. Ennek az írásnak a kereteit túlfeszítené a módszer nyújtotta lehetőségek és korlátok értelmezése, az így feltáruló adatok használhatósági köre, valamint az etikai szempontok újragondolása, ezért itt csak utalásszerűen kerül említésre.

³ Hasonló elemzést végzett Kovács Éva és Melegh Attila a '90-es években Magyarországra vándorolt erdélyiek és Ausztriába átköltözött magyarok (erdélyiek és magyarországiak) vándorlástörténete alapján. Ők elsősorban migránsnarratívákat vizsgáltak, nem diskurzusokat. KOVÁCS – MELEGH, 2000.

matizált témája a nők a külföldi munkavállalása. A román és az olasz média egyaránt sokat beszél a hátrahagyott, sőt elhagyott gyerekekről, melyre már külön terminus is van: euro-árvák.⁴ A morális pánik hullámhosszán formálódó értelmezések átítatják a migráns nőkről szóló diskurzust, megkerülhetetlen, hogy a megkérdezettek ne reflektáljanak rá folyamatosan. Egyfajta társadalmi szégyenként és számonkérésként terhelődik rá a vándortörténetekre, és megkérdőjelezi a külföldön tartózkodó nők jó anyaságát.⁵ Úgy tűnik, a női szerep erősen naturalizált ebben a diszkurzív gyakorlatban, és a nők helyét a családért vállalt felelőségek és tevékenységek mértéke alapján jelöli ki, az egyéneket pedig ebből kiindulva minősíti.

Carmen fontosnak tartja értelmezni a női szerepkört, erre építi egész történetét.⁶ Nem kíván eltérni attól az értelmezéstől, amit általánosan elfogadottnak vél, inkább csak a kijelentésmező szerveződési elvein módosít egy kicsit a hangsúlyok elhelyezésével, illetve nem mulasztja el a másik nemmel kapcsolatos véleményét is kifejezni ezzel párhuzamos:

Küzdöttek [régén], mert neki férfinak kellett lennie, de most, a klímának is köszönhetően, és minden szempontból, már nincs férfi. Én már nem hiszek a férfiakban. Holott egy nő – legalábbis ahogy velem történt, küzdünk minden oldalról. Eljöttem hozzá [a szomszédasszonyhoz] is, sírtam, kétségbe voltam esve, nem segített egyetlen férfi sem. Volt egy otthoni problémám, amit meg kellett oldanom.

Majd később ismét visszatér a nemi szerepek értelmezéséhez:

Aztán a szerepek... én így mondom... jó, a saját helyzetemről beszélek, nálam egy különleges helyzet volt, ezt a szerepet átvettem már akkor, amikor munkába jártam, '89 előtt, mondjuk. Merthogy ilyen volt az én helyzetem. És amikor láttam, hogy ő [a férje] gyengébb... nem minden férfi, de általában feladják, ők inkább... nem mind, de ilyen volt az én helyzetem. És akkor átvettem a szerepét. És látok most is, több nőt, mint férfit vezetni, és a cégeknél is, és otthon is. Szegények, lehet, hogy egy órát alusznak éjjel, lehet, hogy kettőt hogy... és akkor is, amikor alszol, a gondolataid cikáznak, hogy ezt is meg kell csinálni, azt is, és a gyerek is. A mai kor férfia csak az ágyának van, a többi nem érdekli őket. [...] Például a szüleim családjában apa tudta mi a teendője, anya tudta mi a teendője. Apa munkába járt, tudta, hogy pénzt kell hazahoznia. [...] és anya volt az, aki

⁴ Ennek elemzéséhez lásd LUTZ, 2013.

⁵ Lásd más migráns csoport esetében PARREÑAS, 2001, 116–149.; LAN, 2006, 107. és 138–144.; LUTZ, 2011, 111–153.

⁶ A tanulmányban szereplő minden név fiktív az interjúalanyok védelme érdekében.

harcolt azért, minden gyerek tanuljon, és legyen belőle valaki a megadott helyen, amikor felnő, hogy ne jöjjön majd hozzá koldulni.⁷

Körvonalazódik tehát a két nemi szerepnek az idealizált képe, illetve megmutatkoznak a hiátusok, amit kényszerhelyzetként élt meg Carmen, története alapján ez sodorta afelé – lévén hogy felelősségteljes nő és anya –, hogy eltérjen a saját szerepkörétől, és feláldozza magát a gyerekéért:

Tehát. Az én helyzetem hogy volt. Elmentem, nem azért, mert nem volt miből élni vagy nem tudom én mi. Volt egy kisgyerekem, és nem volt mivel segítem. [...] nekem nem volt segítőm. Például egy nő, egy férfi azért házasodik meg, hogy egymást támogassák. Nálam ez nem volt meg. És akkor én jobban éreztem, hogy ezt meg kell tennem a gyermekemért. És akkor hátrahagytam ezt a támogatást – idézőjelben –, és elmentem. [...] A férjem nem adott, mert neki szüksége volt a gyógyszerekre, gyűjtötte a pénzt, hogy ne hogy 5 fillért hazaadjon, hogy jusson a gyógyszerekre. Ő jobban ragaszkodott a saját életéhez, mint... És ezt, nem hogy szemére hányom, jó dolog volt, jobban ragaszkodott magához, mint... Végül én nem ragaszkodtam a saját életemhez, sem az egészségemhez, mindent átadtam a gyermekemnek, hogy ő jobban legyen, mint én.

Anica migrációs motivációként szintén azt hangsúlyozza, hogy a gyermekeért vállalta a nehézségeket, hogy jó anyaként neki segíthessen önmaga feláldozásával:

Mondom önnek, hogy ha nem hozol áldozatokat, nem tudsz semmit csinálni. Én vettem a lányomnak lakást Kolozsváron, és még van valamenynyit pénz, amit vissza kell adnom, nem sokat, de a sógornómtól kaptam kölcsönbe, és vissza kell adnom. Otthon mit csináltál? Két éve nem voltam otthon. Ha nem hozod meg ezt az áldozatot, tudsz venni, tudsz élni Romániában? [...] Nem szórakozásról van szó. Áldozatról van szó.

Nehéz sors fogalmazódik meg tehát ezeknek az asszonyoknak, külföldön dolgozó anyáknak az elbeszéléseiben, amit két szimbólum, a könnyek és a súlyvesztés sűrít magában a legszemléletesebben, és ezt szinte mindannyian beleszövik elbeszéléseikbe. Carmen tudatosan reflektál a diskurzus azon szegmenseire, miszerint az anya nélkül hagyott gyerekek fájdalokat élnek át, nem kívánja ezt kisebbiteni, de mivel felelős szülőként pozicionálja magát, válaszként erre a szemrehányásra elmondja saját szenvedéstörténetét:

⁷ Az áldozatdiskurzus részfejezetben közölt interjúrészletek fordítások, az interjúk román nyelven készültek.

Én egy gyereket hagytam otthon, hatodik osztályos volt... És minden második nap: anyukámé, mit csinálsz? De azt az időszakot, amikor hiányoztam, nem lehet bepótolni. Látszik. És a szemrehányások... Nem olyan szemrehányások, hogy nem tudom mi, hogy elmentél és nem tudom mi, de hiányoztál az életemből, hiányoztál az életemből. És ez nekem nagyon fáj, és valahányszor eszembe jut, jön, hogy sírjak, jön, hogy sírjak. [...] Nálam a párna nem száradt meg soha, sem este, sem reggel, lefeküdtem, könnyekkel a szememben aludtam el, és a párna nedves volt, és újra csak nedves párnával ébredtem azért, mert... nem száradt meg. [...] És hozzá szoktam az ennyivalóhoz is, amit ő [a gondozott idős] evett. Jó, fogytam, 40 kiló voltam.

Az áldozatdiskurzus fontos témakörei a kiszolgáltatottság, a megbízók részéről tapasztalt kihasználás, az alapvető emberi jogok fölött gyakorolt kontroll (étkezés, térhasználat, személyes tárgyak ellenőrzése), szexuális zaklatás, lekezelés, megalázás, a külföldi státusból fakadó hátrányok stb.

Maria panaszáradata érzelmekkel olyannyira átítatott, hogy időnként, az egész gondozói közösség szószólójaként próbálja képviselni a román nők érdekeit. Gyakran beszél többes számban, és gyakran jut el általános következtetésekre saját személyes élményeinek elbeszélésekor. Homogén közösséget látat maga mögött, közös nyelvezetet vél feltárni, aminek – úgy tűnik – már saját terminológiai rendszere is van.

Én nincs még csak... hogy is mondjam... nem is köszönnek meg semmit, nem is vagy megfizetve, sem... vagyis azért, amit csinálsz nincs... azért a tényért, ahogyan segített őket... Mert voltak esetek, például az én utolsó esetem, azt mondhatom, hogy a halottak közül emeltem ki, az oroszlanok gödréből – ahogy mondjuk mi, a mi gondozói kifejezéseinkkel. [...] Nem szabad mindig arra gondolnod, hogy: ó, elmentem erre a munkára, és nem is tudom mennyi pénzt fogok keresni, és nem is tudom, mit fogok venni, és nem is tudom, mit fogok megvalósítani idővel. Nem. Mi... ahogy a román kolléganőimnek szoktam mondani, a barátnőknek: mi egyik napról a másikra vagyunk itt. Vagyis egyik nap lehetsz itt, de két nap múlva már kitesznek, és állat vagy, ahogy most én is vagyok. És... hogy mondjam, szenvedek, nagyon sajnálom, mert tudom, hogy hatalmas munkát végeztem. Hatalmasat! Tehát... Itt nagyon erősnek kell lenned pszichésen, nagyon jól felkészültnek, nagyon erős személyiségnek. [...] Nem igazán találunk ebben pozitív oldalt. [...] mert egy badant⁸ tulajdonképpen szolgáló, felmossa a földet, sikálja a földet, rendezget, mindennek rendben kell lennie, tehát egy gondozó.

⁸ Olasz nyelvből átvett, románok által használt terminus az otthoni ápoló megnevezésére.

Ilyen és ehhez hasonló panasztörténeteket ontanak magukból, amikor szabadnapjukon találkoznak. A sok elégedetlenség- és sértettségtörténetnek a fájdalmak kibeszélése és a gőz kieresztése mellett fontos szerepe van a másságképzésben, az olaszoktól való elhatárolódás szempontjainak a kidolgozásában, az erkölcsi kategóriák kiépítésében.

A befogadói közösség hozzájuk való viszonyulását az olasz társadalom foglalkoztatási struktúrájában elfoglalt helyük, valamint az országok globális hierarchiája alapján meghatározott pozíciójuk szabályozza. Ez az előnytelen státus nyilvánvalóan szintén nagy hatással van az áldozat- és szenvedésdiskurzusra. A gazdasági és etnikai hierarchiára a román nők válasza a morális fölény. A leggyakoribb nézőpont, amin keresztül alkalmazóikat jellemzik, a táplálkozási és szexuális szokásaik. Úgy tűnik, ezeken a témákon keresztül élük meg leginkább az érték alapú alá- és fölérendeltséget. Az általuk készített román ételeket nem szívesen eszik meg munkaadóik, kevésbé civilizált kultúra termékeként viszonyulnak hozzá, miközben a román nők az olasz főzési szokásokat tekintik igénytelennek, amit sokszor szemléltetnek azzal, hogy még olyan zöld leveleket is képesek megenni, amit Romániában csak az állatoknak adnak. Másrészt a szexualitásról való diszkurzív gyakorlat formázza a jelentésköröket. Miközben a könnyű szexuális zsákmányként kezelt keleti nők státusának hátrányait élük meg a közösségi terekben és otthon a gondozottal kapcsolatban is, morálisan úgy emelkednek fölül ezen, hogy az olaszok szerelmi életét normalitáson kívülként beszélik el/ki: gyakori téma szabadnapjaikon, akár a túlzásokig elmenően verbalizálják ezt az abnormalitást, majd minden történetet az az erkölcsi szentencia követi, hogy a román nők tisztességesek.

Sandra az alábbi szöveget barátnői jelenlétében mondta el. Időnként ők is beleszóltak, erősítették az elhangzottak *igazságtartalmát*. Mivel egyre jobban belelendültek, igyekeztek fokozni a mondanivaló súlyát, sőt mintha már versengtek volna történeteikkel. Egyre szókimondóbbak lettek (az alábbi idézet is a történetmesélés fokozódásával egyre jobban cenzúrázom), nem riadtak vissza a pikáns részletektől sem, ugyanis ez tette egyre szemléletesebbé a kifejezni kívánt morális különbséget.

Itt minden nagyon precíz. Az autók menetrendje nagyon precíz. Az élet nagyon precíz [kimért]. Mész, és 20 perc alatt elkészítetted az ennivalódat. De ha szeretnéd elkészíteni a te ciorbádat⁹... ők nem esznek ciorbát, mert azt mondják, hogy az disznóknak való étel, és megmérgezed őket. [...]

A lányoknak, a lányoknak általában... most az ő nevükben beszélek... sokaknak nehezükre esik, hogy férfiakat gondozzanak... merthogy egy olasz

⁹ Román nemzeti étel.

férfi mindig olasz férfi marad, akármilyen öreg is lesz, nem hagyja el magát, még profitál egy kicsit, függetlenül a kulturáltságtól, a kulturáltsági színvonalától. [...] Függetlenül a kortól. Tehát függetlenül. Ez benne van a kulturájukban. Tehát számukra a szerelem elsődleges, ugyanolyan szinten van, mint... a szerelem ugyanazon a szinten van, mint a reggeli, az ebéd és a vacsora, együtt. [...] Vagy amikor [a gondozók] mosdatják őket, mert sokan nem önállóak, nem tudnak egyedül mosdóba menni, és a lányok segítik őket természetesen, megmossák őket, és akkor kezdik [...] Tehát vannak lányok, mi más színvonalról jövünk nagy többségben. Nem? 99% a saját környezetéből jön. Nem? Nálunk a szemérem az szemérem.

Jól kapcsolódik az áldozat jelentésképzési stratégiájához a gondozói formák értelmezése és (szintén) morális belső hierarchiája is. Háromféleképpen látnak el gondozói szerepkört Olaszországban. Privát ápolóként főként azok dolgoznak, akiknek ottmaradási és beilleszkedési szándékuk van. Lakást bérelnek, órabérre dolgoznak, kapcsolathálójukban igyekeznek növelni a helyiek és csökkenteni a románok számát. A külsős gondozók szintén fenntartanak valamennyi önálló életet, albérletet fizetnek, az időseknél csak korlátozott óraszámban vannak, de mivel helyzetük instabil, bármikor elveszíthetik viszonylagos függetlenségüket. A bentlakásos gondozók az idősekkel élnek, minden nap ki vannak téve a kiszolgáltatottságnak, idejükkel minimálisan rendelkeznek, 24 órás felügyeletet kell biztosítaniuk, viszont nincsenek személyes kiadásai, minden pénzüket megspórolhatják, és azt hazaküldhetik hátrahagyott családtagjaiknak. Egyértelmű tehát, hogy az áldozatdiskurzusban ez utóbbi munkavégzési forma kerül a ranglétra csúcsára. Előszeretettel mesélik, hogy milyen minimális pénzt költenek önmaguk igényeire. Heves vita robbant ki előttem egy spontán beszélgetés során, amikor kiderült, hogy az egyik kollégájuk már nem küldi haza a pénzét, hanem magának gyűjtögeti. Normatív érvelés mentén ítélték el pénzgazdálkodási stratégiáját.

A Románia és Moldova Köztársaság, valamint Olaszország közötti migrációs térben képződő diskurzusnak most csak a legfontosabb elemeit emeltem ki, mégis világosan feltárulkoznak kulcstémái, illetve láthatóvá válik, hogy az áldozatdiskurzus szervező elvei alapvetően morális alapúak. A diskurzus töréspontjai a morális kategóriák érvényességi és értelmezési köreinek eltérősége mentén fordulnak elő, aminek eredményeképpen ugyanazon strukturális elvek alapján a diskurzus különböző ágensei más és más kategóriává formázhatják a normalitás és a deviancia körét, amiből kifolyólag különböző jelentések tulajdonítása válik lehetségessé.

Egzotikum-diskurzus

Az előző diskurzustól gyökeresen eltér az a szövegtörzs, amivel a Magyarország és Izrael közötti migrációs térben találkozhatunk. Az Izraelben dolgozó gondozók kiszolgáltatottsága erőteljesebb, mert a fogadó ország migrációs törvényei a munkavégzőt közvetlenül a munkaadótól teszik függővé, így közvetlenül a megbízóknak vannak alárendelve, és a munkakapcsolatban érdekérvényesítési lehetőségeik korlátozottabbak (SHAMIR, 2011; MUNDLAK – SHAMIR, 2014). Mivel nem Uniós tagországban vannak, tartózkodási és munkavégzési köreik szabályozottabbak és szűkre szabottak, elbeszéléseikben mégis alig tematizálódik a papírok beszerzése, adminisztrálása, és az ebből fakadó nehézségek. Az Izraelbe való kijutás is több nehézséggel jár, sőt komoly anyagi beruházást igényel, mivel csak munkaközvetítő cégen keresztül lehet kijutni, aminek ki kell fizetni a szolgáltatás korántsem alacsony díját. Legtöbbjük nem is rendelkezik azzal a tőkével, ami a kijutáshoz szükséges, így vagy családon belül kérnek kölcsön, vagy a céggel kötnek megállapodást, miszerint az első néhány hónapban törlesztik a fizetésükből, havi 500 dolláros részletekben. Eladósodva kezdik tehát a munkát külföldön, ami komoly hátrányt jelent szabad mozgásukra nézve: nem hagyhatják ott, nem fordulhatnak vissza, nem gondolhatják meg magukat, mert anyagi kényszerhelyzetbe kerültek. Megjegyzendő, hogy az adósság és az emiatt rájuk nehezedő terhek csak akkor váltak beszédtemává, amikor én kezdeményeztem. Úgy tűnik, a diszkurzív gyakorlatban ez nincs az előtérben, nem exteriorizálódik, nem tartozik a migráns sorsról hírt adó, a nehézségeket láthatóvá tevő verbális stratégiák közé. Szembetűnő még egy különbség az előbbi példához képest. Sok mássággal, sőt még több mássággal szembesülnek: ebben a közegben ők rétegzetten *mások*: vallásilag, etnikailag, nyelviileg, kulturálisan, társadalmilag. Ezek a tapasztalások ugyan adnak okot a méltatlanság-érzésre, mégsem a szenvedés jelentéstartományából töltődnek fel tartalmakkal, hanem egy nagyon más értelmezést kapnak. Összességében tehát levonható az a következtetés, hogy itt egy egészen más diskurzusról van szó. Értelmetlen lenne a román-olasz migrációs térben megismert diskurzust ide importálni és bármiféle összehasonlító vizsgálatot kezdeményezni. Hiába a sok egyezés strukturális téren (hasonló munkakör, hasonlóan poszt-szocialista háttérország, hasonlóan női migráció), a továbbiakban azt tárom fel, hogy az adott, sajátos migrációs tér milyen önálló diskurzust hív életre.

Valamennyi interjúban válaszolni kívántak beszélgetőtársaim – még akkor is, ha nem kérdeztem rá –, hogy miért épp Izraelt választották migrációs célországnak. Egyértelmű, hogy ebben a diszkurzív gyakorlatban ez egy akut kérdés, a válaszadás szinte kötelező, megkerülhetetlen. Része a pozicioná-

lásnak és része az otthoniakkal ápolott kapcsolattartásnak. Sok kidolgozott, jól megkomponált történet, valószínűleg többször elmondott sztori kerül felszínre ebben a témakörben, ugyanis – úgy tűnik – nem lehet egyszerűen csak azzal elintézni, hogy itt volt ismerős, itt volt lehetőség, vagy valami hasonló banálisnak számító indok.

A házastársi kapcsolatról beszéltünk, tehát nem kimondottan a migráció okairól vagy a kivándorlást megelőző dilemmákról, amikor Kati hirtelen előhozta a maga történetét:

Kati: Még valamit nem meséltem el, hogy én hogy jöttem ki. (Nevet.) Hogy én ezt mondtam, hogy mindenképp akartam kijönni, tehát hogy valami külföld... Na, már most Magyarországon nem valami hú de nagy véleménnyel vannak Izraelről, ugye, tehát azért ezt tudni kell. Tehát nekem el kellett nagyon gondolkodni azon, hogy mit szabad elmondani és mit nem otthol. És azt tudták, hogy én külföldre akarok menni. Ha te Magyarországon azt mondod, hogy elmész külföldre dolgozni, az vagy Németország, vagy az osztrákok, vagy maximum Anglia, tehát körülbelül ennyi, ez a három, tehát nem is gondolkodnak másba, hogy te akárhova máshova mész. Na már most, ezt nekem letudták otthon, hogy: mit akarsz anya, úgyse tudsz nyelveket? Tehát így, ez így le volt tudva. De én ezt elindítottam, ezt a folyamatot, ezt az izraelit, és... szép vagy nem szép, én megszöktem. S amikor én már kiértem, akkor szóltam, hogy: »Jó, akkor én most itt vagyok. Jó?« A gyerekek nagyon elfogadták, tehát semmi. Sőt, még édesanyám is nagyon támogatott. A férjem, persze, nehezen emésztette meg a dolgokat, de rájött arra, hogy igen, ez egy jó döntés volt. És most mindenki nagyon támogat. (Nevet.) Mer ha én akkor elmondom, hogy Izrael, akkor nem, akkor megakadályozzák. Egy munkavállalási vízummal meg nem lehet azt megcsinálni, hogy te azt eljátszod. Mer megadják, és hogyha nem élsz vele, akkor már nem biztos, hogy megkapod még egyszer. És én ettől félttem.

TT: Az volt a baj, hogy Izraelbe jössz...?

Kati: Az.

TT: Vagy az, hogy külföldre?

Kati: Az Izrael.

A magán kikapcsolása után Kati ismét visszatért a témára. Beszámolt arról, hogy barátai gyakran szólnak hozzá a magyar társadalom egyes szeleiteiben ismeretes antiszemita hangon, és szembesítik a közbeszédben általánosan ismert sztereotípiákkal. Feszültséget okoz, hogy ő fizikai hollétével a zsidó társadalom része, ezért számot kell adnia folyamatosan arról, hogy akkor pontosan hova is tartozik. Ez a kényszerérzet jól kitapintható a beszél-

getésből az újra és újra előbukkanó magyarázó, kérdés nélkül is válaszformájú szentenciákkal.

Sára szintén reflektál a konkrét beszélgetésben el nem hangzó, de a diskurzusban – úgy tűnik – mégis nagyon is jelenlévő sztereotípiákra:

TT: *És miért nem Ausztria vagy Németország vagy Anglia? Oda is sokan mennek.*

Sára: *Én nem szeretem a hideget, szeretem a meleget meg a tengert meg, meg valahogy ez az ország nagyon izgatott.*

TT: *Tudtál már valamit előre erről az országról?*

Sára: *Jaj, hát nem. Hát annyit tudtam, hogy Izrael... Azt már tudtuk eleve, hogy ugye, zsidó vallású családokhoz jövünk dolgozni, tehát ez már tudott volt, különösebben nem. Azt tudtam, amit ott a hírekbe leadnak, ami nem mindig fedi teljes mértékben a valóságot. Ezt már itt is megtapasztaltuk. Tehát nem minden úgy van, ahogy otthon elhangzik. Azt tudtuk róla.*

Mónika a szeretet és szerelem jelentéstartományát hozza be a narrációjába, ezzel fejezi ki Izrael különlegességét és vonzerejét. Fontos érzelmi tartománya ez az értelmezéseknek, gyakori diszkurzív stratégia, ugyanis sokak élettörténetében ez jelenik meg olyan magyarázó tényezőként, ami már túl van a racionalitás határán, és ebben a formában indokolttá is teszi – a sokszor megkérdőjelezett – jövetelüket és huzamos tartózkodásukat.

Mónika: *Volt itt egy ismerős nő, aki akkoriba eljött ide dolgozni, és mesélt minden szépet és jót, de amúgy is szerettem volna látni. Amikor az ember otthonról látja a siratófalat meg ezeket a szent helyeket, hát na... nyilván, hogy nem a szomszéd Csehszlovákiába akar menni dolgozni, hanem távolabbi helyre, amit egyébként nemigen lát. És azóta ez részemről is egy szerelem lett. Én soha nem voltam vallásos, beleszülettem a szocializmusba, ugye, és itt lettem valamennyire vallásos, itt ismertem meg a vallást, itt ismerkedtem meg a Bibliával, és úgy egyáltalán. Nagyon vallásos helyeken voltam. Az első tizenhárom évem úgy telt el, nagyon vallásos helyeken. És nem mondom azt, hogy én egyetértek vele, vagy én valóban úgy gondolom, hogy ez így helyes, ezt így kell csinálni, mer vannak olyan dolgok, amiket mai ésszel nem úgy gondol az ember, ugye. Na de nem vonom kétségbe másnak a hitét. Tehát rengeteg tolerancia és empátia és... viszont beleszerettem. [...]*

TT: *Mi hozott vissza? Egy év volt a terv, akkor itt voltál három évet. És aztán újra és újra visszajöttél.*

Mónika: Az egy évből még kellett... Hát a barátnőm, a szerelem, a szerelem... Már nem a személy iránt, hanem az ország iránt. Nagyon, nagyon szeretem.

Igen bonyolult az izraeli háztartásiparban dolgozó magyar nők helyezkedése az antiszemita diskurzusban. Több különféle viszonyban kell pozicionáljuk magukat, és ez a helyezkedés korántsem egyszerű. Láthattuk, hogy milyen kidolgozott válaszaik vannak a hazaiak sztereotípiáira. Világosan üzenik nekik, hogy az, amit ők tudni vélnek a zsidókról nem egészen úgy van, Izrael szép hely, jó hely, csak beleszeretni lehet. Másrészt folyamatosan érintkeznek, ha csak marginálisan is, a zsidó-palesztin konfliktust értelmező szövegekkel. Ebben a viszonylatban munkaadók és helyi barátaik¹⁰ véleményével azonosulnak, az általuk konstruált társadalmi realitásba integrálódnak, és egyértelműen a zsidó közösség oldalán köteleződnek el. Harmadrészt pedig van egy saját tapasztalási terük: saját kapcsolatuk munkaadóikkal.

A beszélgetések során a munka és a munkával kapcsolatos kérdések a háttérben vannak, annak ellenére, hogy ez teszi ki idejük jelentős részét. Társadalmi státusukkal nem elégedettek, bár családi viszonyokról számolnak be, mégis a társadalmi hierarchia alján látják pozíciójukat. Ez részben a végzett munka jellegéből következik, részben alkalmazotti státusukból, részben pedig vallási másságukból.

Kati hosszasan értelmezte a gondozók státusát, és a helyi közösségben halott mondásokkal támasztotta alá:

Volt egyszer egy érdekes mondás, és ez nagyon igaz, hogy te, amikor idejössz, egy néni úgymond ápolni, te azér vagy itt, hogy te vagy a keze, a lába, a szeme, tehát a néni amit akar, te azt csinálod meg. Érted? Tehát nem szabadon döntesz, hogy most ez a helyes vagy ez a jó és ezt kellene csinálni. Amit a néni éppen akar, és ő nem tudja megcsinálni, azt te csinálod meg helyette.

Kati: Itt van egy mondás: Izraelbe lehetsz szép, de okos nem. És ez nagyon igaz.

TT: Ez a külföldiekre vagy a nőkre vagy mire vonatkozik?

Kati: A külföldiekre. A külföldiekre. Tehát ők, ők mindig... tehát még ha, még ha baromi nagy hülyeséget is mondanak vagy csinálnak, akkor is nekik van igazuk. És nem tekintenek úgymond partnernek.

¹⁰ Itt főként zsidó barátok értendők. Kevesek barátkoznak arabokkal, ebből a közegebből inkább átmeneti szerelmi kapcsolatok kerülhetnek ki, de ezt a migráns közösség elítéli, verbálisan bünteti.

Ági munkajellegű visszaélésekről és vallási diszkriminációról is beszámolt:

Ági: *És... hát... ez ilyen vegyes volt, ez a bécsi kirándulásunk. Az egyik oldalon nagyon, nagyon jó volt, a másik oldalon nagyon, nagyon rossz volt. Tehát itt volt egy házaspár, a Panninak [gondozott] a fia, meg a menyje, volt az unokája, meg a férje, meg két gyerek, tehát voltak még négyen, és mi voltunk ketten, tehát az nyolc ember; mondjuk, a két gyereket ne számoljuk, hat. És... nem tudom, hogy mennyire tudod, hogy a pészah miről szól, a kovásztalan kenyér. Tehát előtte úgy kell kitakarítani a lakást, hogy sehol, de sehol egy darab morzsa nem maradhat. Na, és mi ezt itt végigcsináltuk. Érted? Mi négy hónapig... én... tehát a legmagasabb ponttól a legalacsonyabbig az egész lakást kitakarítani. Tehát elképzelhetetlen. Igen. És akkor szépen kimentünk Bécsbe, és megkérdeztem a Pannitól, hogy: tessék mondani, mi lesz nekem itt a fizetségem? És mondta, hogy: hát én kifizettem neked a repülőjegyet. Nem az elején kérdeztem meg, nem az elején kérdeztem meg. Tehát kimentünk, délelőtt megérkeztünk, és délután – legjobban vasalni utálok, azóta már azt is megszerettem – tizenkét férfi inget, négy ágyneműt és aztán számolatlan gyerekruhát vasaltam. Órákon keresztül! Miután megérkeztünk a repülővel és kipakoltam. Borzasztó volt. És akkor a Panni közölte velem, hogy minden napra kapok öt, azaz öt eurót, és ott kint fogok ebédelni meg vacsorázni, mer én nem ehetek benn a lakásba.*

TT: *Mért nem ehettél velük, ahova ők mentek enni?*

Ági: *Hát ők otthon ettek.*

TT: *És te mért nem ehettél ott?*

Ági: *Azér, mer én nem ünneplem... mert én tisztátalan vagyok. Tehát reggelizni azért reggelizhettem a lakásba, mert csak gyümölcsöt eszem reggel. De ez a pészah ez egy ilyen morzsátlan dolog.*

TT: *Jó, de ha azt eszed, amit ők?*

Ági: *Mindegy. Tehát: nem, nem, nem, nem, nem! Tehát kimentem a lakásból, és amikor visszajöttem, akkor morzsátlanítás plusz fogmosás. Igen. És hát akkor minden délben és este, és amikor pénteken délben és szombaton délben is vendégek is voltak, akkor azok után is én mosogattam, és én takarítottam ki a két fürdőszobát meg egy vécét.*

Két konfliktuspont körvonalazódik a mindennapi élethelyzeteket bemutató történetekben, de ezek mégsem a feszültség és a nehezen megélt gondozói sors szövegszintű objektifikálásához vezetnek, hanem van egy fordulat, ami mindezeket más irányba tereli, mindezek fölé helyezi a beszélőket. A hétköznapi felülemelkedve a tárgyképzés a Szentföldre és a zsidó kultúra másságára kon-

centrálódik, a jelentésképzés legfontosabb szervező elvei pedig a különlegesség és az egzotikum. Olyan országban élnek, ahova magyarok ritkán jutnak el, a Szentföldre való kiutazás sokaknál megreked a vágyak világában. Ők viszont hosszasan tartózkodnak itt, részesei lehetnek mindennek. Sokat utaznak, közös kirándulásokat szerveznek, különleges helyeken fényképezkednek, és ezeket a fotókat a facebookra is felteszik. Názáret, Betlehem, a Holt-tenger, a Galileitő, a siratófal, Jeruzsálem, az izraeli táj és még számtalan hely olyan egzotikus turistalátványosságként jelennek meg az elbeszélésekben, melyek meglátogatása a kivételesség érzetét adja beszélgetőtársaimnak.¹¹

Ági, aki az előbbi idézetben sérelmekről számolt be, beszélgetésünkben főként utazásairól és nagy felfedezéseiről mesélt leginkább. Magyar turistáknak szívesen ajánlja fel, hogy megmutatja nekik Jeruzsálemet, elviszi őket a legfontosabb helyekre, és oda is, amit a turistakönyvek már nem említenek. Hozzám is társult, amikor Betlehembe utaztam. Sokat olvas az interneten Izraelről, és egy körülbelül ötven fős baráti társaságnak rendszeresen küld beszámoló emaileket, amelyekben jelentős túlsúlyban vannak az ilyen típusú szövegegyeségek:

*Ugye már mindenki tudja, hogy: Izrael a csodák országa. [...] Ez az egyetlen ország, ahol senki nem tudja megindokolni, hogy miért éppen itt él, de ezer ellenérvet tud felsorolni, hogy miért képtelenség máshol élni...
...ezzel én is így vagyok.*

*Kedveseim,
most jön egy rövid levél, mert muszáj pár dolgot elmesélnem, hogy múlt vasárnap végre eljutottam a Holt tengerhez, ami másodjára még mindig nem volt az igazi találkozás... az első január másodikán történt, csak futólag, messziről, akkor inkább a sivatagi dűnék voltak érdekesek, ahol tengeri csigaházakat gyűjtöttem, most szeptember 4-én pedig egy szabad strandon voltunk, ami kicsit kopár, lepukkant, csúszós, de a tenger hozta a formáját. Isteni lány, selymesen síkos tapintású, és melegebb volt, mint a kinti árnyékban 40 fokos hőmérséklet, és igen, az ember ugyanúgy nem tud elsüllyedni, mint a Medvetóban, csak lebeg, és élvez...*

*Kedveseim,
ráébredtem, hogy miért ment el a kedvem a tudósítástól: nem tudom képekkel illusztrálni a leírtakat, és ez elvette a kedvem az írástól, de azért most tudatom Veletek, hogy Jeruzsálemben még mindig giccsesen gyönyörű a naplemente, Tel Avivnál sósan selymes és meleg a tenger, és az elmúlt két hónapban a szabadnapjaimon többnyire helyettesítettem – 1–2 alkalomtól eltekintve.*

¹¹ Lásd még LAN, 2006, 129–131.; LIEBELT, 2011.

...amikor szabadidőm van, akkor azt játszom, hogy turista vagyok, és egészen más területeit nézem meg a városnak. ...Ha kilépek a kapun és nem vásárolni megyek, rögtön turistának érzem magam és ezt még mindig élvezem.

A zsidó vallás és életvitel szintén különlegességként tematizálódik. Beszélgetőtársaim valóságos kulturális antropológusként élik meg a zsidó családokban való jelenlétüket, ahol résztvevő megfigyelőként olyan ismeretekhez juthatnak el, ami közönséges turistának soha nem tárul fel. Ez a másság, aminek a hétköznapokban ugyan elszenvedői is lehetnek, kulturális egzotikumként érdekli őket. Kíváncsiak, utánaolvasnak, érdeklődnek, munkaadóikat és barátaitat kérdezzetnek, megfigyelik gondozottjaikat és családjaikat, illetve egymás között is sokat beszélgetnek ezekről a belső információkról, *titkokról*. Itt már egyenesen előnynek számít az, ha valaki ortodox családnál van, sőt akár rivalizálnak is abban, kinek konzervatívabb a családja. A rejtett kulturális sajátosságok megismerésére, az igazi *tudás* megszerzésére a zsidó kultúráról annak van a legnagyobb esélye, aki nagyon ortodox közegbe kerül, ezért helyzete kivételes. A kóser konyha, a nagy ünnepek, a szombat megtartása és a családi kapcsolatok csak a felszín jelentik, ők viszont többet, sokkal többet szeretnének megtudni. Sokuk kezdeményezésére találkoznom kellett Mónikával, aki a zsidó kultúra legszakavatottabb ismerője a gondozói közösségben, egyfajta specialistának számított beszélgetőtársaim között. Függetlenül attól, hogy én nem a zsidó kultúrát kutattam, elképzelhetetlen volt számukra, hogy ne készítsék interjút velem, ugyanis tizenöt éve Izraelben él, és nagyon hosszú ideig egy rabbinál dolgozott. Mónika készségesen el is halmozott mindenféle információval, látszott, hogy folyamatosan nyitott szemmel mozog abban a világban, tudatosan és következetesen gyűjti ismereteit.

Nagy élmény volt! Nagy élmény volt. Nagyon jó helyre kerültem, nagyon vallásos családhoz. Hát a konyhát, a kóser konyhát azt pillanatok alatt, az nem volt gond. Mikor tudtam már, hogy jönni fogok, minden adást megnéztem a televízióba, a Halld Izrael, mindent megnéztem, elolvastam. Volt itt olyan ismerős – ismerős? hallottam róla –, aki kijött, nem is tudom melyik vidéki városból, és ő azt mondta, hogy nem tudta, hogy Izraelbe zsidók laknak. (Nevet.) Komolyan! Na. Azt se tudta az a másik, hogy Ázsiába vagyunk. Na, szóval mindegy. És... nem kellett főzőm, nem kellett semmit csinálnom, nekem a dolgom ott a két gyerek volt. Éjjel-nappal, de csak a két gyerek. Nem takarítottam, nem főztem. És... akkor ott náluk ott megtanultam minden ünnepet, és lehetett kérdezni. Bár igaz, egyszer aszonta a férfi, hogy hát: Mónika, én életembe nem beszéltem ennyit asszonnyal, még az édesanyámmal se. (Nevet.) De meg-

tanultam a vallást, megtanultam az ünnepeket. Nagyon sok olyan dolgot tudok, amit nem gondoltam, hogy valaha is meg fogom tanulni, mert nem volt rá se okom, se lehetőségem.

Összességében tehát az mondható el, hogy ebben a migrációs térben egy olyan diskurzus tárulkozik fel, aminek a centruma az egzotikum. A diskurzív gyakorlatban főként olyan tapasztalatok exteriorizálódnak, melyek az egzotikum megkonstruálásához hozzájáruló témák képzését segítik. Hétköznapi tapasztalataik annak a realitásképző jelentéstulajdonítási stratégiakészletnek az alapján formálódnak, melynek fő szervezőelvei a különlegesség és a kivételesség. Nem meglepő tehát, hogy a hasonlóan migráns és gondozói sorban élő olasz-román migrációs térben megszólaló nők az áldozatdiskurzusban honvágyat említenek, és a mielőbbi hazatérés után sóvárognak, az izraeli-magyar migrációs térben élő nők Izrael iránti irracionális, szerelmi vonzalmukról számolnak be, és ottmaradási törekvéseikről, valamint az ehhez vezető lehetőségek kereséséről hosszasan elméláznak.

Etnocentrikus diskurzus

A közép-európai migrációs térben egy más, ezektől lényegesen eltérő diskurzus körvonalazódik. Módszertanilag megemlítendő, hogy ebben a migrációs térben volt lehetőségem a diskurzusban résztvevő aktorok közül a legtöbb különféle pozíciójú szereplőt megszólítani: gondozó, gondozott, megbízó (általában nem esik egybe a gondozottal), családtagok, munkaközvetítők, kibocsátó és befogadó közösség tagjai. Valamennyi terepmunkámon sikerült interjúznom többféle szempontból érintett résztvevőkkel, de a legszélesebb repertoár ebben a közegben állt össze – ennek nyilvánvalóan gyűjtéstechnikai okai vannak (terepmunkára fordítható idő és anyagi források, kapcsolatháló, nyelvtudás, hogy mindig a megszólított anyanyelvén valósulhasson meg a beszélgetés). Ezért ez az elemzés kissé el fog térni a fentebbiektől.

Az etnikai alapú diskurzus megfigyelhető Erdély–Magyarország, Kárpát-alja–Magyarország és Magyarország–Ausztria (főként burgenlandi részek) viszonylatban. Ez utóbbi esetben leginkább magyar-magyar, de horvát-horvát találkozásokról is. Tömören: az egykori, Trianon előtti határokon belül szerveződik (újra) etnikai szempontok alapján a munkaerőpiacnak a háztartási szektora. Erőteljesen nemzeti jellege miatt olyan, mintha egy Kárpát-medencei történet lenne, és sok aspektusában valóban erőteljesen az is, mégsem független a globális tendenciáktól. A nemzetközi vándorlás reprodukciós ágazata szerves részének tekintendő már csak azért is, mert ebben a szélesebb mezőben

szerveződik: a potenciális gondozók több ország közül választanak, egyesek megfordulnak több célországban is, illetve a megbízó kínálata (fizetség-, munka- és életmódbeli feltételek) ebben a tágabb térben kerül mérlegelésre és alkura. A globális piacba való integrálódás fokozatosan ment végbe. A '90-es évekre főként egy belső, nemzeti térben való gondozói forgalom volt jellemző, majd a szomszédos nemzetcsoporthoz migráns hálózatainak bővülésével és az abba való belépés egyre könnyebbé válásával, később pedig az Európai Unió csatlakozással a kárpát-medencei asszonyok is egyre nagyobb mértékben becsatlakoztak a globális migrációs csatornába, aminek hatásai a magyar gondozói szektorra vonatkozóan is szerteágazóak.

A szomszédos országba való vándorlásnak praktikus és ideológiai okai is megjelennek a diskurzusban. Az előbbieket közül főként ezek tematizálódnak: földrajzi közelség, bármikor haza lehet menni, a járulékos költségek (utazás és adminisztráció) minimálisak, a legális tartózkodás könnyen biztosítható (a kárpátaljaiak számára is megoldható a nemzeti vízummal, újabban már az állampolgársággal), vannak rokonok és ismerősök, a közeg nem idegen, illetve nem szükséges nyelvtudás. Az ideológiai ok egyértelműen és hangsúlyosan: az egy nemzethez való tartozás.

Margit horvát nemzetiségűként egy horvát családhoz került először, ezt követően dolgozott egy német családnál is, de csak azért vállalta el a munkát, mert a családban volt horvát, és ez megkönnyítette a beilleszkedést, illetve gördülékenyebb tette a problémakezelést.

Margit: Hát eltemettük a férjemet, és kimentem '99-be, és azóta ott kinn vagyok. De akkor egy horvát faluba kerültünk, horvátok voltak.

TT: De ausztriai horvátok, nem horvátországi horvátok.

Margit: Igen. Ausztriába. Ugyanúgy, mind itt, mind itt Magyarországon vannak horvátok, szlovének, Ausztriába is vannak, ugye, horvátok, szlovének is élnek. Hát horvát faluba kerültem dolgozni, úgyhogy ott nem is volt gond, probléma a... hát a nyelvvel se. Nem is kellett nekem tanulnom németet, mer mindig csak horvátul beszéltünk. Hát ehhez hozzá kell tennem, hogy nem tudtam egy szót se németül, semmit. Aztán két, két és fél évig dolgoztam ott, és akkor meghalt a néni.

Annának gondozottként szintén fontos az egy nemzethez tartozás, és a gondozó kiválasztásánál ez kiemelt szempont volt:

Úgy vették fel a kapcsolatot Felsőőrbe, hogy amikor az első Ibusz autóbusz megjött Felsőőrrre, akkor a polgármesteri hivatalba a polgármester kint várta az első autóbuszt, és üdvözölte őket, és magyarul mondott beszédet, és megkönnyezve örömmel fogadták, és azt mond-

ták: kijöttünk Ausztriába, és magyarul fogadtak bennünket! Ilyen volt a kapcsolat, meg ilyen is maradt. Mer, ha én veszek, meg én asziszem más is, megköszöni, hogy eljönnek, mert ők is azért jönnek el, mer rá vannak utalva, hogy eljöjjenek, mer kevés a nyugdíj. Mi meg úgy fogadjuk, én különösen: az én magyar testvérem! És nekem... nem cselédsorsot juttatok nekik.

Az egy nemzettesthez való tartozás olyan társadalmi konstrukció, ami a hasonlóságot és az összetartozást előfeltételezi. Ennek következtében az így rendeződő csoportok tagjai között a másság kategóriája az előző példaktól eltérően formálódik, illetve a közelség-távolság szabályozása is más stratégiák alapján realizálódik. Etnikai alapú hierarchiával tehát nem találkozunk ebben a diskurzusban, viszont másság képződhet centrum-periféria, fejlett-kevésbé fejlett, gazdag-szegény, civilizált-tradicionális ellentétpárok mentén.

Zsóka Kárpátjáról így élte meg a Budapestre kerülést:

Nekem az volt fontos, szinte, hogy az agyam ki vót éhezve a Magyarországnak a történelmire. Ugye, mi ukrán iskolába jártunk, nem tanultunk semmit Magyarországról. Az, hogy Trianon, sose tudtam, mi az. Lehet, most se tudom annyira tökéletesen, de azért van róla némi fogalmam, hogy mért vagyunk mi itt, ahol vagyunk, sajnós. Akkor szerettem, örültem annak, hogy az emberek nem csak a munkába vetik magokat, és nem... ha leülnek egy asztalhoz, akkor nem csak azzal kezdődik a téma, hogy mostan milyen a kukoricám, meg milyen a paradicsomom, hanem más értékek vannak, hogy mit láttak ők is. A múzeumokba el szerettem volna menni, el is mentem, színházba. Tehát ilyen társadalmi életre vágytam plusz még úgy, hogy művelődjek. A saját magam kis... hogy is mondjam csak... lehet, hogy nem tudom most kifejezni magamat... saját magamat akartam többnek látni, mint amennyi vagyok, mer én mindig kevésnek éreztem magamat ahhoz, mint egy magyar ember. Mer ahhoz képest, hogy most ukrán iskolát végeztem, meg lediplomáztam Ukrajnába, Odesszába nagy oroszul. [...] A látvány, az a sok jóindulatú ember, az a sok... hogy is mondjam csak... okos arc az embereknek. Mikor elmentünk a tavaly is, tavalyelőtt is, mikor elmegyünk erre a nagy rendezvényre augusztus 20-ra, kimegyünk a vízi- és a légi parádét megnézni, mert nincs más lehetőségünk máshova elmenni, és meg is jegyezte a fiam, hogy: anyuka, nézd meg, hány millió ember megy itt el egymás mellett, ha véletlenül hozzáérnek egyik a másik ember, akkor vagy bocsánatot, elnézést vagy pardon, megkérlik, de nem látni a sörösüvegekkel a kezükbe, hogy részegek lennének. Mer, mondom, nem azért jönnek ide, hogy most lerészegedjenek, hanem, hogy most élvezzék

azt, amit mutatnak nekijek. És azt nem minden nap látja az ember, se azt a vízi parádét, se a légi parádét, se a tűzijátékot, se ott hátul a Kossuth téri rendezvények a sátorba, hogy honnan jött a magyarság, a mongolok, meg mit tudjam én. Rengeteg ilyen program van, ami... ami, amiből én is tanulok. Én szégyenszemre, én elszégyeltem saját magamat: tehát te még ezt se tudtad? És vágyok oda.

A megbízók és gondozottak jelentéstulajdonítási stratégiáiban ez a viszony úgy realizálódik, hogy a nemzettest keleti részéből, tehát az egy adott földrajzi egységről való származást összekapcsolják olyan tartalmakkal és értékekkel, melyek a vidékiség és a tradicionális kultúra asszociációs mezejének részesei.

Ildikó több ápolóval próbálkozott már, és számára a legjobbnak az erdélyi asszonyok tűnnek:

Az erdélyi, az, az kedves anyámhoz, és beül hozzá, és beszélget, és hogyha... az édesanyám, amíg beviszi az ennivalót, addig ott ül vele, és viccelődik vele, és anyám jól érzi magát vele. Tehát az anyám az agyér-elmeszesedéses, de hát egy ember, akinek mindenféle érzései vannak, és pontosan tudja meg érzi azt, hogy ki az, aki... aki... aki szeretettel közeledik hozzá, és ki az, aki nem. És én nem tudom, hogy az erdélyi azért közeledik hozzá szeretettel, mert úgy érzi, hogy az erdélyi viszonyokhoz képest tisztességesen meg van fizetve, vagy azért, mert megtanították neki gyerekkorába, hogy az öregeket meg kell gondozni, és ő úgy gondolja, hogy ha ő ezt elvállalta, akkor neki feladata. [...] ha én felveszek egy, bocsánat, magyarországi magyart, akkor ő, például ez a szomszéd utcába lakó asszony, ez egy nagyon tisztességes, nagyon szeretetre méltó nő, ő átjön, vigyáz anyámra, ő is beszélget anyámmal hál' Istennek, meg megfőz neki, megeteti, odafigyel rá. De az erdélyi nő az, ha meglátta, hogy koszos az ablak, akkor megpucolta. Tehát ő... kiporszívóz... tehát 5000 forintért senki nem csinál semmit, csak vigyáz anyámra, meg mondjuk főz neki. 4000 forintért az erdélyi nő takarít is nekem, és kedves. Tehát ő nem... ez az erdélyi nő ez nem... Volt előtte egy nő, aki járt ide hétfőnként takarítani, az is erdélyi volt, az is ugyanilyen kedves volt. Tehát ő nem akarja megúszni az egészszet. Ezt nem tudom megmagyarázni. [...] Tehát én... nem akarok általánosítani. De én azokat az embereket, akiket a szociális gondozásba láttam, a belföldi magyarokat, azoknál én azt láttam, hogy mindenki meg akarja úszni az egészszet, minél kevesebbet kelljen tenni azért a pénzér, amit kér. Az erdélyi nem akarja megúszni, ő úgy gondolja, hogy ő elvállalt egy munkát, és akkor ő azt elvégzi, és nem kell neki szólni, meglátja saját magától.

Ebben a kontextusban a bizalom mint társadalmi kategória automatikusan pozitívan kapcsolódik az erdélyi asszonyokhoz. Borbála meg is lepődött, amikor a bizalomról faggattam, mintha valami nagyon közismert és banális témát akarnék feszegetni:

Lehet, hogy azért, mert erdélyiek voltak, és annyira bíztam bennük. De az első napokba elbeszélgettünk a családról, mindenről, és... és akkor, én nem tudom, bennem föl nem merült. De mér, mér lopna meg, hogyha én adom neki a kenyeret, akkor mér lopna meg?! [...] Azok [az erdélyiek] becsületesek, szorgalmasak.

A keleti nemzettest tagjaival fenntartott szoros kapcsolat révén a megbízók és gondozottak azt élik meg, hogy kitágul a világuk, és hozzáférésük lesz egy értékesként értelmezett tradicionális kultúrkörhöz, a magyar kultúra régebbi rétegeihez – és így a térbeli utazás az időutazás illúzióját kelti. Támogatják a gondozottakat abban, hogy úgy fözzenek, mint otthon, örülnek, ha hagyományos termékeket kapnak tőlük, amikor váltásból visszatérnek¹² (ezt az igényt a gondozók is jól ismerik, és ennek az elvárásnak megfelelően választanak ajándéktárgyat), illetve az sem megy ritkaságszámba, hogy meglátogatják alkalmazottjukat és családjukat otthoni környezetükben. Megfordítva pedig a keletről érkezők a nyugati vagy nyugatiasabb életmódhoz kapcsolódnak, valamint a nyugatiasabb életvitelhez hozzásegítő magasabb bérekhez juthatnak hozzá. Ezeket a kapcsolatokat hosszú távon fenntartják, sokszor a munka megszűnte után is érdeklődnek egymás iránt, telefonon beszélgetnek, sőt segítenek is egymásnak, ha a szükség úgy hozza.

A pozitív diszkrimináció az azonos etnikai csoporton belül világosan megmutatkozik tehát. Kedvezményezettjei szívesen veszik ezt, bár időnként még mindig beszámolnak ukránözásról és románözásról. Ezek a helyzetek, illetve ezeknek a helyzeteknek a felidézései kompenzációs válaszokat aktiválnak bennük, ami szintén az etnikai diskurzus keretein belül mozog. Akinek nincs saját története erről, az is előszeretettel mesél másodkézből ismert eseteket, hogy pozicionálhassa magát az alapvetően etnikai elvek alapján szerveződő jelentések mezején. Megjegyzendő, hogy az együvé tartozásból fakadó felhőtlen kapcsolat nem feltétlenül tükröződik a gondozók elbeszéléseiben. Az alkalmazotti viszonyból adódó hierarchia elkerülhetetlenül ráterhelődik a megbízottak tapasztalataira és helyzetértelmezéseire. A viszony összetettsége a státus képlékenységében, kuszaságában, szinte meghatározhatatlanságában fejeződik ki. A családtagságtól a cselédségig széles a skála, itt is és ott is érzik magukat, de a legjellemzőbb

¹² Az erdélyiek és a kárpátaljaiak többnyire havi váltásban dolgoznak Magyarországon, a magyarországiak főként heti váltásban vannak Burgenlandban.

inkább az, hogy nem tudják megnyugtatóan pozicionálni magukat, inkább csúszkálnak az általuk formált, képlékeny határokkal felruházott kategóriák között.¹³

Az erdélyi Gizi zavarba is jött, amikor ehhez a témához érkezett a beszélgetés:

Gizi: *Énnekem... érdekes módon első perctől kezdve megkedvelt a bácsi, első perctől. És nem, soha, soha, tényleg, nagyon rendesek voltak. [...]*

TT: *És mennyire érzi, hogy a család befogadta?*

Gizi: *Hát szerintem igen, befogadtak. Szerintem igen.*

TT: *Gondolja azt, hogy valamilyen szinten családtagnak kezelik?*

Gizi: *Nem! Szóval... nem tudom... Nem. Hát nincs nekem az a pretencióm, hogy családtag legyek. És... szóval nem, most nem mondhatom azt, hogy kisebbségi érzés, de valami... van bennem egy olyan, hogy idegen vagyok... Ők, amikor összegyűlnek, van egy összejövetel vagy valami, mondom én például a bácsinak a születésnapja, mert olyankor együtt a család... hát... hát én nem. Én nem voltam soha, nem voltam soha, de nem is tudom, hogy hogy viselkednék. Nem tudom, nem tudom, nem tudom. Nem szeretem. Nem szeretek így a családba... nem tudom, idegennek érezném magam biztosan. Tudom, hogy biztosan idegennek érezném magam. [...] ők mindig hívnak. Így például, mikor összejövetel van, ők mindig hívnak, hogy... A legelőször, mikor megérkeztem, akkor mi is... valamelyeknek, már nem tudom melyeknek, mert annyian vannak... volt egy születésnapja, és akkor vitték a bácsit, persze, minden születésnapra, minden összejövetelre viszik a bácsit. És akkor az volt a legelső, hogy meghívott a lánya: gyere, szívesen látunk. És akkor mondtam neki, hogy köszönöm a meghívást, de jobb szeretnék elmenni a húgomhoz, mert itt lakik a húgom – mondom, ez a lelegején volt, még nem tudtak rólam semmit, szinte –, az én húgom is itt lakik, és akkor inkább mennék. Semmi gond, természetes, csak ők úgy érezték, hogy meg kell engem hívjanak. Ők akkor még nem tudták, hogy nekem itt rokonaim vannak meg ilyes-mik, és nagyon rendesek voltak.*

A szintén erdélyi Gyöngyi aktívan részese volt a család életének, ugyanis az idős néni, akit gondozott, együtt élt a fiával és annak családjával, mégis olyan kapcsolatról számolt be, ami az alkalmazotti státus jegyeit leválaszthatatlanul hordozza: „Úgyhogy nagy, népes családba csöppentem én ott. És akkor, tudod, mindenkinek van szeszélye, van... egyiknek ez a baja, másiknak az... na. Alakulni kell mindenkihez. De főleg csendbe lenni. Szóval túrni.”

¹³ Erről bővebben lásd itt: TURAI, 2012.

A közép-európai migrációs térben feltárulkozó diskurzusról összességében az állapítható meg, hogy magja az etnicitás és az egy nemzettesthez való tartozás. A nemzeti közösségérzés olyan hasonlóságokat és közelséget előfeltételez, ami a szimpátia alapja, és így pozitív diszkriminációt eredményez. Ugyanakkor olyan morális tulajdonságokat aktivizál ez a koncepció, ami a bizalom társadalmi kategóriáját is etnikai alapon formázza meg – ez esetben a pozitív értéktartományban. Fontos kiemelni azt is, hogy a keletről érkező nők egyfajta naturalizálása is megvalósul ebben a diskurzusban: mivel ők egy vélelmezetten tradicionálisabb közegeből jönnek, alkalmasabbak a gondozói szerepkör ellátására. Úgy tűnik, a keleti nemzettest részének lenne jó márkanévnek számít a háztartásiparban.

Összegzés a kutatás eredményeinek társadalmi hasznossága szempontjából

A globális munkaerőpiac keretében szerveződő háztartási szektorba a vasfüggöny megszűnése után a kelet- és közép-európaiak is beléptek a Fülöp-szigeteki és latin-amerikai nők után. A gondozói munka kommercializálódása és nemzetközi exportálhatóvá válása következtében egy olyan iparág nőtte ki magát, ami intézményesült ugyan, de mégis megőrizte magán a családias jegyeket, így a munkavégzés keretei képlékenyek, a munkavégző státusa pedig tisztázatlan. Nehezen kontrollálható terület migrációpolitikai és közösségi szempontból egyaránt, ugyanis olyan munkavégzési formáról van szó, ami a fekete és/vagy szürkegazdaságban zajlik. *Láthatatlanságukat* tovább fokozza, hogy a magánszférába (családokba, háztartásokba) zárva végzik tevékenységüket és élnek hétköznapjaikat, sokszor 24 órás műszakban. A hátrahagyott családok szempontjából pedig megemlítendő, hogy ők is szívesen kezelik fokozottan magánügyként a rájuk nehezedő terheket és a női migrációból adódó problémákat, mivel sok érzékenységi területet érint. Ezek következményeként igen kevés tudással rendelkezünk arról, hogy mi történik e globális mozgás során, holott a kelet- és közép-európai társadalmak számára korántsem mellékes a női vándorlás jelenségköre tömegessé válása folytán. Ismeretek hiányában pedig a háztartásban végzett munkaformák kontroll alá vonása és szabályozása, valamint a társadalmat érintő következmények negatív hatásának mérséklése is nehézségekbe ütközik. Valamennyi szinten megmutatkozik az igény a problémakör rendezésére. Nemzetközi szinten az International Labour Organization próbálkozik a háztartásban foglalkoztatottak helyzetének rendezésével, melynek érdekében 2011-ben ajánlást adtak ki, és ennek ratifikálására szólították fel az érintett országok kormányait. Nemzeti szinten is megfigyelhetők olyan törekvések, melyek a jelenségkomplexum rendezését célozzák meg. Ezek közül csak egyet emelnék ki, a 2010-es magyar gazdasági akcióttervet, melynek keretében a kormány kötelezővé tette a háztartásban alkal-

mazottak bejelentését, és lehetővé tette az így foglalkoztatottak státusának adómentes legalizálását. Nem utolsó sorban pedig számos alulról jövő intézményes (alapítványi, egyházi) és közösségi, családi, egyéni kezdeményezés észlelhető, melyek a női vándorlás és háztartásipar háttérében zajló folyamatok zökkenőmentességét és stabilitását igyekeznek segíteni és fenntartani.

A jelenségről való gondolkodás és bármilyen szintű beavatkozás megelőzőeképpen az információgyűjtés és az összefüggések feltárása megkerülhetetlen szakasz. A rejtett és *láthatatlan* formában végzett háztartási tevékenység megismerésében kiemelt súlya van a diskurzuselemzésnek, lévén hogy a diskurzus olyan eszköz, ami a jelentésformálás által hatást igyekszik gyakorolni a különféle aktorokra. A résztvevők aktivitása és vehemenciája a diskurzusban való részvételben jelzi ennek fontosságát és hatását mindennapi életükre, emberi kapcsolataik minőségére. Kutatásom eredményeként a kelet- és közép-európai háztartásipari vándorlásban három nagyobb diskurzust tártam fel, melyek három különböző migrációs térben formálódnak. Valamennyinek más a magja, és eltérőek a diskurzív gyakorlatok, valamint a jelentéstulajdonító stratégiák. A tanulmány azt is bemutatja, hogy a globális migrációs térben képződő diskurzusok hogyan pozicionálják a migráns nőket, illetve ők maguk ezen keresztül hogyan és milyen formában helyezkednek, milyen irányba és milyen verbális stratégiákkal mozdítják el státusukat. Az olasz-román viszonylatban egy áldozat- és szenvedéssdiskurzus nőtte ki magát, mivel itt az alapprobléma az anyaság és az anyai feladatok ellátásának hogyanja. A magyar-izraeli migrációs térben az egzotikum kerül a diskurzus középpontjába, ami jó stratégiának bizonyul felülemelkedni az antiszemita sztereotípiákon, illetve a rétegzett másság megtapasztalásának nehézségein. A közép-európai régióban pedig az etnocentrikus diskurzus rendezi a migrációs kapcsolatokat és a háztartási alkalmazottak helyzetének értelmezését. Összességében pedig az állapítható meg, hogy a migrációból szükségszerűen fakadó másságképzés, az elvégzett munka alacsony státusából adódó naturalizálás, és a női gondozói tevékenység (fizetett-nem fizetett munka) árucikké transzformálódásának dilemmája az alapja valamennyi itt felvázolt diskurzusnak és jelentésképzési gyakorlatnak.

IRODALOM

- BETTIO, Francesca – SIMONAZZI, Annamaria – VILLA, Paola
2006 Change in Care Regimes and Female Migration: The 'Care Drain' in the Mediterranean. *Journal of European Social Policy*, 16, 3, 271–285.
- DEGIULI, Francesca
2010 The Burden of Long-Term Care: How Italian Family Care-Givers Become Employers. *Ageing and Society*, 30, 755–777.
- DI SANTO, Patrizia – CERUZZI, Francesca
2010 Migrant Care Workers in Italy. *Interlinks*, April.
- FOUCAULT, Michel
1972 *The archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*. New York, Pantheon Books.
1984 What Is an Author? In: RABINOW, Paul (szerk.): *The Foucault Reader*. 101–120. London – New York, Penguin Books.
1991 A diskurzus rendje. *Holmi*, 3, 7, 868–889.
- IZZO, Marina
2010 The Governance of Home Care for the Elderly in Spain and in Italy. *CeSPI (Centro studi di politica internazionale)*, 4.
- KOVÁCS, Éva – MELEGH, Attila
2000 „Lehetett volna rosszabb is, mehettünk volna Amerikába is” – Vándorlástörténetek Erdély, Magyarország és Ausztria háromszögében. In: SIK Endre – TÓTH Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. 93–154. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete.
- LAN, Pei-Chia
2006 *Global Cinderellas. Migrant Domestic Workers and Newly Rich Employers in Taiwan*. Durham – London, Duke University Press.
- LIEBELT, Claudia
2011 *Caring for the 'Holy Land'. Filipina Domestic Workers in Israel*. New York – Oxford, Berghahn Books.
- LUTZ, Helma
2008 *Migration and Care Work. A European Perspective on a Global Theme*. Frankfurt, J. W. Goethe University.
2011 *The New Maids. Transnational Women and the Care Economy*. London – New York, Zed Books.
- MUNDLAK, Guy – SHAMIR, Hila
2014 Organizing Migrant Care Workers in Israel: Industrial Citizenship and the Trade Union Option. *International Labour Review*, 135, 1, 93–116.

- PARREÑAS, Rhacel Salazar
2001 *Servants of Globalization. Women, Migration, and Domestic Work*. Stanford, Stanford University Press.
- PHIZACKLEA, Annie
1998 Migration and Globalization: A Feminist Perspective. In: KOSER, Khalid – LUTZ, Helma (szerk.): *The New Migration in Europe. Social Constructions and Social Realities*. 21–38. London, Macmillian Press Ltd.
- ROSSI, Enzo – BOTTI, Fabrizio
2010 Migration as a Factor of Social Innovation and Development: The Case of Romanian Migration to Italy. *Revista Inovația Socială*, 2, 15–23.
- SANTINI, Sara – PRINCIPI, Andrea – LAMURA, Giovanni – RENZI, Marta
2010 Carers Between Work and Care. Conflict or Chance? Results of Interviews with Working Carers. Italian National Report. *Carers@Work*, November.
- SASSEN, Saskia
2006 Global Cities and Survival Circuits. In: ZIMMERMAN, Mary K. – LITT, Jacquelyn S. – BOSE, Christine E. (szerk.): *Global Dimensions of Gender and Carework*. 30–38. Stanford, Stanford University Press.
- SHAMIR, Hila
2011 What's the Border Got to Do with it? How Immigration Regimes Affect Familial Care Provision – A Comparative Analysis. *American University Journal of Gender, Social Policy, and the Law*, 19, 2, 601–669.
- SIMONAZZI, Annamaria
2009 New Skills for New Jobs? Status Quo and Perspectives for the Elderly Care Sector in Europe. *European Employment Observatory Thematic Paper*, July.
- TURAI, Tünde
2012 What is a migrant care worker? Being at the crossroads of servant, family member and nurse status. In: SZÉMAN Zsuzsa (szerk.): *Challenges of the Ageing Societies in the Visegrad Countries*. 83–90. Budapest, Magyar Máltai Szeretszolgálat.
- YEATES, Nicola
2009 *Globalizing Care Economies and Migrant Workers. Explorations in Global Care Chain*. New York, Palgrave Macmillan.

TÜNDE TURAI

THE DISCOURSES OF EASTERN AND CENTRAL EUROPEAN
WOMEN ASSISTING ELDERLY PERSONS AS PERSONAL CARE
GIVERS ABOUT THEIR TRANSNATIONAL LIVES

After the collapse of the iron curtain, Eastern and Central European women, just as Philippine and Latin American women had done formerly, entered the household sector taking shape within the global labour market. Due to the commercialization of the work of professional caregivers and its international export, it has become a sector which, although has got institutionalised, preserved familiar traits, therefore the framework of labour is flexible and the status of employee is unclear. In understanding this phenomenon, discourse analysis plays a vital role. Since the migrants exist in a transnational social space, constituted by the receptive local community, network of new acquaintances, and the left-behind community, the author analyses discourses that come into being in this international context. The author has identified three major discourses in the Eastern and Central European migration of the care industry, which have taken shape in three different spatial contexts of migration. The cores differ just as well as the discursive practices and meaning-assigning strategies. The article also presents in what way discourses taking shape in a global context position migrant women and how these women position themselves, to which direction and with what verbal strategies they try to displace their status. (1) In the Italian-Romanian relation a victim and suffering discourse was formed, since here the basic problem concerns motherhood and the fulfilment of maternal tasks. (2) In the Hungarian-Israeli context exoticism got into the centre of the discourse, which proves to be a good strategy to overcome anti-Semitic stereotypes and the hardships in experiencing multi-layered otherness. (3) In the Central-European region it is the ethnocentric discourse that arranges migration relations and the interpretation of the position of caregivers. As a summary it can be claimed that the dilemma of female caregiving activity (paid or non-paid labour) transformed into a commodity, the creation of otherness as a necessary result of migration and the naturalisation derived from the low status of the accomplished work form the basis of all outlined discourses and meaning-assigning practices.

„AZT NEM LEHET ELMONDANI, MENNYI SZÉP SZÍNŰ VIRÁG VAN,
EGYIK SZEBB A MÁSIKNÁL...”

GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK HATÁSA A HAGYOMÁNYOS
GYIMESI GYEPGAZDÁLKODÁSRA¹

1. Bevezetés

A világnak szinte nincs olyan szeglete, amelyet elkerült volna az emberi tevékenység hatása (BROWN et al., 2005, IX.). Különösen igaz ez kontinensünkre, melyet a mezőgazdasági termelés és erdőhasználat alakította kultúrtájuk határoznak meg, változatos élőhelyeket kínálva az élővilág számára (BALDOCK et al., é. n. 5., 16.; BEAUFOY et al., 1994, 5.; POSCHLOD et al., 2005, 93.; PLIENINGER et al., 2006, 317.; PARACCHINI et al., 2008, 1.). Ezeket, a sokszor jelentős természeti, valamint helytörténeti és kulturális értékeket őrző antropogén eredetű tájakat (high nature value farmland),² gyakran extenzív, természetkímélő gazdálkodás (low-input farming) tartja fenn (BEAUFOY et al., 1994, 5.; SIGNAL – McCRACKEN, 1996, 414.; STRIJKER, 2005, 100.; DEMETER – KELEMEN, 2012, 2.). Napjainkban a nagy természeti értékeket őrző kultúrtájuk társadalmi és gazdasági szempontból marginális, jellemzően a természetföldrajzi adottságok által korlátok közé szorít-

¹ Köszönetet mondok valamennyi gyimesi (hidegségi) adatközlőnek, „tanítómesteremnek”, akik tudásukat, gondolataikat a gyepgazdálkodás kérdésében (is) megosztották velem. Név szerint is köszönöm Tankó András, Prezsmér Erzsébet, Kis (Cokán) Béla, Tankó (Csukuj) Anna, Ferenc Andrásné, Tankó (Fintu) Dezsőné, Jánó Anna, Jánó Béla, Jánó György, Tankó Emil, Kulcsár Péter, Ladó Géza, Prezsmér Károly, Tankó Margit, Tankó Tímár Attila, Tímár Dezső, Tímár Sándor, Tankó (Vándor) Károly, Tankó Tímár Tódor segítségét. Írásom az időközben eltávozott ismerősökre is emlékezik!

Külön köszönet témavezetőmnek, Molnár Zsoltnak, a gyimesi etnoökológiai kutatások elindítójának, aki a tanulmány alapját képező kutatásokat megtervezte, szervezte, és aki az adatok értelmezésében, elemzésében egyaránt részt vett, segítő javaslati, gondolatai e tanulmány végleges megformálását is nagyban segítették.

A tanulmányban ismertetett eredmények az OTKA T49175 számú pályázata, valamint a „Hegyi kaszálók – a biodiverzitás és hagyományos kultúra forró pontjai” (UNDP GEF SGP; 2009–2011; ROM/SGP/OP4/Y3/CORE/09/02) és az „Értékeljük hegyi kaszálóinkat!” (UNDP GEF SGP; 2012–2013, ROM/SGP/OP5/CORE/BD/11/10) programok keretében, a Pogány-havas Kistérségi Társulat közreműködésével jöttek létre.

² A nagy természeti értéket őrző mezőgazdasági területek (high nature value farmland) olyan tájak, amelyekben a mezőgazdaság a domináns tájhasználati forma, és amelyekben a mezőgazdasági tevékenység hozzájárul a fajok és élőhelyek sokféleségének kialakításához és fenntartásához (BEAUFOY et al., 1994, 20.).

tott hegyvidéki, boreális, mediterrán (sziklás) és száraz sztyeppe-régiókban rejtőznek. A magasabb hegyvidéki területeken különösen a kaszálórétek, valamint a legelők biológiai sokfélesége emelkedik ki (BEAUFOY et al., 1994, 9.; PLIENINGER et al., 2006, 318.). Ezek hosszú távú fenntartása nagy kihívás az európai természetvédelem számára (MARINI et al., 2008, 371.; PARACCHINI et al., 2008, 1.; NIEDRIST et al., 2009, 195.; BEAUFOY – MARSDEN, 2010, 5.).

1.1. Virágpompa Európa hegyoldalain – az irtásrétek

A hegyvidéki kaszálók és legelők többsége ún. irtásrét, ember által, erdők helyén kialakított gyep, amelyet extenzív tájhasználat (kaszálás és/vagy legeltetés) tart fenn (COUSINS – ERIKSSON, 2001, 467.; FISCHER – WIPF, 2002, 1.). Ezek kontinensünk legfajgazdagabb élőhelyei közé tartoznak (POSCHLOD – WALLISDEVRIES, 2002, 361.; VĀRE et al., 2003, 133.; KNOWLES, 2011, 1.; WILSON et al., 2012, 797.), szerepük kiemelkedő Európa biológiai sokféleségének megőrzésében (UNCSD, 1997).³ Rendkívüli fajgazdagságukat a kutatások lokális környezeti tényezőkkel (a talaj kémhatása, alapkőzet stb.) (HANSSON – FOGELFORS, 2000, 31.; MARINI et al., 2007; MERUNKOVÁ et al., 2012) vagy a tájban megtalálható (regionális) fajkészlet gazdagságával (POSCHLOD et al., 1998, 84.; MARINI et al., 2008; CSERGŐ – DEMETER, 2012, 29.; MERUNKOVÁ et al., 2012) magyarázzák. Európa számos országában (Csehország, Németország, Észtország stb.) pozitív összefüggést mutattak ki az őskor óta folyamatos emberi jelenlétből adódó erdőirtások fenntartotta fátlan élőhelyek kora és folytonossága, valamint a fajgazdagság között (lehetőség volt a jégkorszak után kialakult, fénykedvelő flóra túlélésére) (pl. PÄRTEL et al., 2007; HÁJKOVÁ et al., 2011; MERUNKOVÁ et al., 2012). A gyepek fajgazdagságának kialakulásában és fenntartásában ugyanakkor jelentős szerepe van az extenzív, természetkímélő gazdálkodásnak is (például BALDOCK et al., é. n., 18.; BEAUFOY et al., 1994, 58.; POSCHLOD et al., 1998, 83.; STRIJKER, 2005, 101.; PLIENINGER et al., 2006, 323.; MARINI et al., 2008, 371.; BEAUFOY – MARSDEN, 2010, 5.).

1.2. A sokféleség fenntartója – az extenzív gazdálkodás

Az irtásrétek fenntartásában nagy szerepet játszó extenzív gazdálkodás egyrészt növeli a vegetáció strukturális diverzitását, másrészt nagy területen, hosszú időn

³ Az emberi társadalom és a természeti környezet kölcsönösen hat egymásra. A társadalom bizonyos mértékig alkalmazkodik a természeti környezet adta lehetőségekhez (társadalmi berendezkedés, gyakorlat), miközben a természeti környezet is változik, alakul az emberi közösség fizikai és társadalmi igényeinek megfelelően. Ilyen módon a mezőgazdasági tevékenységet folytató közösség képes lehet környezetét biodiverzitását megnövelni vagy éppen csökkenteni (GLASENAPP – THORNTON, 2011, 771.).

át fenntartja a természetközeli növényzetet (BALDOCK et al., é. n., 18.; BEAUFOY et al., 1994, 15.). Jellemző vonása, egyúttal problémája, hogy bár nagy emberi munkaerő-befektetést igényel, alacsony jövedelmet biztosít (MACDONALD et al., 2000, 47.; STRIKER, 2005, 100.). Emiatt a 20. század második felében Nyugat-Európa átalakuló gazdasági-társadalmi környezetében az extenzív gazdálkodás szinte teljesen megszűnt (POSCHLOD et al., 2005, 94.; NIEDRIST et al., 2009, 195.), aminek következtében egyes országokban a fajgazdag irtásrétek drasztikusan, akár 70–98%-kal szorultak vissza (például Svédország, Németország, Anglia) (COUSIN – ERIKSSON, 2001, 461.; FISCHER – WIPF, 2002, 1.;⁴ POSCHLOD – WALLISDEVRIES, 2002, 367.; TASSER – TAPPEINER, 2002, 174.; PÄRTEL et al., 2007, 575.; KNOWLES, 2011, 2.; PAVLÚ et al., 2011, 1020.; DAHLSTRÖM et al., 2013, 194.). A változások nemcsak a növényzetet, hanem az állatvilág képviselőit (elsősorban egyenesszárnyúakat, lepke- és madárfajokat) is érintik (BEAUFOY – MARSDEN, 2010, 6.). A gazdasági és társadalmi átalakulások az Alpokban különösen gyorsan mentek végbe, elsősorban a két világháború között, illetve a második világháborút követő évtizedben (NETTING, 1981, 48–49.; MEILLEUR, 1986, 30.; NIEDRIST et al., 2009, 195.). Ekkor indult gyors fejlődésnek a síturizmus, valamint az ipari-bányászati tevékenység, amelyeknek az extenzív gazdálkodáshoz képest kiemelkedő anyagi lehetőségei a lakosság jelentős részét életmód-váltásra készítették (például NETTING, 1981, 54–55.; MEILLEUR, 1986, 4.). A változások következtében az európai irtásrétek döntő többsége a kelet- és közép-európai hegyvidéki területeken maradt fenn, azonban a rendszerváltást követően ebben a régióban is megindult a társadalmi-gazdasági átalakulás, így – noha kevés pontos adat áll rendelkezésünkre – ebben a térségben is megfogyatkoztak az extenzíven hasznosított gyepterületek (például BALDOCK et al., é. n., 14.; BAUR et al., 2006, 262.). Erdély különösen fajgazdag irtásrétei, valamint az ezeket fenntartó falusi közösségek méltán kerülnek tehát a figyelem középpontjába az ENSZ által a biodiverzitás évtizedévé nyilvánított időszakban (2011–2020) (KNOWLES, 2011, 1.; CSERGŐ – DEMETER, 2012, 34.).

Az extenzív gazdálkodás megszűnését, átalakulását társadalmi-gazdasági változások okozzák. Ennek ökológiai-természetvédelmi következményei vannak (NIEDRIST et al., 2009, 196.), melyek azonban további társadalmi-gazdasági változásokat idézhetnek elő. A merev termékstruktúrájú, piaci változásokra lassan reagáló, kisméretű, gyakran elszórt parcellákat művelő, korlátozott versenyképességű, idős gazdálkodók irányította kisparaszti gazdaságokat a megszűnés fenyegeti (MACDONALD et al., 2000, 47–48.; AKEROYD – PAGE, 2011, 65.). A fiatalok jövedelmezőbb munkalehetőség reményében elhagyják a hegyvidéki közösségeket, hiszen az EU-s agrártámogatások sem tudnak ver-

⁴A szerzők, Marcus Fischer és Sonja Wipf itt elsősorban GÜNTER (1985) munkájára hivatkozva állapítják meg a fajgazdag gyepek visszaszorulásának mértékét.

senyképes jövedelmet biztosítani az extenzíven működtethető gazdaságokban (AKERROYD – PAGE, 2011, 57.; KNOWLES, 2011, 5.; SÓLYOM et al., 2011, 39.), ennek következtében a társadalom elöregedik, a táj elnéptelenedik, az extenzív tájhasználat megszűnik, a kultúrtáj átalakul (MACDONALD et al., 2000, 56.; POSCHLOD – WALLISDEVRIES, 2002, 372.; ANTROP, 2005, 22.).

Ökológiai-természetvédelmi szempontból az erdők termőhelyén kialakított irtásrétek létét a (1.) művelés intenzifikálása (gépesítés, vegyszerek, műtrágya stb. használata, öntözés) és/vagy (2.) megszűnése (a felhagyás) fenyegeti [(3.) a kaszált irtásrétek esetében a juhlegelővé alakítás is veszélyeztető tényezőnek tekinthető, mert a kaszált gyepek biológiai sokfélesége a juhok legelése következtében gyorsan csökken (DEMETER – KELEMEN, 2012, 1.)]. Mindhárom tájhasználati változás gyors átalakulást eredményez a gyepek fajkészletében (csökkenti a fajszámot) (MACDONALD et al., 2000, 54., 56–57.; MITLACHER et al., 2002, 63.; POSCHLOD – WALLISDEVRIES, 2002, 370.; TASSER – TAPPEINER, 2002, 179.; PAVLÚ et al., 2005, 1025.; BEAUFOY – MARSDEN, 2010, 5., 12.; CSERGŐ et al., 2013, 3.).

A hegyvidéki területeket az ember tájátalakító tevékenysége tette lakhatóvá (GLASENAPP – THORNTON, 2011, 771.). Mivel e gyepek klimatikus és talajtani szempontból az erdőzónában vannak, a művelés felhagyása után gyorsan becserjésednek, beerdősülnek (ÖLLERER, 2013, 38.), hiszen az állattartás érdekében kialakított kultúrtáj (gyep-erdő mozaik) egy olyan instabil állapot, amelyet a gyepeket fenntartó gazdasági tevékenység alakított ki és tart fenn. Fennmaradásához e tevékenység folytatása szükséges, ellenkező esetben az erdő visszafoglalja a területet, és a biodiverzitás nemcsak helyi, hanem táji léptékben is csökken (ZIMMERMANN et al., 2010, 19.). A felhagyás elsősorban a településektől távoli, nehezen megközelíthető (gépekkel nem művelhető), meredek oldalakon található, gyenge termőhelyi adottságú gyepeket érinti, amelyekről az átalakuló, modernizálódó vagy éppen megszűnőben levő gazdaságok elsőként mondanak le (MACDONALD et al., 2000, 54.; TASSER – TAPPEINER, 2002, 176.; TASSER et al., 2007, 127.; DEMETER – KELEMEN, 2012, 4–5.). Az intenzifikálás a kedvezőbb adottságú (alacsonyabban, főbb közlekedési utak mentén fekvő, jobb termőképességű, sík) területeket fenyegeti, ahol a mezőgazdasági termelést folytatni kívánó gazdálkodók számára ez az egyetlen lehetséges kiút (BIGNAL – MCCrackEN, 2000, 150.; BEAUFOY – MARSDEN, 2010, 6.).⁵

⁵ Az intenzifikálás nyugat-európai mértékét jelzi, hogy 1961 és 1988 között a műtrágya-felhasználás megkétszereződött (STRIJKER, 2005, 100.), ennek következtében a termésátlagok jelentősen emelkedtek. Ezt nagy-britanniai növénytermesztés adataival érzékeltethetjük: 1950 óta a búza, árpa, burgonya termésáhozama egy hektárra vetítve megháromszorozódott, a tejhozam megduplázódott (PRETTY et al., 2000). Ezek a folyamatok a természeti környezet jelentős degradációjával jártak együtt (HOOGVEEN et al., 2002).

1.3. Az extenzív gazdálkodás életben tartója – a támogatási rendszer

A kedvezőtlen változások lassítására, a tendenciák megfordítására az Európai Unió a Közös Agrárpolitika (KAP) támogatási rendszereinek kidolgozásával válaszolt.⁶ Ez a hátrányos helyzetű régiók (less favoured areas) számára többletforrásokat biztosít (950/97 rendelet). Célja, hogy fenntartsa azokat az extenzív, természetkímélő gazdálkodási eljárásokat, amelyek a biológiai sokféleség fenntartására is alkalmasak. A KAP támogatási rendszere azonban napjainkra elavulttá vált, nem az elvárt mértékben csökkentette a felhagyásból és intenzifikációból adódó, a biológiai sokféleséget érintő veszteségeket (BEAUFOY – MARSDEN, 2010, 9–11.). Az agrár-környezetgazdálkodási támogatások legnagyobb része olyan gazdaságokat támogat, amelyek piaci körülmények közt is életképesek, miközben a természetkímélő gazdálkodást folytató gazdák kevés anyagi támogatáshoz jutnak (MACDONALD et al., 2000, 48.; BEAUFOY – MARSDEN, 2010, 7.; KNOWLES, 2011, 5.). Így az EU és Románia táj és ember harmonikus kapcsolatát ösztönözni kívánó politikai intézkedései éppen ellentétes eredményre vezetnek (KNOWLES, 2011, 1.): arra kényszerítik a gazdálkodókat, hogy felhagyják (esetleg leelővé alakítsák) vagy intenzifikálják gazdaságukat, előidézve a biológiai sokféleség csökkenését (BEAUFOY – MARSDEN, 2010, 4.). Ökológiai és természetvédelmi szempontból további probléma, hogy a támogatás anyagi forrásai gyakran a modernizáció felé mozdítják az extenzív gazdaságokat, és a kedvezőtlenebb adottságú területek felhagyása az adaptációs folyamat részévé válik. Ezzel a táj népességmegtartó ereje növekszik, de az extenzíven kezelt területek kiterjedése csökken (MACDONALD et al., 2000, 54.).

A fentiek tükrében kiemelkedően fontosnak tartjuk a még napjainkban is működő extenzív tájhasználati-társadalmi rendszerek kutatását. Ilyen az általunk vizsgált gyimesi csángó közösség irtásréteket mint természeti erőforrásokat kezelő gyepgazdálkodása, amely szinte egyedülálló kontinensünkön, és amelyet a társadalmi-gazdasági változások, a szigorú EU-szabályok és az elavult támogatási rendszer egyaránt veszélyeztetnek (KNOWLES, 2011, 6.).

⁶ A támogatás alapja a területalapú támogatás, amely érzékeny természeti területeken vehető fel. Ehhez Gyimesben a kedvezőtlen adottságú hegyvidéki területekre járó támogatás is jár, valamint az agrár-környezetgazdálkodási támogatások. Ez utóbbi két csomagból (pillér) áll. Az elsőt mindenki megkapja, aki nagy természeti értéket őrző gyepeket kezel, a második csomag extra támogatást kínál azoknak a gazdálkodóknak, akik további szigorításokat vállalnak, hagyományos módon, gépesítés nélkül gazdálkodnak (például kézzel kaszálás) (DEMETER – KELEMEN, 2012, 1.).

A támogatás kifizetésében nincs olyan mechanizmus, amely biztosítaná az EU természetvédelmi céljainak megvalósulását, noha a támogatási rendszer 68-as paragrafusával lehetővé teszi a tagállamoknak, hogy a támogatás költségvetésének 10%-át a környezetet védő gazdálkodási formákra és a felhagyás elkerülésére, azaz éppen a természetkímélő gazdálkodást folytató gazdaságok támogatására fordítsák (BEAUFOY – MARSDEN, 2010, 9.). A természetkímélő gazdálkodás támogatása jelenleg az új tagállamokban a legoptimálisabb, így Bulgáriában, Romániában és Szlovéniában (BEAUFOY – MARSDEN, 2010, 10.).

Tanulmányunkban a jelentős természeti értékeket őrző, erdők helyén kialakított írtásrétekekkel, hegyvidéki gyepekkel foglalkozunk, megvizsgálva azok kialakítását, hasznosítását, természeti és kulturális értékeit, valamint a gyeptdinamikai folyamatokhoz kapcsolódó hagyományos ökológiai tudást⁷ és az erre épülő tájhasználati döntéseket, valamint azok változását az EU-szabályozás tükrében.

2. A vizsgált táj és a tájat használó közösség

2.1. Ezernyi patak országa: Gyimes (természetföldrajzi viszonyok)

Kutatásunk helyszíne Erdély, ahol a vizsgálni kívánt, természetvédelmi szempontból jelentős írtásrétek és az extenzíven gazdálkodó magyar és román falusi közösségek még számos helyen léteznek (BAUR et al., 2006, 262.; KNOWLES, 2011, 1.). A vizsgált terület Hargita megyében, a Keleti-Kárpátokban, azon belül Gyimesben, annak kiterjedt völgyhálózatában található, Gyimesközéplek településen. Botanikai és ökológiai antropológiai kutatásainkat a falut kereszttülszelő Tatros folyó legnagyobb mellékfolyójának (Hidegség-patak) völgyében, Hidegségpataka településrészen végeztük. A Hidegség-patak mindössze 60–80 méter széles völgytalpa 800–900, a környező hegyek 1200–1300 méterrel emelkednek a tengerszint fölé. Ennek megfelelően a klíma boreális–montán jellegű, az éves átlaghőmérséklet 4–6 °C (PÁLFALVI, 2001, 166.), a csapadék éves mennyisége a völgyekben átlagosan 700–800, a hegyekben akár 1000–1200 mm is lehet (ILYÉS, 2007, 45.).

A terület flórája és vegetációja rendkívül változatos (PÁLFALVI, 2001, 175–176.; 2010, 48–67.; BABAI, 2013, 32–43.). Az eddigi kutatások során 631 edényes növényfajt azonosítottunk a területen az országban eddig megtalált 3700 növényfaj közül (BABAI, 2013, 146–169.). A román flóra 60%-a az alpesi és szubalpesi gyepekhez kötődik (KNOWLES, 2011, 4.), Gyimesben is a gyepi fajok adják a flóra jelentős hányadát (vö. BABAI, 2013, 146–169.). A legfontosabb növényzeti típusok a tájban a hegyvidéki sovány és franciaperjés gyepek (*Trisetetum flavescens*, *Arrhenatheretum elatioris*, *Festuco rubrae-Agrostetum capillaris*), a szőrfűgyepek (*Viola declinatae-Nardetum strictae*), valamint az egykor az egész tájat uraló lucfenyvesek (*Hieracio rotundati-Piceetum*), kisebb mértékben pedig a bükkös-lombos erdők (*Symphyto cordati-Fagetum*) (BABAI, 2013, 37–43.).

⁷ Hagyományos ökológiai tudás az élő és élettelen természeti környezetre vonatkozó elméleti ismeretek (shared knowledge), gyakorlati tapasztalatok és a hitvilágban gyökerező meggyőződések hármasságából felépülő tudásrendszer (BERKES, 1999, 8.). A hazai néprajz népi természetismeretként határozza meg (HOPPÁL, 1982, 271.).

2.2. A kultúrtáj kialakítása

Az egykor a csíki települések birtokában levő területre az első telepesek feltehetően csak a 18. században érkeztek (ANTAL, 1992, 14–15.; BÁRTH, 2006, 20–32.; ILYÉS, 2007, 54.; HOFER, 2009, 66–67.). Az újonnan betelepülők erdőirtás kötelezettsége mellett jutottak a csíki tulajdonban levő területek bérleti jogához, és kezdtek gazdálkodni a kiirtott erdők helyén kialakított gyepeken (ANTAL, 1992, 12–13.; ILYÉS, 2007, 55.). A katonai felmérések alapján jól dokumentálható, hogy 1792 és 1870 között az erdőterület jelentős része eltűnt a gyimesi hegyoldalokról (BABAI, 2013, 19–27.), így kialakult az állattartás igényeihez igazodó jellegzetes kultúrtáj gyeperdő mozaikja (ILYÉS, 2001, 54.), amely a mai napig meghatározó a tájkép szempontjából. Az 1870 óta eltelt időszakban a gyepek és erdők aránya keveset változott, a tájkép stabilizálódott (BABAI, 2013, 86.), ahogyan a Kárpát-medence legnagyobb részén is a 19. század közepére fejeződött be az erdők kaszálónyeres céljából történő irtása (PALÁDI-KOVÁCS, 1979, 124.).

2.3. A hagyományos ökológiai tudás hordozói – a tájat használó helyi közösség

A kultúrtáj kialakítása, a gyors tájatalakítás során a Gyimesi-szorosban megtelepedők nagy hajlandóságot mutattak új hagyományformák kialakítására, ennek eredményeként rövid idő alatt egy sajátos kultúrájú néprajzi csoport, a gyimesi csángóság alakult ki (HOFER, 2009, 73.). Kutatottsága kiemelkedő a magyar nyelvterületen (pl. VÁMSZER, 1940; KALLÓS, 1960; TÁNCZOS, 1994; TAKÁCS, 2001; MAGYAR, 2003, 2008; ILYÉS, 2007; PÓCS, 2008; HESZ, 2012).

A katolikus vallású, magyar anyanyelvű közösség napjainkban három településen (Gyimesfelsőlók, Gyimesközéplók, Gyimesbükk) 14 000 főt számlál. Témánk szempontjából fontos, hogy a lakosság jelentős része (legalább 90%) félig önellátó gazdálkodásból él. Az átlagos birtokméret 3,2 hektár, amely átlagosan három–négy parcellából áll össze (KNOWLES, 2011, 2.). Tájhasználat szempontjából Gyimes területének 26%-a kaszáló, 41%-a legelő, 27%-a erdő és 3%-a szántóföldi művelés alatt áll, a településhez, patakokhoz tartozó területek szintén 3%-ot tesznek ki (SÓLYOM et al., 2011, 14.). Gyimesközéplokon 2452 háztartást tartanak nyilván, ebből 2010-ben 1093 igényelte az agrár-környezetgazdálkodási támogatást összesen 3962 hektár területre, a falu teljes területének (7285 ha) valamivel több, mint felére (54%) (SÓLYOM et al., 2011, 13., 35–37.).⁸

⁸ A Mezőgazdasági Kifizetési és Intervenciók Ügynökség szóbeli tájékoztatása.

A mezőgazdaság legfontosabb pillére az állattartás, elsősorban a szarvasmarhatartás (SÓLYOM et al., 2011, 18.). Az állattartáshoz kapcsolódó irtásrétek Gyimesben még nagy területeket borítanak, több mint 16 000 hektár ilyen gyeptartanak számon a három gyimesi község határában, melyből 7000 hektár kézzel illetve kézi kaszálógéppel művelt kaszáló (SÓLYOM et al., 2011, 14.). Ezekre a gyepekre, különösen a kaszálókra nagy gondot fordítanak a gyimesi gazdák, hiszen az itt megtermelt széna minősége és mennyisége határozza meg a kiteleltethető állatállomány, ezzel a családi gazdaság legfontosabb elemének nagyságát (vö. MEILLEUR, 1986, 262.).

Az élő kulturális hagyományok, a táj ökoszisztéma szolgáltatásait közvetlenül felhasználó életmód és a természeti értékek gazdag tárháza alapján feltételeztük, hogy a gyimesi gazdálkodók kiemelkedő, a tájhasználati döntések háttérében álló természetismerettel bírnak, amely a növény- és állatvilág képviselőire (flóra és fauna), a növényzetre (vegetáció), a dinamikus ökológiai folyamatokra egyaránt vonatkozik. Feltételezésünket erősítette, hogy Gyimesben nem került sor a kollektivizálásra sem (vö. MÉSZÁROS, 2014, 395.).⁹ Az elmúlt évtized kutatásai igazolták a feltételezésünket (például BABAI – MOLNÁR, 2009; MOLNÁR – BABAI, 2009; BABAI, 2011; BABAI – MOLNÁR, 2013; BABAI, 2013; BABAI – MOLNÁR, 2014; BABAI et al., 2014; BIRÓ et al., 2014).

A gyimesiek félig önellátó életmódjára jellemző, hogy a gyűjtögetés, például a gyűjtött (ehető) vadnövények még ma is jelentős táplálkozás-kiegészítő szerepet játszanak, a fajok nagy körére terjednek ki (vö. DÉNES et al., 2012). Gazdálkodási és gyűjtögetési tevékenységük során becsléseink szerint mintegy 210 napot töltenek a szabadban.

Hidegségpatakán vizsgáltuk a gazdálkodók hagyományos ökológiai tudását, valamint a gazdálkodás hatását a növényzetre, illetve azt, milyen ökológiai tudás birtokában hoznak meg tájhasználati döntéseket.

3. Eredmények

Az alábbiakban áttekintjük a gyimesi gyepgazdálkodás kaszálókra és legelőkre vonatkozó kezelési lépéseit, valamint az agrár-környezetgazdálkodási támogatás hatását a tájhasználat változására. Gyimesben a gyepek döntő többsége az egykori fenyvesek területén kialakított fajgazdag irtásrét. Gazdagságukat a gyimesi gazdálkodók is érzékelik: *„én itt öregedtem meg, őszintén mondom, meg kell álljak, s végignézzek rajta, mer' azt nem lehet elmondani, mennyi szép*

⁹ Románia több mint 2850 hegyvidéki településén nem került sor az állam termelőszövetkezetek kialakítására (HUBAND et al., 2010, 60.).

„Azt nem lehet elmondani, mennyi szép színű virág van, egyik szebb a másiknál...”

színű virág van. Egyik szebb a másiknál. Csodálatosak.” A gyepék kezelésének legfontosabb eleme a kaszálás és/vagy a legeltetés, amely lépések gazdasági jelentőségükön túl meggátolják, hogy az erdő visszafoglalja egykori területét.

3.1. A gyimesi extenzív (hagyományos) gyepgazdálkodás – kaszálók

3.1.1. Kaszálótípusok

Az állattenyésztéshez szükséges széna előállítására a kaszálókon történik. A kaszálók két nagy típusát különböztetik el a gyimesiek: 1.) *bennvaló* és 2.) *kinnvaló kaszálók* (1. táblázat).

1. táblázat Kaszálótípusok Gyimesben

	Bennvaló kaszáló	Kinnvaló kaszáló
Táji pozíció	településhez közeli, jól megközelíthető helyek, ahova könnyen ki lehet szállítani a trágyát	településtől távolabbi, nehezebben megközelíthető területek, ahova nehéz vagy nem lehet a trágyát kiszállítani
Hasznosítás módja	két-háromszor kaszálva	egyszer kaszálva
Sarjúszerű hasznosításának módja	kaszálva	legeltetve (összel)
Domináns fajcsoport	egyszikűek	kétszikűek
Jellemző fajok	<i>Arrhenatherum elatius, Trisetum flavescens, Agrostis tenuis, Dactylis glomerata, Lolium perenne, Trifolium repens, Salvia pratensis, Tragopogon pratensis, Colchicum autumnale</i> stb.	<i>Festuca rubra, Agrostis tenuis, Arrhenatherum elatius, Anthoxanthum odoratum, Festuca pratensis, Nardus stricta, Onobrychis viciifolia, Trifolium pannonicum, T. alpestre, Carlina acaulis, Veratrum album, Vaccinium myrtillus, Leucanthemum vulgare</i>
Széna mennyisége	több (1–1,5 m-es fűmagasság)	kevesebb
Széna minősége	rosszabb (a sarjúszerű nagyon jó), szálas	jobb, leveles
Kaszálás ideje	június vége–július közepe	július vége–szeptember eleje
Trágyázás	van	nincs
Eredet	zömmel felhagyott szántó és irtásrét	irtásrét (nem volt szántva)

A *bennvaló kaszálókat* a trágyázással, a településhez közeli elhelyezkedéssel definiálják, ritkábban a *lokhelyekhez*, azaz a völgytalp sík területeihez kötik. A *kinnvaló kaszálók* a nem-trágyázott, településtől távolabb eső kaszálók gyűjtőneve. A két kaszálótípus alapvetően a trágyázás meglétében vagy hiányában tér el egymástól, a további különbségek (pl. kaszálások száma; széna minősége és mennyisége; fajösszetétel) is ebből adódnak. A *bennvaló kaszálókon* megfelelő mennyiségű, bár kevésbé jó minőségű szénát állítanak elő (a sarjú minősége nagyon jó), a *kinnvaló kaszálókon* kétszikűekben gazdag, jobb minőségű, de kisebb mennyiségű széna terem. A két kaszálótípus így egymást kiegészítve biztosítja a megfelelő mennyiségű és minőségű téli takarmányt, amely az állatállomány átteleléséhez szükséges.

3.1.2. A kaszálók hagyományos kezelése

A kaszálók megfelelő állapotának fenntartása Gyimesben kulcsfontosságú gazdasági kérdés, így kezelésük is számos különböző tevékenységet foglal magába. Ezek évkörben elfoglalt helyét az 1. ábrán tüntetjük fel, legfontosabb jellemzőiket pedig az alábbiakban ismertetjük (részletes jellemzésüket lásd BABAI et al., 2014).

Hónap	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
Kaszálás									
Tisztítás									
Murhaszórás									
Bartacin-vetés									
Trágyázás									
Burjánok gyérítése									
Bennvaló kaszálók legeltetése									
Bundzsák visszaszorítása									
Selymékések lecsapolása									

1. ábra A kaszálókezelési lépések évkörben elfoglalt helye

3.1.2.1. Kaszálás: az egyik legfontosabb kezelési lépés, amely gazdasági szempontból (szénahozam), valamint a gyepek megfelelő állapotának fenntartása miatt nagy jelentőségű. Elmaradása esetén az erdő-termőhelyen kialakított kaszálókat pionír (például rezgőnyár – *Populus tremula*), valamint erdőalkotó fajok (lucfenyő – *Picea abies*) foglalják el: „*a fenyőerdő, ez magát telepíti, a szél viszi a magot, az bárhova lehull (...) s ha nem kaszálódik meg évente, akkor az má' két-három év múlva má' ekkorák (méteresek).*” Hosszabb távú felhagyás esetén a kevésbé háborgatott parcellákon nagy számban jelennek meg a kártevők (vakond, egér stb.): „*(a művelt parcelláról) menekülnek, s ahol nem kaszálnak, odabújik bele. Akkor ott má', ugye, nem kaszálódik, nem zavarja semmi. Nyugodtan végezheti ő a munkáját. Itt vannak, ahol nem kaszáltak évek óta, nem kell több, három év, olyan lesz, hogy azt aztán istenes, ember kell, legyen, aki meg tudja kaszálni.*”

A kaszálás kézi kaszával vagy egytengelyes, alternáló kézi kaszálógéppel történik. A kézi kasza rövidebb tarlót hagy – kisebb a veszteség, de jóval lassabb a szénacsínálás: „*annyi, hogy a kaszával szebben lehet, jobban meg lehet gyűjteni, több széna kerül elé, mind a kaszálógéppel. Mer' a kaszálógép fennebb vágja el, az alja ott marad, az apróság. A java majdnem, hogy ott marad.*” A kaszálógép jóval hosszabb tarlót hagy – nagyobb a veszteség, de a munka sokkal gyorsabban halad: „*annyit változik, hogy nem vágja úgy le, mind a kasza. Hanem egy kicsi lomb marad.*” Mivel a munkavégzés időtartama egyre fontosabb szempont, a gépi kaszálás egyre nagyobb teret hódít.

A kaszálás megfelelő időpontjának megválasztása is nagy jelentőségű a gazdaság és a növényzet (vegetáció) szempontjából. A kaszálás időpontját főként naptári ünnepekhez (szentek névnapjához) kötik. A *bennvaló kaszálókon* a szénacsínálás általában Keresztelő Szent János napja (június 24.) körül indul meg: „*a bennvaló helyeken, ahol sarjút akarsz csinálni, azt idejibe' meg kell csinálni, s kövér helyen má' Szent Jánoskor csináljuk.*” A *bennvaló kaszálókon* egy hónap alatt végeznek, azt követően a *kinnvaló kaszálókon* kezdődik meg a munka, általában július végén: „*a hegyi birtokok, amelyek soványak, csak egyszer lehet megkaszálni. Annak a kaszálása július végétől augusztus, szeptember derekáig történik.*” Ezt követi a sarjút (*tolló*) kaszálása a *bennvaló kaszálókon*, valamint a *kinnvaló kaszálókon* a sarjút legeltetése (*őszlő*).

A kaszálás időpontját a naptári időzítésen túl a vegetáció, elsősorban a fűfélék állapota is meghatározza, jelezve a széna megfelelő érettségi állapotát: „*amikor kinő (a fű), s a szél fúj, s kezd porozni, akkor lehet kaszálni. Nézni, poroz-e a virágba'. Akkor a fű meg van érve.*”

3.1.2.2. Parcella-rotáció: a jó minőségű széna kaszálásának és a hozam hosszú távú biztosításának kérdése komoly választást elé állítja a gazdálkodókat. Ha minden évben a fűfélék virágzásakor kaszálják le a szénát, az jó minőségű

lesz, de a hozam évről-évre csökken, mert elmarad a magszórás: „*ha mindig, minden esztendőbe' korán vágódik, hogy még a magja nincs megérve, akkor má' vékonyabb a fű. Nem olyan dús.*” Az ellentmondást a gyimesi gazdálkodók a kaszálóparcellák kaszálási sorrendjének évenkénti változtatásával oldják meg: a parcellákat a családok eltérő sorrendben vágják le, egyszerre biztosítva a jó minőségű szénát (a korán lekaszált parcellákon), és a magszórást (a később levágott parcellákon). Ez a rendszer hosszú távon biztosítja a megfelelő hozamot, miközben kisebb mennyiségben jó minőségű szénát is ad.

3.1.2.3. Kaszálótisztítás: kora tavaszi feladat, célja a gyeperendbetele, biztosítva a nyári kaszálás megfelelő feltételeit. A tisztítás során összeszedik a lehullott őszi avart, faágakat, összegyűjtik az erózió miatt kibukkanó köveket, elterítik a vakondtúrások és hangyabolyok földjét. Utóbbiakat gyakran határjelként helyezik el a kaszálóparcellák határára.

3.1.2.4. Gyepjavítás szénamurhával: a gyepregeneráció gyorsítására a gyimesi gazdálkodók szénatörmelék (*szénamurha*) használnak. A *szénamurha* szénatörmelék, por és rengeteg csíráképes mag keveréke, amelyet a tél során a szénatartó padlóján és a jászolban gyűjtenek össze. A *szénamurha* számtalan gyógynövény levelét, magját stb. is tartalmazza, így fürdő és tea készítésére is felhasználható. Az állatok, elsősorban a disznó etetésében is fontos szerepet kaphat. A téli hónapok során zsákokba gyűjtött *szénamurha* megmaradó részét kora tavasszal elsősorban a *bennvaló kaszáló*kra, a tápanyagban szegényebb (*sovány*) helyekre szórják: „*örökké oda tettük, ahol láttuk, hogy gyengébb a fű.*” Ennek egyik oka, hogy a *murhában* levő növényi törmelék elrothad, s „*hizlalja a földet*”, másik oka, hogy a benne levő tengernyi csíráképes mag a gyepet hatékonyan regenerálja. Egy-egy családi gazdaságban évente átlagosan 4–5 zsáknyi *murha* gyűlik össze ilyen célra.

Gyakran a felhagyott szántóterületek visszagyepesítésére is *szénamurhát* használnak, ezzel gyorsítva a gyepergenerálódását: „*szórtam a herefödekre, mikor a here kezdett kiveszni, akkor hintettem bé murhával. Akkor egyhamar begyepesedett, olyan jó, nagy fű lett.*”

3.1.2.5. Gyepjavítás takarmánybaltacimmal (*bartacin* – *Onobrychis viciifolia*): a déli kitettséggű (*verőfényes*) oldalakon a sekély, gyorsan átmelegedő és kiszáradó talajréteg nem kedvez a fűfélék növekedésének. Ezekhez a körülményekhez alkalmazkodott a mediterrán elterjedésű *bartacin* (*Onobrychis viciifolia*), amely jelentősen növeli a déli oldalakon kialakított kaszálók szénahozamát. A gyimesi gazdálkodók a növény magját gyűjtik, s elszórják azokon a helyeken, ahol szükséges. Máskor nem kaszálják le a *bartacin*-bokrokat, hogy azok magot érlelhessenek és elhullassák azokat a területen: „*mint ez az asztal,*

annyit meghagytak, s abból aztán leszedett egy ilyent (magot). Akkor elszórta. S ami mondjuk úgy lábon maradt valahol, legelőn, vajh mi, ő saját magátul elszórta.”

3.1.2.6. Trágyázás: a szénahozam növelését célozza a gyepterületek trágyázása: „*ha trágyázzák, akkor má' lesz fű. Akkor má' kövér, kövéredik!*” Hatására a gyepek fajkészlete átalakul, a fűfélék dominanciája lesz jellemző. A gyimesi gazdák elsősorban a *bennvaló kaszálókat* trágyázzák, ahova könnyen ki lehet hordani a trágyát. Egy-egy parcellát két–három évente trágyáznak meg. A trágyázás ideje ősszel (novemberben) vagy február végén érkezik el. Kora tavasszal, a hó elolvadása után a kupacokba lerakott trágyát vékonyan elterítik (*súrolják*), hogy kaszáláskor a száraz trágyacsomók ne kerüljenek a szénába, mert akkor az állatok nem eszik meg a takarmányt.

A *bennvaló kaszálók* nagyobb mértékű trágyázása csak a második világháború után indult meg. A kereskedelmi feltételek javulásával a háborút követő évtizedekben a gyimesi gazdálkodók olcsón juthattak gabonához (búza, kukorica). A gabona olyan mennyiségben érkezett a völgybe, hogy feleslegessé tette az akkor még általános szántóföldi gabonatermesztést (árpa, rozs), amely gyorsan, mindössze néhány év alatt szinte teljesen meg is szűnt. A gabonaföldek felhagyása következtében a gazdaságokban jelentős mennyiségű szerves trágya szabadult fel, amelyet azelőtt a szántóföldek termőerejének fenntartására fordítottak. Ezután a kaszálókra kerülhetett az istállótrágya, kialakítva a *bennvaló kaszálókat* a megnövelt szénahozammal.

3.1.2.7. Burjánok gyérítése: a gyepekben gyakran jelennek meg mérgező (fehér zászpa – *Veratrum album*) vagy a szénának kellemetlen ízt adó (piros-ló hunyor – *Helleborus purpurascens*), illetve kórósodó (széleslevelű bordamag – *Laserpitium latifolium*) fajok (2. táblázat). Ezeket a gyimesi gazdálkodók *burjánoknak* nevezik, és a kaszálókon szelektíven gyérítik állományaikat, hogy minél kisebb arányban kerüljenek a szénába. Ez a tevékenység alakítja a gyepek fajkészletét. Az említett fajok tavasszal, a fűfélék sarjadását megelőzve hajtanak ki. Májusban a gyimesiek kimennek a kaszálókra, és lekaszálják ezeket a *burjánokat*.

2. táblázat A kaszálókon rendszeresen gyéritett burjánok

Gyimesi név	Tudományos név	Szelektív irtás oka	Felhasználás
<i>Ászpa</i>	<i>Veratrum album</i>	mérgező	Állatgyógyászat (gyökeréből tetvek ellen készítenek főzetet).
<i>Varjúhagyma</i>	<i>Colchicum autumnale</i>	mérgező	Nincs ismert felhasználási módja.
<i>Eszpenz</i>	<i>Helleborus purpurascens</i>	mérgező, kellemetlen szagú	Állatgyógyászat (hajszálgököreit elsősorban a sertések gyógyítására használják).
<i>Ördögborda</i>	<i>Pteridium aquilinum</i>	nem eszi meg az állat	Nincs ismert felhasználási módja.
<i>Kecskekapor</i>	<i>Laserpitium latifolium</i>	dudvaszárát nem eszi meg az állat	Nincs ismert felhasználási módja.

A *varjúhagyma* (őszi kikerics – *Colchicum autumnale*) ősszel virágzó, valamint tavasszal termést hozó alakját egy népi taxonnak tartják (egy névvel illetik), mindkét alakot mérgezőnek tekintik. A tavasszal fejlődő alakot azonban nem gyérik a kaszálókon, mert szárított állapotban (a szénában) már nem okoz bajt. Az őszi, virágzó alakot irtják azokon a kaszálókon, ahol a sarjút legeltetik.

Az *ördögborda* (sasharaszt – *Pteridium aquilinum*) hatalmas területeket lep el, mivel a legelő állatok nem fogyasztják. A széna értékét jelentősen csökkenti. Ha a kaszálókon megjelenik, a gazdák igyekeznek visszaszorítani. Évente akár két-három alkalommal is lekaszálják, ritkábban égetéssel próbálkoznak. Korábban kézzel is irtották: „*leánkák vótunk, odatettek a kaszások, hogy szedjük ki azt az ördögbordát. S úgy kiszedtük, mikor kiszedtük majdnem nem maradt semmi. Így fogyott, sokat fogyott.*”

3.1.2.8. A bennvaló kaszálók tavaszi legeltetése: kora tavasszal a *bennvaló kaszálókat* rendszeresen, két-három héten át legeltették, kissé visszavetve a fűfélék tavasszal meginduló növekedését: „*régebb megrágatták tavasszal az emberek, tehényekvel, s a johókval. s akkor nem nőtt úgy el.*” A tavaszi legeltetés előnye, hogy „*ha (ilyenkor) lerágatták, terpébb lett (a fű), amikor ő sarjúdzott, akkor sűrűbben sarjúdzott, s nem futott, fel, vót alja. Úgy mondjuk, vót alja a fűnek.*” A tavaszi legeltetés következtében tehát a gyepek sűrűbbek lettek, s nem nőttek túl magasra, ezzel csökkentve a szélöntés kockázatát. A sok pozitív hatás ellenére ma már kevesen csinálják ezt, mert „*most mindenki úgy félti (a kaszálóját), hogy nehogy, mer' nem lesz (széna).*” Van azonban olyan gazda, aki még ma

„Azt nem lehet elmondani, mennyi szép színű virág van, egyik szebb a másikinál...”

is legelteti tavasszal a gyepeket: „*én meg szoktam, tavasszal es, az enyimen megtérengettem, s lerágattam, hogy ne nőjön úgy el. S úgy es akkorát nőtt.*”

3.1.2.9. Mohával borított (bundzsákos) helyek visszaszorítása: a mohával fedett területek szénahozama alacsony, ezért ha valahol jelentős mohaborítás alakul ki, igyekeznek azt minél jobban visszaszorítani. Ennek legegyszerűbb módja a mohapárnák vasvillával való felszedése, ez azonban rövid távú megoldás. Hosszabb távon sikeres a *bundzsákos helyek* trágyázása. A legjobb módszernek azonban az égetést tartják, amely szintén jó és hosszú távú megoldás: „*vagy megégetni! Csináltam úgy is, hogy ilyen faágakat, száraz ágakat, meg- raktam így a tetejét, s meggyújtottam, s akkor elégett, s utána egy darabig jó, rendes széna lett, jó kövér széna.*”

3.1.2.10. Forráslápok (selymés helyek) lecsapolása: az általában szobányi méretű gyimesi forráslápot ritkán csapolják le, hiszen kis kiterjedésük miatt komolyabb gazdasági jelentőségük sincs. Lekaszálják a savanyú szénát termő lápfoltokat is. Ha mégis lecsapolnak egy-egy lápot, akkor árkolással gyorsítják meg a víz lefolyását, s ezzel zsugorítják össze a savanyú fűvet termő lápfoltokat.

3.2. A gyimesi extenzív (hagyományos) gyepgazdálkodás – legelők

3.2.1. A legelők típusai

Az irtásrétek valamivel több, mint fele legelőként (gyimesi nevén *reglő*ként) hasznosul. A legelők három típusba sorolhatók a legeltetési rend szempont- jából: 1.) településekhez közeli („*bennvaló*”) legelők; 2.) hegyi legelők; 3.) juhlegelők (3. táblázat).

3. táblázat Legelőtípusok Gyimesben

	Bennvaló legelő	Hegyi legelő	„Havasi” legelő
Táji pozíció	közel a településhez (kb. fél óra gyaloglás)	magasabb hegyeken (a településtől kb. 1–2 óra gyaloglásra)	a legmagasabb hegyek lapos platóján
Állatok őrzése	nincs	nincs	van (fizetett)
Állatok tartózkodása	hazajár minden nap	egész nyáron kinn van	egész nyáron kinn van

Tulajdonos	Kihajtja az állatokat minden reggel, este pedig haza.	Minden este kimegy a legelőre, s a nyári szálláson tölti az éjszakát. Reggel tér haza a faluba az este és reggel fejt tejjel.	A fizetett pásztorok az éjszakázó helyre épített nyári szálláson vannak napközben is.
Nyári szállás (épület)	nincs	van	van
Legelő állat	szarvasmarha	szarvasmarha, ló	juh (kecske), szarvasmarha
Az állat éjszakázó helye	a faluban, istállóban	hegyi istállóban	nyitott karámban
Termelés (tej, sajt, borjú)	tej, sajt, borjú; családi célra, a felesleg eladása	tej, sajt, borjú; családi célra, a felesleg eladása	sajt; kereskedelmi célra
Jellemző növényzet	<i>Agrostis tenuis</i> , <i>Trisetum flavescens</i> , <i>Leucanthemum vulgare</i> , <i>Primula veris</i> stb.	<i>Agrostis tenuis</i> , <i>Anthoxanthum odoratum</i> , <i>Alchemilla</i> spp., <i>Gentiana cruciata</i> , <i>Juniperus communis</i> stb.	<i>Trifolium repens</i> , <i>Bellis perennis</i> , <i>Alchemilla</i> sp. stb.

A legelőket a kedvezőtlenebb adottságú, elsősorban a déli kitettségű (*verőfényes*), meredekebb, kopárabb hegyoldalakon alakították ki. Egy részük magántulajdonban van, más részük közösségi vagy községi tulajdon. A gazdálkodók kihajtási joggal rendelkeznek, pontosan meg van határozva, mennyi legelő állatot hajthatnak ki egy-egy területre. Községi és családi hagyományok alapján tudják, hogy az egyes legelőterületek mennyi állatot képesek eltartani. Az állatlétszám úgy van beállítva, hogy szélsőségesen száraz, kisebb fűhozamot hozó években is elegendő legyen a táplálék, így csak kivételesen száraz, aszályos években állhat elő vészhelyzet.

A „bennvaló” legelőkről minden nap haza, a faluba jár be az állat. A hegyi legelők ehhez már túl messze vannak a településtől. Ezeken a legelőkön istállók épülnek, és a gazdák mennek ki minden este a legelőre, a kinti istállóba kötik az állatokat, maguk pedig az istálló mellett felépített nyári szálláson (*kaliba*) éjszakáznak. A reggeli fejest követően térnek vissza a faluba. A „havasí” legelőkön fizetett (gyakran román) pásztorok ügyelnek a falubeliek által a nyájakba adott juh-állományra, és a fejés is az ő feladatuk. A tejből előállított sajt előre meghatározott hányadát a tulajdonosoknak adják, a maradékot pedig maguk értékesítik.

A legelő állatállomány egy része augusztus végéig a legelőkön, ezt követően az első fagyok érkezéséig az időközben felszabaduló *kinnvaló kaszálókon*

legel, ahol az augusztusban történő kaszálást követően már nem nő akkora sarjú, hogy azt érdemes lenne lekaszálni. Az Orodik nevű hegy oldalában például Szent István ünnepe (augusztus 20.) után szabadul fel a *kinnvaló kaszálók* területe: „Szent István előtt le kellett kaszálni, azért, mer’ a legelőkön má’ megfogyott a regelés. S akkor a kaszálókon, ahol Szent István előtt megkaszáldott, s má’ egy két hetet úgy maradt, s akkor az felcsapódott, akkor ki, s a málnavész, s minden, s az állatoknak vót, jó vót, jó ellátás.”

3.2.2. A legelők kezelése

A legelők szintén irtáseredetű gyepek. A legeltetés intenzitásától függően tüskés cserjék (egybibés galagonya – *Crataegus monogyna*, gyepürózsa – *Rosa canina* agg., közönséges boróka – *Juniperus communis*) és pionír fafajok (nyírfa – *Betula pendula*, kecskefűz – *Salix caprea*, lucfenyő – *Picea abies*) nőnek fel egy mozaikos, a kaszálókénál jóval változatosabb élőhely-komplexumot kialakítva. A legelőket a kaszálókhoz hasonlóan folyamatosan kezelni kell.

A legelőkhöz kapcsolódó munkák évkörben betöltött helyét a 2. ábra mutatja.

Hónap	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
Legeltetés									
Legelőtisztítás									
Kertelés									
Kosarazás									

2. ábra A legelők kezelésének lépései az évkörben (A Legeltetés sorában a sávozott négyzetek jelzik, a havasi legelőkon folytatott (juh)legeltetést, miközben a marhaállomány jelentős része ekkor már a *kinnvaló kaszálók* sarjúján legel.)

3.2.2.1. Legeltetés: a legelők fenntartása szempontjából legfontosabb a kellő intenzitású legeltetés. Ez korlátozza a becserjésedés lehetőségét. A legelő állatok általában május közepén kerülnek a legelőkre, s egészen augusztus végéig ott is maradnak.

3.2.2.2. Legelők tisztítása (reglőpucolás): fontos lépés a legelőtisztítás, különösen az alulhasznált legelőkön, ahol a cserjésedés és a fás vegetáció felverődése egyre nagyobb területeket foglal el a gyepből. A *reglőpucolás*ra általában kora tavasszal (ritkábban ősszel) kerül sor. A gazdák minden legelőre kihajtott állat után 2 napot kötelesek dolgozni a legelők tisztításán. Ez a fent említett cserjefajok, valamint fiatal fák eltávolítását jelenti. A kivágott fákat, cserjéket megszáritják, majd elégetik.

3.2.2.3. Kerítésjavítás (kerítés): a tavaszi tisztítás idején javítják a kerítéseket is. Mivel a legelők többségén nincs az állatokat őrző pásztor, a kerítések akadályozzák meg, hogy a legelő állatok elkóboroljanak, illetve a kaszálókra jutva kárt okozzanak.

3.2.2.4. Kosarazás: a '80-as években a hozam növelése érdekében műtrágyát szórtak a legelőkre. A műtrágya használata csupán néhány évig tartott, s rövid távon a hozamot jelentősen növelte. Felhagyása után azonban a gyepek hozama drasztikusan visszaesett, ráadásul a legelőkön a szőrű (*Nardus stricta*), egy gazdasági szempontból teljesen értéktelen fűfaj jelent meg és terjedt el, helyenként monodomináns gyepeket kialakítva. A szőrű elterjedése nagy gazdasági kárt okozott a gyimesi gazdálkodóknak, hiszen ezt a fűfajt az állatok nem eszik meg, s kaszálni sem lehet.

Visszaszorítását a gyimesiek *kosarazással* oldják meg. A *kosár* a juhok éjszakázóhelyét körülvevő mobil karám. A kosárban a kis területre szorított állatok taposása és trágyája a növényzet föld feletti részét néhány nap alatt szinte teljesen megsemmisíti. A kosarat négy-öt naponta át kell helyezni. Az áthelyezés után egy kétszikűekben gazdag, magas tápértékű gyepek alakul ki a következő vegetációs periódusban, a szőrű jelentős mértékben visszaszorul. Ha a kosár túl hosszú ideig marad egy helyen, nitrofil gyomfajok (pl. havasi lórom – *Rumex alpinus*, nagy csalán – *Urtica dioica*) jelennek meg, amelyek kiirtása évtizedeken át sem lehetséges.

3.3. Az extenzív gazdálkodást érő recens ökológiai, társadalmi és gazdasági hatások

A fentiekben bemutatott természetkímélő, vegyszereket, műtrágyát és gépesítést szinte teljesen nélkülöző gyimesi gyepgazdálkodás a betelepüléstől eltelt kb. 250 év során alakult ki, és adaptálódott a folyamatosan változó gyimesi természetföldrajzi-ökológiai és társadalmi viszonyokhoz. A társadalmi környezetben nagy változást jelentett a lakosság számának jelentős növekedése, ezzel a birtokok folyamatos aprózódása: „*most, ugye, mindenkinek kevesebb van, akkor, a nép nem vót öppe ennyire elszaporodva. De most mindenkinek elosztódott az a kicsi. Itt néhány ház vót, nem vót így bépítkezve, mint most, de úgy elszaporodtunk, s akkor a birtokot es, ugye, felosztották.*” A népesség növekedésével párhuzamosan az állatállomány létszáma is emelkedett, miközben az egy gazdaságra jutó kaszálóterület jelentősen csökkent. Ebből adódóan a gyepgazdálkodás és szénatermelés egyre intenzívebbé vált: „*a régi időbe 'nem vót ennyire a földnek a megművelése.*”

A gazdálkodás több aspektusa is nagyot változott az eltelt időszakban. Korábban a tehén „*ki vót csapva reggel, s rügyet húztak neki, s bojtot* [fiatal luc-

fenyőt]”, tehát napközben lombtakarmánnyal (fűzfa-fajok, lucfenyő) etették, szénát csak reggel és este kapott. Most azonban „nemigen csapják ki [az állatokat], mer’ hidegek vannak, most a marhát nemigen... Féltik jobban. Akkor nem féltették.” Az egész nap az istállóban tartott állatok szénaigénye jóval nagyobb, ezzel jelentősen nő a gyimesi gazdaságok szénaszükséglete. A birtokok aprózódása és a téli takarmányozás változása szükségszerűen intenzívebbé tette a gyepgazdálkodást – a természetkímélő gazdálkodás keretein belül.

Változott a kaszálás időpontja is. A *bennvaló kaszálók*on a szénacsinalás egy hónappal korábbra, Mária–Magdolna napjáról (július 22.) Keresztelő Szent János napjára (június 24.) tevődött az elmúlt néhány évtized során: „*ezelőtt csak Magdolnakor kezdték kaszálni a kertekbe*”. A változás oka a *bennvaló kaszálók* tavaszi legeltetésének felhagyása és a szerves trágyázás megjelenése volt. Mindezek következtében a fűfélék növekedése gyorsabbá vált, így elkerülhetetlen volt a kaszálás megkezdésének korábbra tolódása.

A kaszálás időpontjának változását a gyimesi gazdálkodók szerint is befolyásolta az időjárás megváltozása, hiszen az utóbbi időben „*korábban kezdett lenni a tavasz, a nyilatkozat, s akkor hamarabb nőtt föl a fű, akkor kezdték kaszálni korábban, s addig, hogy aztán Szent Jánoskor bé van érve*.”

A gazdálkodás nemcsak társadalmi, ökológiai (klimatikus) okok miatt változott az elmúlt években. Románia 2007-es EU-csatlakozása után bevezetett agrár-környezetgazdálkodási támogatás kifizetésének feltételeként számos olyan szabályozás lépett életbe, amely a gyepgazdálkodást is érintette. Az egyik legfontosabb, hogy a hagyományos gyakorlattal szemben csak július 1. után lehet a szénacsinalásnak nekifogni, „*hamarabb nem es szabad*”: „*most az unió követeli, ugye, a támogatás (miatt), hogy július 1. előtt nem szabad a kaszát beléakasztani a fűbe*.” Ez a gyimesieknek gazdasági károkat okoz, mivel „*ezen a kövér bennvaló kaszálókön dőlnek össze a füvek, rothad az alja...*” / *ha elhagyja az ember akkorra, akkor úgy megöregedik a fű, hogy a marha se eszi meg. Tiszta szalmává válik.*” / „*ahol túl ganyés, túl kövér, ott a szél dönti le, ott akkor azt le kell vágni, mer’ rothad le. Ezt az időjárás is hordozza.*”

A legelők kapcsán meg kell említeni a tejre, tejtermékek előállítására vonatkozó egyre szigorúbb szabályozást, amelynek következtében Gyimesben (is) folyamatosan csökken a tehénállomány. Ennek következtében a legelők egy része ma már alulhasznált, erőteljesen cserjésedik, erdősödik. Ezzel párhuzamosan a *reglőpucolás* is egyre elhanyagoltabb tevékenységgé vált a rendszer-váltást követően. A támogatások megfordították a trendet, a támogatás fejében a legelők gondozása, takarítása új lendületet kapott, napjainkban is nagy területen zajlik. A folyamatot – elsősorban az idősök – pozitívan értékelik.

Összességében a gyimesi gazdálkodók a támogatás rendelkezéseit alig minősítik, elsősorban a bevételek növekedésének pozitív hatását emelik ki: „*ez a támogatás, ez jó. Tudd meg, hogy jó, mert a gazdáknak ez kicsit pótlást ad. Itt*

sokat kell dógozni, kicsi a jövedelem, s kicsi vót az életbe örökké.” Ritkábban a támogatáshoz kötődő, az extenzív gazdálkodást előíró szabályok betartásának nehézségét emelik ki: „ha akarják ezt a támogatást felvenni (a gazdák), akkor ne használjanak semmi gépezetet, hanem mint régebb, ahogy csinálták a gazdálkodók, hogy úgy legyen. Műtrágyát ne tegyenek, kaszálógéppel ne kaszáljanak, hogy úgy, mint valamikor, ahogy vót a gazdálkodás.”

4. Diszkusszió

4.1. A gyepgazdálkodás – kaszálók

A gyimesi gyeppek, különösen a kaszálók rendkívüli természeti és kulturális értéket képviselnek (KNOWLES, 2011, 1.). Fenntartásukra a gyimesi gazdálkodók árnyalt hagyományos ökológiai tudásuk birtokában rendkívül kifinomult gyepkezelési eljárásokat dolgoztak ki. Tudatosan kezelik a gyepregenerációs és a gyepdinamikai folyamatokat (vö. MEILLEUR, 1986, 2.; BABAI – MOLNÁR, 2014). Ezek egy végsőkéig intenzifikált extenzív, természetkímélő gazdálkodási rendszer részét képezik, amely lehetővé teszi a rétek biomasszájára ható változók többségének optimalizálását, így minimalizálva a kockázatot (vö. HERZOG, 1997, 145–148.). A magashegységek és a cirkumpoláris régió állattartó kultúráihoz hasonlóan a gyimesi gazdálkodás is a széna minőségére és mennyiségére optimalizált (például MEILLEUR, 1986; CRATE, 2008; GLASENAPP – THORNTON, 2011). Ezért a kaszálók (és a legelők) mindenkor megfelelő állapota fontos a szükséges mennyiségű és minőségű széna és nyári takarmány előállításához.¹⁰

A kaszálóréteken a legfontosabb kezelési lépés a rendszeres **kaszálás**, amely Európában legalább ezer éve jelen van (PALÁDI-KOVÁCS, 1979, 57.; POSCHLOD – WALLISDEVRIES, 2002, 366.). Ez azon túl, hogy biztosítja a gazdák számára a nélkülözhetetlen szénamennyiséget, a gyep folyamatos megmaradását is segíti, amely a gazdálkodás hosszú távú fenntarthatósága szempontjából fontos (például PALÁDI-KOVÁCS, 1979, 138.).¹¹ A kaszálás hatására a domináns

¹⁰ Gyimesben egy tehén átteleltetését körülbelül 3,5–4 tonna széna biztosíthatja, csakúgy mint a Francia-Alpokban (MEILLEUR, 1986, 279.). Jakutiában mindössze 2 tonna szénát számítanak egy állat kiteleltetésére (CRATE, 2008, 118.; MÉSZÁROS, 2014, 386.).

¹¹ A kaszálás eszközkészletét tekintve a hidegségi gazdák 35%-a csak kézzel, 36%-a csak géppel kaszál, 29%-a mindkét eszközt használja szénacsináláskor (BIRÓ et al., 2011, 7.). Az EU korlátozza a gépi kaszálást, többletforrásokat a csak kézzel kaszált kaszálók kaphatnak (2. csomag). A kisgépi kaszálás tiltása azonban éppen ellenkező hatást ér el, mint amit szeretne – megnöveli a felhagyás kockázatát, semmint elősegítené a kézi kaszálás terjedését, hiszen a kézi kaszálás nem hatékony, fáradságos, eközben nincs olyan nagy pozitív hatása az élővilágra a gépi kaszálással szemben (KNOWLES, 2011, 6.).

gyepalkotó fűfajok mennyisége megnő, akadályozva a fásszárúak megtelepedését a gyepekben (PAVLÚ et al., 2011, 1023.).

A **kaszálás idejének meghatározása**, a kaszálások száma gazdasági és ökológiai szempontból egyaránt fontos. A gyimesi gazdaságoknak szüksége van jó minőségű szénára, sarjúra, de szükség van a magszórásra is, a hozam hosszú távú biztosítására. A vezérnövény virágzásához időzített kaszálást Tessedik Sámuel is javasolta (TESSEDIK, 1801, 26.). A gyimesi gazdálkodók a gyepalkotó fűfélék (*Poaceae*) fenofázisaira figyelve határozzák meg a kaszálás időpontját: amikor a fűvek „*porozni*” kezdenek, akkor fognak neki a szénacsinálásnak. A fűfélék virágzása adott jelet a kaszálás megkezdéséhez a Sárközben, Átányon, a Zemplénben, a Kiskunságban, Dél-Tiszántúlon és a Kárpát-medence számos további pontján (TÁLASI, 1936, 172.; SZABÓ, 1957, 30.; FÉL – HOFER, 1961, 77.; IKVAI, 1962, 34.; ANDRÁSFALVY, 1965, 32.; PALÁDI-KOVÁCS, 1979, 152.).

A szénatermelés Gyimesben, akár a többi hegyvidéken is a faluhoz közeli, trágyázott (itt *bennvaló*), és az extenzíven használt hegyi, nem-trágyázott, évente csak egyszer kaszált (itt *kinnvaló*) kaszálókon zajlik (pl. IKVAI, 1962, 30.; MAURER, 2005, 6.; DEME, 2013, 7–9.). A *bennvaló* kaszálókon a szénacsinálás a közvélekedés szerint ma Keresztelő Szent János napja (június 24.) után kezdődik, bár egy felmérés szerint a megkérdezett gazdáknak csak 61,5%-a kezdi meg valóban ekkor a kaszálást (BIRÓ et al., 2011, 6.). Paládi-Kovács Attila adatai szerint Gyimesben Szent Péter napján (június 29.) kezdődik a kaszálás (PALÁDI-KOVÁCS, 1979, 152.), de a Kárpát-medence hegyvidéki területeinek többségén Keresztelő Szent János napja a legáltalánosabb (PALÁDI-KOVÁCS, 1979, 152.) – ahogy ezt a recens gyimesi adatok is megerősítik. A *kinnvaló* kaszálókon július második felében indul meg a szénacsinálás. A hegyi kaszálók egyszeri kaszálása Erdélyben és a Felvidéken jellemző (PALÁDI-KOVÁCS, 1979, 148–150., 153.). Ezek az évente egyszer kaszált (*kinnvaló*) kaszálók a legfajgazdagabb és legtöbb növénytársulásnak otthont adó élőhelyek (BEAUFOY et al., 1994, 16.; BAUR et al., 2006, 266.; NIEDRIST et al., 2009, 201., 206.; CSERGŐ – DEMETER, 2012, 24.), amelyek Gyimesben az ún. *lapias* (leveles) szénát biztosítják (BABAI et al., 2014, 43.). A sarjúkaszálás augusztus végén, általában Szent István napja (augusztus 20.) után kezdődik az egész Kárpát-medencében (PALÁDI-KOVÁCS, 1979, 153.).

Gyimesben egy különleges kaszálási rendszert is dokumentáltunk, a **parcelarotációt**. Ez a helyi gyepgazdálkodás egyik legérdekesebb eleme. A gyimesi gazdálkodók általában több, három-négy kaszálóparcellát birtokolnak. Ezeket a különböző parcellákat évről évre eltérő sorrendben, így eltérő időben kaszálják le, egyszerre biztosítva jó minőségű (korán levágott) szénát, a többi parcellán a magszórás lehetőségét, ezzel a hozam hosszú távú fenntartását. A rotációs rend kialakításakor figyelembe veszik a vegetáció fejlődésének sebességét, a parcellák kitétségét és trágyázott voltát, rávilágítva a gyimesiek gyepdinamikai

folyamatokra vonatkozó mély ökológiai tudására. Ilyen jellegű parcellarotáció egyelőre nem ismert a hagyományos ökológiai tudással kapcsolatos szakirodalomban, de hasonló rendszert körvonalaz egy máramarosi (Románia) vizsgálat (DAHLSTRÖM et al., 2013, 198.), illetve egy francia adat is.¹²

A **kaszálótisztítás** a gyepet megfelelő állapotban tartja, felszámolja a kaszálást mechanikusan akadályozó tényezőket (vö. PALÁDI-KOVÁCS, 1979, 138–139.). A gyimesi gazdálkodók eljárása (vakondtúrások, hangyabolyok elegygetése, a télen összegyűlt levelek, ágak stb. összegyűjtése, égetése) szinte teljesen egyező a Vasi-hegyháton a 19. században, valamint a Kárpát-medence számos további részén (például Dél-Tiszántúl, Borsod, Csíkszentgyörgy, Máramaros) a 20. században megfigyelttel (NAGY, 1900, 135.; SZABÓ, 1957, 12.; IKVAL, 1962, 33.; PALÁDI-KOVÁCS, 1979, 139.; DAHLSTRÖM et al., 2013, 198.; DEME, 2013, 10.). A 20. század első felében Svédországban is hasonlóan kezelték a kaszálókat (MITLACHER et al., 2002, 64.; DAHLSTRÖM et al., 2013, 198–199.). A tisztítási feladatok a kaszálógépek megjelenésével még nagyobb jelentőségre tettek szert, mivel a kaszálógéppel nem lehet kikerülni a vakondtúrásokat (ezektől poros lesz a széna), köveket (ezektől kicsorbul a kés). Gyimesben a gyepek kora tavasszal történő égetése, mint a Kárpát-medence nagy részén elterjedt gyeptisztítási eljárás, nem jellemző (vö. SZABÓ, 1957, 8.; PALÁDI-KOVÁCS, 1979, 127–128.; DEME, 2013, 11.).

A gyimesi gazdálkodók számára fontos a gyepek regenerációjának segítése, gyorsítása. Ezt a **szénamurha kiszórásával** érik el. Ezzel kapcsolatban Paládi-Kovács Attila csak a dunántúli és felföldi területről közöl adatokat (PALÁDI-KOVÁCS, 1979, 136–137.). Újabb adatok szerint az Alföldön, a Hortobágyon a pásztorok és gazdálkodók a közelmúltban is alkalmazták a *murhát* a gyepek regenerálására.¹³ Ezzel szemben Szabó Mátyás a Körös-Berettyó vidékén nem említi a *murha* ilyen célú felhasználását (SZABÓ, 1957). A *murha* használata Nyugat-Európában a 20. századig elterjedt gyakorlat volt, jelentős szerepet játszva az irtásrétek fajkészletének kialakításában és fenntartásában (COUSINS – ERIKSSON, 2001, 460.; POSCHLOD – WALLISDEVRIES, 2002, 372.). A trágyázott (*bennvaló*) kaszálók flórája általában jelentősen eltér a nem-trágyázott gyepek fajkészletétől (NIEDRIST et al., 2009, 201.). Gyimesben a *murhaszórásnak* köszönhetően a vártnál kisebb különbség van a két kaszálótípus fajkészlete között, a *murha* folyamatos mag-utánpótlást biztosít a trágyázott kaszálókön, mérsékelve a *kinnvaló* és *bennvaló kaszálók* fajkészlete közti különbséget.

A *murha* a felhagyott szántók visszagyepesítésére is kiválóan alkalmas, Gyimesben és a Francia-Alpokban is gyakran alkalmazzák (alkalmazták) ilyen célra (MEILLEUR, 1986, 282.). Nemesített fűmagkeverékek használatáról nincs

¹² Molnár Zsolt szóbeli közlése.

¹³ Molnár Zsolt szóbeli közlése.

tudomásunk (csak a szomszédos csíki falvakban) (PALÁDI-KOVÁCS, 1979, 136–137.).

A déli kitettségu (*verőfényes*) oldalakon a **bartacin** (*Onobrychis viciifolia*) **felülvetése** segíti a megfelelő szénahozam elérését. Az *Onobrychis viciifolia* egy mediterrán elterjedésű faj, amelyet Gyimesben kizárólag gyepek felülvetésére használnak, miközben Nyugat-Európában a 16. század óta jelen van a szántóföldi takarmánytermesztésben (MEILLEUR, 1986, 294.; POSCHLOD – WALLISDEVRIES, 2002, 367.¹⁴). Gyimesi megjelenéséről a helyi gazdálkodók a vasúti töltés stabilizálásában betöltött szerepét emelik ki, de a második világháborút követő gazdatanfolyamoknak is szerepe lehetett ebben.¹⁵

A **trágyázás** a szénahozam növelése szempontjából fontos. Gyimesben a gazdaság legfontosabb ágazatában, az állattenyésztésben keletkező szerves trágya legnagyobb része a 20. század közepéig a szántókra, azok jelentős részének felhagyása után a *bennvaló kaszálókra* került (vö. PALÁDI-KOVÁCS, 1979, 130.; BABAI et al., 2014, 37.).¹⁶ A trágyázás jelentősen megnöveli a hozamot: gyorsabban és magasabbra nőnek a gyepalkotó fűfélék (WILLEMS, 1985, 37–38.; NIEDRIST et al., 2009, 206.). Ennek következtében kevesebb fény jut a gyepekbe, a domináns fűfélék elszaporodnak, a kevésbé versenyképes fajok (pl. orchideák) többsége visszaszorul, a fajszám látványosan csökken (MARINI et al., 2008, 366.; NIEDRIST et al., 2009, 205–206.). A fajszám csökkenését Gyimesben a *szénamurha* kiszórása ellensúlyozza.

A gyimesiek csak szerves trágyát használnak fel a hozam növelésére. A műtrágyázás negatív hatásainak (a *Nardus stricta* mennyiségének növekedése, az egyszikűek dominanciája) megtapasztalása miatt Gyimesben egyáltalán nem jellemző a műtrágya használata (BIRÓ et al., 2011, 7.; HUBAND – MCCracken, 2011; 5.).

A **burjánok szelektív gyérítése** a kaszálók fajkészletét a széna minősége érdekében alakítja át (vö. SZABÓ, 1957, 12.; MEILLEUR, 1986, 270.). A Francia-Alpokban elsősorban a mérgező fehér zászpa (*Veratrum album*) és sárga tárnics (*Gentiana lutea*) állományait gyérítik (MEILLEUR, 1986, 270., 306.), előbbi faj üldözése Gyimesben is jellemző. Az őszi kikerics (*Colchicum autumnale*) zöld, termékes (tavaszi) alakját a gyimesiek szárított állapotban nem tartják mérgezőnek, belekerül a szénába. Ezért nem irtják a *Colchicum* tavasszal fejlődő alakját, noha tisztában vannak azzal, hogy a magszórás lehetőségét így biztosítják az ősszel rendkívül mérgező virágot hajtó fajnak (összekötik a tavasszal és ősszel fejlődő alakot, a neve: *varjúhagyma* – vö. PÉNTÉK – SZABÓ, 1985,

¹⁴ Az adatot Peter Poschlod és Michael WallisdeVries STEBLER – SCHRÖTER 1902-ben megjelent könyvére hivatkozva közlik.

¹⁵ Szabó T. Attila szíves szóbeli közlése.

¹⁶ Somogyban, ahol Gyimeshez hasonlóan az állattartás volt a legfontosabb gazdasági ágazat, elsősorban a gyepeket trágyázták, nem a szántókat (T. MÉREY, 1966, 337.).

221.; MEILLEUR, 1986, 301.). Az osztrák gazdálkodók többsége a tavaszi hajtást is mérgezőnek tartja, szelektíven gyéríti (WINTER et al., 2011, 1774.).

A kaszálók **tavaszi legeltetése** országszerte jellemző volt, számos helyen a sarjúkaszálást is ellehetetlenítette a Szent György napjáig (április 24.) is eltartó tavaszi legeltetés (PALÁDI-KOVÁCS, 1979, 150.). Korábban az Alpokban is jellemző volt a kaszálók tavaszi legeltetése (MEILLEUR, 1986, 284.), amelynek gyepekre gyakorolt jótékony hatását (bokrosodás, alacsonyabb szár) a gyimesiek is elismerik, de egyre kevesebben alkalmazzák ezt a kezelési lépést a szénahozam féltése miatt.

A **mohapárna visszaszorítása**, valamint a **selymékések lecsapolása** gazdasági szempontból kevésbé jelentős tevékenységek. Utóbbi a 19. század óta minden gazdasági szakíró útmutatásai közt szerepel (pl. Tessedik Sámuel, Galgóczy Károly) (PALÁDI-KOVÁCS, 1979, 135.), Gyimesben azonban a forráslápok kis kiterjedése miatt nincs komolyabb jelentősége. Az Alpokban azonban gyakran alkalmazták (GLASENAPP – THORNTON, 2011, 775.). A mohás foltok kezeléséről rendkívül kevés adattal rendelkezünk (vö. IKVAI, 1962; PALÁDI-KOVÁCS, 1979; MEILLEUR, 1986; DEME, 2013), de Kovács Márk *Bakonyi gazda* című munkájában a mohás rétek felszántását és *szénamurhával* való bevetését szorgalmazza (KOVÁCS, 1829).

Gyimesben ritka az olyan szárazság, amely szükségessé tenné a gyepek öntözését (hazánkban is elsősorban az Alföldre jellemző – PALÁDI-KOVÁCS, 1979, 133.). Az Alpok egyes részein nagy területű kaszálókat öntöznek (NETTING, 1981, 44–45.), másutt csak a szélsőségesen száraz években, az első széna levágása után öntözik a gyepeket, a kisebb vízfolyásokat kísérő parcellákon (PALÁDI-KOVÁCS, 1979, 134.; MEILLEUR, 1986, 269.). Gyimesben a gyepek öntözésére utaló adatokat nem találtunk.

Összességében megállapítható, hogy a kaszálók kezelése tekintetében a tevékenységek köre alig szűkült az elmúlt évtizedekben, csak a *bennvaló kaszálók* tavaszi legeltetése tűnt el szinte teljesen. A szénatermelés intenzifikálása nem járt a hagyományos eljárások sokszínűségének egyhangúbbá válásával. Az újítások következtében azonban a gazdálkodás idő-dimenziója homogénizálódott: a kaszálógépek megjelenésével a kaszálás időintervalluma jelentősen megrövidült, a támogatás néhány előírása pedig tovább homogénizálja a tájhasználat korábban fennálló diverzitását (pl. szénacsinalás megindulásának időpontja) (vö. GLASENAPP – THORNTON, 2011, 776.).

4.2. Gyepgazdálkodás – legelők

A legelők kezelése jóval elnagyoltabb, robosztusabb. A **legeltetés** megfelelő intenzitását a hagyomány őrizte módon alakítják ki. Napjainkban inkább az alul-

legeltetés, illetve a juhokkal való legeltetés okoz ökológiai problémát. Az eltérő tájhasználat eredményeként a legelők fajkészlete jelentősen eltér a kaszálókétól, elsősorban a haszonállatok szelektív legelési preferenciája miatt (NIEDRIST et al., 2009, 207.). Noha a legelők sokkal változatosabbak mikroélelőhelyekben, mint a kaszálók, a legelők egyértelműen fajszegényebbek, mint a nem trágyázott, egyszer kaszált kaszálórétek (HANSSON – FOGELFORS, 2000; FISCHER – WIPF, 2002, 4., 7.; CSERGŐ – DEMETER, 2012, 5.). A legelés hozzájárul a fűfélék, de a fásszárú fajok, elsősorban a törpecserjék elszaporodásához is, ezen felül pedig a lágyszárú fajok többségének visszaszorulásához (FISCHER – WIPF, 2002, 6.; NIEDRIST et al., 2009, 207.). A **legelők tisztítása (reglőpucolás)** a legeltetésre alkalmas gyepterületek fennmaradását teszi lehetővé (HUBAND – MCCrackEN, 2011, 5.), míg a kerítések állapotának folyamatos ellenőrzése (**kerítés**) a pásztorok által nem őrzött állatállomány elkóborlását megakadályozandó nélkülözhetetlen (vö. PALÁDI-KOVÁCS, 1979, 118.).

A szőrfüves gyepek (*Viola declinatae* – *Nardetum strictae*) visszaszorítására alkalmazott **kosarazás** régi gyakorlat Erdély-szerte (FÖLDES, 1960). A gyenge takarmányt biztosító szőrfüves gyepeket jobb termőhelyé alakítja (vö. DEME, 2013, 8.). A szőrfű sokkal gyakoribb a legelt, mint a kaszált gyepekben. Kaszáló-legelő váltáskor hirtelen megnő a borítása, ezzel gazdasági és természetvédelmi szempontból is romlik a gyepek minősége (akkor is, ha marhával legeltetnek) (FISCHER – WIPF, 2002, 6–7.).

4.3. Az extenzív gazdálkodást érő társadalmi, gazdasági és ökológiai hatások

Gyimes egykor alapvetően erdős tájában 180–250 évvel ezelőtt alakították ki a gyepterületek jelentős részét (BABAI, 2013, 19–27.). 1870 óta a gyepek területe gyakorlatilag változatlan (BABAI, 2013, 87.), eközben a lakosság létszáma 4 ezer főről 14 ezerre nőtt (ILYÉS, 2007, 54.). Ebből adódóan a gyimesi gyepezés folyamatosan intenzifikálódott, kialakult egy intenzív, de hagyományos gazdálkodási modell, melyhez hasonló tájhasználati rendszer Európa sűrűbben lakott területein, különösen Flandriában, Hollandiában és Délnyugat-Angliában a 19. században volt jellemző (PLIENINGER et al., 2006, 318.).

A gyimesi irtásréteket tehát jelenlegi tudásunk szerint viszonylag későn, két, két és fél évszázaddal ezelőtt alakították ki, bár Gyimes tágabb földrajzi környezetében (Szent Anna-tó, Hargita: Lúcs, Radnai-havasok) több ezer éves emberi jelenlét nyomait mutatták ki a palinológiai (pollenanalitikai) vizsgálatok (TANŤAU et al., 2003, 2011; MAGYARI et al., 2006). A gyimesi gyepek fajgazdagsága vetekszik azoknak az irtásrétegeknek a diverzitásával, amelyek akár évezredekkel ezelőtt felnyitott tájban alakultak ki (vö. COUSINS – ERIKSSON, 2001, 465.; POSCHLOD – WALLISDEVRIES, 2002, 362–363.; HÁJKOVÁ et al., 2011,

191–192., 196.). Úgy gondoljuk, hogy a gyimesi irtásrétek ilyen rendkívüli fajgazdagsága a helyi gazdálkodók hatékony gyepgazdálkodásának köszönhető (lásd pl. a *murhaszórás* szerepét, jelentőségét, legeltetett gyepekben a legelő állatok, mint vektorok szerepét – POSCHLOD – WALLISDEVRIES, 2002, 365–366.; GLASENAPP – THORNTON, 2011, 770.), és jól mutatja a hagyományos ökológiai tudás adaptív képességének jelentőségét, amely pl. az ökológiai folyamatok dinamikus kezelésében, a táj mozaikosságában nyilvánul meg (BERKES et al., 1998, 413.).

Az irtásrétek jövője az intenzifikált extenzív gazdálkodás fennmaradásától függ (BAUR et al., 2006, 262.; BEAUFOY – MARSDEN, 2010, 21.; AKEROYD – PAGE, 2011, 63.; HUBAND – MCCrackEN, 2011, 1.). Kelet- és Közép-Európában az extenzív gazdálkodás célja még ma sem a természetvédelmi törekvések támogatása, elsősorban gazdasági kényszerek vezérlik (BEAUFOY et al., 1994, 15.; DAHLSTRÖM et al., 2013, 195.; vö. GLASENAPP – THORNTON, 2011, 780.), azonban egyre kevésbé képes megfelelő bevételeket teremteni a gazdaságok életben tartásához (BEAUFOY – MARSDEN, 2010, 7.). Ennek a társadalmi és természetvédelmi következményei egyaránt súlyosak lehetnek. Az Európai Unió támogatási rendszer kidolgozásával igyekszik ellensúlyozni az extenzív gazdálkodást folytató, a gépesítésre, vegyszerek használatára épülő intenzifikáció biztosította többletbevételekről kényszerűségből vagy önként lemondó gazdaságokat (BEAUFOY – MARSDEN, 2010, 10.). A támogatás hatékonysága azonban vitatható, nem képes megállítani az extenzív gazdálkodás hanyatlását (BEAUFOY – MARSDEN, 2010, 12.; KNOWLES, 2011, 6.), számos gazdaság anyagi mérlege a támogatás ellenére negatív (BEAUFOY – MARSDEN, 2010, 7.).

Ennek egyik oka, hogy a támogatási rendszer a kifizetések fejében olyan szabályok betartását követeli, amelyek akár gazdasági károkat is okoznak. A centralizált, homogenizáló szabályozások sok esetben szembemennek a fajgazdag gyepeket fenntartó gazdálkodók érdekeivel, ezzel a felhagyás kockázatát növelik (KNOWLES, 2011, 7.; DAHLSTRÖM et al., 2013, 200.). A nagy természeti értékeket őrző területeken (például Gyimes), nem a támogatási rendszernek kellene előírásaival korlátozni a nagy biológiai sokféleséget fenntartó gazdák tevékenységét, hanem a támogatási rendszer kidolgozóinak kellene a helyi gazdálkodók hagyományos, de eredményes eljárásait figyelembe venniük (KNOWLES, 2011, 6.). A gyimesiek ezt így fogalmazzák meg: „*miért nem hagynak békin? Mostanig es, ahogy csináltuk, csináljuk úgy ezután es.*” Ennek különös jelentőséget ad, hogy a nyugat-európai országokban két évtizede működő támogatások hatékonyságának vizsgálata kimutatta: szinte alig van értékelhető pozitív hatásuk a biodiverzitásra, tehát az előírások változtatására van szükség (KLEIJN – SUTHERLAND, 2003, 964.).

Az egyik legfontosabb szabályozás szerint a támogatott területeken a kaszálás július 1. után kezdődhet meg (HUBAND – MCCrackEN, 2011, 6.; KNOWLES,

2011, 6.; SÓLYOM et al., 2011, 25.). Ez a tapasztalatok szerint nincs pozitív hatással a gyepek fajkészletére (homogenizálja a kis területű parcellákon a vegetáció tér- és időbeli diverzitását, ezzel hátrányosan érintve a növény- és rovarfajok jelentős részét), és gazdasági szempontból éppen a támogatni kívánt, extenzíven gazdálkodó gazdákat érinti hátrányosan (HERZOG, 1997, 145–148.; HUBAND – McCRACKEN, 2011, 6.; KNOWLES, 2011, 1., 5.; SÓLYOM et al., 2011, 25.).¹⁷ Júliusra ugyanis megvénül a *bennvaló kaszálók* szénája (például vö. SZABÓ, 1957, 30.; KNOWLES, 2011, 6.), és megnő a széldöntés kockázata (BABAI et al., 2014, 36.). A tavaszi legeltetés megszűnése és a trágyázás miatt a fűfélék korábban és gyorsabban sarjadnak. Ez a kaszálás időpontjának egyre korábbra tolódását idézi elő. A támogatás előírásai éppen szembemennek ezzel a folyamattal (KNOWLES, 2011, 7.).

Gondot jelent az is, hogy a területalapú támogatások 0,3 hektárnál húzzák meg a támogathatóság alsó határát. Ezzel a román kisparaszti gazdaságok parcelláinak jelentős része (Máramarosban és Gyimesben kb. a fele) nem részesül támogatásban (NRDP 2009; DAHLSTRÖM et al., 2013, 199.). A támogatások területmérethez való kötése mindenképpen hátrányos (BEAUFOY – MARSDEN, 2010, 7.; KNOWLES, 2011, 7.).

A 2007 óta működő támogatási rendszer negatív hatása jól tükröződik az állatállomány létszámának alakulásában. A Hargita megyei gazdaságokban a szarvasmarha-állomány 12%-kal csökkent 2006 és 2010 között, miközben a juhok száma 31%-kal nőtt (SÓLYOM et al., 2011, 19.). Ez az irtásrétek szempontjából aggasztó tendencia a területalapú támogatások rossz elosztási mechanizmusának az eredménye (azonos támogatási összeg a kaszálókra és a legelőkre), amely az értékes, extenzíven használt kaszálók juhlegelővé alakításában testesül meg (CSERGŐ – DEMETER, 2012, 4., 35.; DEMETER – KELEMEN, 2012, 8.; MÁTÉ – MOLNÁR, 2013).

4.4. Társadalmi hasznosság – természetvédelmi vonatkozások

Kontinensünk fajgazdag irtásrétejének hosszú távú fenntartása egyszerre jelent gazdasági, társadalmi és ökológiai-természetvédelmi kihívást. Az irtásrétek Európa-szerte, évtizedek óta tapasztalható fogyatkozása Romániában csak az elmúlt tíz, Gyimesben az elmúlt 4–5 évben indult meg (pl. BAUR et al., 2006,

¹⁷ A gyepek diverzitása nemcsak a növényfajok szempontjából kiemelkedő, az irtásrétekhez kötődik Európa nappali lepkefajainak csaknem a fele (BAUR et al., 2006, 265.). A támogatási rendszer ellenére Hollandiában 1990 és 2009 között drasztikusan, 70%-kal csökkent a megfigyelt gyepi lepkefajok száma (BEAUFOY – MARSDEN, 2010, 22.). A korlátozások következtében Csehországban legalább egy lepkefaj kipusztulását már bizonyították (KONVICKA et al., 2008, 524.).

262.; DEMETER – KELEMEN, 2012), de a folyamat sokkal lassabb, mint az Alpokban vagy a Kárpátok más területein, hiszen a gazdálkodók számára gazdasági kényszer, de emellett szokások vezérelte presztízskérdés is a kaszálók megfelelő gondozása (MEILLEUR, 1986, 4–5.; HUBAND – McCRACKEN, 2011, 7.). A problémát ennek ellenére kezelni kell.

A felhagyás okát Gyimesben nem az elnéptelenedésben (vö. WALTHER, 1986, 308.; BAUR et al., 2006, 262.), sem pedig a gépesíthetőség korlátaiban (vö. GLASENAPP – THORNTON, 2011) látjuk. A legfontosabb ok az EU tejtermékekre vonatkozó rendeleteinek rendkívüli rugalmatlansága, amely ellehetetleníti a korábban működő gyimesi tejtermelő gazdálkodást – az előállított nyerstej jelentős része eladhatatlanná válik. A hegyi tanyák településtől való távolsága általában nem teszi lehetővé a tej megfelelő időben adott hőmérsékletűre történő hűtését (1 órán belül 4 °C elérését), ezzel az előírt csíraszámra vonatkozó előírás teljesítését (maximális csíraszám 10 000 db/ml). Ennek következtében a gyimesiek tejtermelő gazdasága az önellátás szintjére zsugorodik, az állatlétszám (elsősorban a szarvasmarha-állomány) folyamatosan csökken, a feleslegessé váló kaszálókat, elsősorban a legértékesebb, legextenzívebben használtakat juhlegelővé alakítják vagy felhagyják (CSERGŐ – DEMETER, 2012, 4.). A kontinens-léptékű szabályozások tájidegen elveket és szemléletet igyekeznek meghonosítani (vö. KNOWLES, 2011, 6.).

A kérdés hatékony megoldása a közelmúltig jellemző kutatási gyakorlattal szemben a természet- és társadalomtudományok összefogásával, az eddigieknél sokkal holisztikusabb megközelítéssel lehetséges (MASCIA et al., 2003, 649.; PLIENINGER et al., 2006, 318.). Az európai jelentőségű természeti értékek hosszú távú, hatékony megóvása csak a helyi közösség és a helyi (mező) gazdaság együttműködésével lehetséges. Ehhez ismerni kell a helyi közösség természeti környezethez fűződő viszonyát, hagyományos ökológiai tudását, az ehhez kapcsolódó helyi szókincset (hatékony kommunikáció), a legfontosabb természeti erőforrásokat (ökoszisztéma-szolgáltatásokat), a használatukat szabályozó közösségi normákat, gazdálkodási stratégiákat, amelyek feltárásában a társadalomtudományoknak nagy a felelőssége.

Hatékony természetvédelmi kezelések kidolgozása a hagyományos ökológiai tudás kutatásának eredményeit, valamint a helyi emberek gazdasági érdekeit figyelembe véve lehetséges (MOLNÁR et al., 2008, 14.; AKEROYD – PAGE, 2011, 69.). A hagyományos ökológiai tudás a környezet és a társadalom változásával párhuzamosan dinamikusan változik, így alkalmas holisztikus világgépű adaptív természetvédelmi kezelések (adaptive management – learning by doing) kidolgozására (BERKES et al., 1998, 412.; GLASENAPP – THORNTON, 2011, 770–771.). A természeti értékek védelme azokon a területeken, ahol az extenzív tájhasználat megszűnt, csak a gazdálkodást „utánzó” kezelési lépések kidolgozásával lehet hatékonyabb, bár a kezelés nem pótolhatja az extenzív gazdálko-

dás ezernyi elemét, amely hozzájárul a növényi propagulumok táji, regionális terjesztéséhez (KNOWLES, 2011, 2.; POSCHLOD et al., 1998, 78.). A hatékonyság kulcsa annak felismerése, hogy a tájban élő gazdálkodó több évtizednyi saját tapasztalatát és az idősebb generációk természeti környezetre vonatkozó tudását is őrzi a tájról és a tájhasználat változásáról (például GLASENAPP – THORNTON, 2011, 779.). Gyakorlati tapasztalataik, ökológiai tudásuk nélkülözhetetlen támaszt nyújt a természeti értékek megőrzésében (KNOWLES, 2011, 6.; MOLNÁR et al., 2008, 15.). Tudásuk sok tekintetben elmélyültebb, holisztikusabb, mint az adott tájban egy évben csak rövid időszak(ka)t töltő kutatóké. Részletesen fel kell tární az adott terület egykori gazdasági hasznosításának módját is, és így az ökológiai tudás és a gazdálkodási adatok birtokában kidolgozni a kezelési terveket. Ebből a szempontból egyelőre nagy tudáshiány jellemzi a természetvédelmi törekvéseket (MOLNÁR et al., 2009, 96.), de hazánkban is szándék mutatkozik ennek mérséklésére (például Őrségi Nemzeti Park). Ráadásul a hagyományos természetvédelmi kezelési eljárások egyre drágábbak a hagyományos tájhasználat teljes felhagyása miatt. Tényleges termelés és gazdasági érdek hiányában hosszú távon fenntarthatatlanná teszik a természetvédelmi célú kezeléseket (POSCHLOD – WALLISDEVRIES, 2002, 361.; POSCHLOD et al., 2005, 95.).

Az elmélyült, gyakorlati tudás jól kiegészíti a tudományos eredményeket, segíthet hatékonyabbá tenni a természetvédők, kutatók által, gyakran más tájakban szerzett tapasztalatok alapján kidolgozott kezelési terveket. Így a táj és ember kapcsolatát vizsgáló néprajzi és ökológiai antropológiai kutatások a döntéshozók, természetvédelmi szakemberek nagy segítségére lehetnek.

Szükség van a támogatási rendszer reformjára is. Hatékonyabb elosztási mechanizmusnak kell segítenie abban, hogy a hegyvidéken működő kisparaszti gazdaságok, és általuk a fajgazdag irtásrétek hosszú távon fennmaradhassanak (FISCHER – WIPF, 2002, 7.; BEAUFOY – MARSDEN, 2010, 9.). Éppen ezért a gyepegzálkodással kapcsolatos kutatási eredményekre építve kidolgoztunk egy támogatási célprogramot, amely a legfajgazdagabb, településtől távol eső, ezért a felhagyás, legelővé alakítás veszélyétől leginkább fenyegetett gyepek kezeléséhez biztosít többlettámogatásokat (MÁTÉ – MOLNÁR, 2013). A gyimesiek a diverzitás fogalmát nem használják (BABAI – MOLNÁR, 2009; BABAI et al., 2014, 136.), de a tejlő marhák számára a kétszikűekben gazdag, diverzebb gyepek szénáját tartják legmegfelelőbbnek (hasonlóképpen a Zemplénben: IKVAI, 1962, 30.; PALÁDI-KOVÁCS, 1979, 67.), így közvetetten érdekeltek a *kinnvaló kaszálók* fajgazdagságának fenntartásában. A tervezet az elmúlt években részletesen feltárt gyimesi gyepegzálkodási rendszerre épül, hűen követve a hagyományos eljárásokat. A tervezetben szereplő valamennyi szabályt és korlátozást a helyi közösség képviselői, a gyimesi gazdák is jóváhagyták.

Ezt azért tartjuk fontosnak, mert úgy látjuk, hogy a probléma jelenlegi megoldását helyileg értelmezett, a lokális körülményekhez rugalmasan alkalmaz-

codó EU-szabályozás jelentheti, így válhat alkalmassá a múltban gyökerező, extenzív tájhasználati rendszerek fenntartására. Fontos, hogy ezek a támogatási rendszerek magukévá tegyék a gondolatot, mely szerint az extenzív tájhasználati rendszerek képesek voltak kialakítani, majd évszázadokon keresztül fenntartani a nagy természeti és kulturális értéket őrző gyepeket, s alkalmasak arra, hogy ezt a szerepet a jövőben is betöltsék, amennyiben a szabályzók biztosítják a működésükhöz szükséges feltételeket (KNOWLES, 2011, 6.). Ha a támogatási rendszerek képesek a helyi ökológiai tudás helyes értelmezésére, megfelelően ösztönözhetik a hagyományos tájhasználati rendszerek továbbélését, és általa a természetvédelmi és kulturális szempontból kiemelkedő értéket képviselő hegyvidéki irtásrétek fenntartását.

IRODALOM

AKEROYD, John, R. – PAGE, Jonathan Nathaniel

2011 Conservation of high nature value (HNV) grassland in a farmed landscape in Transylvania, Romania. *Contribuții Botanice*, 46, 57–71.

ANDRÁSFALVY Bertalan

1965 *A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században*. Pécs, Janus Pannonius Múzeum. /Dunántúli Dolgozatok 3./

ANTAL Imre

1992 *Gyimesi krónika*. Bukarest, Európa Könyvkiadó – Kriterion Könyvkiadó.

ANTROP, Marc

2005 Why landscapes of the past are important for the future. *Landscape and Urban Planning*, 70, 21–34.

BABAI Dániel

2011 *Hagyományos ökológiai tudás az etnoökológia tükrében. A gerinces állatok népi ismerete Hidegségben*. Szakdolgozat. Pécs, Pécsi Tudományegyetem BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék.

2013 *Hegyvidéki növényzet botanikai és etnoökológiai szempontú vizsgálata Gyimesben (Keleti-Kárpátok, Románia)*. PhD-dolgozat. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, Biológia Doktori Iskola. http://ttk.pte.hu/biologia/phd/dolg/BabaiD_DI.pdf – utolsó letöltés: 2014. szeptember 23.

BABAI Dániel – MOLNÁR Zsolt

2009 Népi növényzetismeret Gyimesben II.: Termőhely- és élőhelyismeret. *Botanikai Közlemények*, 96, 145–173.

- 2013 Multidimensionality and scale in a landscape ethnoecological partitioning of a mountainous landscape (Gyimes, Eastern Carpathians, Romania). *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, 9, 11. <http://www.ethnobiomed.com/content/9/1/11> – utolsó letöltés: 2014. november 30.
- 2014 Small-scale traditional management of highly species-rich grasslands in the Carpathians. *Agriculture, Ecosystem and Environment*, 182, 123–130.
- BABAI Dániel – MOLNÁR Ábel – MOLNÁR Zsolt
- 2014 „Ahogy gondozza, úgy veszi hasznát” Hagyományos ökológiai tudás és gazdálkodás Gyimesben. Budapest – Vácrátót, MTA BTK Néprajztudományi Intézet – MTA Ökológiai Kutatóközpont Botanikai és Ökológiai Intézet.
- BALDOCK, David – BENNETT, Harriett – PETERSEN, Jan-Erik – VEEN, Peter – VERSCHUUR, Gerwin
- é. n. *Developing Agri-Environment Programmes in Central and Eastern Europe – manual*. IEEP – Avalon.
- BÁRTH JÁNOS
- 2006 A csíkszentmihályi havashasználat és a Tatros-völgy korai népessége. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2005*, 17–36. Csíkszereda.
- BAUR, Bruno – CREMENE, Cristina – GROZA, Gheorghe – RAKOSY László – SCHILEYKO, Anatoli A. – BAUR, Anette – STOLL, Peter – ERHARDT, Andreas
- 2006 Effects of abandonment of subalpine hay meadows on plant and invertebrate diversity in Transylvania, Romania. *Biological Conservation*, 132, 261–273.
- BEAUFOY, Guy – BALDOCK, David – CLARK, Julian
- 1994 *The nature of farming: Low intensity farming systems in nine European countries*. London, Institute for European Environmental Policy.
- BEAUFOY, Guy – MARSDEN, Katrina
- 2010 *CAP Reform 2013: Last chance to stop the decline of Europe's High Nature Value farming?* Joint position paper by EFNCP, BirdLife, Butterfly Conservation Europe and WWF Europe.
- BERKES, Fikret
- 1999 *Sacred ecology: traditional ecological knowledge and resource management*. Philadelphia, Taylor & Francis.
- BERKES, Fikret – KISLALIOGLU, Mina – FOLKE, Carl – GADGIL, Madhav
- 1998 Exploring the basic ecological unit: ecosystem-like concepts in traditional societies. *Ecosystems*, 1, 409–415.
- BIGNAL, Eric M. – MCCracken, David I.
- 1996 Low-intensity farming systems in the conservation of the countryside. *Journal of Applied Ecology*, 33, 413–424.

- BIGNAL, Eric M. – McCracken, David I.
2000 The nature conservation value of European traditional farming systems. *Environmental Review*, 8, 149–171.
- BIRÓ, Éva – BABAI, Dániel – BÓDIS, Judit – MOLNÁR, Zsolt
2014 Lack of knowledge or loss of knowledge? Traditional ecological knowledge of population dynamics of threatened plant species in East-Central Europe. *Journal for Nature Conservation*, 22, 318–325.
- BIRÓ, Róbert – DEMETER, László – KNOWLES, Barbara
2011 Farming and Management of Hay Meadows in Csík and Gyimes – Experiences from Social Research. In: KNOWLES, Barbara (szerk.): *Mountain hay meadows: Hotspots of biodiversity and traditional culture*. London, Society of Biology. http://www.mountainhaymeadows.eu/online_publication/11-farming-and-management-of-hay-meadows-in-csik-and-gyimes.html – utolsó letöltés: 2014. szeptember 23.
- BROWN, Jessica – MITCHELL, Nora – BERESFORD, Michael
2005 Preface. In: BROWN – Jessica, MITCHELL, Nora – BERESFORD, Michael (szerk.): *The protected landscape approach. Linking Nature, Culture and Community*. IX–X. Gland (Svájc) és Cambridge (Egyesült Királyság), IUCN.
- COUSINS, Sara A. O. – ERIKSSON, Ove
2001 Plant species occurrences in a rural hemiboreal landscape: effects of remnant habitats, site history, topography and soil. *Ecography*, 24, 461–469.
- CRATE, Susan A.
2008 Walking Behind the Old Woman: Sacred Cow Knowledge in the 21st Century. *Human Ecology Review*, 15, 115–129.
- CSERGŐ, Anna M. – DEMETER, László
2012 *Plant species diversity and traditional management in Eastern Carpathians grasslands*. EFNCP-jelentés.
- CSERGŐ, Anna M. – DEMETER, László – TURKINGTON, Roy
2013 Declining diversity in abandoned grasslands of the Carpathian Mountains: Do dominant species matter? *PlosOne* 8. <http://www.plosone.org/article/info%3Adoi%2F10.1371%2Fjournal.pone.0073533> – utolsó letöltés: 2014. szeptember 23.
- DAHLSTRÖM, Anna – IUGA, Ana-Maria – LENNARTSSON, Tommy
2013 Managing biodiversity rich hay meadows in the EU: a comparison of Swedish and Romanian grasslands. *Environmental Conservation*, 40, 194–205.
- DEME Ágnes
2013 A széna szerepe Csíkszentgyörgy népének gazdálkodásában. *Libelli Transsilvanici*, 10.

- DEMETER, László – KELEMEN, Alpár
2012 *Quantifying the abandonment of mountain hay meadows in the Eastern Carpathians*. EFNCP-jelentés.
- DÉNES, Andrea – PAPP, Nóra – BABAI, Dániel – CZÚCZ, Bálint – MOLNÁR, Zsolt
2012 Wild plants used for food by Hungarian ethnics groups living in the Carpathian Basin. *Acta Societatis Botanicorum Poloniae*, 81, 381–396.
- FÉL Edit – HOFER Tamás
1961 Az átányi gazdálkodás ágai. *Néprajzi Közlemények*, 6, 3–220.
- FISCHER, Markus – WIPF, Sonja
2002 Effect of low-intensity grazing on the species-rich vegetation of traditionally mown subalpine meadows. *Biological Conservation*, 104, 1–11.
- FÖLDES László
1960 Kosár, „karám”, ól. *Ethnographia*, LXXI, 437–453.
- VON GLASENAPP, Markus – THORNTON, Thomas F.
2011 Traditional ecological knowledge of Swiss alpine farmers and their resilience to socioecological change. *Human Ecology*, 39, 769–781.
- GÜNTER, Thomas F.
1985 *Landnutzungsänderungen in einem alpinen Tourismusort. Ein integraler Ansatz zur Erfassung von Wechselbeziehungen zwischen raumwirksamensozio-ökonomischenProzesenunddemNaturhaushalt, dargestellt am Beispiel Davos*. Bern – Switzerland, Bundesamt für Umwelt, Wald und Landschaft BUWAL. /MAB Schlussbericht 13./
- HÁJKOVÁ, Petra – ROLEČEK, Jan – HÁJEK, Michal – HORSÁK, Michal – FAJMON, Karel – POLÁK, Michal – JAMRICOVÁ, Eva
2011 Prehistoric origin of the extremely species-rich semi-dry grasslands in the Bílé Carpaty Mts (Czech Republic and Slovakia). *Preslia*, 83, 158–204.
- HANSSON, Margareta – FOGELFORS, Håkan
2000 Management of a semi-natural grassland; results from a 15-year-old experiment in Northern Sweden. *Journal of Vegetation Science*, 11, 31–38.
- HERZOG, Felix
1997 Stand der agroforstlichen Forschung in West- und Mitteleuropa. *Zeitung für Kulturtechnik Landentwicklung*, 38, 145–148.
- HESZ Ágnes
2012 *Élők, holtak, adósságok. A halottak szerepe egy erdélyi falu társadalmában*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- HOFER Tamás
2009 A gyimesi csángó népcsoport kialakulása. In: HOFER T. (szerk.): *Ant-*

ropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről. 66–77. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

- HOOGEVEEN, Ybele Reindeer – PETERSEN, Jan-Erik – GABRIELSEN, Peder
2002 *Agriculture and biodiversity in Europe.* Strasbourg, UNEP, STRACO/AGRI (2001).
- HOPPÁL Mihály
1982 Népi természetismeret. In: ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Néprajzi Lexikon* V. 271. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HUBAND, Sally – McCracken, David I. – MERTENS, Anette
2010 Long and short-distance transhumant pastoralism in Romania: past and present drivers of change. *Pastoralism*, 1: 55–71.
- HUBAND, Sally – McCracken, David I.
2011 Understanding High Nature Value Agriculture in the Romanian Carpathians: a Case Study. In: KNOWLES, Barbara (szerk.): *Mountain Hay Meadows: hotspots of biodiversity and traditional culture.* London, Society of Biology. http://www.mountainhaymeadows.eu/online_publication/08-understanding-high-nature-value-agriculture-in-the-romanian-carpathians-a-case-study.html – utolsó letöltés: 2014. szeptember 23.
- IKVAI Nándor
1962 Szénamunka és takarmánykészítés a Zempléni-hegyvidéken. *Ethnographia*, LXXIII, 26–53.
- ILYÉS Zoltán
2001 Gazdálkodásfüggő tájmintázatok. Genetikai – kvalitatív tájszerkezeti analízis Gyimes egy példaterületén. In: ILYÉS Zoltán – KEMÉNYFI Róbert (szerk.): *A táj megértése felé. Tanulmányok a 75 éves Pinczés Zoltán professzor tiszteletére.* 185–202. Debrecen – Eger, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék – Eszterházy Károly Főiskola Földrajz Tanszék.
2007 *A tájhasználat változásai és a történeti kultúrtáj 18–20. századi fejlődése Gyimesben.* Eger, Eszterházy Károly Főiskola.
- KALLÓS Zoltán
1960 Gyimesvölgyi keservesek. *Néprajzi Közlemények*, 5, 3–51.
- KLEIJN, David – SUTHERLAND, William J.
2003 How effective are European agri-environment schemes in conserving and promoting biodiversity? *Journal of Applied Ecology*, 40, 947–969.
- KNOWLES, Barbara
2011 Mountain Hay Meadows: the Romanian Context and the Effects of Policy on High Nature Value Farming. In: KNOWLES, Barbara (szerk.): *Mountain hay meadows: Hotspots of biodiversity and traditional culture.* London, Society of Biology. <http://www.mountainhaymeadows.eu/>

online_publication/02-mountain-hay-meadows-the-romanian-context-and-the-effects-of-policy-on-high-nature-value-farming.html – utolsó letöltés: 2014. szeptember 23.

KONVICKA, Martin – BENES, Jiri – CIZEK, Oldrich – KOPECEK, Frantisek – KONVICKA, Ondrej – VITAZ, Lubomir

2008 How too much care kills species: Grassland reserves, agri-environmental schemes and extinction of *Colias myrmidone* (Lepidoptera: Pieridae) from its former stronghold. *Journal of Insect Conservation*, 12, 519–525.

KOVÁCS Márk

1829 *Bakonyi gazda*. Pannonhalma. Kézirat.

MACDONALD, Daisy – CRABTREE, J. Robert – WIESINGER, Georg – DAX, Thomas – STAMOU, Nikolaos – FLEURY, Philippe – GUTIERREZ LAZPITA, Juan – GIBON, Annick

2000 Agricultural abandonment in mountain areas of Europe: Environmental consequences and policy response. *Journal of Environmental Management*, 59, 47–69.

MAGYAR Zoltán

2003 *A csángók mondavilága. Gyimesi csángó népmondák*. Balassi Kiadó, Budapest.

2008 *Így beszélték Farkasok patakán. Tankó Fülöp Gyugyu történetei*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.

MAGYARI Enikő – BUCZKÓ Krisztina – JAKAB Gusztáv – BRAUN Mihály – SZÁNTÓ Zsuzsa – MOLNÁR Mihály – PÁL Zoltán – KARÁTSZON Dávid

2006 Holocene palaeohydrology and environmental history in the South Harghita Mountains, Romania. *Földtani Közönlöny*, 136, 249–284.

MARINI, Lorenzo – SCOTTON, Michele – KLIMEK, Sebastian – ISSELSTEIN, Johannes – PECILE, Angelo

2007 Effects of local factors on plant species richness and composition of Alpine meadows. *Agriculture, Ecosystems and Environment*, 119, 281–288.

MARINI, Lorenzo – SCOTTON, Michele – KLIMEK, Sebastian – PECILE, Angelo

2008 Patterns of plant species richness in Alpine hay meadows: Local vs. landscape controls. *Basic and Applied Ecology*, 9, 365–372.

MASCIA, Michael B. – BROSIUS, J. Peter – DOBSON, Tracy A. – FORBES, Bruce C. – HOROWITZ, Leah – MCKEAN, Margaret A. – TURNER, Nancy J.

2003 Conservation and the Social Sciences. *Conservation Biology*, 17, 649–650.

MÁTÉ András – MOLNÁR Ábel

2014 *Gyimesi és Máramarosi kinnvaló hegyi rétek kaszálása célprogram*. Kézirat.

- MAURER, Katrin
2005 *Natural and anthropogenic determinants of biodiversity of grasslands in the Swiss Alps*. Basel, Unversität Basel.
- MEILLEUR, Brian Adrien
1986 *Alluetain Ethnoecology and Traditional Economy: The Procurement and Production of Plant Resources in the Northern French Alps*. PhD thesis, Washington, University of Washington.
- MERUNKOVÁ, Kristina – PREISLEROVÁ, Zdenka – CHYTRÝ, Milan
2012 White Carpathian grasslands: can local ecological factors explain their extraordinary species richness? *Preslia*, 84, 311–325.
- MÉSZÁROS Csaba
2014 Klímaváltozás antropológiai szemszögből: Örökké fagyott talaj és nagyjóság-tartás Jakutiában. *Ethno-lore XXXI*. 379–403.
- MITLACHER, Kirsten – POSCHLOD, Peter – ROSEN, Ejvind – BAKKER, Jan Pouwel
2002 Restoration of wooded meadows – a comparative analysis along a chronosequence on Öland (Sweden). *Applied Vegetation Science*, 5, 63–73.
- MOLNÁR, Zsolt – BARTHA, Sándor – BABAI, Dániel
2008 Traditional Ecological Knowledge as a Concept and Data Source for Historical Ecology, Vegetation Science and Conservation Biology: A Hungarian Perspective. In: SZABÓ, Péter – HEDL, Radim (szerk.): *Human Nature. Studies in Historical Ecology and Environmental History*. 14–27. Brno, Institute of Botany of the ASCR.
- MOLNÁR Zsolt – BARTHA Sándor – BABAI Dániel
2009 A népi növényismeret (etnobotanika) és az etnoökológiai, ökológiai antropológiai megközelítés szerepe napjaink vegetáció és táj kutatásában. *Botanikai Közlemények*, 96, 95–115.
- MOLNÁR Zsolt – BABAI Dániel
2009 Népi növényzetismeret Gyimesben I: Növénynevek, népi taxonómia, az egyéni és közösségi növényismeret. *Botanikai Közlemények*, 96, 117–143.
- NAGY József
1900 A Hegyhát-vidék néprajzához. *Néprajzi Értesítő*, 1, 120–126., 132–140.
- NRDP = National Rural Development Programme. 2007–2013
2009 Government of Romania, Ministry of Agriculture and Rural Development.
- NETTING, Robert McC.
1981 *Balancing on an Alp. Ecological change and continuity in a Swiss mountain community*. Cambridge, Cambridge University Press.

- NIEDRIST, Georg – TASSER, Erich – LÜTH, Christian – DALLA VIA, Josef – TAPPEINER, Ulrike
2009 Plant diversity declines with recent land use changes in European Alps. *Plant Ecology*, 202, 195–210.
- ÖLLERER, Kinga
2013 On the Spatio-Temporal Approaches Towards Conservation of Extensively Managed Rural Landscapes in Central-Eastern Europe. *Journal of Landscape Ecology*, 6, 32–46.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1979 *A magyar parasztság rétgazdálkodása*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PÁLFALVI Pál
2001 A Gyimesek botanikai és etnobotanikai kutatásának története. *Kanitzia*, 9, 165–180.
2010 A Gyimesi-hágó környékének flóralistája (Keleti-Kárpátok, Románia). *Kanitzia*, 17, 43–76.
- PARACCHINI, Maria Luisa – PETERSEN, Jan-Erik – HOOGVEEN, Ybele – BAMPS, Catharina – BURFIELD, Ian – van SWAAY, Chris
2008 *High Nature Value Farmland in Europe. An estimate of the distribution patterns on the basis of land cover and biodiversity data*. European Environmental Agency.
- PAVLÚ, Lenka – PAVLÚ, Vilém – GAISLER, Jan – HEJCMAN, Michal – MIKULKA, Jan
2011 Effect of long-term cutting versus abandonment on the vegetation of a mountain hay meadow (*Polygono-Trisetion*) in Central-Europe. *Flora*, 206, 1020–1029.
- PÄRTEL, Meelis – HELM, Avelina – REITALU, Triin – LIIRA, Jaan – ZOBEL, Martin
2007 Grassland diversity related to the Late Iron Age human population density. *Journal of Ecology*, 95, 574–582.
- PÉNTEK János – SZABÓ T. Attila
1985 *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerte*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- PLIENINGER, Tobias – HÖCHTL, Franz – SPEK, Theo
2006 Traditional land use and nature conservation in European rural landscapes. *Environmental Science & Policy*, 9, 317–321.
- PÓCS Éva (szerk.)
2008 *Vannak csodák, csak észre kell venni. Helyi vallás, néphit és vallásos folklór Gyimesben I*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- POSCHLOD, Peter – KIEFER, S. – TRÄNKLE, U. – FISCHER, S. – BONN, S.
1998 Plant species richness in calcareous grasslands as affected by dispersability in space and time. *Applied Vegetation Science*, 1, 75–90.

- POSCHLOD, Peter – WALLISDEVRIES, Michael F.
2002 The historical and socioeconomic perspective of calcareous grasslands – lessons from the distant and recent past. *Biological Conservation*, 104, 361–376.
- POSCHLOD, Peter – BAKKER, Jan Pouwel – KAHMEN, Stefanie
2005 Changing land use and its impact on biodiversity. *Basic and Applied Ecology*, 6, 93–98.
- PRETTY, Jules N. – BRETT, Craig – GEE, David – HINE, Rachel Elizabeth – MASON, Christopher F. – MORISON, James – IVO L. – RAVEN, H. – RAYMENT, Matt D. – van der BIJL, Gert
2000 An assessment of the total external costs of UK agriculture. *Agricultural Systems*, 65, 113–136.
- SÓLYOM, Andrea – KNOWLES, Barbara – BOGDÁN, Janka – RODICS, Gergely – BIRÓ, Róbert – NYÍRÓ, Gergely
2011 *Small scale farming in the Pogány-havas Region of Transylvania. Farming statistics, agricultural subsidies, the future of farming*. Final Report. Csíkszereda, Pogány-havas Kistérségi Társulat.
- STEBLER, Friedrich G. – SCHRÖTER, Carl
1902 *Die besten Futterpflanzen* I. Bern, Verlag von K. J. Wiss.
- STRIJKER, Dirk
2005 Marginal lands in Europe. *Basic and Applied Ecology*, 6, 99–106.
- SZABÓ Mátyás
1957 A Körös és Berettyó alsófolyása vidékének rétgazdálkodása. *Néprajzi Közlemények*, 2, 1–94.
- TAKÁCS György
2001 *Aranykertbe' aranyfa*. Budapest, Szent István Társulat.
- TÁLASI István
1936 *A Kiskunság népi állattartása*. Budapest. /Néprajzi Füzetek 6./
- TÁNCZOS Vilmos
1994 Gyimesi archaikus népi imádságok és ráolvasások. In: ZAKARIÁS Erzsébet – KESZEG Vilmos (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 2. 211–243. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.
- TANȚĂU, Ioan. – FARCAȘ, Sorina – de REILLE, Maurice – BEAULIEU, Jacques-Louis
2003 L'Analyse Palinologique de la Sequence de Luci: Nouvelles Données Concernant L'Histoire de la Vegetation Tardi glaciaire et Holocène de Monts Harghitei. *Contribuții Botanice*, 38, 155–161.
- TANȚĂU, Ioan. – FEURDEAN, Angelica – BEAULIEU, Jacques-Louis – de REILLE, Maurice – FARCAȘ, Sorina
2011 Holocene vegetation history in the upper forest belt of the Eastern Romanian Carpathians. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 309, 281–290.

- TASSER, Erich – TAPPEINER, Ulrike
2002 Impact of Land Use Changes on Mountain Vegetation. *Applied Vegetation Science*, 5, 173–184.
- TASSER, Erich – WALDE, Janette – TAPPEINER, Ulrike – TEUTSCH, Alexandra – NOGGLER, Werner
2007 Land use changes and natural reforestation in the Eastern Central Alps. *Agriculture, Ecosystem and Environment*, 118, 115–129.
- TESSEDIK Sámuel
1801 *Új módja a' rétek igazításának*. Buda.
- T. MÉREY Klára
1966 Egy középnemesi uradalom gazdasági felmérése 1839-ben Somogy megyében. *Agrártörténeti Szemle*, 8, 3, 332–362.
- UNCSD
1997 Commission on Sustainable Development. Secretary General's Report on Chapter 1, February 1997. New York, United Nations.
- VÁMSZER Géza
1940 A gyimesi csángók eredete, települési és gazdasági viszonyai. *Láthatár*, 8, 73–79.
- VÄRE, Henry – LAMPINEN, Raino – HUMPHRIES, Crystal – WILLIAMS, Paul
2003 Taxonomic diversity of vascular plants in European Alpine areas. In: NAGY, László – THOMPSON, Des – GRABHERR, Georg – KÖRNER, Christian (szerk.): *Alpine biodiversity in Europe*. 133–148. Berlin, Springer.
- WALTHER, Pierre
1986 Land abandonment in the Swiss Alps: a new understanding of a land use problem. *Mountain Research and Development*, 6, 305–314.
- WILLEMS, Josef Hermann
1985 Growth form spectra and species diversity in permanent grassland plots with different management. In: SCHREIBER, Karl-Friedrich (szerk.): *Sukzession auf Grünlandbrachen. Münstersche Geographische Arbeiten*, 20, 35–43. Münster.
- WILSON, J. Bastow – PEET, Robert K. – DENGLER, Jürgen – PÄRTEL, Meelis
2012 Plant species richness: the world records. *Journal of Vegetation Science*, 23, 796–802.
- WINTER, Silvia – PENKER, Marianne – KRIECHBAUM, Monika
2011 Integrating farmers' knowledge on toxic plants and grassland management: a case study on *Colchicum autumnale* in Austria. *Biodiversity Conservation*, 20, 1763–1787.
- ZIMMERMANN, Patrick – TASSER, Erich – LEITINGER, Georg – TAPPEINER, Ulrike
2010 Effects of land use and land cover pattern on landscape-scale biodiversity in the European Alps. *Agriculture, Ecosystems and Environment*, 139, 13–22.

DÁNIEL BABAI

“IT IS IMPOSSIBLE TO TELL WHAT A LOT OF FINE COLOURED
FLOWERS ARE HERE; ALL ARE BEAUTIFUL...”

THE IMPACT OF ECONOMIC AND SOCIAL CHANGES ON TRADITIONAL
GRASSLAND MANAGEMENT IN GHIMEŞ

There is hardly any part of the world that would be exempt from the impact of human activity. In Europe cultural landscapes are of special importance hosting several plant and animal species. The meadows, having been formed by men in the place of forests, are of particular natural and cultural value and are one of the richest habitats of Europe. Nature-sensitive extensive farming played a dominant role in their formation and maintenance. Extensive farming, demanding a considerable investment of labour force while providing a low income, almost completely disappeared from Europe in the second half of the 20th century. In the past decades the social and economic changes in East-Central Europe have endangered the partly self-sufficient and nature-sensitive farming of rural communities and the existence of species-rich habitats. As a reaction to these changes, some farmers have chosen the intensification of farming (machinery, chemical fertilizer etc.), while others gave up farming. Both tendencies result in an unfavourable transformation of clearing meadows of outstanding cultural and natural value.

In the valleys of the Eastern Carpathian region abundant in brooks, in Gyimes (Ghimeş, Romania) it is still possible to investigate the laws of extensive farming and traditional ecological knowledge. The crisis of extensive ecosystems and the transformation of cultural landscapes motivated the European Committee to elaborate a system of support to promote the survival of cultural landscapes representing outstanding bio-cultural values. However, this system has failed to match the expectations and it does not help the implementation of the goals that were defined at the beginning of the procedure. Data collected in Gyimes about grassland management hopefully aid the system to become a more effective one. The author, as a member of a research team, has elaborated a programme on the protection of hayfields, which aims at saving the most extensively cultivated and most valuable hayfields. Local farmers also took part in shaping the proposal. The results of the research of grassland management in Gyimes may contribute to the maintenance of nature sensitive farming in general and hay meadows in particular.

KLÍMAVÁLTOZÁS ANTROPOLÓGIAI SZEMSZÖGBŐL

ÖRÖKKÉ FAGYOTT TALAJ ÉS NAGYJÓSZÁG-TARTÁS JAKUTIÁBAN

Kultúra és természet

A társadalomtudományban a modernizmus sugallta világgép egyik lényeges eleme volt a természet (a nem ember által alkotott fizikai tér és környezet) és a kultúra szembeállítás (DESCOLA, 2013, 78–83.). Azok a néprajzi, antropológiai munkák, amelyekre e megközelítés hatott, azt feltételezték, hogy a természeti környezet mozdulatlan, vagy alig észlelhetően változó háttere előtt zajlanak az attól eltérő szabályoknak engedelmessé váló társadalmi, kulturális folyamatok (DEGLER, 1989). Bár a két szféra egymással érintkezhet, ám alapvetően külön-neműek és egymástól elkülöníthetők.

Ezt a szemléletet az 1950-es évektől kezdődően számos kritika érte. Elsőként az emberi kultúrák ökológiai meghatározottságát képviselő megközelítés nyert egyre markánsabb megfogalmazást. A Julian Steward által fémjelezett kulturális ökológiai iskola elsősorban a Franz Boas és Alfred Kroeber örökségéből táplálkozó kutatások érvényét tette mérlegre, az emberi kultúrával szembeállított és annak alárendelt természet képzelet helyett a kultúrák ökológiai meghatározottsága mellett érvelve (STEWART, 1955). A kultúra és a természet e koncepcionális kereten belül is két különmű szférát alkotott; a közöttük lévő érintkezést, interface-t pedig a Steward által „kulturális mag”-nak (*cultural core*) nevezett gyakorlatok és ismeretek összessége teremti meg, amely e modellben a természeti környezethez való (elsősorban gazdasági jellegű) adaptív technikák halmazának tekinthető (STEWART, 1955, 37.). A kulturális ökológia, valamint a belőle táplálkozó ökológiai antropológia ismeretelméleti horizontját mindmáig ez a megközelítés határozza meg: a természeti környezet és az emberi kultúra különálló szférái egymásra hatva, egymással összefüggésben alakulnak. Ebből következik az is, hogy egy közösség kultúrájának bizonyos területei inkább,¹ más területei pedig kevésbé kerülnek a környezeti meghatározottság hatása alá. A természet és a kultúra egymásra hatásában pedig hol az egyik, hol a másik szféra szerepe a meghatározóbb.

¹ Kutatókként változik, hogy mely területek jelentőségét emelték ki az adaptációs folyamatban.

Ennél radikálisabb kritikát nyújt az a megközelítés, amely a természeti világ és az abból mintegy „kiemelkedő” emberi kultúra elkülöníthetőségét teszi kérdésessé. E paradigma alapjait az antropológiában Gregory Bateson vetette meg (BATESON, 2000, 456–458.), majd Tim Ingold dolgozta ki. A környezetérzékelést és a környezetébe behelyezett ember viselkedését kutató Ingold szerint nem lehet megállapítani, hogy hol ér véget az emberi világ és hol kezdődik a tőle függetlenül létező természet, a fizikai tér – éppen emiatt nem célszerű szembeállítani a természet és a kultúra szféráját sem (INGOLD, 2000, 16–19.). Az emberi közösségek környezetük szerves részeként (és attól elválaszthatatlanul) érzékelik önmagukat – a növényekről és állatokról pedig nem természet-tudományos tudást (*knowledge*) halmoznak fel, hanem gyakorlati ismereteket illetve ismétlésből, tapasztalatból származó készségeket (*skills*).

Hasonlóképpen radikális kérdésfelvetésből indulnak ki a dél-amerikai indián animizmus kutatásából táplálkozó perspektivizmus módszerének képviselői a természet és a társadalom külön szférákként való értelmezésekor. A perspektivizmus kérdésessé teszi, hogy kik (milyen élőlények és szellemek) alkotják a társadalom egészét (VIVEIROS DE CASTRO, 1998; DESCOLA, 2013). Példák sokasága tanúskodik arról, hogy nem minden társadalom osztja azt az elképzelést, amely szerint a világban csak az emberek részei a társadalomnak. Az arawaté indiánok felfogása szerint például a ragadozó állatok az embereket zsákmányállatoknak látják, a zsákmányállatok pedig szellemnek. A szellemek és az állatok magukat embereknek tekintik, lakóhelyüket, ételeiket, kinézetüket pedig emberinek (a jaguárok például vért lefetyelnek, manióka sört isznak, a bundájukat pedig prémíszként viselik). A szellemek, állatok és emberek nézőpontjainak sokszínűségében pedig nincsen *egyetlen* privilegizált szemszög, hiszen át lehet lépni az egyik szerepből (társadalmi helyzetből) a másikba (például a halál, a születés vagy a zsákmánnyá válás révén).

Ebben a rendszerben nem az emberek emelkedtek ki valamikor az állatvilágból (lásd darwinizmus), hanem az állatok és a szellemek váltak egy közös nagy társadalom sajátos részeivé, amelyben az állatokat és az embereket társadalmi szabályok különítik el egymástól. A természet és a kultúra elkülönítését képviselő európai modernista lételmélet szerint viszont csakis természeti törvények különítik el az embereket (és ezáltal a társadalmat is) az egyéb élőlényektől és a szellemvilágtól. Az antropológiai perspektivizmus, illetve a dél-amerikai és szibériai animizmus által nyújtott szemléletmódok nyújtotta értelmezési lehetőségek az ökológiai antropológia irodalmára is jelentős hatást gyakoroltak (SPONSEL, 2011).

Tanulmányomban a természet és a kultúra koncepcionális szembeállítását mellőzve, egy olyan a környezetébe beágyazott szibériai közösséget mutatok be, amely a globális klímaváltozás okozta nehézségekhez alkalmazkodva foly-

tatja nagyjóság-tartó gazdálkodását a 21. században.² E közösségben, az emberi és a nem emberi szféra közötti határ korántsem egyértelmű, ami jelentős hatást gyakorol arra is, hogy a helyiek miképpen érzékelik környezetüket. Elsősorban egyetlen falu, a Közép-Jakutiában fekvő, közel 650 lakosú Tobuluk példáján mutatom be a klímaváltozás okozta változásokat a gazdálkodási rendszerben, kitekintéssel a Jakutiára jellemző általános folyamatokra is.³ A tanulmány egyik célja az, hogy érzékeltesse a néprajzi/antropológiai terepmunka lehetséges szerepét a klímaváltozás okozta adaptációs kérdések megválaszolásában. Amellett kívánok érvelni, hogy a terepmunka által előálló ún. „puha adatok” nemcsak a lokális diskurzusokban nyerhetnek jelentőséget, hanem hatékonyan kiegészíthetik a szélesebb körben (akár globálisan) folyó, klímaváltozásra vonatkozó eszmecsereket is. A néprajzi/antropológiai kutatások egy további haszna az, hogy a kutatási eredmények a helyi közösségek adaptációs stratégiáinak kidolgozásában is felhasználhatók.

Ökológiai és gazdálkodási rendszerek diakrón szemlélete

A természet és a kultúra eltérő entitásokként való kezelése gyakran azzal a következménnyel is járt, hogy ezeket a szférákat eltérő időszemlélettel és gyakran anakronisztikus módon közelítették meg a kutatók, s a természeti környezetet egy kultúra vizsgálata esetében állandónak, változatlanak (és emiatt elhanyagolhatónak) tekintették. Az egyik legjobb példa erre az óriási területet (a Csendes-óceán teljes északi peremét) átfogó Jesup-expedíció (VAKHTIN, 2001). Az 1897 és 1902 végrehajtott expedíció fő szervezője és irányítója, Franz Boas, a diakrón kutatást csak abban az esetben tartotta értelmesebbnek, ha az a változatlanak tekintett földrajzi környezettől függetlenül fejlődő kulturális jegyek vizsgálatára terjed ki. Boas, aki az 1880-as években maga is geográfusnak készült Németországban, Alfred Kroeber kritikájára adott válaszában amellett érvelt, hogy a kultúrák földrajzi meghatározottsága túl van értékelve (BOAS, 1936, 137.), a földrajzi és ökológiai változások helyett pedig az egyes kultúrák kölcsönhatásaira, kölcsönzéseire érdemes figyelni.

A természet és a kultúra elkülönítése nemcsak a természeti környezet anakronisztikus szemléletéhez vezethet el, hanem közvetetten a kultúra, az emberi szféra időtlen szemléletéhez is hozzájárulhat. A modernizmus ismeretelméleti horizontjához alkalmazkodva a néprajzi/antropológiai kutatások hajlamosak voltak a változó európai kultúrától elkülönített, a történelem egy pontján „megrekedt”

² A dolgozat a *Szimbolikus tájak és etnikus kapcsolatok Oroszországban* című, K 81267 számú OTKA kutatási program támogatásával készült.

³ A valódi település- és személynevek helyett a tanulmány során rejtőneveket használók.

kultúrákat a történetiség mellőzésével egyfajta anakronisztikus „néprajzi időben” szemlélni (FABIAN, 2002, 25–35.). Az állomásozó terepmunkán alapuló antropológiai művek szerzői esetenként mintegy kimerevítve ábrázolták az egyes kultúrákat abban az állapotukban, amelyben a kutató éppen megismerte őket. Ennek legfőbb oka az volt, hogy az írás (és írott történelem nélküli) társadalmak (WOLF, 1995) esetében a kutatói ismeretek egy-egy csoportra vonatkozóan elsősorban arra az időszakra szorítkozhattak, amikor a kutató maga is jelen volt. Az antropológia tudománytörténetében meghatározó szerepet játszó funkcionalista iskola kutatóit például utólagosan gyakran éri az a kritika, hogy a társadalmak történeti változásainak kevés figyelmet szenteltek (WOLF, 2013, 88–90.).

Bár a diakrón szemlélet egyaránt érvényesült a társadalom- és természet-tudományokban, egészen az 1970-es évekig csak elenyésző számban jelentek meg olyan történeti néprajzi munkák, amelyek a természeti és társadalmi változásokat egyszerre, egymással összefüggésben vizsgálták. Ezt követően azonban a történelemtudományban és a történeti néprajzkutatásban folyamatosan csökkent a környezeti fixizmus (vagyis a fizikai környezet állandóságát feltételező szemlélet) hatása. A társadalmak és az éghajlat valamint a természeti környezet közötti kapcsolatot eleinte egyirányúnak tekintették a történelem hosszú folyamatait bemutató történészek (LE ROI LADURIE, 1972). E megközelítés szerint az éghajlat változása átalakítja környezeti feltételeket, és ezáltal hatással van egy-egy kultúra, társadalom sorsára is (az európai középkori mezőgazdasági forradalom vagy a kis jégkorszak bemutatása kiváló példát ad erre).

A mezőgazdasági termelés változásának, az éhínségek, a járványok történeti elemzésének egyik alapvető eszközévé vált az éghajlat-történeti vizsgálatok (WIGLEY – INGRAM – FARMER, 1981; RÁCZ, 2001; BEHRINGER, 2010). Az emberi közösség éghajlatra gyakorolt hatását ezzel szemben egészen a legutóbbi ideig elenyészőnek, elhanyagolhatónak tekintette a történettudományi és a néprajzi/antropológiai kutatás, azonban a globális felmelegedés jelentette kihívások az elmúlt két évtizedben felkeltették az antropológusok figyelmét is, és ma már egymást követik azok a munkák, amelyek a globális éghajlatváltozás okozta nehézségeket, illetve az azok kezelésére javasolt helyi adaptációs stratégiákat mutatják be.⁴

Jakutia és a permafroszt talaj

Jakutiát az egész északi félgömb legszélsőségesebb klimatikus viszonyai jellemzik. A hideg téli időszakban a hőmérő higanyszála gyakran $-60\text{ }^{\circ}\text{C}$ alá csök-

⁴ E munkák összefoglalása: HASTRUP – SKRYDSTUP, 2013.

ken, nyáron azonban nem ritka a +40 °C-ot meghaladó hőség sem. A vegetációs időszak igen rövid, mivel a hótakaró csak május végén kezd el felszakadozni, míg az első talaj menti fagyok már augusztus második felében jelentkeznek. E rendkívül hideg éghajlatnak köszönhetően Jakutia talajának döntő többsége télen-nyáron fagyott, amelynek nyáron csak a felső 1,5–2 méter vastagságú felszíne olvad fel. Ezt az örökké fagyott talajt nevezzük permafroszt talajnak (TELBISZ – NAGY, 2008). Ilyen permafroszt talajok az északi félgömbön Szibériában és Kanada északi területein találhatóak, Jakutiának pedig lényegében az egész területén örökké fagyott a talaj.

A globális felmelegedés különösen nagy hatással van az arktikus térségekre. A felmelegedés mértéke, az általa okozott éghajlati és környezeti változások különösen jelentősek az arktikus és szubarktikus térségekben (GOLDSTEIN, 2009, 41–43.). Az egyik jelentős hatása a felmelegedésnek éppen a permafroszt talaj felmelegedése, fokozott eróziója és elvizesedése (FEDOROV – KONSTANTINOV, 2009). Ez egyaránt vonatkozik a lágyszárú vegetációval borított ún. termokarsztos mélyedésekre, valamint az erdőkre. Jakutiában pedig a szaha nagyjóság-tartó gazdálkodás szempontjából óriási jelentősége van a permafroszt talajon kialakult, pleisztocén korú, lencseszerű termokarsztos mélyedéseknek. Az Aldan és a Léna folyók könyökében (Közép-Jakutiában) ezek a termokarsztos mélyedések az eltérő becslések szerint a teljes felszín 17–30 százalékára terjednek ki (KATAMURA et al., 2006; TELBISZ – NAGY, 2008). Az egyes mélyedések mérete igen változó. Esetenként 500 négyzetkilométernél is nagyobbak, amelyeken több település is elhelyezkedik, máskor azonban csak alig 100 méter sugarú, név nélküli erdei tisztások. Szaha nyelven ezeket a süllyedéseket *alaas*nak nevezik. Az *alaas* olyan füvespusztai vegetációval rendelkező rét a vörösfenyők uralta tajgában, amelynek közepén egy tó, vagy pedig egy tó kiszáradt, mocsaras, süppedékes medre található (CRATE, 2006, 3.); egyben olyan sajátos jakutiai ökotóp, amely létrejöttében és mai sajátosságaiban egyszerre tekinthető természetes és antropogén eredetűnek. Bár vitatott, hogy pontosan milyen földrajzi folyamatok játszottak közre az *alaasok* kialakulásában, az általánosan elfogadott, hogy ezek a nagy rétek olyan korábban meglévő, nagy kiterjedésű tavak területén találhatóak, amelyek a fagyott talaj részleges felolvadása által jöttek létre (DESJATKIN, 2008). A talaj felolvadásakor először erdei mocsarak (*düöde*) jöttek létre, melyeknek vízzel borított felülete egyre nőtt. Ezek a tavak azután később maguktól kiszáradtak vagy az ott élő szaha közösségek csapolták le őket (BOSIKOV, 1991, 112.). Az *alaasok* ma a jakutiai szénagazdálkodás és legeltetés legfontosabb színterei.

A ló- és marhatartó szahák elsősorban Közép-Jakutia *alaasokkal* pettyezett síkságain telepedtek le és laknak ma is a legnagyobb számban. A hagyományos szaha ló- és marhatartás a szahák 800 évvel ezelőtti északra vándorlá-

sát követően⁵ fokozatosan alkalmazkodott a Jakutia nyújtotta extrém éghajlati és földrajzi környezethez. Az évszázadok alatt a ló- és a marhatartás olyan sajátos formát öltött Jakutia területén, amelyhez foghatót Szibériában sem lehet találni másutt (ABRAMOV – D’JAKONOV, 1990; VINOKUROV, 2001; GRANBERT – SOINI – KANTANEN, 2010).

A hosszú és hideg telek miatt Jakutiában a marhákat kilenc hónapig (szep-tember és május között) kell istállózni, és erre az időszakra jószágonként átlagosan két tonna takarmányt (mindenekelőtt szénát) kell nyáron gyűjteni. Ezért a kaszálóknak óriási jelentősége van a szaha gazdálkodásban és környezetérzékelésben (CRATE, 2007, 161.). Habár a szénának több mint a felét az alaosokról gyűjtik Jakutiában (BOSIKOV, 1991, 25–27.), vannak más olyan ökotópok is, amelyek alkalmas teret nyújtanak a szaha szénagazdálkodás számára.

A globális felmelegedés veszélyezteti ezt a rétgazdálkodáson alapuló gazdálkodási rendszert. Közép-Jakutiában az 1970-es évek óta 2–3 C fokkal emelkedett meg az évi átlaghőmérséklet és közel ugyanilyen mértékben megnőtt a permafroszt talaj felső rétegének átlaghőmérséklete is (ROMANOVSKY et al., 2005). Emellett megnövekedett az éves csapadékmennyiség (IJIMA – FEDOROV – OHTA – KOTANI – MAXIMOV, 2012) és rövidebb lett hóborítottság időszaka (IJIMA – MASUDA – OHATA, 2007). Ez a komplex változás a permafroszt talaj degradációját eredményezte, amelynek hatására a jakutiai kaszálók adottságai a mezőgazdasági termelés szempontjából egyre kedvezőtlenebbé váltak. A kaszálók egy része ugyanis elmocsarasodott, megnőtt a talaj nedvességtartalma, egyes helyeken pedig tavak alakultak ki a réteken (CRATE, 2008). Ezek a változások érzékenyen érintik a szahák rétgazdálkodását, és új ökológiai és mezőgazdasági adaptációs stratégiák kidolgozását sürgetik.

A szahák rét- és legelőgazdálkodásának alapvonásai

A szaha nagyjószág-tartás az orosz gyarmatosítást követően (vagyis a 1630-as évek után) számos változáson ment keresztül. Ennek következtében nem lehet egyetlen hagyományos termelési módról vagy tradicionális rétgazdálkodásról beszélni. E változó mezőgazdasági rendszerről a 19. század végétől kezdve, a politikai száműzöttek jakutiai tevékenységét követően rendelkezünk részletes és alapos néprajzi leírásokkal. Az ezt megelőző időszak termelési formáiról és üzemegységeiről pedig kizárólag a cári adminisztráció gazdasá-

⁵ Számos elmélet és datálás létezik arra vonatkozóan, hogy mikor jelentek meg a szahák a Léna-folyó medencéjében. Anatolij Ignat’evich Gogolev mértékadónak tekintett datálása szerint a *Kulun atakh* kultúra megjelenésével, vagyis a 13. században kezdődött a szahák letelepedése a mai Jakutia területén (ALEKSEEV – ROMANOVA – SOKOLOVA, 2012, 61–63.).

gi és jogi ügyintézésének dokumentumai alapján lehet hozzátétőleges képet alkotni (MÉSZÁROS, 2013, 90–95.). A szahákra vonatkozó néprajzi/antropológiai néprajzi munkák a száműzött kutatók által felhalmozott néprajzi ismeretek korához alkalmazkodva a forradalmat és a kollektivizálást megelőző időszak (19–20. század fordulója) gazdálkodási rendszerét tekintik hagyományosnak (ALEKSEEV – ROMANOVA – SOKOLOVA, 2012, 141.). A következőkben ennek megfelelően a kollektivizálás előtti időszak ló- és marhatartásának illetve rét-gazdálkodásának alapvonásait mutatom be.

A szahák gazdálkodásának alapja a ló- és marhatartás, amelyhez képest a halászat, a vadászat, valamint a földművelés csak kiegészítő jellegű volt.⁶ A nagyjószágok közül egészen a 19. század elejéig a lónak volt nagyobb jelentősége, a marhatartás csak fokozatosan nyert egyre nagyobb jelentőséget (BASHARIN, 1956, 19–20.; SEROSHEVSKIJ, 1993, 257.). Ez a változás együtt járt a földhasználat új formáinak elterjedésével is. Míg a szilajon tartott lovak esetében a téli takarmányozás csak kiegészítő jellegű volt, addig a szarvasmarhakat kilenc hónapig istállóban tartották a szahák. Ezért a 19. századtól kezdve Jakutiában jelentősen megnőtt a kaszálók jelentősége és aránya a legelőterületek rovására.⁷ Ez a folyamat lassanként oda vezetett, hogy a 20. század közepére a mezőgazdaságilag hasznosított területeken belül megegyezett a kaszálók és a legelők részaránya (BASHARIN, 1956, 45.; MATVAEEV, 1989, 54.).

A kaszálók intenzív használata megkövetelte, hogy a téli szállások (*kystyk*) a kaszálókon, vagyis Közép-Jakutiában az alacsonyok helyezkedjenek el, így a nyáron betakarított szénát nem kellett télen nagy távolságra szállítani. A nyári szállások (*sajjlyk*) a téli szállástól rendszerint 10–20 kilométerre helyezkedtek el, azokon a területeken, amelyek nyáron a tehének jó legelőt találtak maguknak, de nem tehettek kárt a kerítésekkel csak részben elzárt kaszálók fűében. A téli és a nyári szállás közötti átlagos távolság nagyságát jelzi az is, hogy a szahák tíz kilométernyi távolságot neveznek egy *kös*-nek, azaz egy költözés(nyi) távolságnak. A két (téli és nyári) szállás közelsége miatt nemritkán előfordult az is, hogy a férfiak nyáron nem költöztek ki a nyári szállásokra, hanem a téli szállásokon maradva a közeli kaszálókon gyűjtötték szénát. A szaha háztartások május végétől szeptember elejéig tartózkodtak a nyári szállásokon. Ősszel (szeptember végén, október elején), amíg az első jelentős, és már el nem olvadó hó (*kystyk khaar*) leesik, a férfiak még egy harmadik, őszi szálláson (*otor*) is éltek. E szállások környékén legeltek a marhák ameddig csak tudtak, a férfiak pedig ekkor gyűjtötték be a maradék, az első fagyokat követően már alacsonyabb minőségű szénát.

⁶ A teljes mezőgazdasági termelésnek közel kétharmadát adta az állattartás 1901-ben (ALEKSEEV – ROMANOVA – SOLOVEVA, 2012, 146.).

⁷ Ez a folyamat szorosan összefüggött az orosz állam jakutiai jelenlétével és adóztatási politikájával (MÉSZÁROS, 2013, 73–83.).

A közeli téli szállást használó háztartások (ezek vagy ugyanazon az alacson, vagy egymás melletti alacsonokon laktak) együttműködő csoportokat hoztak létre, rendszerint 2–4 háztartást összefogva. Emellett a terület földrajzi adottságait figyelembe véve alakultak nagyobb együttműködő csoportok is (*tüölbe*), amelyek összehangolták gazdasági tevékenységüket (DARBASOV – EGOROV – SOLOV’EV, 2000, 45.). Az együttműködő csoportok nagyságát elsősorban nem a háztartások száma, hanem a gondozott jószág mennyisége döntötte el. Általában egy *tüölbe* háztartásaiban 100–150 fejőstehenet tartottak, ugyanis hozzávetőleg ennyi fejőstehen megtermékenyítésére volt elegendő egy bika. Ekkora állományománya 12–18 háztartásnak volt Tobulukban, ami körülbelül az 1930-as évek közepén megalakult kolhozok átlagos méretének felelt meg.⁸

Egy háztartás átlagosan 5–6 fejőstehénnel rendelkezett a kollektivizálást megelőzően (ALEKSEEV – ROMANOVA – SOLOVEVA, 2012, 146.), az állomány eloszlásában azonban igen jelentős különbségek voltak. Tobulukban például a kollektivizálás előtt a háztartások harmada csak egy-két tehénnel rendelkezett, ahogyan az a kaszálók eloszlásából kitűnik.

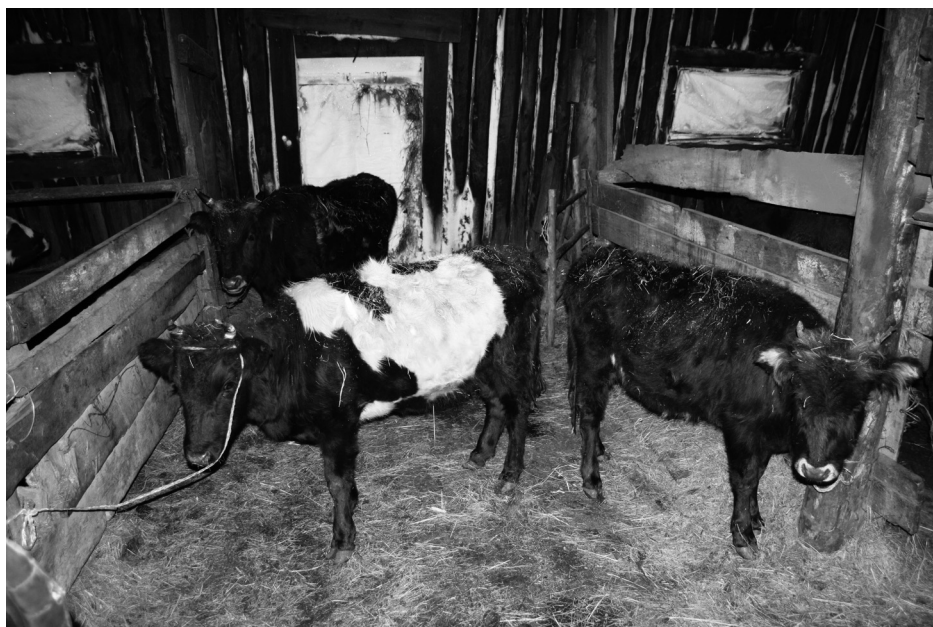
1. táblázat⁹

A betakarítás éves mennyisége I. Bajagantaj naslegben, 1917-ben	0–5 tonna széna	5–10 tonna széna	10–20 tonna széna
<i>Háztartások száma</i>	44	81	20
<i>Kaszálók száma</i>	298	740	259
<i>Átlagos kaszálósám</i>	6,7	9,1	12,95
<i>Összes földterület (ha)</i>	171,92	606,5	246
<i>Átlagos kaszálóméret (ha)</i>	0,585	1,22	1,05

A szaha tehének nemcsak kisméretűek (350–400 kilogrammosak) és rendkívül igénytelenek voltak, hanem viszonylag csekély (vagyis kevesebb, mint egy tonna) takarmánnyal is átvészelték a hosszú takarmányozási időszakot. Hasonlóan a szaha lovakhoz, a tehének is kikaparták maguknak a hó alól a fűvet, így részben még a téli időszakban is legeltek. A tehénekből származó tejhaszon nem haladta meg évente a 800 kilogrammot, viszont igen magas (5–7 százalékos) volt a zsírtartalma.

⁸ Az egy földrajzi egységben (*urochishche*) együttműködő háztartásokat tekintete eleinte a szovjet vezetés is a kollektív termelési egységek természetes alapjának (DARBASOV – EGOROV – SOLOV’EV, 2000, 102.).

⁹ A táblázat GABYSHEV, 1929, 14. alapján készült.

1. kép Szaha szarvasmarhák mintagazdasága Magharasban. (Fotó: Mészáros Csaba)

A kollektivizálás kezdetén (az 1930-as években) ezt a kisebb takarmányigényű szaha fajtát a szovjet mezőgazdasági vezetés a tejhozam fokozásának érdekében először az orosz holmogori fajtára, majd az 1960-as évektől kezdve az osztrák eredetű Simmentaler tehénekre cserélte le. A kollektivizálás előtti gazdálkodáshoz illő szaha marhából 1990-re alig 900 maradt meg Jakutia területén, ma pedig Jakutiában a szarvasmarhák túlnyomó többsége a Simmentaler fajtához tartozik. Az új európai fajták több (két-háromszor annyi) és jobb minőségű takarmányt igényelnek, ezért a rétek állapotában bekövetkező változásokkal szemben sokkal kiszolgáltatottabbak. A Simmentaler marhának a vízigénye is nagyobb, mint a szaha tehénnek, ami további nehézséget jelent az ellátásukban. A hagyományosnak tekintett szaha gazdálkodási rendszer tehát e 20. században lezajlott fajtaváltás miatt is helyreállíthatatlan ma már.

Együtt alakuló táj és közösség

A hagyományos gazdálkodási rendszerben a rétek és a szaha emberek olyan oszthatatlan rendszert alkottak, amelyben mind a két fél képes volt alakítani és megváltoztatni a másikat. Először e bonyolult kapcsolat anyagi jellegű, majd később spirituális jellegű sajátosságaira mutatok rá.

Másutt már beszámoltam arról, hogy a szahák miképpen élik meg, lakják be a réteket, alaasokat, és utaltam arra is, hogy miért tekintik az alaast otthonuknak (MÉSZÁROS, 2012). Az a tény azonban, hogy az *alaasok* otthont adtak a szaháknak, nem akadályozta meg őket abban, hogy változatos módokon, gazdálkodási céljaiknak megfelelően alakítsák, formálják ezt az ökotópot.

A tobuluki helyi emlékezet szerint például a kollektivizálás előtt és azt követően egészen az 1970-es évekig a táj és a környezet megváltoztatásának három módja volt ismeretes. Ezekkel a módszerekkel a település környezetében található tájak és ökotópok adottságaihoz alkalmazkodva szabályozták a helyiek a kaszálókról betakarítható széna mennyiségét, a halászati és víznyerési lehetőségeket, illetve a begyűjthető tűzifa mennyiségét (PETROV – PETROV, 2002, 4–6.).

1. A legelterjedtebb eljárás az erdőirtás volt. Egész Jakutiában (különösen Közép-Jakutiában) teljesen általános volt az alaasok méretének erdőirtás általi megnövelése. Az irtás fáradságos munkáját a forradalom és a kollektivizálás előtt azért vállalták fel az emberek, mert az így nyert kaszálók után az irtást végző személyek nem fizettek földadót a cárnak, és ezek a területek egy emberöltőnyi ideig nem kerültek be a helyi adóztatási egység (*nasleg*) földalapjába.¹⁰ Az erdőirtás során nyert kaszálókat megtisztított földnek (*soloohun sir*) nevezték. A helyiek (különösen azok, akik ma is az irtásföldek környékére járnak tavasszal és ősszel kacsavadászatra) ma is emlékeznek arra, hogy melyik család irtásföldje hol terült el.

Az irtásföldekről gyengébb minőségű szénát lehetett gyűjteni, mint az alaasokról, ezért az erdőirtás csak azokon a területeken terjedt el, ahol nincsenek alaasok, vagy ahol igen kisméretűek. Ennek megfelelően az erdőirtást a kényszer szülte a Tobuluktól északkeletre fekvő területeken, ahol csak a patakok mentén vannak egybefüggő, de közepes/rossz minőségű szénát adó kaszálók.¹¹ A kaszálók területének megnövelését célzó erdőirtás már a kolhozok megalakulását követően, az 1930-as évektől is igen ritka volt, a szovhoz megalakulása után (az 1970-es években) pedig teljesen ismeretlen. Elsősorban

¹⁰ Ezeket a területeket nevezik „*sejmelek sir*”-nek. E földek után (függetlenül attól, hogy irtással vagy lecsapolással keletkeztek-e) nem kellett földadót (*ölbüge*) fizetni a cári Oroszországban. E földek nem képezték a helyi redisztribúciós alap részét.

¹¹ A szahák a széna két fajtáját különítik el. Az egyik, az ún. alaas füve (*alaas oto*), amely száraz területeken lassan nő, és magas a tápanyag- és vitamintartalma. A legkiválóbb szénát az alaasokon a helyiek szerint a virágos rétek füve (*sibekki oto*) adja. Az alaas füve ugyanakkor nem terem megbízhatóan. Száraz években csak igen kis mennyiségű szénát lehet betakarítani, és a helyiek szerint elsősorban a szárazabb alaasokat a sáskák károsítják. A másik a vizenyős területek füve (*uu oto*), amely, ellentétben az alaas fűvével minden évben megbízhatóan, nagy mennyiségben nő, de alacsony a tápanyag és vitamintartalma (ABRAMOV, 2000, 20–22.). A széna minősége jelentős hatással van a kifejt tej zsírtartalmára és ízére, éppen ezért a tejelő teheneket (ha csak lehet) az alaasokról betakarított szénával etetik Tobulukban.

azért hagytak fel az erdőirtással a helyiek, mert a Tobuluktól északkeletre elterülő kaszálókat kivonták a rendszeres művelésből. Az ott lévő szállásokat a második világháborút követő központosítás idején elhagyták, a szovhoz pedig nem telepített erre a területre nyári szállásokat.

A kaszálók területének megnövelését célzó erdőirtás ma már egyáltalán nem kifizetődő tevékenység. Ennek több oka is van. A szovhoz felbomlása során (1992 és 1999 között) az állatállomány közel harmadával csökkent a faluban (a több mint 1200 jószágból mintegy 800 maradt).¹² Másodsorban azok a területek, ahol korábban jellemző és ésszerű tevékenység volt, az erdőirtás ma nem a helyi kooperatívok kezében vannak. Ezek a területek javarészt ma a tartalék kaszálók közé tartoznak, amelyeket csak akkor használnak, amikor az alaosokról csak igen kis mennyiségű takarmányt lehetett begyűjteni.

2. A másik módszer az alaosok lecsapolása volt (*khoruu*). Elsősorban a nagyobb vízfolyások melletti alaosok vizét csapolták le az 1970-es évekig. A tavak, mocsaras területek lecsapolása által nyert területek az irtásföldekhez hasonlóan nem kerültek be a helyi földalapba. A lecsapolással nyert területek egyik legnagyobb problémája az volt, hogy gyenge minőségű szénát adtak (ABRAMOV, 2000, 20–22.). Éppen ezért gyakran nem is kaszálóként, hanem legelőként használták a lecsapolt (de még süppedékes) területeket. A lecsapolások emléként nemcsak a helyi emlékezet őrzi, hiszen Tobuluktól délre mindmáig láthatók az 1950-es évekből származó csatornák nyomai.

A lecsapolásokhoz kapcsolható eljárás volt a zsombékok (*dulgha*) elkotrása is. A zsombékos területeken kaszával is sokkal nehezebb volt a szénamunka, mint a sík réteken, traktorokkal pedig egyenesen lehetetlen volt. Míg korábban a zsombékos területeket kézi erővel tették simává, addig a szovhoz fennállásának idején a zsombékokat buldózerekkel egyengették el.

3. A helyi ökotópok megváltoztatásának harmadik módja az alaosok elárasztása, mesterséges tavak (*kupput küöl*) létrehozása. Ezekben az esetekben olyan helyeken (elsősorban mocsaras, mélyen fekvő területeken) hoztak létre tavakat, ahol valamilyen okból megnövekedett a területen élők vízigénye. Jakutiában ugyanis az örökké fagyott talaj miatt nem lehet kutakat ásni. A víznyerés egyetlen forrása a felszíni víz összegyűjtése. A szahák októberben, a tavak felszínén először megjegecesedett jeget vágják ki és tárolják télen a szabadban, nyáron pedig földalatti jégvermekben.

A tavak létrehozásával, feltöltésével ma már nem foglalkoznak a helyiek. A kollektivizálás idején viszont több helyen is tavakat hoztak létre a falu által adminisztrált területen. A központosítás kezdetén, az 1930-as évek végén töltötték fel vízzel például a kialakítandó falu mellett az egyik mélyen fekvő

¹² Az állatállomány ma már stagnál, nem csökken. Sőt, 2011 óta minimális növekedés is megfigyelhető.

kaszálót, így keletkezett a faluval azonos nevet viselő tó is. Emellett az első kolhozközpontok szállásai mellett is tavakat hoztak létre ugyanebben az időben. A lakosság és a tehénállomány központosítása, a falvasítás után még kétszer (az 1960-as évek végén és 1975-től kezdődően) töltötték fel a falu melletti tavakat a falut átszelő kicsiny Tobuluk-folyó vizével.

2. kép Simmentaler és Holstein-fríz szarvasmarhák isznak egy mesterséges tó jegén Tobulukban. (Fotó: Mészáros Csaba)

A tavakat elsősorban homokos talajú területeken hozták létre, mivel a homoki tó (*kumakh küöl*) vize a helyi emberek szerint tisztább és jobb ízű, mint az agyagos, mocsaras talajú tavaké (*n'amakh küöl*). A feltöltött tavak vizében élő halak (elsősorban a kárász) íze is eltér a természetes úton létrejött tavakban élő társaikétól. Emiatt az ősz végi nagy jégalatti, húzóhálós halászatok népszerű célpontjai a faluhoz tartozó területen fekvő mesterséges tavak. Még a falutól 50 kilométerre fekvő „*Bie ölbüt*” nevű tóra is kimennek a helyiek halászni – annak ellenére, hogy a falu közelében vannak más (nagy kiterjedésű) tavak). E mesterséges tavak népszerűségét mi sem mutatja jobban, mint hogy a falu közvetlen közelében lévő Tobuluk-tavat annyira túlhalászták a helyiek, hogy jószereivel kivesztek belőle a kárászok. Amikor 1999-ben egy szaha gyógyító megjelent a faluban, rögtön megtiltotta a halászatot a tavon, arra hivatkozva, hogy a tó megbetegedett. A tavon azóta sem halásznak, vadásznak a helyiek, így az mára a vonuló vízimadarak egyik legnépszerűbb pihenőhelye lett.

Környezetérzékelés és spirituális ökológia

Az alaasok a szahák számára nemcsak egyszerűen otthonok és rétek, amelyek léte a szahák gazdálkodását alakította, és amelyek e gazdálkodás révén maguk is átalakultak, hanem olyan élőnek tekintett entitások, amelyekkel a helyiek sokféleképpen érintkezhetnek. Az alaasok Tobulukban, amiként más szaha falvakban is, védettek és tiszteltek voltak.¹³ Amellett, hogy más-más látványt nyújtanak az egyes alaasok azok számára, akik rátekintenek, az alaasok eltérő spirituális karakterrel, személyiségvonásokkal is rendelkeznek – így a szahák szerint megfelelő módon kell viselkedni velük. Ezért minden alaas spirituális szempontból is egyedi.

A lélekkel, személyiséggel rendelkező rétek, alaasok kevésbé tájnak, mintsem partnernek, társnak tűnnek a szahák számára. Az animizmus jelenségét, amelyet a 19. században a vallásfejlődés egy fokának tekintettek a kutatók (KUPER, 1988, 6–7.), és amelyet a 20. században igen sokáig érdektelenség övezett, csak az 1990-es években fedezték fel a maguk számára a vadász-gyűjtőgetű közösségeket kutató antropológusok (BIRD-DAVID, 1999). A világ átlelkesítése és élőként való felfogása azonban a szaháknál nem a teljes környezetre terjed ki, hanem elsősorban a rétek és a jelentősebb nyílt vizek (folyók és tavak) rendelkeznek személyiségvonásokkal. Az alaasoknak lehetnek ugyan szellemeik is, akik mintegy közvetítenek az alaas és az ember között, de a legtöbb esetben maga az alaas a létező, és a helyiek hozzá (nem pedig a gazdászellemehez) fordulnak.

Az élő alaasok, ugyanúgy mint bármely élőlény, valamilyen irányba fordulnak, néznek. Így egy alaas területére egyaránt be lehet lépni előlről és hátulról, van feje és lába is. Az alaasokkal képesek beszélgetni azok, akik ehhez sajátos képességekkel rendelkeznek. Tobulukban például a gyógyító erővel rendelkező (de gyógyítóként nem praktizáló) Mihail 1999 óta egyetlen alaason él és dolgozik. A tobulukiak szerint Mihail különleges képességeit az állatállomány szaporításában és gondozásában kamatoztatja, emiatt vált Jakutia legjobb tehénészévé, aki egy-egy tehénből az átlagos éves tejhaszon három-négyszeresét feji ki. Mihail emiatt a Lenin munkaérdemrend, valamint számos köztársasági elismerés birtokosa. A Tan'n'arang alaas és közte fennálló intim viszony nemcsak abban jelentkezik, hogy Mihail erőt merít a munkájához, hanem abban is, hogy az alaas megvédi, óvja őt.

1999-ben alkalommal egy női sámán (*udaghan*) látogatott Tobulukba. Bár Mihail nem ment be a faluba az *udaghan* látogatásakor, de az megüzente neki,

¹³ Ez nem jelenti azt, hogy az alaasok okvetlenül rituális térként értelmezhető, szent helyek lennének. A szent helyekről lásd NAGY, 2007.

hogy el fog jönni hozzá. Az esti behajtásnál Mihail észrevette, hogy az alaaas szélén, egy magas vörösfenyőn egy ragadozó madár ül és őt figyeli, de tudta, hogy a madár nem fog berepülni az alaaasra. Csak amikor éjszaka volt, akkor lépett be hozzá az *udaghan* (ekkor már nő és nem ragadozó madár képében), de Mihail le tudta lökni magáról. Mihail elmondása szerint csak a saját alaaasán volt ereje megvédeni magát a női sámántól, és amikor gyógyítók érkeznek Tobulukba, akkor ő inkább a saját alaaasán marad, ugyanis „veszélyes ha két sámántehetségű (*d’oghurdaakh*) ember találkozik”.

Az alaaasok (és nem az alaaasok gazdaszemlémének) erejét egész Jakutiában érzékelik a szahák (YAMADA, 2004, 224–225.). Sőt, a közép-jakutiai szahák alapvető sztereotip jellemvonásait (*bütej kiji*)¹⁴ is az alaaasok határozzák meg. Az erdővel körbekerített, kör alakú, bezárt alaaasok ugyanis a szahák szerint kemény, szívós, önféjű, de megbízható embereket szülnék.

A szahák felfogása szerint az alaaasok, a rétek, a tavak mint spirituális erők is tevőleges részesei azoknak a klimatikus és ökológiai változásoknak, amelyet a globális felmelegedés okoz Jakutiában. Az egyik legjelentősebb szaha női sámán, *Ed’ii Dora*¹⁵ szerint például az alaaasok és tavak erekekkel vannak behálózva és ezeken az ereken keresztül kommunikálnak egymással. Ezek az élő szervezetek érzékelik azt, ahogyan az emberek viselkednek velük és elmondják egymásnak (PROTOPOPOVA, 2002, 60.). Mivel az emberek viselkedése, tevékenysége ma már nem fejez ki tiszteletet e tájak iránt, ezért az alaaasok és tavak éghajlati és ökológiai anomáliákkal büntetik az embereket (PROTOPOPOVA, 2002, 63–64.). Egy másik, bioenergetikával foglalkozó gyógyító, Nikolaj Slepcovsylyk szerint a permafroszt talaj „kisugárzása”, és annak változásai határozzák meg a rajta élő szahák egészségét, jellemvonásait és sorsát. Az egyes alaaasok más és más kisugárzást bocsátanak ki, szerencsésé, boldoggá téve az ott lakókat, vagy éppen megkeserítve, boldogtalanná téve az életüket (SLEPCOV-SYLYK, 2013, 34–38.). A klimatikus változások összességében negatív hatással vannak a permafroszt talajra, így a permafroszt talajon lévő, erodálódó alaaasok is egyre kedvezőtlenebb hatású sugárzást bocsátanak ki az azokon élő szahák felé. Az élőnek tekintett alaaasok ártó válaszreakcióját csak megfelelő életmóddal és rendszeres áldozással lehet mérsékelni (SLEPCOV-SYLYK, 2013, 24–25.).

E két, Jakutiában igen népszerű és elismert gyógyító példája arról árulkodik, hogy a szaha spirituális ökológia sajátos szemlélettel közelíti meg a globális felmelegedés jelenségéhez kapcsolódó kérdéseket (SPONSEL, 2011, 37.). Azok az éghajlati változások, amelyek ma jelentős nehézségeket okoznak a szahák gazdálkodásában, a helyiek számára nemcsak természeti jelenségként, hanem társadalmi problémaként is értelmeződnek. A tavak és alaaasok ugyanis

¹⁴ Vagyis ‘bezárt, bekerített ember’.

¹⁵ Vagyis ‘Dóra nővér’.

sok szaha számára nem az emberi kultúrától elválasztott jelenségek, hanem részei egy nagyobb közösségnek (társadalomnak), amelyet Jakutiában az emberek, az állatok és a tájak alkotnak. Ez a megközelítés olyan személyes viszonyt hoz létre az ember és a táj között, amely az éghajlatváltozás sürgette helyi adaptációs stratégiák fontos elemévé válhat.

Változások és nehézségek

Azt a bensőséges viszonyt, amely a szahák és az alaosok között fennállt, nemcsak a szovjet rendszer tervutasításos gazdálkodása vezényelte gyors és radikális reformok változatták meg gyökeresen, hanem a Szovjetunió széthullását követő dekollektivizálás és gazdasági depresszió is. E tényezők hatását csak tovább erősítik a globális felmelegedés okozta éghajlati változások. Míg a szaha ló- és marhatartás a dekollektivizálás utáni reménytelenség és a föderatív Oroszország alapjaiban megváltozott mezőgazdasági támogatási rendszere jelentette kihívásokhoz mára már alkalmazkodott,¹⁶ addig az éghajlatváltozás okozta nehézségekre még választ kell adnia.

A globális felmelegedés okozta lokális változásokat a tobulukiak is érzik, de annak pozitív, illetve negatív hatásait eltérően ítélik meg. 2013-ban teljesen általános volt az a vélemény, hogy a telek nem lettek érezhetően melegebbek az elmúlt években. „*Jakutskban mindig csálnak egy kicsit a hőmérséklettel, és nem az igazi értékeket mutatják, hogy ne kelljen megemelni a fizetéseket. Itt nálunk mindig is 2–3 fokkal hidegebb van, mint Jakutskban, ebben semmi sem változott.*”¹⁷ Azt azonban rendszeresen megjegyezték interjúalanyaim, hogy évről-évre jelentős különbségek vannak a téli fagy keménységében.

A szaha népi tudásban fontos helyet kapnak az időjárásra vonatkozó jóslatok. A hideg tél rendszerint vékony hótakaróval jár együtt, amelyet a szahák szerint forró és hosszú nyár követ. A csapadékos őszt vastag hótakarót és enyhébb telet, majd esős májust és hűvös, csapadékos nyarat hoz. A szaha időjárási jóslatokban tehát a hőmérséklet illetve a csapadék mennyisége rendszerint összefügg. A lehulló csapadék mennyiségében és megoszlásában észlelnek változást a helyiek. „*Ennyi esőre nem is emlékszem gyerekkorom óta. Ki sem tudok menni a kaszálómra, nem is lehet levágni a fűvet. Mire kiérek, már minden megrohad.*”¹⁸ A nyári esők a munka hátráltatói. Míg a tavaszi esőt gazdagságnak és áldásnak tekintik és nevezik a szahák (*byjang*), addig az *eső* szó (*ardakh*) rossz időt, kellemetlen időjárást, átvitt értelemben szomorúságot is jelent.

¹⁶ A loállomány fogyása 2007-ben, a marhaállomány fogyása 2011-ben állt meg Jakutiában (VINOKUROVA – PROHOROVA, 2013).

¹⁷ P.P.P. Tobuluk, 2013. 02. 10.

¹⁸ S.B.G. Tobuluk, 2010. 01. 03.

Általános az a vélekedés is, hogy késik az év: „*Rá sem ismerek az időjárásra, egyre később érkezik a fagy, a hó, a meleg. Egyre később alszik el és ébred fel a természet.*”¹⁹ Az első fagyok már nem szeptemberben elején, augusztus végén érkeznek, hanem csak szeptember végén a téli hótakaró is később hullik le és a tavak később fagynak be. Ugyanez igaz a nyári időszakra is. A nyári verőfényes napsütés, a rekkenő hőség is később, június eleje helyett csak a hónap végén érkezik.

A legnagyobb gondot azonban az időjárás kiszámíthatatlansága okozza. 2012 nyarán a Tobuluktól 400 kilométerre nyugatra fekvő Kebeeji megyébe mentek a brigádok szénáért, mivel az óriási nyári szárazság miatt helyben nem találtak elegendő takarmányt. 2005-ben, 2006-ban és 2013-ban pedig a nagymértékű nyári esőzések hátráltatták a munkát. Ezekben az években ugyan jól nőtt a fű, de csak késve tudták begyűjteni, így a széna minősége igen alacsony lett.

Bár Jakutiában általános nehézséget okoz a nyári csapadék mennyiségének megnövekedése és ezáltal az alaasok elvizesedése – ez a probléma Tobuluk területét egyelőre nem érintette. Ugyan a falutól északkeletre fekvő kaszálók mocsarassá és zsombékossá válásáról beszámolnak a helyiek, de ezeket a kaszálókat ma már amúgy sem használják.

Az éghajlati változásoknak különösen kitett szaha és a tobuluki nagyjóság-tartás sérülékenységének több oka van.

1. A kollektív termelés időszakában elhalványult az a tudás, amellyel a helyiek változatos módon voltak képesek hasznot venni az alaasokból. A kollektivizálás előtti gazdálkodásban az alaasokat nemcsak egyoldalúan legelőként vagy kaszálóként használták, hanem a gyűjtögetés és vadászat helyszínei is voltak. A helyiek sokkal inkább tisztában voltak az alaasok flórájának és faunájának sajátosságaival. Egyfelől az emberek az alaasokon, szétszórt szállásokon laktak, így az alaas ökotóp mindennapos, megtapasztalt élményük volt; nemcsak munkát végezni jártak ki az alaasokra, hanem itt éltek. Az alaastól való eltávolodás másik oka a munka egyre fokozottabb technicizálódása lett. Míg korábban kaszával vágták a fűvet, a 1970-es évektől már csak elvéve végezték kézzel ezt a munkát. A traktorral végrehajtott kaszálás gyorsabb a kézi kaszálásnál, ám a kaszálók kevésbé észlelik a különbséget a fű minőségében és fajtájában. Egy jó kaszásnak ma már inkább jó technikai készségekre, mintsem botanikai ismeretekre van szüksége. Tobulukban a fiatalok már nemigen tesznek különbséget az egyes fajok között, és az iskolai biológiai órákon kívül nemigen halmoznak fel botanikai tudást.

A helyi növényismeret megkopása azzal is együtt jár, hogy az alaasokon, illetőleg az alaasok tavaiban tenyésző növények gyűjtése is megszűnt. A kollektivizálásig széles körben fogyasztott növények, mint pl. az őszi vérfű (*ymyjakh*,

¹⁹ A.K.K. Tobuluk, 2013. 12. 03.

Sanguisorba officinalis), a virágkaka (*unnula*, *Butomus umbelatus*) vagy a gyékény (*kuba ahylyga*, *Typha latifolia*) ma már kivételesen sem található meg a táplálkozásra szánt növények között. Sokuk nevét az iskolai oktatásnak köszönhetően a fiatalok ma már inkább oroszul ismerik. A szárazabb alasaokon, illetve a régi, elhagyott szállások közelében termő jakut üröm (*Üöre oto*, *Artemisia jacutica*), valamint a nedvesebb élőhelyet kedvelő gilisztaűző varádics (*Timekh ot*, *Tanacétum vulgáre*) gyógynövényként és ételízesítőként való felhasználásával azonban még manapság is lehet találkozni (TOKUMOVA – TOKUMOV, 2011).

Az alasaok flórájának ismerete a széles körű gépesítést megelőzően arra is kiterjedt, hogy melyik alason mikor érdemes kaszálni. A korábban és később lekaszált kaszálók, illetve a rövidebb és hosszabb ideig használható legelők rendszere határozta meg azt, hogy hol voltak a nyári (*sajjlyk*), illetve az őszi (*otor*) szállások. A szovhoz időszakában azonban a kaszálók lekaszálásának sorrendjét leginkább a gépek kaszálókra juttatásának lehetőségei szabták meg és nem a kaszáló fűvének jellege. Azáltal, hogy az alasa vonatkozó botanikai és ökológiai ismeretek egyre kevésbé állnak a fiatalok rendelkezésére, a kaszások egyre kevésbé tudnak helyben reagálni az éghajlati anomáliák okozta kihívásokra.

2. A tervutasításos kollektív termelés során a szovhozok gyakorlatilag az állam számára termeltek. Munkájuk után a szovhoz fejőasszonyai és traktoristái fizetést kaptak (terményben, munkarészben nem részesültek). A szovhoz termelte húst és tejet az állam gyűjtötte be és dolgozta fel. Amikor a szovhoz felbomlott és az állami felvásárlás fokozatosan megszűnt, az állatállomány közel harmadával csökkent Tobulukban. Az önellátásra való áttérés azonban nem volt lehetséges, így a 2011 óta újból erőre kapó helyi szarvasmarhatartás ma is elsősorban az állami támogatások megszerzésére apellál.²⁰ Vagyis jelenleg a helyi gazdálkodás állami segítség nélkül nem önfenntartó.

Az önellátásra való áttérést számos tényező gátolta. Elsőként a település-szerkezet. A centralizálást követően a tobulukiak elhagyták az alasaokat és beköltöztek a falvakba. Ennek következtében a legelők és a kaszálók kihasználtsága igen eltérő mértékű lett. A faluhoz közel eső közlegelők túl vannak legeltetve, a jó úthálózattal rendelkező nyugati és déli területek kaszálóit intenzíven használják a helyiek, míg a keleti és északkeleti területeket kevésbé (MÉSZÁROS, 2013, 142–144., 156–158.). Mivel egyes alasaok és kaszálók messze esnek a falutól és jó utak sem vezetnek oda, ezért ma már ésszerűtlennek tűnik azok felhasználása, még akkor is, ha az intenzíven használt legelők és kaszálók nem megfelelően teremnek.

²⁰ E szempontból érdekes összevetni a legelő és kaszálóhasználat gyimesi példájával a jakutiai állapotot. Gyimesben az állam szerepe elenyésző a gazdaság üzemszervezeteinek működtetésében. Itt ma is jelentős szerepe van az önellátásnak a gazdálkodási rendszerben, emiatt eddig kevésbé szorult rá külső támogatókra az extenzív gazdálkodási rendszer fenntartása. Vö. BABAI, 2014.

További nehézséget okoz a szarvasmarha-állomány összetétele. A tejelő tehenek száma után juttatott állami támogatások miatt az állományban ma 40% a tehenek aránya Tobulukban. Így az állomány különösen sérülékennyé válhat abban az esetben, ha nem áll a helyiek rendelkezésére megfelelő mennyiségű helyben gyűjtött takarmány. A falubeliek így rá vannak szorulva arra, hogy évről-évre Oroszország központi részein előállított marhatápot hozassanak a faluba. A marhatápra való ráutaltság miatt a jelenlegi termelési keretek között a falubeli szarvasmarhatenyésztés nem tekinthető önellátónak és külső segítség nélkül fenntarthatónak.

Végül nagy gondot okoz az is, hogy a faluban ma már szinte kizárólag feldolgozatlan nyersanyagot (tejet és húst) termelnek. Különösen a tejtermékek esetében feltűnő az, hogy túrót, vaját helyben csak egy-két család állít elő.

3. kép Fagyott tejtömbök tárolása Tobulukban.

A tejtermékek javarészét a helyi kisboltokban vásárolják meg a falubeliek – ezek némelyike (pl. a sűrített tej) Közép-Oroszországból, más része pedig Európából érkezik (mint pl. a teába szánt svájci tejpor). Bár a szaha táplálkozásban igen népszerűek voltak a különféle tejtermékek, amelyeket változatos módon állítottak elő, ilyeneket ma már szinte senki nem készít a faluban. Egyes hallal kevert tejtermékeknek, mint például a *barcha* (tejjel savanyított szárított kárász) és az *agharan* (ugyanaz egyéb kis halakból) a mára a nevét is alig ismerik. A faluban termelt tejet vagy fagyasztott állapotban szállítják el a megyei tejfelvásárló céghez, vagy pedig a belőle tejszeparátorral lefölözött tejszínt értékesítik ugyanott. A tejtermé-

kek egyoldalú előállítására és egyetlen felvásárló cégnek való eladása kiszolgáltatottá és merevvé teszi a falu szarvasmarhagazdálkodását.

3. A helyi gazdálkodási rendszer sérülékenységének további oka az, hogy a korábban vázolt helyi spirituális ökológiára vonatkozó ismeretek egyre kevésbé érintik meg a fiatalokat. Az a lelkeség és összetartozás-tudat, amely az idősebb falubelieket összeköti, egy közösségbe kovácsolja az alacsonyabbakat, ma

már egyre kevésbé sajátja a fiataloknak, akik jellemzően a falu, illetve a falut körülvevő „vad” természet oppozíciójában élik meg a környezetüket (MÉSZÁROS, 2011, 24–25.). Az alapasokat érő változásokat kevésbé élik meg és érzik át személyesen, és ez a kihat arra is, hogy mennyire érzik érintve magukat az alapasok degradációja miatt. Az eddigi kutatásokból az tűnik ki, hogy a spirituális által átjárt, és ezáltal védett területek általában jobb állapotban őrződnek meg, nagyobb biodiverzitást mutatnak (DUDLEY – HIGGINS ZOGIB – MANSOURIAN, 2005), mint azok, amelyeket egy-egy közösség vadnak, a kultúra területével szembenállónak és kezelhetetlennek tekint.

A néprajzi/antropológiai kutatás szerepe és haszna

A globális felmelegedés miatt az arktikus és szubarktikus térségek szenvedik el a legjelentősebb ökológiai és éghajlati változásokat. Ugyanakkor az északi pólus környékének éghajlati változásai óriási hatással vannak az egész északi félgömb éghajlatára. Ezért a Szibériában (és azon belül Jakutiában) helyi szinten megfigyelhető ökológiai változások feltárása jelentősen hozzájárulhat a globális felmelegedés folyamatának és hatásainak pontosabb megértéséhez. A jakutiai tájakat nem lehet vad, érintetlen természeti kincsnek kezelni, mert az évszázadok óta ott élő szahák rétgazdálkodása határozott nyomott hagyott az alapasokon, az azokat övező erdőkön és a tavakon (MORGENSTERN et al., 2013).

Az antropogén hatásokat komolyan számba kell venni az arktikus területek egészének esetében is. A Nemzetközi Sarkkutató Tanácsban (*International Arctic Science Committee, IASC*) éppen ezért külön munkacsoportban tevékenykednek a sarkvidék kultúráit, társadalmait és gazdaságát vizsgáló szakemberek. E munkacsoport tagjai, Hiroki Takakura és Joachim Otto Habeck kezdeményezték egy olyan akciócsoport felállítását a Nemzetközi Sarkkutató Tanáccsal szorosan együttműködő Nemzetközi Permafroszt Szövetség (*International Permafrost Association, IPA*) keretén belül, amely Jakutiában az éghajlat, a permafroszt talaj és a szaha rétgazdálkodás együttes vizsgálata révén keres válaszokat a globális felmelegedés jelentette kihívásokra.²¹

A kutatócsoportban szaha, amerikai, japán, német és magyar kutatók (meteorológusok, geográfusok, kriológusok és antropológusok) keresnek választ arra, hogy hogyan lehet megállítani, fékezni, és helyi szinten kezelni a permafroszt talajok degradációját, illetve arra, hogy milyen rétgazdálkodási eljárások, mezőgazdasági támogatási rendszerek célra vezetőek a megváltozott klimatikus

²¹ A *Permafrost and Culture* (PaC) nevű kutatócsoport 2014 áprilisában alakult meg Helsinkiben. A csoport működéséről rövid ismertető: http://ipa.arcticportal.org/images/stories/AG_reports/AG1_for_website.pdf – utolsó letöltés: 2014. december 5.

körülmények között. Jakutiában már meg is jelent egy olyan népszerűsítő munka az akciócsoportban tevékenykedő amerikai ökológiai antropológus tollából, amely nemcsak a kaszálók elvizesedését mutatja be, de konkrét javaslatokat és útmutatást is tartalmaz a rétgazdálkodás megreformálására vonatkozóan (CRATE, 2013).

Nemcsak a nemzetközi antropológiai kutatás igyekszik használható tudást eljuttatni a megváltozott ökológiai viszonyok miatt nehéz helyzetbe került, ló- és szarvasmarhatartásból élő szahák számára, hanem Jakutia kormánya is. Jelenleg két olyan kutatási programot is finanszíroz a Jakuti Akadémia a Jakutszki Bölcsészettudományi Központban, amelyek érintik a globális felmelegedés és a permafroszt talaj degradációjának problémakörét. Ezek közül a „*Permafroszt talaj antropológiája, tájak, életstratégiák és rítusok a szahák körében*” elnevezésű kutatási program célja az, hogy gyakorlati jellegű útmutatásokat fogalmazzon meg Jakutia elnöke és a jakutiai mezőgazdasági minisztérium számára a kiküszöbölhetetlen éghajlati problémák okozta károk enyhítésére.²² E rövid tanulmány végén három olyan problémát emeltem ki (az ökológiai ismeretek hiánya, a kedvezőtlen struktúrájú gazdálkodás és a spirituális kötődés hiánya), amelyek kezelése lehetséges. E három problémát érintő javaslatokat a kutatási projektek befejezésekor a döntéshozók számára a kutatásvezetők át fogják nyújtani.

IRODALOM

- ABRAMOV, Aleksej Fedorovich – D’JAKONOV, I. G.
1990 *Sakha sirin küene-d’yla uonna sylgy iitiite*. Jakutskaj, Sakha sirineeghi kinige izdatel’stvota.
- ABRAMOV, Aleksej Fedorovich
2000 *Ekologo-biohimicheskie osnovy proizvodstva kormov i racional’nego ispol’zovanija pastbishch v Jakutii*. Novosibirsk, Nauka.
- ALEKSEEV, A. N. – ROMANOVA, E. N. – SOKOLOVA, Z. P. (szerk.)
2012 *Jakuty, Saha*. Moskva, Nauka.
- BABAI Dániel
2014 „Az nem lehet elmondani, mennyi szép színű virág van, egyik szebb a másiknál...” Gazdasági és társadalmi változások hatása a hagyományos gyimesi gyepgazdálkodásra. *Ethno-lore*, XXXI. Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének évkönyve. 339–378.

²² A kutatás főbb adatai ezen a linken érhetőek el: <http://socionet.ru/pub.xml?h=spz:citis:re: gkar:01201252756> – utolsó letöltés: 2014. december 5.

- BATESON, Gregory
2000 *Steps to an Ecology of Mind*. Chicago and London, The University of Chicago Press.
- BEHRINGER, Wolfgang
2010 *A Cultural History of Climate*. Cambridge, Polity Press.
- BIRD-DAVID, Nurit
1999 „Animism” Revisited: Personhood, Environment, and Relational Epistemology. *Current Anthropology*, 40, 1, 67–91.
- BOAS, Franz
1936 History and Science in Anthropology: A Reply. *American Anthropologist, New Series*, 38, 1, 137–141.
- BOSIKOV, N. P.
1991 *Evolucija alasov central’noj Jakutii*. Jakutsk, Institut Merzlotovedenii.
- CRATE, Susan A.
2006 *Cows, Kin and Globalization. An Ethnography of Sustainability*. Lanham, Altamira Press.
- CRATE Susan A.
2008 Gone the Bull of Winter? Grappling with the Cultural Implications of and Anthropology’s Role(s) in Global Climate Change. *Current Anthropology*, 49, 4, 569–595.
2011 We are going Underwater. *Natural History*, 119, 5, 20–29.
2013 *Alamaj tyn. Büliü uluustarygar klimat ularyjyytyn tuhunan uonna baar kyhalghalar*. D’okuuskaj, Bichik.
- DARBASOV, V. R. – EGOROV, E. G. – SOLOV’EV, E. P.
2000 *Osnovy razvitija kooperacii. Teorija, opyt, problemy*. Novosibirsk, Nauka.
- DEGLER, Carl N.
1989 *Culture versus Biology in the Thought of Franz Boas and Alfred L. Kroeber*. New York – Oxford – Munich, Berg. /German Historical Institute, Annual Lecture Series 2./
- DESCOLA, Philippe
2013 *Beyond Nature and Culture*. Chicago, University of Chicago Press.
- DESJATKIN, Roman V.
2008 *Pochvoobrazovanie v termokarstovyh kotlovinah – alasah kriolitozony*. Novosibirsk, Nauka.
- DUDLEY, Nigel – HIGGINS-ZOGIB, Liza – MANSOURIAN Stephanie
2005 *Beyond Belief – Linking faiths and protected areas for biodiversity conservation*. Gland, WWF International.
- FABIAN, Johannes
2002 *Time and the Other. How Anthropology Makes its Object*. New York, Columbia University Press.

- FEDOROV, Aleksander N. – KONSTANTINOV, Petr Ya.
2009 Response of permafrost landscapes of Central Yakutia to current changes of climate, and anthropogenic impacts. *Geography and Natural Resources*, 30, 2, 146–150.
- GABYSHEV, M.
1929 *O zemel'noj reforme v Jakutii. K VI vsejakutskomu s'ezdu sovetov*. Jakutsk, Izdanie narkomzema IaASSR.
- GOLDSTEIN, Natalie
2009 *Global Warming*. New York, Infobase Publishing.
- GRANBERG, Leo – SOINI, Katriina – KANTANEN, Juha
2009 *Sakha Ynagha. Cattle of the Yakuts*. Helsinki, Academia Scientarium Fennica.
- HASTRUP, Kirsten – SKRYDSTRUP, Martin (szerk.)
2013 *The Social Life of Climate Change Models Anticipating Nature*. London, Routledge.
- IJIMA, Yoshihiro – FEDOROV, Alexander N. – OHTA, Takeshi – KOTANI, Ayumi – MAXIMOV, Trofim C.
2012 Recent Hydrological and Ecological Changes in Relation to Permafrost Degradation under Increased Precipitation in an Eastern Siberian Boreal Forest. In: HINKEL, Kenneth M. (szerk.): *Tenth International Conference on Permafrost. Volume 1. International Contributions*. 161–166. Salekhard, The Northern Publisher.
- IJIMA, Yoshihiro – MASUDA, Kooiti – OHATA, Tetsuo
2007 Snow disappearance in Eastern Siberia and its relationship to atmospheric influences. *International Journal of Climatology*, 27, 169–177.
- INGOLD, Tim
2000 *The Perception of the Environment: Essays in Livelihood, Dwelling and Skill*. London, Routledge.
- KATAMURA, Fumitaka et al.
2006 Thermokarst Formation and Vegetation Dynamics Inferred from a Palynological Study in Central Yakutia, Eastern Siberia, Russia. *Arctic, Antarctic, and Alpine Research*, 38, 4, 561–570.
- KUPER, Adam
1988 *The Invention of Primitive Society: Transformations of an Illusion*. London, Routledge & Kegan Paul.
- LE ROY LADURIE, Emmanuel
1972 *Times of Feast, Times of Famine: a History of Climate Since the Year 1000*. London, Doubleday.
- MATVEEV, I. A. (Pred. red. koll.)
1989 *Atlas Sel'skogo Hozjajstva Jakutskoj ASSR*. Moskva, Glavnoe upravlenie geodezii i kartografii pri sovete ministrov SSSR.

MÉSZÁROS Csaba

2012 *The alaa: the interplay between environment and Sakhas in Central-Yakutia*. Halle, Max Planck Institute for Social Anthropology. /Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers 137./

2013 *Tekintély és bizalom. Kultúra és társadalom két szibériai faluközösségben*. Budapest – Pécs, MTA BTK Néprajztudományi Intézet – Pécsi Tudományegyetem BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan Kiadó.

MORGENSTERN, Anne – GÜNTHER, Frank – ULRICH, Mathias – FEDOROVA, Irina – RUDAYA, Natalia – BOIKE, Julia – SCHIRRMESTER, Lutz

2013 Evolution of thermokarst in East Siberian ice-rich permafrost: A case study. *Geomorphology*, 201, 1, 363–379.

NAGY Zoltán

2007 *Az őseink még hittek az ördögökben. Vallási változások a vaszjugani hantiknál*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – Pécsi Tudományegyetem BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan Kiadó.

PETROV, Anatolij Egorovich – PETROV, Egor Anatol'evich

2002 *Khoduhany tupsaryy, tuhanyy*. D'okuuskaj, Sakha Respublikatyn Üöreghin Ministerstvatyn Bastaky uonna orto anal üörek departamenyn izdatelstvota.

PROTOPOPOVA, Nina Innokent'evna

2002 *Ed'ii Dora*. D'okuuskaj, Bichik.

RÁCZ Lajos

2001 *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. Szeged, JGYF Kiadó.

ROMANOVSKY, V. E. et al

2007 Past and recent changes in air and permafrost temperatures in eastern Siberia. *Global and Planetary Change*, 56, 3–4, 399–413.

SLEPCOV-SYLYK, N. I.

2013 *Dyhanie vechnoj merzloty*. Jakutsk, Bichik.

SPONSEL, Leslie E.

2011 The Religion and Environment Interface. Spiritual Ecology in Ecological Anthropology. In: KOPNINA, Helen – SHOREMAN-OUIMET, Eleanor (szerk.) *Environmental Anthropology Today*. 37–55. London – New York: Routledge.

STEWART, Julian

1955 *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution*. Urbana: University of Illinois Press.

TELBISZ Tamás – NAGY Balázs

2008 Termokarsztos mélyedések vizsgálata töbör morfometriai módszerekkel, ürfelvételek alapján. *Karsztfejlődés*, 13, 215–238.

- TOKUMOVA, Klara Petrovna – TOKUMOV, Petr Petrovich
2011 *Törööbüüt dojdubut emteekh üünejilere*. D’okuuskaj, Bichik.
- VAKHTIN, Nikolaj
2001 Franz Boas and the Shaping of the Jesup Research in Siberia. In: KRUPNIK, Igor – FITZHUGH, William W. (szerk.): *Gateways: Exploring the Legacy of the Jesup North Pacific Expedition, 1897–1902*. 71–89. Washington D. C., Arctic Studies Center, National Museum of Natural History, Smithsonian Institution.
- VINOKUROV, I. N.
2001 *Severnnye tipy loshadej jakutskoj porody*. Jakutsk, RAN SO IPMNS.
- VINOKUROVA, D. E. – PROHOROVA, M. N.
2013 Sovremennoe sostojanie i razvitie zhivotnovodstva v Respublike Saha (Jakutija.) *Voprosy sovremennoj Ekonomiki, Ekonomika regionov*, 1, 4, <http://economic-journal.net/2013/12/062/> – utolsó letöltés: 2014. szeptember. 30.
- VIVEIROS DE CASTRO, Eduardo
1998 Cosmological Deixis and Amerindian Perspectivism. *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 4, 3, 469–488.
- WIGLEY, Thomas M. L. – INGRAM, Martin J. – FARMER, George (szerk.)
1981 *Climate and History: Studies in Past Climates and Their Impact on Man*. Cambridge: Cambridge University Press.
- WOLF, Eric
1995 *Európa és a történelem nélküli népek*. Budapest, Osiris Kiadó – Századvég Kiadó.
- WULF, Christoph
2013 *Anthropology: A Continental Perspective*. Chicago, Chicago University Press.

CSABA MÉSZÁROS

CLIMATE CHANGE FROM AN ANTHROPOLOGICAL PERSPECTIVE

PERMAFROST SOIL AND CATTLE ECONOMY IN YAKUTIA

The paper focuses on the changing perception and use of *alaases* (i.e. round-shaped meadows in thermocarst depressions) in a Central-Yakutian village community under the impact of global climate change. First, the author provides a brief description of the local cattle economy before collectivisation (1930), pointing out that households used to be located at *alaases* and they used small and disperse hayfields. Subsequent economic reforms in the Soviet era and decollectivisation in the 1990s distanced villagers from *alaases*. Therefore knowledge on the *alaas* ecotope has radically diminished. In the 21st century global warming has changed agriculture in Central-Yakutia. Increase in annual precipitation and in mean annual temperature has resulted in the rapid humidification of permafrost soil and the degradation of hayfields. Three factors expose today's agricultural production in the village to ongoing climatic changes: low level of self-dependency in agricultural production, undiversified production of unprocessed raw material, and the vanishing concepts of local spiritual ecology. The author argues that anthropological research can effectively contribute to the mitigation of losses in Sakha cattle economy by studying traditional methods of land use and the perception of environment.

UTALÁSOK ÉS KIMONDÁSOK A TÁNC SZÓKBAN

A SZERELEM ÉS A SZEXUALITÁS NYELVI KIFEJEZÉSÉNEK PÉLDÁI

A *táncszó*¹ műfaja sajátos helyet foglal el a magyar néphagyományban. Köött ritmusú, sajátos, a természetes beszédétől eltérő hangsúllyal előadott, verbális megnyilatkozásforma, hagyományos közegében jobbra táncalkalmakkor, a mulatási kedv magas fokán alkalmazták, de sok esetben más közösségi alkalmon is megjelent, lakodalomban, fonóban, kalákában, aratáskor stb. A *táncszók* vizsgálatával eddig meglehetősen kevesen foglalkoztak. Az eddigi munkákban jobbra szöveglejegyzésekkel és a formai kérdések tárgyalásával találkozunk, általában csak rövid leírást találunk a ríkoltozások hagyományban elfoglalt szerepével, funkciójával kapcsolatban. Részletes, a használatbeli kérdéseket mélységében is vizsgáló munka eddig kevés született (lásd BÉKÉSI – VARGA, 2006 és 2008; TATÁR, 2007), ugyanakkor szükség lenne a jelenség funkcionális megközelítésű vizsgálatára. A funkció kérdésköre egyre több, újabb nyelvészeti szakmunkában is az érdeklődés homlokterébe került. Az új irányzatok (funkcionális nyelvészet, pragmatika stb.) jelentősen átírták a hagyományos nyelvértelmezést. Közös vonásuk, hogy a nyelvet már nem elvont formális rendszerként, hanem a társadalmi cselekvések egyik megnyilvánulásmódjaként látatják (SZILI, 2013, 7.). Mivel a táncszók vizsgálatában is igen fontos szempont a használat, a szövegek létrehozásának és formálódásának kérdésköre, a táncszók funkcionális és pragmatikai jellemzőinek vizsgálata időszerű feladat lenne. Dolgozatomban a táncszók egy meghatározott szeletét vizsgálva szeretném néhány, ilyen irányú jelenségre felhívni a figyelmet.

A nagy számú és változatos tartalmú szövegekből válogatva a táncszóknak csupán egy, tartalmilag is összefüggő részét kívánom itt bemutatni. A példák forrása az a közelmúltban feldolgozott gyűjtemény,² amely Pálffy Gyula (1950–2012, MTA Zenetudományi Intézet Néptánc Osztály) mintegy 1500 cédulát tartalmazó hagyatékának részét képezi. A tartalmilag rendszerezett cédulaanyag a korábban már nyomtatásban, különböző szerzők munkáiban megjelent példányok egybegyűjtésével jött létre (PÁLFY, 2004, 179.). Főként ebből a korpuszból szeretném kiemelni azokat a jellemző szövegeket, amelyek

¹ Más elnevezéssel *táncréjja*, *táncrigmus*, *rikótozás*, *rikogatózás*, *tánckurjantás*, *csujjogatózás* stb., tánc vagy lakodalmi vonulás közben felhangzó, hangulatkeltő, ritmusos szó, illetőleg szöveg.

² A gyűjtemény feldolgozásával kapcsolatos eredményekről bővebben: MÁTÉ, 2014.

a mostani vizsgálatban fontosnak bizonyulnak. Ezek a szövegek egy tartalmilag meglehetősen jól körülhatárolható, az egész világon elterjedt és kedvelt téma, a szerelem és a szexualitás, a burkolt vagy – éppen ellenkezőleg – a nyílt erotikum nyelvi kifejezésének példái.

Köztudott, hogy a szerelem, az udvarlás, a házasodás, a házasság, a szexualitás stb. témaköre a magyar folklórban is határozottan jelen van. Főként a fiatal- és a felnőttkori társas érintkezések egyik központi témája, kifejezése természetes igény az emberi kapcsolatokban. A népköltészet erre kiváló terepül szolgál, hiszen költői, a mindennapi beszédetől eltérő formájú kifejezési lehetőség a közösség és annak tagjai számára. A szerelmi (nép)költészet irodalma kiterjedt, jelen dolgozatomban nem kívánom tárgyalni az erről szóló munkákat, ugyanakkor adott esetben felhívom a figyelmet néhány párhuzamra, főképpen a népdalokkal kapcsolatos hasonlóságokra.

A népdalokban – csakúgy, mint a táncszók körében – gyakran találkozunk a szerelem vagy erotikum kifejezésével. Ennek formája változó: hol költői, burkolt, szimbolikus kifejezések jelennek meg, hol nyílt, a tárgyat egyértelműen kifejező szövegeket találunk. A népdalokban fellelhető szerelmi-erotikus szimbolikára többek között Vargyas Lajos is felhívja a figyelmet (VARGYAS, 2001). Ugyanebben a kötetben (HOPPÁL – SZEPESI, 2001) Bernáth Béla is részletes elemzést nyújt *A szerelem képes nyelvéről* (BERNÁTH, 2001), kiemelve sok metaforikus és szimbolikus képet, amelyek véleménye szerint az erotikum kifejezését szolgálják.

A táncszók vizsgálatában a formális leíráson, szövegközléseken túl fontos a funkcionalitás felőli megközelítésmód. Jelenti ez egyfelől a szövegek hagyományos megjelenési formáinak tárgyalását (hol, milyen alkalmakkor milyen szövegek hangzanak el), másfelől a szövegek tartalmi-tematikai csoportjainak vizsgálatát. A Pálfy Gyula által meghatározott csoportok (PÁLFY, 2004, 179.) például jól használhatóak, a közlés tartalma-szándéka szerint kategorizálnak. A csoportok támpontokat adhatnak az olyan elemzésekhez, amelyek nem vagy nem csupán a formai szempontokat tartják szem előtt, de célul tűzik ki a tartalmi-pragmatikai elemzést is. Dolgozatomban elsősorban a *Szerelem* és a *Szabadszájúság* csoportokba, és néhány példa esetében a *Tipikus lakodalmi kurjantás* csoportba sorolt szövegek alapján szeretném felhívni a figyelmet néhány pragmatikai kérdésre.

A témával kapcsolatos megállapítások óvatosságot igényelnek. Észrevételeimet nem adatközlői magyarázatok, hanem leginkább a szövegből való kiindulás alapján teszem (néhány kivételt jelentenek azok a szövegek és szöveglejegyzések, amelyek mellett található magyarázat is). A szövegek nagy hányada 30–40–50 évvel ezelőtti vagy még régebbi gyűjtés, abból az időszakból, amikor ez a műfaj még előbb részét képezte a magyar tánc kultúrájának. Napjainkban – mint megannyi néprajzi és folklórjelenység – a tánc kultúra eltűnésé-

vel, átformálódásával a táncszók használata is átalakulóban van. Az itt idézett példák tehát a korábbi időszak népi kultúrájából származó, önmagukban álló szövegek, amelyekről azonban – nyelvészeti és funkcionális elemzések hiányában – fontos beszélni.

Szövegvizsgálatom alapja a pragmatikai megközelítésmód. Ebben a szemléletben a pragmatika funkcionális perspektíva, amely erős szociális relevanciával rendelkezik. A fő kérdés nem az, hogy mi egy megnyilatkozás jelentése, hanem az, hogy miért hozták létre a megnyilatkozást (NÉMETH, 2006, 222.). Szili Katalin a pragmatika sajátosságáról többek között így ír: „A pragmatikai jelentés-felfogás értelmében a használattól elszakított absztrakt nyelvi kifejezésnek nem tulajdonítható referenciális (utaló) funkció, ahogy az igazságfeltételnek való megfeleltetése is haszontalan lenne. Egy légüres térben ugyanis a szavak nem utalnak semmire, a mondatoknak pedig nincsenek igazságfeltételeik. A szó–világ kapcsolatok a nyelvhasználaton keresztül valósulnak meg, következésképpen attól elválaszthatatlanok. A szó jelentése, ha van ilyen egyáltalán, a használati potenciáljával vagy használati feltételeivel azonos” (SZILI, 2013, 62.).

A dolgozat első részében a táncszók használatának, megjelenési formáinak általános kérdéseivel foglalkozom. A második részben az *utalásokat*, a szerelmi-erotikus témakör költői-szimbolikus formáinak jellemző példáit, a harmadik részben a *kimondások* kifejezéssel jelölt, szabadszájú, az erotikummal nyíltan foglalkozó szövegeket tárgyalom. A tanulmány utolsó részében a táncszók társadalmi hasznosságára, a témakör néhány olyan jelenségére szeretném felhívni a figyelmet, amelyek az átalakulóban lévő hagyomány kérdéskörével kapcsolatosak, különös tekintettel a táncházmozgalom jelenségeire.

A táncszók használatáról

A táncszók a táncalkalmakban és a hagyományos közösségi alkalmakban meghatározó szerepet tölthettek be. A tánc, a hangszeres és énekes zene, a táncdallamok, táncdalok mellett fontos részét képezték a szórakozási formának. Nemcsak tánc közben, de más alkalmakkor (lakodalmas menet, kaláka, fonó stb.) is a megnyilatkozás szándékával, meghatározott kommunikációs céllal hangzottak el. Napjainkban a néptánc hagyományos megjelenési formáival együtt ez a műfaj is átalakulóban van, korábban azonban vitathatatlanul fontos részét képezte a hagyománynak. Jellemzően mindig volt célja: a közösség, a falu számára nyilvánosan, burkolt vagy nyílt kifejezésekkel reagálni egy-egy sérelemre, problémára vagy éppenséggel örömteli eseményre.

Békési Tímea és Varga Sándor tanulmányában (BÉKÉSI – VARGA, 2008) sok adatközlői leírást találunk a visai táncszók használatával kapcsolatban, például

a következőt: „Hát a lányok nem annyira rikótoztak a táncon. Inkább ilyen aszszony, fiatalasszony. Ezek fecsegték el magokat. Reákiabáltak valakire. X nem rikatozta Y fiára? *Ez az ügyes vőlegény, jaj de ügyes vot szegény. Megcsinálto a normáját, meg is verte apját, anyját.* Kirikatozta, hogy megverte az apját.” (BÉKÉSI – VARGA, 2008) Az idézett táncszóban az erkölcs ellen vétő személyre utalnak. Mint azt a szerzők megállapítják, a táncszók fontosak voltak nemcsak a szórakoztatás szempontjából, de a közösség előtti véleménynyilvánítás, az egyéni sérelmek és a vidám érzelmek közlése szempontjából is. Tatár Erzsébet két mezővárosi faluban (Mezőveresegeyháza és Szentmáté) gyűjtött szövegeknél ad leírást a használatra vonatkozóan, például egy mezőveresegeyházi asszony így írja le az elvesztett udvarló utáni bánat, harag kifejezésének egy módját: „Aztán, rikotani lakodalomban is rikogattak, hogy haragudt égy léány a másikra, hogy: *Száraz csihány a kert mellett, / Más ül az én rózsám mellett. / Más öleli kedvesem, / Én nézem keservesen. / Ne nézz réám horgasan, / Száradj el a fogasan*” (TATÁR, 2007).

A mondanivaló sokféle lehet, a szerelem témájának domináns jelenléte mellett például a táncrea buzdítások, a mulatásra, a személyekre (fiatal-öreg, nő-férfi) történő utalások, a csúfokodások, az átkozódások vagy a lakodalmi kurjantásoknál az életeseményre való célzások is hangsúlyosak a szövegekben. Pálffy Gyula elkülönítése az eddigi legrészletesebb tematikai elkülönítés, a főcsoportok a táncszók használati kérdésköréhez is iránymutatásul szolgálnak: 1. tánc előtt; 2. táncrea biztató; 3. test, öltözet; 4. ivás, tánc, mulatás; 5. tánczene, tánczenész; 6. marasztalás; 7. szerelem; 8. öreg-vén; 9. szabadszájúság; 10. átkok; 11. házasság; 12. kérkedő-dicsérő; 13. szociális tartalmú; 14. filozofikus tartalmú; 15. csúfokodó, gúnyos, ironikus; 16. lírai dalszöveg; 17. egyelőre beoszt(hat)atlan, vegyes; 18. tipikus lakodalmi kurjantás (PÁLFY, 2004, 179.).

A szerelemmel kapcsolatos eseményekre való reflektálás az egyik leggyakoribb téma a táncszókban. A szerelem, a szexualitás leginkább a privát szférába tartozó téma, a táncdalok, a táncszók (és megannyi népköltészeti műfaj) jó lehetőséget kínálnak arra, hogy művészi, szimbolikus formába öntve kifejezzék ezeket a közösség előtt is. Az önkifejezés, az érzések kimondása alapvető emberi igény, erre megfelelő lehetőséggel szolgál egy-egy közösségi alkalom, amely során a nagyközönség előtt elmondhatók mindazok az érzelmek, amelyeket adott esetben, másként kevésbé tud az egyén kifejezni. A személyes valóságok mellett tehát a nyílt kommunikációs közegben elmondott megnyilvánulások is pszichológiai fontos szerepet töltenek be.

Tanulmányomban a témakör két pólusát vizsgálom: az *utalások* jelentik mindazokat a szövegeket, amelyek művészi-költői (főképp metaforikus) formába öntve fejezik ki a szerelem és az erotikum témakörét, a *kimondások* kifejezéssel pedig azokat a táncszókat illetem, amelyekben a körülírás helyett egyértelmű megfogalmazásokat találunk, sok esetben durva szavakat a szexu-

alításra vonatkozóan. Ez a két pólus stilisztikailag is jól körülírható tartományt jelent: mondatszinten egyfelől választékos, másfelől bizalmas stílushatást váltanak ki. Ezekben – egyfajta stilisztikai megközelítésben – a magatartás szempontja (durva, bizalmas, közömbös, választékos) mint szociokulturális változó érvényesül a megnyilatkozásban³.

A táncszók határozott közlési céljukból, szándékukból adódóan pragmatikai szempontból is figyelmet érdemelnek. Ha feltesszük, hogy a megnyilatkozásaink egyben cselekedetek is, amelyek meghatározott társadalmi kontextusban jelennek meg, a beszédaktusok elméleti keretében is vizsgálhatók a szövegek.

Hymes meghatározásában három terület különíthető el a verbális cselekvésben: a beszédhelyzetek, a beszédesemények és a beszédaktusok egységei (SZILI, 2013, 91.). Ebben a keretben lehetséges az az elgondolás, hogy a tárgyalt közösségi alkalmat (táncmulatság, lakodalom, társas munkák stb.) *beszédhelyzetként*, a táncszó műfaját (mint az adott tevékenységre vonatkozatható, a résztvevők által meghatározott normákhoz igazodott interakció megjelenési formáját) *beszédeseményként* fogjuk fel. A konkrét megvalósulásokban jelenik meg a *beszédaktus*, azaz egy-egy táncszó. A beszédaktus akkor jön létre, amikor a beszélő egy illokúciós erővel⁴ bíró megnyilatkozást hoz létre a hallgatónak címezve valamilyen kontextusban (SZILI, 2013, 91.). A táncszókban az illokúciós szándék sokféle lehet: a táncra buzdítás, a szórakoztatás, az öröm vagy a bánat kifejezése, a szerelem és szexualitás témakörében megjelenő szövegeknél a csalogatás, csúfolódás, vallomás, biztatás, dicséret, pajzánkodás a beszédaktus értelme és célja. A táncszókban megjelenő nyelvi kifejezőeszközök, ide értve például a nagy számú felszólítást is (például „Huppá, huppá, eléfelé! / Huzódj leány legény mellé!” – KRIZA – ORBÁN – SEBESI, 1882, 245.), véleményem szerint a beszédaktus létrehozását szolgálják: „sokféle okból, indítékból, különféle nyomatékkal, változatos formában vehetjük rá partnerünket valami megtételére, [...] az aktusokat kapocsként köti össze illokúciós lényegük, vagyis az, hogy utasítunk velük” (SZILI, 2013, 93.). A cselekvésre buzdítás tehát mindenkor, különösképpen a tárgyalt témakör esetében hangsúlyos. Ez a társadalmi kommunikáció egyik igen fontos eleme, amely során az egyének közölnek valamit a partnerükkel, hatást szeretnének gyakorolni a másikra. A táncalkalmakkor és más hagyományos közösségi helyzetekben a táncszók kimondásával is lehetőség nyílt az információközlésre, a partner befolyásolására. A kimondott szó tehát társadalmi-közösségi jelentőségű volt, elmondásuk, kimondásuk a cselekvések befolyásolásának céljával, beszédaktusként is elhangozhatott.

³ A stilisztikával összefüggő szociokulturális változókról lásd bővebben: TOLCSVAI, 2006, 642–643.

⁴ A megnyilatkozás kimondásával a beszélő állít, kérdez, felszólít stb., vagyis a mondatot a nyelvtanilag azonosítható lokúción felül használjuk is valamire. A lokúcióról, illokúcióról és perlókúcióról bővebben: SZILI, 2013, 76–77.

Utalások a táncszókban

A szerelem és a szexualitás témaköre nemcsak az irodalomtörténetben, de a népköltészetben is mindenkor kiemelkedő jelentőségű volt. A népköltészeti műfajokban, így a népdalokban sem merülnek ki a jelképek a pusztán erotikus kifejezésekben, a szerelem témaköre sokszor árnyalt, változatos metaforikus-szimbolikus képsorozatokban jelenik meg: gazdag virág-, gyümölcs- és más (sok esetben természeti vagy a mindennapi élet jelenségeivel összekapcsolt) szimbólumokban. Erre többek között már Lükő Gábor is felhívja a figyelmet *A magyar lélek formái* című könyvében, magyar és más nyelvi példákkal illusztrálva a típusokat (LÜKŐ, 1942).

A táncszók sok hasonlóságot mutatnak a népdalokkal, valamint a szövegbeli egyezések és hasonlóságok is egyértelmű bizonyítékai annak, hogy az azonos szöveggörnyezetben, hasonló kifejezési szándékkal elhangzó szövegek egymásik műfaj részévé válnak. Például az „Édesanyám gyöngyvirága, / én vagyok a legszebb lánya.” (JUNG, 1978, 198.) szöveg nemcsak táncszóként, de elterjedt és közkedvelt népdalszöveggént is él a népköltészetben.

Vargyas Lajos *Szerelmi-erotikus szimbolika a népköltészetben* című írásában (VARGYAS, 2001) részletesen tanulmányozza a lírai dalokban rejlő szimbólumok típusait, például a virág- és a gyümölcs-szimbólumokat, a kert, a fa, a víz, a különböző természeti és más jelenségekkel kapcsolatos szimbólumokat. A csoportok jól használhatók a táncszók leírásánál is, tanulmányomban több helyen fel kívánom használni e tanulmány eredményeit. Példáim a Pálfy Gyula gyűjteményéből kiemelt szövegek, minden esetben jelzem az eredeti közlés forráshivatkozását. A korpusz nagysága okán csupán a legfontosabbnak ítélt szerelmi-erotikus képekre és a legfőbb típusokra szeretném felhívni a figyelmet.

A metaforákat illetően a hagyományos-formális értelmezésen túl kiindulópontnak tekintem a Tolcsvai Nagy Gábor által leírt kognitív szemantikai leírást, miszerint a metafora alapja a leképezés két jelentésmátrix között. A jelentésmátrixok összetevői olyan kognitív tartományok, amelyek egy-egy fogalomösszetevőt jelölnek. A metafora két fő tartománya a forrás- és a céltartomány. A metaforikus leképezésben a forrástartománnyal kapcsolatos tudás a céltartománnyal kapcsolatos tudásra képeződik le, a kettő együttesen adja a metafora jelentésszerkezetét (TOLCSVAI, 2006, 636.).

A táncszókban – ahogy a népdalokban is – az egyik legelterjedtebb kép a virágszimbólum. Pozitív és negatív érzéseket egyaránt közvetít, leggyakrabban a szerető és a szerelem jelképe. Az egyik leggyakoribb metaforára, a *rózsára* példák:

*Magas dombról hallszik a szó,
Ott terem a rózsabimbó.
Minden ágon kettő-három,
Szakasztanék, de sajnálom.
Ha azt tudom, hogy meghalok,
Mégis égyet leszakasztok. (KALLÓS, 1972, 110.)*

*Rózsa, rózsza, de magos vagy,
Régi babám, de messze vagy! (KISS, 1982, 195.)*

*Kiskertemben egy rózsafa,
Piros rózsza terem rajta.
De teljeset csak úgy terem,
Hogyha van igaz szerelem. (OLOSZ – ALMÁSI, 1969, 217.)*

Változó, hogy a metafora feloldását megtaláljuk-e a szövegben. Az első példában csak a jelkép jelenik meg (rózsabimbó, amelyet szakítani szeretnének – a *virág szakítása* egyébként is szókép, a beteljesítendő vagy beteljesülő szerelem, aktus jelképe). A második példában érzékelhető a párhuzam a rózsza és a babám jelentéstartományok között, hiszen a magasan nyíló rózsza hasonlóan elérhetetlennek tűnő, mint a messze lévő szerető. A harmadik példa összetett szerkezetű: egyfelől ott a rózsafa képe, amelyen piros rózsza terem (a *piros* szín általában a lángoló szerelem jelképe), másfelől ez a rózsza a kiskertben terem. A *kert* elterjedt jelkép a népköltészetben, amelyet Vargyas Lajos is a népdalok kapcsán így ír le: „A szerelem bimbója vagy rózsafája mindig a kiskertben, a virágos kertben nyílik: ott a van a szerelem helye” (VARGYAS, 2001, 151.). A *kertben járás* is meghatározott jelentésben jelenik meg a táncszókbán:

*Ez a kicsi legénke,
Ha kiskertembe jünne,
Rózsát tennék kalapjába,
Páros csókot az ajkára. (KALLÓS, 1972, 112.)*

*Róka szalatt a kertembe,
Gyere hozzám eggy pendelybe. (SZINI, 1910, 335.)*

*Gyere velem a kert mellé,
Nézd meg, mivel állok elé. (KALLÓS, 1972, 121.)*

A kertbe kerülés egyértelműen utal a szerelem beteljesülésére (vagy annak óhajára), a kertbe szaladó róka metaforája pedig szintén felidézi a testiséget, ahogyan a következő szövegben is:

*Ibolya, patyolat,
Mi van a kötőd alatt?
Egy kis róka, egy kis nyúl,
Minden legény odanyúl. (OLOSZ – ALMÁSI, 1969, 215.)*

A metaforában a kertben járás, a kertbe vagy amellé kerülés céltartománya szoros kapcsolatban van a szerelmi aktus forrástartományával.

A *kert* és a – korábbi példában szereplő – *domb* mellett a *hegytető* is hasonló, fizikailag is jól körülhatárolható, szimbolikus helyszíne a szerelemnek:

*Száraz a bokor a tetőn,
ej, haj,
haragszik rám a szeretőm! (LUGOSSY 1954, 133.)*

*Kamarási hegytetőn,
Ott kaszál a szeretőm.
Szénát kaszál, nem gabonát,
Szőkét szeretek, nem barnát.
A szőkét az Isten adta,
A barnát a víz hajtotta.
Amé barna nem cigány,
Szeret engem igazán. (PÁLFY, 1987, 277.)*

A második példa konkrét helyszínt jelöl (hegyen kaszál a szerető), az első szöveg azonban áttételesen vezeti be a tulajdonképpeni mondanivalót. A természeti képpel való indítás a népdalokban is ismert eljárás, ehhez kapcsolódik a direkt közlés. Az utolsó példa esetében a helyhez kapcsolódóan a kaszálás tevékenységével jelenik meg a szerelmi választás (a széna kapcsán a szőke, a gabona kapcsán a barna leány képe). Az elsőben a „*Száraz a bokor a tetőn*” kép előrevetíti a negatív jelentéstartalmat, amely az utolsó sorban szövegszerűen is megjelenik, a haragos szerelem kifejezésében. A negatív töltetű természeti képek (céltartományok) általában is jelölnek negatív jelentéstartalmú mondanivalókat (forrástartományokat):

*Monostori határon
Nem volt eső a nyáron.
Kiszáradt a kenderem,
Azért nincsen pengyelem. (OLOSZ – ALMÁSI, 1969, 221.)*

*És az eső, csepereg,
Az én babám kesereg! (BORBÉLY, 1891, 246.)*

*Fekete felleg az égen,
Ne szeressen anyám nekem,
Mert kit anyám szeret nekem,
Az engemet el nem veszen.* (BERZE, 1940, 753.)

A vízzel kapcsolatos képek (eső, megázás, besározódás) Vargyas Lajos szerint felidézhet szerelmi-erotikus képeket (VARGYAS, 2001, 155–157.). Az itt említett példákban is láthatjuk, hogy az eső és a sötét felhők valamilyen negatív történetet vetítenek elő. Adott esetben egyértelmű szövegbeli feloldást találunk a költői képre (az eső csepergése a szerető könnyeinek költői képe, a fekete felhő a gondok szaporodását vetíti elő).

A már említett *rózsa* metaforája mellett találunk virággal és gyümölcscsel kapcsolatos egyéb szimbolikát is, ilyen például a *tulipán*, a *liliom*, az *alma*, a *füge* képének megjelenése a táncszókban. A negatív jelentéstartalmúak közül néhány példa:

*Férges ámahullomás;
Ha ez éhagy, kapok mást.* (KRIZA, 1911, 449.)

*Kiszáratt a füge fástól,
Megvállunk rózsám egymástól.* (KRIZA, 1911, 435.)

*Sárga virág, veres virág,
Tőlem mehetsz míg a világ.* (MAILAND, 1905, 361.)

*Hosszú szárú tulipánt,
Ingem a szerelem bánt,
Nincsen nagyobb gyötrelmem,
Mint az igaz szerelem.
Mert ki aztat próbálja,
Nincs egy boldog órája.* (KALLÓS, 1972, 107.)

A negatív természeti képek (alma lehullása, fügefafa kiszáradása stb.) általában a szerelemmel kapcsolatos problémák (elhagyás, elválás stb.) kifejezését szolgálják. A virágszimbólumokban a sárga szín általában negatív jelentéstartalmat jelöl, és elterjedt a vörös szín használata (nem csak a népköltészetben) a forró szerelem kifejezésére.

A virágmegnevezések a táncszókban sok esetben megszólítások formájában jelennek meg, példák erre Pálffy Gyula gyűjteményéből: *rózsám*, *gyöngyvirág*, *violám*, *szép virágszál*, *te szép virág*, *gyönyörű kis virágom*, *édes virágom* stb. A megszólítások tehát önmagukban is metaforikusak lehetnek, a szerető fogalmi tartományának változatos kifejezési lehetőségeivel.

Adott esetben a (szerelmi, szexuális-erotikus és más) szimbolikus megfogalmazásokat aktualizálják is, egy-egy, szóban forgó helyzettel kapcsolatos vélemény kifejezésének szándékával. Tatár Erzsébet többek között a következő alkalmi rikoltást közli:

*Fehér fuszujkavirág,
Hazajöttél gyöngyvirág.
A gyöngyvirág kinyílatt,
A hazugság elmaradt,
Józsai megházasadatt. (TATÁR, 2007)*

A táncszó itt egy adott élethelyzetben az udvarlás és a házasságkötés folyamatával kapcsolatos nyilvános megjegyzés eszköze, a példában egy férfi házassága volt „pletykálási” téma a falubeliek számára: „*Elvitte Sálami nénidet Józsi bácsid. Aztán rikogattak: [...] Há úgy van, hogy addig pletykálnak, s má elmaradt a hazugság, má több pletykálás nincsen. Má víge van a pletykának... Biri mámid rikogatta. Ezt akkor eszelte ki.*” (TATÁR, 2007)

A szimbolikus képek tehát sokfélék lehetnek, a legkülönbébb megnyilatkozási szándékkal. A használati módra és a kifejezési szándékokra vonatkozólag sok példát találunk Békési Tímea és Varga Sándor, valamint Tatár Erzsébet ilyen irányú elemzéseiben (BÉKÉSI – VARGA, 2008; TATÁR, 2007). A költői képek mindenkor szép példái a szerelmi-erotikus témakör árnyalt kifejezésének, a poétikai funkció – az érzelmek kifejezése, a véleménynyilvánítás, a buzdítás, a bírálat stb. szándéka mellett – erős, a tartalmak így változatos költői formába öntve jelennek meg a táncszókban.

Kimondások a táncszókban

Az előző részben tárgyalt szimbolikus képek mellett szeretném felhívni a figyelmet a táncszók egy másik körére. Ezek a szövegek – az előzőek ellentétülként – olyan szókimondó megfogalmazásokat tartalmaznak, melyek a köznyelvben is durva hatásúak. A népköltési műfajoktól nem idegen a szabadszájúság, meghatározott helyzetben, meghatározott társas viszonyban a csipkelődő megfogalmazások természetesek. Céljuk is határozott, legtöbbször az ugratás vagy a gúnyolódás szándékával hozzák létre őket. A táncalkalmakon, a lakodalom különleges alkalmán vagy például bizonyos esetekben a társasmunkáknál olyan szóhasználat is megengedett volt, amely más élethelyzetben nem vagy csak kevésbé. Pesovár Ferenc írja ennek kapcsán a táncalkalmak tárgyalásánál: „...a tánc hevében mindenki tudomásul vette, nem sértődhetett meg senki, ha találva

érezte magát.” (PESOVÁR, 1980, 239.) Békési Tímea és Varga Sándor részletesen tárgyalja a visai (mezőségi) hagyományos alkalmakat. A lakodalomnál például megemlítik, hogy a második napon, a vendégek felszabadult hangulatában kerültek elő a legvaskosabb szövegek: „Ez a X azér’ görbe, sokat b...ott a gödörbe’. Mikor felém tántorodik, még a belem hánykolódik” (BÉKÉSI – VARGA, 2008). A kalákat és a fonóbeli alkalmakat is olyan alkalomként emelik ki, amikor a lányoknak bármilyen szöveg megengedett volt, a szerelmi életük problémáiról is nyíltan *rikoltozhattak*. Hasonlóan megengedett volt az asszonyoknak a kendermosás, kendertörés alkalmán a csúfolódás, például: „Mosatlan a kendered, most b...ák az egerek. Mer’ nem tudtad megmosni, a faluba jársz pletykálni.” (BÉKÉSI – VARGA, 2008)

A szabados közlések tehát alkalomhoz kötötten jelennek meg a táncszókban. Pálfy Gyula gyűjteményében a legszókimondóbb szövegeket a lakodalmi kurjantások csoportjában találjuk, néhány példa a teljesség igénye nélkül:

*A menyasszon fehér bőre,
Térdig ér a p...szőre.* (KISS, 1982, 195.)

*A menyasszony hibája:
Hátán van a pinája.* (KISS, 1982, 195.)

*Ne dugd ki a fejedet,
Mert még...ák a s...det!* (KISS, 1982, 196.)

*Csujjuju a bilincs,
A vőlegénynek p...e nincs.* (KISS – LUGOSSY, 1956, 360.)

*Akármilyen dinyiló,
csak a fasza legyen jó,
Akármilyen szegény legény
Csak a fasza legyen kemény.* (KISS – LUGOSSY, 1956, 348.)

A lakodalmi csujogatások szabadosságára több példát hoz Bosnyák Sándor is közelmúltban (1971-es gyűjtés alapján) publikált *Gyimesvölgyi hujjintások* című írásában (BOSNYÁK, 2001), többek között a következőket:

*Kinek veres a ruhája,
annak édes a pinája!*

*Ezernyolcszáznegyvenkettő,
a pinának nem kell gyeplő!*

*Ezernyolcszáznegyvenhárom,
a pinának nem kell járom!*

*Ha felszököm, lóg a tököm,
ha leszököm, belelököm.
Ne lógj édes kicsi tököm,
mert én többet fel nem szököm.*

*Kerüld meg a kemencét,
basszintsd meg a menyecskét!* (BOSNYÁK, 2001, 239–241.)

A Pálfy-féle „táncszók” csoportjai közé sorolt szövegek körében csak elvétve találunk ilyen jellegű kimondásokat. Ennek oka abban is kereshető, hogy vagy nem kerültek elő a gyűjtés során ezek a szövegek, vagy nem tartották fontosnak a lejegyzését, esetleg a nyomtatásból maradtak ki a vastkosabb példányok. Fontosnak tűnik a nyomtatott példányok közlésében a poétikai szempont, azaz a költői szempontból is kiemelkedőnek megítélt szövegek kiválogatása. Feltehető továbbá, hogy a táncalkalmak nyilvános helyzetében kevésbé volt alkalmas vagy szokásos a bizalmas, szabadszájú szövegek használata. Fontosnak tartok ugyanakkor néhány példát megemlíteni a táncszógyűjteményből:

*Kicsi leány kicsi kócs,
Beléd dugom, ne sikolts,
Mert az anyám meghallja,
A pinádot bevarrja!* (KISS – LUGOSSY, 1956, 354.)

*Sárga répa ribizli,
Mög köll a lányt budlizni.* (LELE – WALDMANN, 1971, 592.)

*Sej, haj szitaszeg,
Állítsuk föl, ha letyeg!* (KISS – LUGOSSY, 1956, 362.)

Luk, luk, luk, hordóluk, még az éjjel begyugjuk. (JUNG, 1978, 198.)

*Laskanyujtó, lapittó,
Fölállott a taszittó.* (EGYÜD, 1975, 242.)

A példákban látható, hogy ugyan egyértelmű az aktusra való utalás, a szövegek nagy részében kerülnek a durva szavak használatát. A megfogalmazás kevésbé költői vagy szimbolikus, legfőképpen az igék utalnak egyértelműen a szexuális aktusra. Ha meg is jelenik valamilyen kép, metafora (például a hordó-

lyuk képe), a forrástartomány nyilvánvaló és könnyen meghatározható (a példában is evidens, milyen lyukat kell valójában bedugni). Stílushatását tekintve bizalmas, ugyanakkor nem durva, és sok esetben humoros hatásúak ezek a szövegek. A csipkelődő-viccelődő közlésforma nyilvánvalóan szolgálhatta egy táncmulatság alkalmával a közönség, közönség szórakoztatását, az oldott hangulat fokozását is.

A táncszó kutatás társadalmi vonatkozásáról

A táncszók gyűjtése és publikálása általában véve nemcsak a kutatások és a tudománytörténet szempontjából fontos, hanem a társadalmi (térben és időben változó) közösségekre gyakorolt hatás szempontjából is. A táncszókat tehát nemcsak az eredeti funkciót nézve, a hagyományos közösségekben elfoglalt helyüket tekintve, hanem a jelenkori társadalomban elfoglalt helyüket nézve is érdemes vizsgálni. A szövegek használata, megjelenési formája átalakulóban van: a hagyományos alkalmak helyett jobbra a revival mozgalmakban jelennek meg a szövegek, főként a virágkorát élő táncművelésben, valamint a színpadi műsorokban és lemezkiadványokban találkozhatunk a műfajjal. A különböző forrásokból elérhető szövegeket a néptánc, népzene, folklórral foglalkozó szakemberek és amatőrök egyaránt keresik és használják.

A táncszók kutatása tehát a társadalmi hasznosság szempontjából is fontosnak bizonyul. Véleményem szerint a már említett két fő területre hat: egyrészt a táncművészetben is változásokat hozó 20. század színpadi produkcióiban való felhasználásra, másrészt az 1970-es években indult táncművelés közegére.

A színpadi műsorokban a (legtöbbször terepen is gyűjtő) koreográfusok a halott, gyűjtött vagy a tudományos gyűjtésekből nyert anyagokat használják fel a darabokban. Általában a költőibb, illetőleg az adott szokásnak megfelelő szövegeket válogatják a koreográfiába, kerülnek a durva szavakat tartalmazó változatokat. Elsősorban a művészi igényű megformáltság szándékával, valamint dramaturgiai indíttatásból vagy az adott táj hagyományát illusztráló szokásos a táncszók beépítése a műsorba. Az elsődleges cél tehát a hagyományok bemutatása, őrzése – ez nemcsak a néptáncos és a népzenei, de a táncszók színpadi alkalmazására is érvényes. A szerelem témája ez esetben is hangsúlyos: a népdalok kiválasztásában és a táncszók válogatásában is kiemelt szerepük látszik. A táncszók egyéni vagy intézményes gyűjtése, feldolgozása tehát fontos forrás a művészi alkotás (táncművészet, színpadi műsoralkotás stb.) komplex folyamatában.

A táncművelés változó, szerteágazóbb területet jelent a táncszók használatát illetően. 1972. május 6-án szervezték Budapesten erdélyi

mintára az első „modern” táncházat.⁵ A kezdetekre jellemző volt (ebben Foltin Jolán koreográfus, az első táncház egyik kezdeményezője is megerősített egy beszélgetés során), hogy leginkább az egymástól eltanult szövegeket és a különböző táncanfolyamokon tanult táncszókat használták a táncházban is. Nemcsak a költőibb változatok, de a szabados, szókimondó szövegek is előkerültek egy-egy esten, elsősorban annak köszönhetően, hogy ezek az alkalmak egy viszonylag zárt és akkor még szűk közösség, a Budapesten élő és a táncházban rendszeresen megforduló, népzene és néptánc iránt érdeklődő fiatalság szórakozási alkalmai voltak. A családi hangulat teret adott a bizalmas megnyilvánulásoknak, szöveghasználatnak.

Mindez napjaink táncházas hangulatára tapasztalataim szerint kevésbé jellemző. A táncházmozgalom virágkorát éli; nemcsak Budapesten, de vidéken is számtalan táncházat szerveznek, a rendezvények kapui a nagyközönség (nemcsak táncosok, zenészek, de érdeklődők, sok esetben turisták) számára is nyitva állnak, egy-egy nagyobb szabású eseményen sokféle, egymást alig vagy nem ismerő vendég vesz részt. Az intim, családi légkör hiánya a táncszók használatára is hatást gyakorol. Tapasztalataim szerint a semlegesebb szövegek kerülnek elő egy-egy táncrend alatt (a szerelmi tematikát illetően a színpadi alkalmazásnál már említett, szimbolikus szövegek), a durva szóhasználatot kerülik. A szókimondó, durva hatású szövegek helyett tehát a táncosok a művészi megformáltságú szövegeket részesítik előnyben. Adódik ez feltételezhetően egyfelől abból, hogy ezek a városi ember számára is „szépnek”, költőinek tartott szövegek, másfelől a durvább szóhasználat kerülése természetes, a már említett okok miatt: ha egy nagyobb városi táncházban sok idegen táncol együtt, nyilvánvalóan nincs helye, indítéka a bizalmas ugratásoknak, csúfolódásoknak stb. A szövegválogatás tehát függ az alkalomtól, attól, hogy kik, hányan, milyen jellegű mulatságon vesznek részt. Egy-egy kisebb, családi jellegű táncházban, klubesten természetesen lehet helye és terepe a bizalmasabb megnyilvánulásoknak. Nemcsak a táncszókat illetően, de a népdalok válogatásában, az éneklés, a táncolás, a mulatás stb. formájában is érezhető az oldottság.

Tudománytörténetileg is érdekes a szövegválogatással kapcsolatban az, amit a táncházmozgalom 40 évének egyik állandó résztvevőjével, Turbéky Dénessel folytatott interjúm során jegyeztem le. Elmondása szerint a korai időszakra nem volt jellemző, hogy a táncszókat megkülönböztették volna kisebb tájegység szerint, egy-egy falu hagyományához rendelve, ahogy a táncokban sem különítették el, hogy például egy mezőségi táncrendben milyen falu táncát táncolják. A nagyobb tájegységekben való gondolkodás volt jellemző, egy-egy régió táncának általános megismerése, megtanulása volt az elsőrendű cél, nem az adott tánc kisebb tájegységre, közösségre, motívumok-

⁵ A táncházmozgalom kialakulásáról és történetéről bővebben: HALMOS, 2006.

ra stb. való lebontása és eszerinti megkülönböztetése. A táncházmozgalomban az utóbbi időszakban – valószínűleg a néptánc kutatás eredményeinek hatására is – érezhető a hangsúlyeltolódás: egyre inkább jellemző, hogy a résztvevők különbséget tesznek azon táncok között, amelyeket egy-egy táncrendben táncolnak. Fontosnak tartják (népzeneészek és néptáncosok egyaránt), hogy melyik kisebb régió, falu zenéjét és táncát ismerik meg. Például egy mezőségi táncrend kapcsán fontos, hogy magyarpalatkai, magyarszováti vagy erdőszombattelki stb. zenéről és táncról van-e szó. Sok esetben egy-egy falu táncán belül is tudják és megkülönböztetik, hogy melyik táncos (archív felvételen látható) figuráit táncolják. Ez a fajta differenciálódás a táncszók válogatásában is érezhető: tapasztalataim szerint a táncrendekben igény van arra, hogy a tánchoz első sorban azokat a táncszókat rendeljék, amelyekről úgy tudják, hogy az adott mikrorégióból, faluból valóak (például milyen magyarpalatkai folklórszövegek tartoznak a magyarpalatkai tánchoz). Ez a jelenség részben arra vezethető vissza, hogy egyre nagyobb körben, egyre több szakember és amatőr számára nyílik lehetőség a népzene- és néptánc kutatás eredményeinek megismerésére a különböző gyűjtemények, on-line adatbázisok, szaporodó táncfolklorisztikai és népzenei kiadványok stb. elérhetővé válásának köszönhetően. A különböző szakmai rendezvények és más fórumok is teret adnak annak, hogy az érdeklődők szakmailag képezhessék magukat. Ezáltal lehetőségük nyílik arra, hogy a megszerzett tudást a közösségi alkalmakon egyre differenciáltabban hasznosíthassák.

A táncszók tehát mind hagyományos formájukban, mind a huszadik század társadalmi változásainak nyomán – bár funkciójukat, megjelenési formájukat tekintve átalakultak – fontos szerepet töltek és töltenek be a kultúrában. A tánc mellett a szöveges megnyilatkozások, így a táncszók is a közösségi összetartozás erősítését és az egyén lelki fejlődését, egészségét szolgálták, szolgálják. Az önkifejezés fontos nemcsak a lelki egyensúly megtalálásában és fenntartásában, de a megmutatkozás szempontjából is. A táncszók a bennük megfogalmazott mondanivaló által, a non-verbális és más (tánc közbeni) közlések mellett az emberek közötti kommunikációnak különleges formáivá váltak és válhatnak a jövőben is.

IRODALOM

BERNÁTH Béla

2001 A szerelem képes nyelvéről. In: HOPPÁL Mihály – SZEPES Erika (szerk.): *A szerelem kertjében. Erotikus jelképek a művészetben és a folklórban.* 117–143. Budapest, Európai Folklór Intézet – Osiris Kiadó.

BERZE NAGY János

1940 *Baranyai magyar néphagyományok* 1. Pécs, Kultúra.

BÉKÉSI Tímea – VARGA Sándor

2006 Táncszók használata egy mezőségi faluban. In: EKLER Andrea – MIKOS Éva – VARGYAS Gábor (szerk.): *Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*. 291–310. Budapest, L'Harmattan Kiadó. /*Studia Ethnologica Hungarica* VII./

BÉKÉSI Tímea – VARGA Sándor

2008 Kiáltott rigmusok és használatuk Visában. *Folkszemle*, 2008. június. http://www.folkradio.hu/folkszemle/varga_tancszok/ – utolsó letöltés: 2014. december 5.

BORBÉLY Sándor

1891 Az aranyosszékiek tánca. *Ethnographia*, II, 6. 243–246.

BOSNYÁK Sándor

2001 Gyimesvölgyi hujjintások. In: HOPPÁL Mihály – SZEPES Erika (szerk.): *A szerelem kertjében. Erotikus jelképek a művészetben és a folklórban*. 238–242. Budapest, Európai Folklór Intézet – Osiris Kiadó.

EGYÜD Árpád

1972 *Somogyi népköltészet*. Kaposvár, Somogy M. Ny.

HALMOS Béla

2006 A táncházmozgalomról. In: SÁNDOR Ildikó (szerk.): *A betonon is kinő a fű. Tanulmányok a táncházmozgalomról*. 7–21. Budapest, Hagyományok Háza.

JUNG Károly

1978 *Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások*. Újvidék, Forum.

KALLÓS Zoltán

1972 Tánc- és lakodalmi kiáltások. In: LÉTAY Lajos (szerk.): *UTUNK évkönyv 1973*. 106–121. Cluj-Napoca, Intrep. Poligrafică.

KISS Lajos

1982 Lőrincréve népzeneje. Karsai Zsigmond dalai. In: LELKES Lajos (szerk.): *Népzene – Néptánc – Táncház*. Budapest, Zeneműkiadó.

KISS Lajos – LUGOSSY Emma

1956 *Magyar Népzene Tára* 3/B. Lakodalom. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KRIZA János

1911 *Vadrózsák* I–II. Budapest, Athenaeum Kiadó. /*Magyar Népköltési Gyűjtemény* XI–XII./

KRIZA János – ORBÁN Balázs – SEBESI Jób

1882 *Székelyföldi gyűjtés*. Gyűjtötte KRIZA János – ORBÁN Balázs – SEBESI Jób. Budapest, Athenaeum Kiadó. /*Magyar Népköltési Gyűjtemény* III./

- LELE József – WALDMANN József
 1971 Hagyományvilág. In: JUHÁSZ Antal (szerk.): *Tápé története és néprajza*. Tápé. 573–628. Szeged, Szegedi Nyomda.
- LÜKŐ Gábor
 1942 *A szerelem képes nyelvéről*. Budapest, Sylvester Rt.
- MAILAND Oszkár
 1905 *Székelyföldi gyűjtés*. Budapest, Athenaeum. /Magyar Népköltési Gyűjtemény VII./
- MÁTÉ Zsuzsanna
 2014 A táncszók feldolgozásának lehetőségeiről. In: DRÁVUCZ Fanni – HAINDRICH Helga Anna – HORVÁTH Krisztina (szerk.): *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain – A Félúton 9. konferencia kiadványa*. 61–72. Budapest, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola.
- NÉMETH T. Enikő
 2006 Pragmatika. In: KIEFER Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. 222–261. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- OLOSZ Katalin – ALMÁSI István
 1969 *Magyargyerőmonostori népköltészet*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- PÁLFY Gyula
 1987 Egy mezőségi falu táncélete. In: *Táncstudományi Tanulmányok 1986–1987*. 261–287. Budapest, a Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata.
 2004 A táncszók tartalmi osztályozása. In: ANDRÁSFALVY Bertalan – DOMOKOS Mária – NAGY Ilona (szerk.): *Az Idő rostájában I. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*. 175–200. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- PESOVÁR Ferenc
 1980 Táncélet és táncos szokások. In: DÖMÖTÖR Tekla (főszerk.): *Magyar Néprajz* VI. 195–250. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZILI Katalin
 2013 *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- SZINI Péter
 1910 Tréfás mondókák. [Beregszász.] *Magyar Nyelvőr*, XXIX, 7. 335.
- TATÁR Erzsébet
 2007 A ricoltozás társadalmi funkciói két mezőségi faluban. In: *Művelődés*, LX, június–szeptember. <http://www.muvelodes.ro/index.php/Kereso/Osszes?type=1&id=219> – utolsó letöltés: 2014. december 5.
- TOLCSVAI NAGY Gábor
 2006 Stiliztika. In: KIEFER Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. 628–652. Budapest, Akadémiai Kiadó.

VARGYAS Lajos

2001 Szerelmi-erotikus szimbolika a népköltészetben. In: HOPPÁL Mihály – SZEPES Erika (szerk.): *A szerelem kertjében. Erotikus jelképek a művészetben és a folklórban*. 144–159. Budapest, Európai Folklór Intézet – Osiris Kiadó.

ZSUZSANNA MÁTÉ

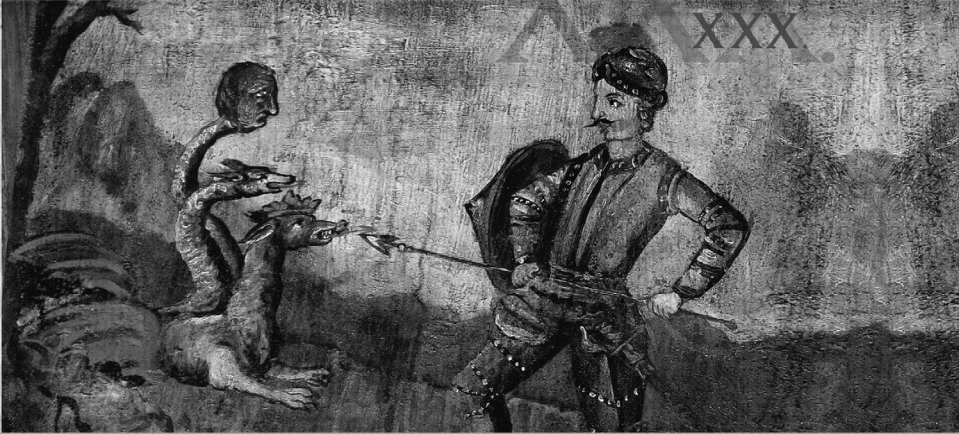
REFERENCES AND UTTERANCES IN DANCE RHYMES

EXPRESSION OF LOVE AND SEXUALITY

Dance rhyme is a rhythmical sequence of words or texts spontaneously uttered during dance, at wedding parties and on other occasions expressing joy. The central themes are love, courting, marriage, sexuality etc. The form of the utterance differs: either poetical-symbolic expressions occur or texts directly and unequivocally present the subject matter. The author in her article after presenting general functional questions, investigates the results of her study on a collection containing almost 1500 items, paying special attention to those texts that can be characterised with the use of obscene words or symbolic references. The author examines the communicative role of the utterances and reveals the purpose of and communicative situation in which the erotic and explicit texts can be uttered. In references the most popular symbolic poetic images related to love and sexuality are identified and interpreted along the stylistic features (tropes, stylistic variation etc.). In the last part of the article the position of dance rhymes in contemporary social context is presented with special regard to the dance house movement and theatrical adaptations, paying attention to social usability and the impact dance rhymes make on the communities in which they are used.

A KUTATÓINTÉZET MUNKATÁRSAI ÁLTAL ÍRT VAGY
SZERKESZTETT, 2013-BAN MEGJELENT KÖNYVEK

VVV
XXX

ETHNO-LORE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
NÉPRAJZTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÉVKÖNYVE

Stijartol Vimitatiója.

*ebrenzoni far hám körül jár, Stijal ke
adja a 'Dört
ia a 'Dört tyeon a 'Munkai'et
'hám táplával együtt*

*Stijai hám
és a 'hó'*

SHAMANS AND SYMBOLS

PREHISTORY OF SEMIOTICS
IN ROCK ART

MIHÁLY HOPPÁL

Hoppál Mihály

A SÁMÁNSÁG ÚJJÁSZÜLETÉSE

BALASSI KIADÓ

STUDIA ETHNOLOGICA HUNGARICA XVII.

Iancu Laura

VALLÁS MAGYARFALUBAN

Néprajzi vizsgálat

L'Harmattan

PNEKAT

Competing Eyes
:
Visual Encounters
With Alterity in Central
and Eastern Europe

L'Harmattan

Magyar Zoltán

NÉPMONDÁK

A FEKETE-KÖRÖS VÖLGYÉBEN

tortoma
KÖNYVKIADÓ

MAGYAR NÉPKÖLTÉS ZET TÁRA

ŐRSÉGI MESÉK ÉS MONDÁK

Közreadja
MAGYAR ZOLTÁN

BALASSI KIADÓ

MAGYARNAK
LENNI

A történelem vonzásában

EGYED ÁKOS
KOLOZSVÁRI TÖRTÉNÉSSZEL BESZÉLGET
MAGYAR ZOLTÁN

KULTÚRÁK KERESZTÚTJÁN

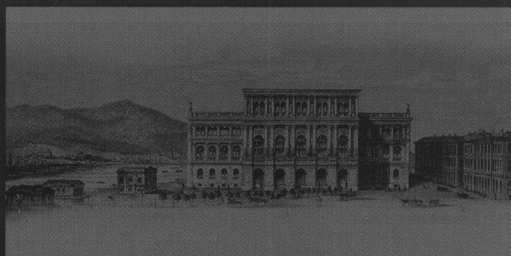
MÉSZÁROS CSABA

Tekintély és bizalom

Kultúra és társadalom két szibériai faluközösségben

L'Harmattan

SZÉKFOGLALÓ ELŐADÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁN

Paládi-Kovács Attila

IDŐREND, KRONOLÓGIA,
PERIODIZÁCIÓ
AZ EURÓPAI ETNOLÓGIÁBAN

ÉLETMÓD & TRADÍCIÓ

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

MUNKÁK, EMBEREK,
HIEDELMEK A BÓDVA MENTÉN

BUDAPEST

2013

Culture Contact in Evenki Land

A Cybernetic Anthropology of the Baikal Region

GLOBAL
ORIENTAL

TATIANA SAFONOVA
& ISTVÁN SÁNTHA

INNER ASIA SERIES

**ВСТРЕЧИ
НА ЭВЕНКИЙСКОЙ
ЗЕМЛЕ**

**Татьяна Сафонова
Иштван Шанта**

Кибернетическая антропология
Байкальского региона

BUDDHIZMUS

Szerkesztette: *Szilágyi Zsolt és Hidas Gergely*

VALLÁSTUDOMÁNYI KÖNYVTÁ

Indo-Hungarian Ties

A Journey in Time

Published by Embassy of India, Budapest

„ÍGY ÉL BENNEM”

SZOMJAS-SCHIFFERT GYÖRGY
(1910–2004)

AZ ÉKESSZÓLÁS KISKÖNYVTÁRA

Vargha Katalin

TALÁLÓS KÉRDÉSEK

1295 hagyományos magyar
szóbeli rejtvény

TINTA KÖNYVKIADÓ

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 151.

SOKSZÍNŰ HUMOR

A III. Magyar Interdiszciplináris
Humorkonferencia előadásai

Szerkesztők

VARGHA KATALIN – T. LITOVKINA ANNA – BARTA ZSUZSANNA

TINTA KÖNYVKIADÓ
ELTE BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR SZEMIOTIKAI TÁRSASÁG

